

ІНСТИТУТ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ЛЬВІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Число 25 • 2018

**ЕКОНОМІЧНІ ЕЛІТИ УКРАЇНИ
В ІСТОРИКО-ПОРІВНЯЛЬНІЙ ПЕРСПЕКТИВІ**

Харків–Львів • 2018

«Україна модерна» виходить у рамках
Програми дослідження сучасної історії України,
створеної при Центрі дослідження історії України ім. Петра Яцика
Канадського інституту українських студій (Університет Альберти),
за співучасті Львівського національного університету імені Івана Франка
та Українського католицького університету

Редактор-засновник
Ярослав Грицак

Головна редакторка
Гелінада Грінченко

Запрошені редактори числа
Оксана Гус
Володимир Куліков
Олена Петренко

Редакторка відділу рецензій
Юлія Кисла

Літературні редакторки
Марина Курушина
Ксеня Мариняк

Адреса редакції: «Україна модерна»,
Інститут історичних досліджень, ЛНУ ім. І. Франка,
м. Львів, вул. Університетська, 1, кім. 328
Україна, 79602, e-mail: uamoderna@gmail.com
тел. +38 032 239 45 85

веб-сторінка: www.uamoderna.com

В оформленні обкладинки використано світліну з відкритих джерел
Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії, 1911 рік.

Автори висловлюють власні погляди,
що не завжди збігаються з поглядами Редакції.

Передрук і переклади матеріалів дозволено тільки за згодою авторів і Редакції,
посилаючи на «Україну модерну» обов'язкове.

З М І С Т

Від редакції	9
--------------------	---

ФОРУМ

Економічна історія у Східній Європі.....	16
--	----

Учасники:

Тимофій БРІК

Владислава МОСКАЛЕЦЬ

Олексій ШЛЯХОВ

Костянтин АРДЕЛІАНУ

Мартін КРАГ

Миколай МАЛИНОВСЬКИЙ

Стівен НАФЗІГЕР

СТАТТІ

Образ та вираз: медійні та літературні репрезентації економічних еліт.....	43
--	----

Катерина ЄРЕМЕЄВА

«Кооператори, бізнесмени, рекетири...»: нові економічні еліти в радянських сатиричних виданнях періоду перебудови

43

Олександр ЗАБІРКО, Альфред ШПРЬОДЕ

Чарівні маски зла. Образ «олігарха» між естетизацією та демонізацією (літературно-історичний нарис)

71

Регіональні економічні еліти: гнучкість та пошук привілеїв	103
--	-----

Svitlana POTAPENKO

Loyalty in Exchange for Wealth: Slobidska Ukraine Peripheral Nobility in the Late Eighteenth and Early Nineteenth Century

103

Orysia Maria KULICK

Soviet Military Production and the Expanding Influence of Ukrainian Regional Elites under Khrushchev and Brezhnev

120

Стратегії впливу та легітимації: політика та бізнес у сучасній Україні.....	143
---	-----

Lidiya ZUBYTSKA

The Rise and Establishment of Oligarchs as Party Substitutes in Ukraine: An Assessment of the Post-Revolutionary (Orange) Years.....

143

<i>Натта SÖDERBAUM</i>	
Elite Giving in Ukraine: State Relations and Legitimacy	163
Економічні еліти через біографічну перспективу.....	194
<i>Ігор ЛИМАН, Вікторія КОНСТАНТИНОВА</i>	
З'єднуючи Британську, Російську і Німецьку імперії: родина британського віце-консула Джона Грієвза в авангарді модернізації на Півдні України.....	194
ПЕРЕКЛАДИ	
<i>Хайко ПЛЯЙНЕС</i>	
Олігархи й політика в Україні. Зв'язки між неформальними маніпуляціями та динамікою політичного режиму.....	223
<i>Дітер ЦІЛЕР</i>	
Тяглість і розриви німецької економічної еліти від 1900 до 1938 років	245
РЕЦЕНЗІЙНІ СТАТТІ	
<i>Владислава МОСКАЛЕЦЬ</i>	
Еліти та мережі: нові підходи до дослідження єврейської економічної історії.....	264
РЕЦЕНЗІЇ	
<i>Алла ПЕТРЕНКО-ЛИСАК</i>	
Уявити і почути Донбас. Рецензія на книгу: Ільченко, Михайло та ін.; В. Куліков, І. Склокіна, ред. <i>Праця, виснаження, успіх: промислові мономіста Донбасу.</i> Львів: ФОП Шумилович, 2018	276
<i>Володимир ШЕВЧЕНКО</i>	
Скубій, Ірина. <i>Торгівля в Харкові в роки непу (1921–1929): економіка та повсякденність.</i> Харків: Раритети України, 2017.....	286
<i>Ірина СКУБІЙ</i>	
Jones, Geoffrey. <i>Profits and Sustainability. A History of Green Entrepreneurship.</i> Oxford: Oxford University Press, 2017.....	289
<i>Оксана СМОРЖЕВСЬКА</i>	
Мусяєздов, Олексій. <i>Міська ідентичність у (пост)сучасному суспільстві: український досвід.</i> Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016.	295
<i>Іван ГОМЗА</i>	
Noctes Ucrainicae. Рецензія на книжку: Hale, Henry, and Robert Ortung, eds. <i>Beyond the Euromaidan: Comparative Perspectives on Advancing Reform in Ukraine.</i> Stanford: Stanford University Press, 2016.....	306
<i>Francesco TRUPIA</i>	
McDermott, Kevin, and Matthew Stibbe, eds. <i>De-Stalinising Eastern Europe. The Rehabilitation of Stalin's Victims after 1953.</i> New York: Palgrave Macmillan, 2015.	320

Павло КРАВЧУК

Про користь фактів історії, або витоки безособової держави. Рецензія на книжку: Норт, Дуглас, Джон Волліс та Баррі Вайнгест. *Насильство та суспільні порядки. Основні чинники, які вплинули на хід історії*. Київ: Наш формат, 2017 327

Ірина СКУБІЙ

Fowler, Mayhill C. *Beau Monde. On Empire's Edge: State and Stage in Soviet Ukraine*. Toronto: University of Toronto Press, 2017 344

Олексій ПОЛТОРАКОВ

«Повернення холодної війни» як повернення в холодну війну? Рецензія на: Black, J. Laurence (Larry), and Michael Johns, eds.; assisted by Alanda D. Theriault. *The Return of the Cold War: Ukraine, the West, and Russia*. Abingdon, Oxon; New York: Routledge, 2016..... 351

Вікторія СИЧОВА

Мацієвський, Юрій. *У настці гібридності: зигзали трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014)*. Чернівці: Книги – XXI, 2016 356

Павло ЄРЕМЄЄВ

Історія російського православ'я: спроба дистанційованого погляду. Рецензія на: Бремер, Томас. *Церква та імперія. Нариси історії російського православ'я*. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2018..... 364

Володимир КУЛІКОВ

Plokhyy, Serhii. *Chernobyl: The History of a Nuclear Catastrophe*. New York: Basic Books, 2018..... 375

Єгор БРАЙЛЯН

Нова візія розв'язання проблеми бідності на пострадянському просторі. Рецензія на: Sätre, Ann-Mary, Ildikó Asztalos Morell, eds. *Attitudes, Poverty, and Agency in Russia and Ukraine*. London–New York: Routledge, 2016 379

ВІДПОВІДІ НА РЕЦЕНЗІЇ

Володимир КУЛІКОВ, Ірина СКЛОКІНА

«...Краса чи потворність передусім в очах того, хто дивиться», або ще раз про іншування Донбасу (з приводу рецензії Алли Петренко-Лисак) 387

Наші автори..... 394

CONTENTS

Editors' Preface	9
-------------------------------	---

FORUM

Economic History in Eastern Europe	16
---	----

Contributors:

Tymofii BRIK

Vladyslava MOSKALETS

Oleksiy SHLYAKHOV

Constantin ARDELEANU

Martin KRAGH

Mikołaj MALINOWSKI

Steven NAFZIGER

ARTICLES

Vision and Expression: Representation of Economic Elites in Media and Literature	43
---	----

Kateryna YEREMIEIEVA

“Cooperators, Businessmen, Racketeers...” New Economic Elites in Soviet Satirical Magazines during the Perestroika Period

43

Oleksandr ZABIRKO, Alfred SPROEDE

Charming Masks of Evil. The “Oligarch” between Aestheticization and Demonization (towards a Literary History of the Character).....

71

Regional Economic Elites: Adaptability and Rent Seeking	103
--	-----

Svitlana POTAPENKO

Loyalty in Exchange for Wealth: Slobidska Ukraine Peripheral Nobility in the Late Eighteenth and Early Nineteenth Century.....

103

Orysia Maria KULICK

Soviet Military Production and the Expanding Influence of Ukrainian Regional Elites under Khrushchev and Brezhnev

120

Influence and Legitimation Strategies: Politics and Business in Ukraine Today	143
--	-----

Lidiya ZUBYTSKA

The Rise and Establishment of Oligarchs as Party Substitutes in Ukraine: An Assessment of the Post-Revolutionary (Orange) Years.....

143

<i>Hanna SÖDERBAUM</i>	
Elite Giving in Ukraine: State Relations and Legitimacy	163
Biographical Perspectives on Economic Elites	194
<i>Igor LYMAN, Victoria KONSTANTINOVA</i>	
Connecting the British, Russian and German Empires: The Family of British Vice-consul John Greaves at the Forefront of Modernization in South Ukraine.....	194
TRANSLATIONS	
<i>Heiko PLEINES</i>	
Oligarchs and Politics in Ukraine: The Links between Informal Manipulations and Political Regime Dynamics	223
<i>Dieter ZIEGLER</i>	
Continuity and Changes in German Economic Elites, 1900–1938	245
REVIEW ESSAYS	
<i>Vladyslava MOSKALETS</i>	
Elites and Networks: New Approaches for the Research of Jewish Economic History	264
REVIEWS	
<i>Alla PETRENKO-LYSAK</i>	
Imagining and Hearing the Donbas: A review of the book edited by V. Kulikov and I. Sklokina (authors Il'chenko, Mykhailo et al.), <i>Pratsia, vysnazhennia, uspikh:</i> <i>promyslovi monomista Donbasu</i> . Lviv: Shumylovych PE, 2018.....	276
<i>Volodymyr SHEVCHENKO</i>	
Skubii, Iryna. <i>Torhivlia v Kharkovi v roky nepu (1921–1929): ekonomika ta</i> <i>povsiakdennist'</i> . Kharkiv: Raryety Ukrainy, 2017.....	286
<i>Iryna SKUBII</i>	
Jones, Geoffrey. <i>Profits and Sustainability: A History of Green Entrepreneurship</i> . Oxford: Oxford University Press, 2017.....	289
<i>Oksana SMORZHEVSKA</i>	
Musiyezdov, Oleksiy. <i>Mis'ka identychnist' u (post)suchasnomu suspil'stvi:</i> <i>ukraïns'kyi dosvid</i> . Kharkiv: Kharkiv Karazin University, 2016.....	295
<i>Ivan GOMZA</i>	
Noctes Ucaïnicae: A review of the book edited by Henry Hale and Robert Orttung, <i>Beyond the Euromaidan: Comparative Perspectives on Advancing Reform in Ukraine</i> . Stanford: Stanford University Press, 2016.....	306
<i>Francesco TRUPIA</i>	
McDermott, Kevin, and Matthew Stibbe, eds. <i>De-Stalinising Eastern Europe:</i> <i>The Rehabilitation of Stalin's Victims after 1953</i> . New York: Palgrave Macmillan, 2015	320

Pavlo KRAVCHUK

On the benefit of historical facts, or, the origins of a non-personalized state:
A review of the Ukrainian translation of a book by Douglass North, John Wallis,
and Barry Weingast, *Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for
Interpreting Recorded Human History*, transl. title *Nasył'stvo ta suspil'ni poriadky:
Osnovni chynnyky, iaki vplynuly na khid istorii*. Kyiv: Nash Format, 2017 327

Iryna SKUBII

Fowler, Mayhill C. *Beau Monde: On Empire's Edge; State and Stage in Soviet
Ukraine*. Toronto: University of Toronto Press, 2017 344

Oleksii POLTORAKOV

“Return of the Cold War” as a return into a cold war? Review of a book edited
by J. Laurence (Larry) Black and Michael Johns, assisted by Alanda D. Theriault,
The Return of the Cold War: Ukraine, the West, and Russia.
Abingdon, Oxon–New York: Routledge, 2016 351

Viktoriiia SYCHOVA

Matsiievs'kyi, Iurii. *U pasttsi hibrydnosti: zygzagy transformatsii politychnoho
rezhyumu v Ukraïni (1991–2014)*. Chernivtsi: Knyhy XXI, 2016..... 356

Pavlo YEREMIEIEV

The History of Russian Orthodoxy: An Attempt at a Viewpoint from a Distance.
A review of the Ukrainian translation of a book by Thomas Bremer, *Cross and
Kremlin: A Brief History of the Orthodox Church in Russia* (itself translated from the
original German edition), transl. title *Tserkva ta imperiia: Narysy istorii rosiis'koho
pravoslav'ia*. Kyiv: Dukh i Litera, 2018 364

Volodymyr KULIKOV

Plokyh, Serhii. *Chernobyl: The History of a Nuclear Catastrophe*.
New York: Basic Books, 2018..... 375

Iehor BRAILIAN

New vision for resolving the poverty problem in post-Soviet spaces: Review of
a book edited by Ann-Mary Sätre and Ildikó Asztalos Morell, *Attitudes, Poverty
and Agency in Russia and Ukraine*. London–New York: Routledge, 2016..... 379

RESPONSES TO REVIEWS

Volodymyr KULIKOV, *Iryna* SKLOKINA

“Beauty, or monstrosity, is in the eyes of the beholder”: Once Again About the
Othering of the Donbas (in response to a review by Alla Petrenko-Lysak) 387

Our Authors 394

ВІД РЕДАКЦІЇ

Окрім надшахтових копрів та газометрів, щільна агломераційна зона Рурського регіону вмістила компактно три університети. В рамках цього регіонально-академічного альянсу виникла наша інтердисциплінарна мережа «Україна: пострадянське суспільство у змінах» (засновниці Оксана Гус та Олена Петренко). Головною висхідною цього союзу стала зацікавленість інтердисциплінарно досліджувати політичні та економічні трансформації в Україні в історичній перспективі. 2017 року за підтримки Культурно-наукового інституту міста Ессен засновниці мережі організували конференцію “Friends or Foes of Transformation? Economic Elites in Ukraine from Historical and Comparative Perspective”, центральною темою якої стали зміни складу та політична роль економічних еліт в Україні протягом ХІХ–ХХІ століть. Актуальний номер «України модерної» є, з одного боку, підсумковим результатом цієї конференції, з другого – розширенням мережі, в якій додався голос економічного історика Володимира Кулікова. Цим виданням нам хотілося би простимулювати подальші дослідницькі ініціативи з економічної історії, яка в Україні тільки почала розкривати свій потенціал.

«Еліти» – одне з центральних понять для розуміння та пояснення суспільного й політичного розвитку суспільства. Базовими для сучасних досліджень у теорії еліт залишаються класичні роботи Гаєтано Моска та Вільфреда Парето, центральними для яких є ідея змін суспільства в близькій залежності від змін в керівній верстві (елітах) та постійна циркуляція і тривала конкуренція цих еліт (Парето). Економічні еліти як окремі персони чи групи, які мають особливо помітний фінансовий капітал й тим самим можуть застосовувати певні важелі влади та впливають у такий спосіб на соціальні структури суспільства (Ziegler 2000, 13), відіграють в цих суспільних трансформаціях центральну роль. Використовуючи цю дефініцію поняття економічних еліт для новоствореного покоління менеджерів та управителів великими підприємствами в ХХ столітті на відкритті конференції в Ессені, історик бізнесу Дітер Ціглер, однак, підкреслив, що залежно від напрямку й

методології дослідження саме поняття зазнає чималих варіацій. Адже що саме визначає економічну еліту? Статус? Майно? Походження чи позиція у службовій ієрархії на певному підприємстві? Відмовляючись від розділу розуміння економічних еліт за функційними ознаками, Ціглер підтримує більш широку контекстуалізацію, яка б стосувалася як економічних, соціальних, так і культурних аспектів виникнення, змін та репрезентацій економічних еліт.

У цьому збірнику ми охоплюємо цей широкий спектр концептів дослідження економічних еліт і пропонуємо розглядати їх як окремих індивідів чи групи людей, які спромоглися зосередити значні економічні активи й використовують ці активи для впливу на політику та суспільні структури. Тематично збірник зорієнтований на дослідження бізнесових еліт України, а також держав, до складу яких входили українські території – Речі Посполитої, Австро-Угорської та Російської імперій, СРСР та ін.

Історія політичних та економічних еліт – класична тема суспільних наук. Тих, хто вивчає цю тему, переважно цікавить, як лідери стають успішними і як вони впливають на політику, економіку й культуру. Водночас академічну увагу привертають також соціальні проблеми нерівності в розподілі ресурсів, процеси взаємодії соціально-політичних інститутів та економічних еліт тощо (Пікетті 2016). Однак центральним для нас залишалось питання змін та стабільності економічних еліт у період політичних трансформацій. Специфіка українських економічних еліт в історичному зрізі полягає у відсутності довготривалої тягlosti. Низка політичних криз та змін призводила й одночасно була стимульована постійною циркуляцією груп, які або володіли потужним капіталом, або були причетні до вагомих економічних змін в Україні. Економічний підйом в Російській та Австрійських імперіях в другій половині XIX століття супроводжувався помітними змінами в демографічних, етнічних та соціальних структурах населення. Модернізаційні процеси, для яких були типові передусім неоднорідність, неоднорідність та нелінійність, у різний спосіб впливали на зміни в імперському центрі та на периферії, поєднуючи як прогресивні, так і автократичні відверто колоніальні спроби консервування старого режиму. Однак ми можемо впевнено говорити про народження нового покоління економічних еліт: від металургійних та цукрових магнатів, найманих управителів, інженерів до іноземних підприємців, які активно ставали учасниками економічних і суспільних змін.

З початком радянського періоду поняття *економічні еліти* на декларативному рівні ставало несумісним із принципами побудови безкласового суспільства. Проте на практиці формувалися різні групи економічних еліт, включаючи партійну номенклатуру, що розпоряджались великими матеріальними ресурсами. Не випадково головними бенефіціаріями приватизації 1990-х виявились колишні партійні лідери.

Переpletіння між політикою та бізнесом продовжують втілювати сьогодні олігархи, які домінують впливають як на фінансові, так і на політичні процеси в Україні. Політолог Хайко Пляйнес виділяє три основні методи олі-

гархічного впливу на політичний і суспільний розвиток. По-перше, принцип створення регіональних неформальних мереж між політиками та підприємцями ранніх років трансформації поширився після Помаранчевої революції на національний рівень. По-друге, вплив неформальних зв'язків на політику був інституціоналізований, коли окремі олігархи почали обіймати політичні посади. По-третє, володіння медіа-ресурсами розширило політичний вплив власників великого бізнесу на інформаційний вплив у суспільстві. Експерти наголошують на неоднозначності олігархічного впливу на траєкторії політичного розвитку країни (див. Pleines 2016¹; Halling/Stewart 2016). З одного боку, ключова роль великого бізнесу в політиці запобігла в Україні становленню авторитаризму, оскільки конкуренція за ресурси між олігархами спонукала й політичну конкуренцію та медійний плюралізм (Пляйнес). З другого боку, цей вплив запобігає демократичній консолідації (Halling/Stewart). Зокрема, наявність значних матеріальних ресурсів унеможливорює чесну політичну боротьбу, що викривлює реальну картину демократичного волевиявлення народу. Крім того, сплетіння політики й бізнесу сприяє поширенню таких рушійних практик, як корупція та фаворитизм. Тоді як дослідження олігархів є поширеним у суспільних науках, роль малого й середнього бізнесу і їхнього впливу на суспільний розвиток в сучасній Україні залишаються маргінальними і потребують більшої уваги.

У збірнику можна виокремити певні тематичні блоки, для яких, однак, типове переплетіння та взаємопроникнення. Нові актори – від іноземних підприємців до локальних самостановлених бізнесменів – безперечно, є знаковими фігурами трансформаційних змін (див. Лиман/Константінова). Ці зміни сприяли мобільності акторів та розвитку їхніх соціальних практик, що своєю чергою спричинювали не тільки появу нових форм лояльностей регіональних еліт щодо імперських (див. статті в цьому збірнику Потапенко, Кулик, Єремеевої), але й активне поєднання політики та економіки. В цьому контексті взаємодія **центру й периферії**, де гнучкість і пошуки розширення економічних привілеїв стають прерогативами у взаємодіях їхніх представників (Потапенко, Кулик), є невід'ємним процесом в (де)інтеграції як самих еліт, так і їх кооперації з масами (горизонтальна й вертикальна інтеграції). **Біографічні розвідки** спонукають, з одного боку, до включення перспективи окремих акторів та їхніх індивідуальних дій, з другого боку, ці окремі приклади дають можливість простежити, як саме працюють мережі представників економічних еліт, та перевірити тяглість і розриви у трансформаційних процесах (Лиман/Константінова). Траєкторії дій окремих акторів, звісно, не є вакуумними заготовками, а позначені, як правило, певним політичним контекстом та відбуваються в певному соціальному полі з його домінуючими **дискурсивними практиками**. Групи й окремі актори з вагомим фінансовим капіталом проду-

¹ Див. український переклад статті в цьому збірнику.

кують/стимулюють тексти, а також опиняються в центрі різних нарративних нашарувань, в яких не останню роль відіграють промостратегії та саморозуміння своєї діяльності та капіталовкладень (Седербаум). Окрім того, як ми бачимо на українському прикладі, олігархи відіграють ключову роль на **політичній арені** (див. статті Зубицької, Седербаум). Їхні поведінкові стратегії та конкуренція розглядаються в історіографії амбівалентно, як стимуляція, так і як гальмівний елемент демократизації суспільства.

Номер відкриває розділ «Економічна історія у Східній Європі. Форум». Для участі у Форумі запрошені експерти з університетів Румунії, США, України та Швеції, які відповідають на питання про тенденції та найближчі перспективи економічної історії в регіоні. Вони показують, як розвивались відносини істориків та представників інших дисциплін у регіоні; пояснюють причини відносної слабкості академічної спільноти східноєвропейських економічних істориків; розмірковують про застосовність економічних теорій та концепцій, які можна було би використати як теоретичні рамки для пояснення економічних і бізнесових процесів Східної Європи в історичній перспективі.

Філологи Олександр Забірко й Альфред Шпрюде подають в історично-порівняльній перспективі літературні репрезентації «олігархів», зосереджуючись на прикладах із сучасної української прози. Аналізуючи пострадянських олігархів із творів Андруховича та Жадана, автори простежують зв'язок між (де)модернізацією та капіталістом як літературним образом. Історикиню Катерину Єремеєву цікавить емблематика дискурсу радянської номенклатури доби перебудови в сатиричних журналах. Авторка порівнює критику кооперативного руху, «старої» та «нової» економічних еліт у загально-радянському («Крокодил») та республіканському («Перець») часописах, нарративні канони яких рефлектували офіційну політику відповідно на імперському та локальному рівнях.

У статтях історикинь Світлани Потапенко та Ориси Марії Кулик центральною темою стають адаптаційні стратегії регіональних еліт, а саме козацька верхівка Слобідських полків наприкінці XVIII – на початку XIX ст. (Потапенко) та українська політична еліта доби Хрущова/Брежнєва (Кулик) – в пошуку нових важелів впливу та привілеїв. Потапенко простежує злиття козацької еліти з дворянством Російської імперії. У цьому трансформаційному процесі саме економічні прерогативи стали вирішальними у виборі лояльного модусу поведінки щодо політики імперії. Кулик зосереджує свою увагу на зв'язку чи то зрощенні радянських регіональних політичних еліт та військово-промислового комплексу на прикладі України протягом 1950–60-х років. Зіставляючи переважно три регіони (Дніпропетровськ, Львів та Київ), Кулик використовує як архівні документи, так і еґо-документи, що дозволяє вибудувати щільну картину переплетіння економічних інтересів як окремих регіонів, так і республіки та Радянського Союзу загалом.

Статті Лідії Зубицької та Ганни Седербаум розкривають роль олігархів у політиці та суспільстві сучасної України. Зубицька демонструє зміну олігар-

хічного впливу в політиці через політичні партії. Авторка аргументує, що саме політична невизначеність після Помаранчевої революції стала вирішальним чинником, за допомогою якого олігархи вийшли з тіні та мали передову роль в українській політиці. Седербаум порушує тему олігархічного впливу не лише на політику, але й на суспільство в цілому, а саме через їхню благодійну діяльність. Авторка показує, що філантропія використовується як спосіб легітимації значних економічних ресурсів, а саме через створення іміджу благодійництва, що заповнює прогалини держави в соціальному забезпеченні. Такий імідж є сприятливим для підтримки зв'язків із політиками. Обидві статті демонструють, у який спосіб олігархи як представники сучасної економічної еліти забезпечують сталість свого впливу попри суспільні й політичні зміни.

І зрештою, історики Ігор Лиман та Вікторія Константінова розглядають імперські структури в тісному зв'язку з персональними досвідом та новими моделями мобільності, які пропонували модернізаційні процеси XIX сторіччя. Автори досліджують умови приїзду, праці й повсякдення іноземних політиків та підприємців у Російській імперії на прикладі британського віце-консула Джона Грієвза. Біографічний матеріал, що його зібрали автори, дозволяє подивитись на нові мобільні вектори акторів та практики соціалізації, які виникали під впливом масивної індустріалізації.

Готуючи номер, ми виходили з низки питань, які було порушено на конференції. Одночасно ми були свідомі того, що в нас навряд чи вийде досягнути послідовну хронологічну структуру і низку важливих трансформаційних етапів (період непу чи, наприклад, початок 1990-х років у номері не відображено).

У збірнику, окрім того, розміщено переклади статей Дітера Ціглера, історика, керівника катедри економічної історії Рурського університету (Бохум, Німеччина) та Хайко Пляйнеса, політолога, керівника відділу політики та економіки Центру з вивчення Східної Європи в Бременському університеті.

Дітер Ціглер, автор численних публікацій, присвячених розвитку і специфіці банківського сектора в Німеччині, простежує в статті, спеціально зредатованій для цього випуску, тяглість та модифікації в структурах економічних еліт у період політичних системних змін (1918, 1933). Як і більшість дослідників, які вивчають цю тематику, він погоджується із тезою видимої сталості й відсутності циркуляції економічних еліт у Німеччині в період між двома світовими війнами. Одночасно Ціглер підкреслює, що така тяглість типова для структур формування економічних еліт, але не стосується персональних змін, в яких помітну роль відіграли як династична тяглість, так і «деєвреїзація» економіки, починаючи з 1933 року. Стабільність економічних еліт, яку Ціглер атестує Німеччині першої половини XX століття, зовсім нетипова для східноєвропейського регіону цього періоду, де політичні трансформації кардинально змінювали структури та й саме розуміння і статус економічних еліт.

Між тим постійні зміни в політичних режимах в Україні від доби другого правління Кучми досить неістотно впливали на циркуляції економічних еліт. Саме ця неабияка сталість олігархів у період змін правління від 2000 до 2015 рр. в центрі статті Хайко Пляйнеса. Автор подає визначення та принципи вибірки олігархів для поданого дослідження й детально розбирає зміни в неформальних мережах, умови вступу на політичну арену та чинник впливу мас-медій. Сталість економічних еліт Пляйнес пояснює політичною гнучкістю більшості олігархів та живучістю неформальної донецької мережі.

Розміщуючи переклади статей Дітера Ціглера та Хайко Пляйнеса, ми сподіваємось спонукати бажання написати зіставні студії в економічній історії.

Ми вдячні за допомогу в підготовці випуску колегам, які прорецензували статті, а також редакторкам та перекладачкам Кірі Люблянєвич (Kyra Lyublyanovics), Ксенії Мариняк, Роксолані Свято та Марині Курушиній. За фінансування витрат на переклад та редагування англійських текстів висловлюємо подяку Програмі Ковальських Канадського інституту українських студій Альбертського університету.

Література:

Carroll, William K. "Transnationalists and National Networkers in the Global Corporate Elite." *Global Networks* 9, (2009): 289–314.

Halling, Steffen, Susan Stewart. Die "Deoligarchisierung" in der Ukraine. Berlin: Stiftung Wissenschaft und Politik, 2016. http://www.swp-berlin.org/fileadmin/contents/products/aktuell/2016A69_hll_stw.pdf.

Hartmann, Michael. "Die transnationale Klasse – Mythos oder Realität?" *Soziale Welt* 60, (2009): 285–303.

Hoffmann-Lange, Ursula. *Eliten, Macht und Konflikt*. Opladen: Verlag für Sozialwissenschaften, 1992.

Mills, C. Wright. *The Power Elite*. New York: Oxford University Press, 2000.

Mosca, Gaetano. *Die herrschende Klasse*. Grundlagen der politischen Wissenschaft (Bern: Francke, 1950).

Pareto, Vilfredo. *The Rise and Fall of Elites*. New Brunswick: Transaction Publishers, 1991.

Schneickert, Christian. *Nationale Machtfelder und globalisierte Eliten*. Konstanz: UVK Verlag, 2015.

Pleines, Heiko. "Oligarchs and politics in Ukraine." *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization* 24, 1 (2016): 105–27.

Sklair, Leslie. *The Transnational Capitalist Class*. Oxford: Blackwell, 2001.

Ziegler, Dieter. *Großbürger und Unternehmer: die deutsche Wirtschaftselite im 20. Jahrhundert*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2000.

Лазанська, Тамара. *Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.)*. Київ: Видавництво Інституту історії України НАН України 1999.

Линднер, Райнер. *Предприниматели и город в Украине: 1860–1914 гг.* (Индустриализация и социальная коммуникация на Юге Российской империи). Київ/Донецк: ИД «Кальмиус», 2009.

Пікетті, Тома. *Капітал у XXI столітті*. Київ: Наш формат, 2016.

Олена ПЕТРЕНКО,
історикinja, Рурський університет, Бохум

Оксана ГУС,
політологinja, Лейденський університет, Нідерланди

Володимир КУЛІКОВ,
історик, Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна

Економічна історія у Східній Європі

Метою цього Форуму є обговорення останніх тенденцій і найближчих перспектив економічної історії у Східній Європі. Формулюючи питання Форуму, ми виходили з уявлення про відносну слабкість розвитку економічної історії в Україні. В Україні немає ані наукових часописів з економічної історії, ані фахових асоціацій – основних ознак наявності академічної спільноти. Українська академія мало представлена на міжнародних академічних форумах, як-от міжнародні всесвітні конференції та конгреси економічних чи бізнесових істориків. Така ситуація є особливо прикрою та дивною з огляду на те, що кожного року в Україні захищають десятки дисертацій з тем, які виглядають як дотичні до економічної історії.

У сусідніх з Україною країнах ситуація виглядає краще: там є національні асоціації економічних істориків та видають спеціалізовані часописи. Між тим порівняно із Британією, Скандинавією та Північною Америкою рівень розвитку спільноти економічних істориків у Східній Європі видається істотно слабшим.

Ми запросили економічних істориків з України, Швеції, США та Румунії прокоментувати цю ситуацію. Відповіді експертів показали, що ситуація насправді є більш оптимістичною. Кілька експертів згадали ініціативу *The Eastern European Economic History Initiative* [weast.info], що діє від 2013 р. Ця організація раз або двічі на рік проводить наукові семінари, а 2018 р. підготувала спеціальний випуск часопису *“Economic History of Developing Regions”* з економічної історії Східної Європи. 2019 р. видавництво *“Routledge”* опублікує колективну монографію *“The Economic History of Central, East and South-East Europe: 1800 to the Present”*, що має узагальнити поточний стан наших знань про економічну історію регіону. Серед важливих українських ініціатив експерти згадали збірники «Історія торгівлі, фінансів та мита» та «Проблеми історії України XIX – початку XX ст.».

Ми організовували цей форум передусім для українських читачів. Тому попросили експертів пояснити, як відповісти на виклики, які особливо актуальні для української академії. Як відійти від фактографічного підходу, що домінує в текстах українських економічних істориків? Що може сприяти ін-

теграції української економічної історії в загальний науковий дискурс і який потенціал у цьому контексті має інтердисциплінарність? Сподіваємось, що відповіді стануть у пригоді українським економічним історикам та іншим читачам «України модерної».

Редактори

Учасники:

Тимофій БРІК – викладач (assistant professor) Київської школи економіки.

Владислава МОСКАЛЕЦЬ – старша викладачка кафедри нової та новітньої історії України Українського католицького університету.

Олексій ШЛЯХОВ – професор кафедри української історії та етнополітики Дніпровського національного університету ім. Олеса Гончара.

Костянтин АРДЕЛАНУ – професор кафедри історії, філософії та соціології Галацького університету, дослідник Нового європейського коледжу в Бухаресті, Румунія.

Мартін КРАГ – очільник програми «Росія та Євразія» в Шведському інституті міжнародних відносин та дослідник Центру російських та євразійських студій Уппсальського університету, Швеція.

Миколай МАЛИНОВСЬКИЙ – науковий співробітник Лундського університету, Швеція.

Стівен НАФЗІГЕР – професор економічного факультету в коледжі Вільямса, США.

Резюме: У Форумі запрошені експерти з університетів Румунії, США, України і Швеції відповідають на питання про тенденції та найближчі перспективи економічної історії у Східній Європі. Вони наводять приклади інтердисциплінарних проєктів; пояснюють причини відносної слабкості академічної спільноти економічних істориків Східної Європи; розмірковують про застосовність економічних теорій і концепцій, які можна було би використати як теоретичні рамки для пояснення економічних та бізнесових процесів Східної Європи в історичній перспективі.

Автори переважно погоджуються з винесеною на обговорення тезою про відносно слабкий інституційний розвиток економічної історії у Східній Європі та особливо в Україні. Між тим вони розглядають це як добру нагоду: обмежена вивченість багатьох сюжетів стимулює нові дослідницькі ініціативи. Автори відзначають необхідність вивчати теоретичні основи та методологію інших дисциплін, розвивати навички аналізу даних. Традиційна робота з архівними джерелами, пояснення контексту та мікроісторичний аналіз залишаються не менш важливими компонентами дослідження, ніж пояснення глобальних економічних трендів за допомогою економічних теорій та аналізу даних.

Ключові слова: економічна історія, бізнесова історія, теорія модернізації, Східна Європа, історія капіталізму

Economic History of Eastern Europe. A Forum

Contributors:

Tymofii BRIK is the Assistant Professor at Kyiv School of Economics.

Vladyslava MOSKALETS is the lecturer at the Department of Modern and Contemporary History of Ukraine, the Ukrainian Catholic University.

Oleksiy SHLYAKHOV is a professor at the Department of Ukrainian history and ethnic policy of Dnipro national University named after Oles Gonchar.

Constantin ARDELEANU is a Professor of Modern Romanian History at the Department of History, Philosophy and Sociology of "The Lower Danube" University of Galati and long-term Fellow at New Europe College, Institute for Advanced Study in Bucharest.

Martin KRAGH is the head of the Russia and Eurasia Programme at the Swedish Institute of International Affairs and Associate Professor at the Uppsala Centre for Russian and Eurasian Studies.

Mikołaj MALINOWSKI is a post-doctoral fellow at the Lund University.

Steven NAFZIGER is a Professor of Economics and Faculty Affiliate in History at Williams College.

Abstract: Invited experts who study and teach economic history in American, Romanian, Swedish, and Ukrainian universities answer questions about the recent trends and perspectives in the economic history of Eastern Europe. They demonstrate how the relationship between history and other disciplines developed in Eastern European scholarship. They explain the reasons for the relatively underdeveloped scholarly community of the field in the region. Finally, they talk about the applicable theories and concepts which could challenge Gerschenkron's theoretical framework when discussing the history of economy and business in Eastern Europe.

Authors mostly accept the suggested statement that the economic history of Eastern Europe is institutionally underdeveloped if compared with Western scholarship. At the same time, they see the situation as a good opportunity for the development of new research projects. The authors emphasize the necessity to "learn the language of other disciplines" as well as to develop skills in data analysis. They also point out that to explain the global economic transformations in history, working with archival sources and understanding the context are as important as the application of economic theories and quantitative analysis.

Keywords: economic history, business history, history of capitalism, modernization theory, Eastern Europe

Якими є останні тренди й найближчі перспективи економічної історії у Східній Європі/Україні? На які проблеми ви порадили би звернути увагу молодим дослідникам, які вибирають тему дисертації?

Тимофій БРІК

Думаю, ніхто не буде сперечатись, що сучасна економічна історія розвивається дуже стрімко. Постає питання, як і куди інвестувати свій час, щоб успішно працювати в цьому напрямі. Як на мене, щоб краще відповісти на це питання, варто придивитись, яка компонента розвивається в ній швидше: економіка чи історія? На мою думку, економіки в економічній історії стає щодалі більше. Якщо книжки і статті 20–30-річної давнини можна читати як наративні есеї, то сучасні публікації просто неможливо зрозуміти без спеціальної підготовки з економіки, математики і статистики. Пропонуємо зробити експеримент і відкрити останній (на момент написання цього тексту) випуск часопису “*Explorations in Economic History*”. Які слова ви побачите в назвах? «Загальна рівновага», «золотий стандарт», «монетарна політика», «фінансова криза». Чи всі ці терміни дуже добре знайомі історикам саме на такому рівні, щоб самостійно сформулювати проблему й дослідницьке запитання, яке було би варте дослідження?

Гарна новина для молодих дослідників зі Східної Європи й України – це колосальна недослідженість наших країн. Я доволі часто чую зітхання, що начебто українська історія «там» нікому не цікава. Це не так. Економічна історія виграє від дослідження варіації. Погляньте на бестселер “*Why Nations Fail*”¹. Це велике зіставне дослідження, яке виводить тезу, що варіацію економічного розвитку в світі можна пояснити інститутами. Для того, щоб грамотно створити таку велику картину, варіація має бути максимально репрезентативною. Якщо з дослідницького поля випадає цілий регіон чи окремі країни – це шкодить усій дослідницькій дисципліні. Тому кожне маленьке дослідження України є не тільки дослідженням власне України, але й додаванням малого, однак важливого фрагмента до загальної великої картини.

Відповідно досліджувати можна все, що завгодно: ціни, якість життя, ринки праці, фінанси, банки, тарифи, бізнес, формальні й неформальні інститути, нерівності, реформи. Те саме можна сказати і про епохи – досліджувати можна як ранньомодерні часи, так і економіку Радянського Союзу. Брак сучасних знань економічної теорії чи методів можна компенсувати доступом до унікальних архівів, даних і знанням контексту. Є багато успішних прикладів, коли молоді дослідники зі Східної Європи продовжували своє навчання в університетах Європи чи США і поєднували знання місцевої історії з сучасними дослідницькими методами.

¹ Також було би корисним почитати не тільки популярну книгу, але й академічну статтю, яка стала фундаментом майбутнього бестселера Acemoglu, Daron, Simon Johnson, and James A. Robinson. “Reversal of fortune: Geography and institutions in the making of the modern world income distribution,” *The Quarterly journal of economics* 117, no. 4 (2002): 1231–294.

Владислава МОСКАЛЕЦЬ

Економічна історія у Східній Європі є ще однією білою плямою і знехтуваною ділянкою – що для історика не так уже й погано, адже означає нові можливості. Попри те, що соціальні й економічні теми домінували в історіографії часів соціалізму, з 1990-х років економічну й соціальну історію Східної Європи витіснили політичні й культурні теми. Україна є в цій ситуації доволі показовим прикладом. Економічні теми в університетах викладають оглядово й побіжно, не кажучи вже про модерніші підходи.

Зокрема, дослідження Східної Європи відстають, якщо йдеться про квантитативні методи – і в цьому помітна прогалина між Сходом і Заходом. Якщо джерельний матеріал із Західної Європи статистично опрацьований і на його основі створені бази даних, що дозволяють швидко працювати над дослідженнями і зосереджуватися на методології, то джерела в Польщі чи Україні все ще лежать в архівах. У теорії це дає можливості відкриття нових джерел, однак на практиці означає, що для написання статті потрібно йти в архів, шукати джерела, розчитувати часто рукописні тексти і створювати на їхній основі базу даних, що сповільнює працю.

Але щоразу перед дослідниками, зокрема зі Східної Європи, постає широкі поле для діяльності. Близькість до архівів дозволяє їм братися за дослідження професійної структури населення, мобільності, за демографічні теми. Натомість проблемнішим є здобування відповідних методологічних навичок роботи зі статистичним матеріалом – це нерідко завдання не на рік чи два.

Часто до економічних тем звертаються історики, для яких економіка не є первинним зацікавленням. Це мій випадок – я досліджувала єврейських бізнесменів і планувала це робити лише як культурну історію. В певний момент, однак, я зрозуміла, що якщо дивитися на групу єврейських бізнесменів не з перспективи їхньої етнічності чи релігії, а намагаючись побачити їх як продукт певного типу економіки, то можна по-іншому ставити запитання: На основі чого вони об'єднувалися? Що думали про власну економічну роль у суспільстві? Як ми можемо розглядати міжетнічні чи внутрішні конфлікти? А згодом я зрозуміла, що такий перетин культурної та економічної історії – це вже певний тренд у єврейських студіях, так званий «економічний поворот» – і про це саме зараз з'являється багато нових праць – у США й Європі. Дослідники, які вивчають єврейську історію Західної та Східної Європи, щойно чи заново відкрили для себе економіку. Найбільш типовою рисою цих досліджень є намагання підважити великі наративи й розвінчати стереотипи та узагальнення, на відміну від схожих досліджень 1960-х років.

Однак в Україні і Польщі – країнах, академічне середовище яких мені більш знайоме, бракує проблемного підходу й розширення кола тем, географії чи джерельного матеріалу. Тематично дослідження залишаються надто позитивістськими й вузькими. Одним зі способів подолати цю провінційність дослідження є вивчення великих питань на конкретних прикладах. Як виявляли себе робітники в ХІХ столітті? Що стає основою солідарності

економічних еліт? Чому меншини є більш інноваційними в економіці? Чому демографічна трансформація відбувалась по-різному в різних країнах чи спільнотах? Долучення до цих великих питань, обізнаність у сучасній історіографії робить дослідження актуальним – і, навіть якщо це мікроісторія, не перетворює його на краєзнавчу розвідку.

Олексій ШЛЯХОВ

На сучасному етапі цивілізаційний вимір економічного розвитку становить основу відповідного наукового пошуку, зокрема цивілізаційна економічна парадигма найбільш адекватно, на мою думку, сприяє розгляду категорій власності, змісту й характеру виробництва, питань продуктивності праці та споживання, обміну товарами й послугами, регулювання різноманітних економічних інтересів тощо. При цьому залежно від рівня розвитку техніки й технологій, а також і вікового тренду, в науковій літературі, як і раніше, виокремлюють доіндустріальне (або аграрне), індустріальне та постіндустріальне суспільства з відповідними ознаками й характеристиками, акцентуючи увагу на їхньому економічному підґрунті. Тож тут, звичайно, варто згадати класичні праці У. Ростоу «Стадії економічного зростання», Д. Белла «Прихід постіндустріального суспільства», Е. Тоффлера «Третя хвиля». Це дозволяє у належний спосіб розглядати відповідні моделі економічного розвитку, притаманні певним регіонам або країнам, бачити їхні особливості та специфіку. Важливо також пам'ятати, що цивілізаційний підхід до вивчення економічної історії вимагає враховувати й культурно-ціннісну сферу певного соціуму – тобто наявну систему цінностей, психологічну мотивацію діяльності людей, дух підприємництва, особисті амбіції лідерів тощо.

Усе назване можна використати як доволі надійний теоретико-методологічний інструментарій для розв'язання актуальних проблем економічної історії України. Серед останніх я би виокремив кілька питань: стосунки представників українського бізнесу та влади в історичному контексті; ставлення основних груп українського соціуму до розвитку підприємництва в країні й водночас характеристика психологічного портрету підприємця в різні періоди вітчизняної історії; місце іноземного капіталу й підприємців в історії становлення української промисловости наприкінці XIX – початку XX ст.; роль та значення доброчинної діяльності в українському суспільстві модерного періоду. При цьому слід не забути дати відповідь на питання: чому за найбільш активного благодійництва з боку бізнесової еліти України ставлення широких верств населення до неї, зокрема робітництва, загалом було вкрай негативним і так і не змогло пом'якшити соціальну напругу в українських землях?

Також, на мій погляд, доволі актуальною як з наукового, так і з практичного погляду є проблема, якою мірою реальним у сучасній Україні є поєднання політичного режиму ліберальної демократії з повноцінною ринковою економікою і, отже, чи можлива побудова в нашій країні ключових елементів громадянського суспільства?

Ерік Гілт у статті «Економічна історія, історичний аналіз і нова історія капіталізму» (*The Journal of Economic History*, 2017) стверджує, що економічна історія в США розквітла без участі дослідників, які є випускниками історичних факультетів. Натомість фахові історики дистанціювались від економічної історії, утворивши спільноту «істориків капіталізму». А як розвивались відносини істориків і представників інших дисциплін у Східній Європі/Україні? Що могло би сприяти більш ефективній міждисциплінарній комунікації та співпраці?

Тимофій БРІК

На мою думку, єдиного поля відносин істориків і неісториків у Східній Європі та Україні немає. Є окремі успішні історії взаємодії, до яких можна долучатись чи які можуть надихати на нові проекти.

По-перше, є доволі успішна історія співпраці істориків і демографів. В Європі є окремі інституції, які досліджують історичну демографію, влаштовують літні школи, конференції та різні семінари на цю тему. Не так давно закінчився великий проект зі створення великої бази мікроданих Трансільванії. Проект робили історики з румунського Клужа, а його спонсором виступили їхні колеги з Норвегії. Якщо я не помиляюсь, на основі цього проекту було зроблено 2-3 літні школи, тож незабаром ми очікуємо доволі цікаві публікації. Якщо говорити про Україну, думаю, що приклад Юрія Волошина і його недавні публікації у престижних міжнародних часописах є доброю ілюстрацією цієї тези².

По-друге, історики доволі тісно співпрацюють із соціологами. Мені особисто пощастило працювати з проектом "*Historical Samples of the Netherlands*", який роблять історики, демографи й соціологи³. У випадку Східної Європи можна загадати дуже амбітний (і, як на мене, популярний) проект "*Mosaic*"⁴. Це колекція різних баз мікроданих, серед яких є і окремі вибірки щодо Східної Європи. Іншим прикладом може бути "*The Electronic Repository for Russian Historical Statistics*"⁵.

Крім того, останніми роками, у зв'язку з розвитком технологій особливо важливою групою в таких проектах стали спеціалісти з комп'ютерних технологій. Майже на кожній великій європейській конференції ви побачите панель, де обговорюють технології створення баз даних, алгоритми злиття різних баз, способи інтерактивного аналізу даних. Власне, створення згада-

² Ідеться про такі статті: Yuriy Voloshyn, "Household composition and family structures of Ukrainian Cossacks in the Second Half of the eighteenth century," *The History of the Family* 20, no. 1 (2015): 141–157; Yuriy Voloshyn, "Servants in the Hetmanate Cities: The Case of Poltava City during the 1760–1770s," *Journal of Family History* 42, no. 4 (2017): 369–380.

³ URL: <https://socialhistory.org/en/hsn/index>

⁴ URL: <http://www.censusmosaic.org/>

⁵ URL: <https://ristat.org/>

ної бази даних щодо Трансільванії було би неможливим саме без цих спеціалістів.

Владислава МОСКАЛЕЦЬ

Міждисциплінарність в історії часто означає радше пов'язування її з іншими гуманітарними спеціальностями, зокрема філологією – при цьому філолог, який стає істориком, значно популярніша ситуація, аніж зворотний процес. Методологічний апарат історика навіть для випускників історичних факультетів видається чимось невловимим і незрозумілим, таким, що складно окреслити. Теми, які досліджують в історії, дотичні до літературознавства, соціології, економіки, і видається логічним запозичити свій інструментарій звідти – більш чи менш успішно.

Нові технічні засоби нині дозволяють швидко опрацьовувати великі масиви інформації, і тому саме зараз залучення методів соціології чи економіки може виявитися особливо плідним. Одним із прикладів такого дослідження є стаття Яная Шпіцера, ізраїльського економіста, який досліджує міграції євреїв зі Східної Європи в Америку наприкінці XIX – початку XX століття⁶. Він використав значні статистичні дані, і це дозволило йому заперечити усталену тезу про те, що велика міграція до Америки була спричинена погромами 1881–1882 років у Російській імперії. Це було питання, яке вивчали попередні покоління єврейських соціальних істориків, однак саме нові методи дали зовсім нову перспективу. Історія підприємців, родин, міграції активно збагатилася від застосування теорії мереж (network theory), що ми можемо бачити на прикладі праць Франчески Трівеллато про міжнародні торговельні й родинні мережі сефардських євреїв⁷. Та навіть якщо дослідники не використовують соціологічних методів, сама ідея мереж дозволила в інший спосіб поглянути на те, як функціонує суспільство.

Щоб зробити істориків міждисциплінарними, варто як відкрити їм шлях до курсів, які є в українських університетах, так і поширювати можливості про міжнародні літні школи чи курси, яких зараз доволі багато.

Олексій ШЛЯХОВ

Уважаю, що в цьому питанні в нас спостерігається приблизно така сама картина. Справді, є певна когорта фахових істориків, «істориків капіталізму» (належним до якої вважаю і себе), яка переважно не заглиблюється в суто економічні (господарчі) теоретичні й практичні питання розвитку суспільства, зокрема сьогодення. Можливо, тут є побоювання виявити недостатню компетентність порівняно з фахівцями-економістами, а можливо, на тлі розвитку нової соціальної історії, мікроісторії або «історії знизу» фахові

⁶ Yannay Spitzer, Pogroms, Networks, and Migration: The Jewish Migration from the Russian Empire to the United States, 1881–1914, Working Paper, 2015.

⁷ Francesca Trivellato, “The Port Jews of Livorno and Their Global Networks of Trade in the Early Modern Period,” *Jewish Culture and History* 7, no. 1–2 (2004): 31–48.

історики дещо втрачають бачення деяких загальних проблем і тенденцій, які відбувалися в економічній історії світу чи певного регіону.

Міждисциплінарній комунікації могло би відчутно посприяти проведення більшої кількості спільних наукових форумів, конференцій, видання колективними зусиллями наукових збірників, монографій із відповідної проблематики.

Історики, які досліджують економічну історію Східної Європи/України, мають дуже мало фахових асоціацій і, здається, жодного спеціального міжнародного часопису (особливо на тлі потужних асоціацій скандинавських або американських істориків). Що спричинило таку слабкість академічної спільноти економічних істориків Східної Європи?

Тимофій БРІК

Особисто я бачу інтерес до Східної Європи. З останніх конференцій в мене склалась думка, що мода на Латинську Америку й Азію пішла, поступившись дослідженням Африки. І Східна Європа може бути наступною. Наприклад, у мережі *WEast: The Eastern European Economic History Initiative* одним із координаторів виступає данець Якоб Вейсдорф, що є добрим сигналом – західні дослідники цікавляться Східною Європою. Інші представники цієї мережі працюють у Лунді, Мілані, Гронінгені. Питання в тому, чи зможе Україна скористатись цим попитом? Чи є в нас достатня кількість створених та відкритих баз даних, з якими могли би працювати міжнародні колективи? Який стан архівів? Чи здатні українські історики оперативно опублікувати свої тексти англійською мовою, якщо *WEast* запропонує створити спеціальний випуск часопису?

Повертаючись до питання, а чому ж на сьогодні є певна слабкість академічної спільноти економічних істориків Східної Європи, маю зауважити, що мені складно про це говорити, оскільки сам я не є істориком і я не соціалізувався як професійний історик, тому не знаю історію розвитку дисципліни та професійних спільнот. Зроблю припущення, що, загалом (як і в моїй дисципліні – соціології), свою роль відіграло радянське минуле. Економічна історія – це щось дуже нове в наших країнах, отже, мабуть, нам треба трохи більше часу.

Владислава МОСКАЛЕЦЬ

Цю проблему варто ширше контекстуалізувати – брак професійних організацій чи об'єднань типовий і для інших напрямів історіографії Східної Європи. Однією з причин, типових для України чи Польщі, є мовна ізоляція – історики здебільшого публікують свої праці в місцевих часописах і місцевими мовами та мало мобільні. Іншою особливістю є те, що не всі дослідники, які вивчають соціально-економічні питання, вписують себе в цю нішу і сприймають себе як економічних істориків. В Україні економічна історія є

не те щоб маргінальною, але побічною порівняно з політичними чи культурними темами, в університетах бракує курсів, які би навчали навичок, необхідних для роботи в цій галузі. Утім, брак часописів не означає абсолютного браку форуму. Для дослідників економічної історії Східної Європи, наприклад, є ініціатива *WEast*, яка проводить щорічні воркшопи, збираючи дослідників, які вивчають Центральну та Східну Європу, організовує школи щодо *design research*, а також веде *Eastern European Economic History Hub* – онлайн-ресурс, який створений, аби поширювати інформацію про конференції чи можливості публікацій⁸. Власне, такі неформальні об'єднання можуть заповнити нішу і стати ресурсом для соціалізації. Ініціатива пропонує також обговорення текстів у фаховому колі, публікацію їх на сайті. *WEast* фокусується переважно на дослідженнях і квантитативних методах, а саме тому дослідники, які вивчають бізнес-історію, мають менше шансів знайти одне одного.

Окремим питанням є освіта. Насправді зовсім небагато східноєвропейських університетів пропонують спеціальності чи курси з економічної історії. В Польщі, у Познані, при історичному факультеті університету Адама Міцкевича, є Заклад економічної історії, який пропонує бакалаврат та магістратуру з міждисциплінарних напрямів економічної історії та соціології. При цьому ж університеті видають часопис "*Studia Historiae Oeconomicae*". Це приклад певної тривалості історичної школи, що її створив у 1960-х роках Єжи Топольський. Інший осередок є в Бялистоку під керівництвом Цезара Кукла – Центр дослідження демографічних і економічних структур ранньомодерної Центрально-Східної Європи. Зазвичай вистачає одного сильного дослідника, який би гуртував навколо себе аспірантів і творив середовище, де науковці спільно працюють над своїми темами. В Україні прикладом такого середовища є осередок довкола Юрія Волошина в Полтавському національному педагогічному університеті, що робить демографічні дослідження – здебільшого доби Гетьманщини.

Олексій ШЛЯХОВ

Тут відповідь, здається, треба шукати в історіографічній традиції, яка склалася у вивченні питань економічної історії в СРСР та УРСР, а згодом і на пострадянському просторі.

Ідеться про те, що за радянських часів, в умовах існування жорстких ідеологічних настанов і домінування формаційного підходу до висвітлення історичних подій, дослідники суто з марксистських позицій намагалися розкрити роль матеріальних чинників у розвитку суспільства і, зрештою (наприклад, якщо йшлося про пореформену добу в історії країни або початок ХХ ст.), мали завдання довести відсутність принципової відмінності

⁸ "Eastern European Economic History Hub," Centre for Global Economic History, accessed October 1, 2018, <http://www.cgeh.nl/eastern-european-economic-history-hub>.

між російським імперіялізмом та імперіялізмом високорозвинутих держав, підтвердити в такий спосіб цивілізаційну зрілість країни, її готовність до здійснення соціалістичної революції. Тож останнє положення повторювалося в історичних працях як аксіоматичне. Такі концептуальні настанови справляли помітний вплив на дослідження конкретних питань економічного розвитку Російської імперії (зокрема її українських земель) у період становлення буржуазного суспільства, істотно обмежуючи постановку проблем, які не вкладалися в прокрустове ложе офіційної теорії, використання напрацювань закордонних науковців.

Після здобуття Україною незалежності у вивченні економічної історії українських земель запанувала зворотна тенденція, але багато в чому із такими ж наслідками. Якщо раніше йшлося про економічно детермінований історичний процес, то тепер багато авторів, досліджуючи системні трансформації в Наддніпрянщині в так звану «модернізаційну добу», головну увагу почали приділяти національно-визвольним змаганням, діяльності українських політичних партій, проблемам державотворення, здебільшого відсуваючи на другий план прискіпливий аналіз соціально-економічних чинників цивілізаційного поступу країни та всіх його особливостей. Відповідно у працях багатьох вітчизняних науковців, як і колись у радянських дослідників (тільки, звичайно, з інших причин), передусім підкреслено успіхи України в її індустріальному розвитку наприкінці XIX – початку XX ст. та здобутки промислової модернізації (останні, поза сумнівом, були, і багато в чому приголомшливі). Утім, цифри тогочасного кількісного зростання зовсім не завжди відбивають реальну, суперечливу ситуацію, яка склалася в економіці України внаслідок інспірованої самодержавством форсованої індустріалізації, і лише відвертають науковців від студіювання багатьох проблем, пов'язаних із своєрідністю тогочасного економічного зростання, його основних важелів і наслідків та й взагалі від пошуків відповіді на питання – на якому ж, власне, етапі перебувало тоді українське суспільство? Зазначене можна віднести і до інших непростих і суперечливих періодів у розвитку економічної історії України.

Отже, імовірно, деяким сучасним дослідникам висвітлення згаданої проблематики здається науково менш важливим та актуальним (адже тут і так майже все зрозуміло!) або недостатньо цікавим (зокрема й для масового читача, який виявляє інтерес до вітчизняного минулого) порівняно з проблематикою, яку запропоновано, наприклад, у рамках культурно-історичних напрямів – історія повсякденності, історія ментальностей, гендерні дослідження тощо. Саме це, на наш погляд, і пояснює певну організаційну слабкість академічної спільноти економічних істориків нашої країни, незначну кількість спеціалізованих наукових видань (тут можна згадати збірник «Історія торгівлі, фінансів та мита», який видає Університет митної справи та фінансів у Дніпрі, або розділи, присвячені економічним студіям у періодичному виданні Інституту історії України НАН України «Проблеми історії України XIX – початку XX ст.»), де у річищі новітніх наукових концепцій прискіпливо вивчали б актуальні проблеми економічної історії.

А таких наукових проблем чимало. Особливо це стосується зародків капіталістичних відносин в українських землях. Щоб краще зрозуміти, про що йдеться, наведемо такий вислів: «Не дивіться на капітал і на його організацію, як на ворога, треба, навпаки, дивитися на нього, як на ту необхідну, неминучу, єдину умову, яка разом з природними багатствами й працелюбством населення допоможе розвиватися нашій продуктивності». Підкреслимо, що це не було звернення до членів компартії часів непу або горбачовської перебудови в СРСР. Саме так 1913 р. переконував Державну думу, яка складалася переважно з представників буржуазних партій, а в їх особі й усе суспільство, царський прем'єр В. М. Коковцов, умовляв депутатів голова уряду країни, яка, як стверджувалося в радянській історичній літературі, уже перебувала на найвищій стадії розвитку капіталізму. Чи не здається це досить дивним, якщо виходити з класичних оцінок та канонів, репрезентованих у наукових працях з вітчизняної економічної історії попередніх часів? Зрештою, факти переконують, що тогочасне українське суспільство, в якому тільки почався реальний процес формування буржуазних відносин, мало таке виразне феодальне обличчя, що інколи воно затуляло собою все інше.

Усе це примушує уважніше придивитися до специфіки соціально-економічних трансформацій, які відбувалися на теренах українських губерній імперії Романових у пореформену добу. Адже реальна картина тогочасного економічного становища в царській Росії була зовсім не такою безхмарною, як інколи можна побачити в сучасних історичних студіях із відповідної проблематики. Справа в тому, що індустріялізація в українських землях не набула всебічного характеру і залишилася багато в чому незавершеною. Її ключовим елементом було стимульоване царизмом залізничне будівництво, на обслуговування потреб якого і була зорієнтована майже вся важка промисловість України. До того ж, на думку фахівців, збільшення кількості металургійних заводів та вугільних підприємств в українських губерніях царської Росії було перебільшено та надто передчасне. Про це, зокрема, писав у статті, надрукованій 1901 р. на сторінках *"L'Economiste Francais"*, французький економіст Поль Леруа-Больє. У підсумку в підросійській Україні розвивалися переважно саме базові, сировинні виробництва. Переробна ж промисловість перебувала в зародковому стані. Наявність подібних дисбалансів у розвитку економіки спричиняла аргументовану критику ще в той час. Зокрема, Михайло Грушевський точно 100 років тому в своїй праці «На порозі нової України» зазначав з цього приводу, що треба «дати і більший розмах, і більшу широту, і різносторонність фабричному та заводському промислові...», адже «економічна політика Росії звела його у нас в порівнянні з економічними засобами краю до убожества просто неймовірного», що «вироби деяких залізних фабрикатів найбільш грубі і примітивні» і т. ін.

Тобто, з нашого погляду, саме варіант тогочасної модернізації, що здійснювалася на українських землях і мала мобілізаційний неорганічний характер, багато в чому і визначив екстенсивний шлях у розвитку вітчизня-

ної економіки, її залежність від держави та спроби керувати економікою із застосуванням неринкових методів, переважний розвиток галузей важкої промисловости, нехтування інтересами широкого споживача і т. п. Згодом цей досвід фактично взяли на озброєння більшовики, які ще більше поглибили названі негативні риси вітчизняної економіки здійсненням сталінської індустріалізації та колективізації, а потім і діяльністю командно-адміністративної системи в післявоєнний період. Саме тут і треба шукати причини подальших економічних проблем України.

Так чи так, але погляд на історію України крізь призму економіки цілком правомірний та спричинений об'єктивними потребами цілісної реконструкції історичного процесу. В цьому плані можна погодитись із відомим українським дослідником Олександром Оглобліним, який свого час підкреслював, що вітчизняну історію не можна обмежувати «лише потоком національно-культурного розвитку, а треба бачити в ній широку й повноводну течію економічного... життя».

У підсумку можна зазначити, якщо ми справді хочемо зрозуміти тенденції сучасної економічної історії в Україні, досягти прогресу в розумінні історичної динаміки розвитку українського суспільства, вітчизняна економічна історія повинна скористатися методами як істориків, так і економістів, соціологів, політологів, тобто набути насправді міждисциплінарного характеру.

Концепція економічної відсталості та наздогінної модернізації, що її запропонував Олександр Гершенкрон у 1960-х роках, домінує в економічній історії до сьогодні. Чи є якісь альтернативні теорії та концепції, які можна було би використати як теоретичні рамки для пояснення економічних і бізнесових процесів Східної Європи в історичній перспективі?

Тимофій БРІК

На це питання можна відповідати дуже довго. Власне, якщо взяти 2-3 часописи з економічної історії та просто переглянути назви останніх публікацій, будь-який читач швидко переконається, що майже кожна стаття має на меті переосмислити якусь велику теорію чи популярну гіпотезу, що слугують саме такими теоретичними рамками.

Особисто я більше знайомий із літературою з теорії модернізації та її впливом на соціальну мобільність. Ця теорія повернулася в останні публікації у зв'язку зі створенням великих баз мікроданих, на яких можна тестувати вплив економічного розвитку на успадкування соціального статусу⁹. Ці дослідження зосереджені на XIX та XX століттях та продукують

⁹ Для тих, то цікавиться темою, можу рекомендувати таку програмну статтю. Ineke Maas, and Marco HD Van Leeuwen, "Toward open societies? Trends in male intergenerational class mobility in European countries during industrialization," *American Journal of Sociology* 122, no. 3 (2016): 838–85.

ють дуже цікаві й оригінальні ідеї, разом із тестуванням «кривої великого Гетсбі» (більше нерівностей – менше мобільності), а також декомпозиції процесу модернізації на окремі частини. Ця література перетинається з іншою дуже важливою літературою щодо кривої Кузнеця про нерівності та економічний розвиток.

Окремо можна згадати проблеми дослідження соціальних класів. Власне, що краще використовувати для історичних досліджень економічного розвитку й нерівностей: успадкування доходів, статусу чи класу? Останні роки міжнародні стандартні класифікації професій HISCO та HISCLASS стали майже невід’ємною частиною міжнародних порівняльних досліджень соціальної стратифікації.

Дослідники раніших історичних періодів зосереджені на дебатах щодо *little divergence* – процесу розбіжностей в економічному зростанні в Європі з приблизно XIV по XVIII століття. Ці дебати можуть нагадати і про більш загальне питання – а що є розвиток взагалі? І чи варто реконструювати показники типу ВВП на душу населення або шукати альтернативні індикатори?

Знов актуальною стала тема релігії. Це спричинено розвитком методів, що можуть просунутись у відповіді на питання «курки та яйця» (релігія впливає на економіку чи економіка на релігію?)¹⁰.

Певнений, що спеціалісти інших напрямів зможуть згадати декілька важливих ідей, які слугують теоретичними рамками в цих напрямках.

Владислава МОСКАЛЕЦЬ

Теорія Олександра Гершенкрона є великим концептом – великою теорією, і кожна велика теорія має в собі цю перевагу, що її можна диверсифікувати і нюансувати. Приклади Гершенкрона були базовані на історії імперської Росії, однак історія Східної Європи та модернізації Східної Європи містить багато інших регіонів, а також багато рівнів.

Хоча теорії Гершенкрона досі не запропонували гідної альтернативи, постає питання – якою мірою ми зараз очікуємо нових великих теорій та концепцій? Можливо, радше варто звернутися до ідеї *grounded theory* – принципу, що виходить з аналізу даних і на основі цих даних формує теорію.

Олексій ШЛЯХОВ

Проблеми подолання економічної відсталості й нерозривності політичного та економічного розвитку різних країн, зокрема держав Східної Європи, а також темпів їхнього цивілізаційного поступу зараз привертають увагу як вітчизняних, так і закордонних учених. При цьому багато хто з дослідників погоджується із тим, що політика стосовно країн, які у своєму розвитку відстали від провідних держав світу, не може дати позитивного результату,

¹⁰ Огляд цієї проблематики тут: Sascha O. Becker, Steven Pfaff, and Jared Rubin, “Causes and consequences of the Protestant Reformation,” *Explorations in Economic History* 62 (2016): 1–25.

якщо не враховувати своєрідність їхнього економічного поступу, тобто причин, що породили цю відсталість, без з'ясування її історичних коренів.

Зокрема, для України в сучасних умовах особливо актуальним стає розроблення наукових засад економічної політики, адекватних стратегічним національним інтересам, які мають здолати істотні деформації вітчизняної економіки, сформувані повноцінне ринкове середовище, перевести народне господарство на шлях сталого розвитку, підвищити його конкурентоспроможність на світовій арені, спробувати знайти своє місце в міжнародній спеціалізації виробництва. При цьому, без сумніву, важливим є питання історичних передумов, що спричинили сучасні економічні проблеми й виникли задовго до 1991 р. Отже, високий рівень централізації економіки та залежності її від державних інститутів, висока енергетична витратність виробництва, сировинний характер спеціалізації вітчизняної економіки, її експортної продукції, корупція та хабарництво – усе це було породженням попереднього розвитку українських земель і зовсім не лише за радянської доби.

Вагоме теоретичне підґрунтя в дослідженні названих питань дають концепції, що їх запропонували відомі іноземні дослідники ще в другій половині ХХ ст. Зокрема, передусім згадав би теорію залежності від попереднього розвитку (концепція *"path dependence"*) в контексті так званого інституціонального підходу до економічної історії, основи якої наприкінці 1980-х рр. заклав американський дослідник Брайан Артур. Артур звернув увагу на інерційність економічного поступу й відповідно проаналізував, чому певні інституційні інновації зовсім не завжди стають можливими та й взагалі є. Зокрема, науковець наголошував, що через залежність від особливостей попереднього розвитку, ефективність діяльності певних інститутів і систем у різних державах може істотно різнитися, оскільки результати цивілізаційного поступу країни, його форми визначаються як викликами з боку зовнішнього середовища, так і стереотипами поглядів та соціальної поведінки людей, традиціями та звичаями, які склалися під час попереднього розвитку суспільства, накопичилися у вигляді колективної історичної пам'яті тощо. При цьому в країні може закріпитися гірший порівняно з альтернативними варіантами стандарт еволюції господарського розвитку, від якого владні структури чи бізнесові кола або вже не можуть відмовитися, або не мають бажання це зробити. Своєю чергою нові (запозичені) формальні інституції, як зазначав Артур, поєднуючись із неформальними структурами, що виростили на місцевому ґрунті, можуть породити своєрідних «інституціональних мутантів». У такому разі ефект від діяльності останніх може бути відверто негативним, коли певний (інноваційний) інститут гальмує розвиток, а то й взагалі руйнує систему, в рамках якої він розвивається.

Отже, теорія *"path dependence"* відкриває достатньо широкі можливості для вивчення багатьох економічних процесів у нашій країні, пояснюючи їх інертність саме феноменом залежності від попереднього розвитку. Це, зокрема, стосується і періоду другої половини ХІХ – початку ХХ ст., коли в царській Росії почав здійснюватися індустріальний проєкт розвитку су-

спільства (реалізація якого свого часу принесла певним країнам Європи й Америки відчутний економічний і соціальний прогрес), але який згодом істотно поглибив соціальні контрасти і загострив політичні й економічні суперечності, зокрема в українських землях імперії Романових. При цьому як приклад негативної діяльності названих «інституціональних мутантів» можна навести факт неприродно ранньої (ще у 1880-х рр.) появи та функціонування монопольних об'єднань в українських губерніях Російської імперії. Адже останні, з'явившись за безпосередньої підтримки самодержавства, мали виразні феодальні риси й відчутно заважали створенню повноцінного ринкового господарства та конкурентного середовища в економіці регіону, коли капіталістичні відносини тут перебували лише на стадії свого формування.

Водночас, звичайно, не втратила свого наукового значення і теорія ешелонів розвитку капіталізму, яку Олександр Гершенкрон сформулював у праці «Економічна відсталість в історичній перспективі» (1962 р.). Утім, формула «переваг відсталості» в річищі теоретичних конструкцій О. Гершенкрона, на наш погляд, все ж недостатньо обґрунтована, коли йдеться про випадок із царською Росією та її українськими землями. Адже форсована індустріалізація в рамках наздогінної модернізації, відігравши певну позитивну роль у короткостроковій перспективі, у стратегічному плані призвела до вкрай суперечливих наслідків у розвитку економіки регіону в цілому.

Академічну увагу привертають зараз і проблеми нерівності в розподілі ресурсів, процеси взаємодії соціально-політичних інститутів та керівних еліт в економічному розвитку країн, про що 2013 р. у своїй праці «Капітал у XXI столітті» писав французький економіст Тома Пікетті. Останній наголошував, що питання нерівності треба винести в центр економічного аналізу, що «сучасне економічне зростання і поширення знань... не змінили глибинної структури капіталу й нерівності». Зокрема, найбільш приголомшливим явищем в XIX ст., на думку вченого, був вкрай низький рівень життя індустріальних робітників. А з другого боку, фактом лишається те, що одного разу утворений капітал згодом відтворював себе значно швидше, ніж зростав випуск продукції в певній країні. Наслідки такої динаміки в розподілі прибутків, з погляду Т. Пікетті, могли бути вкрай негативними, спричинити в підсумку зростання соціальних протиріч та дестабілізацію в суспільстві.

Останнє багато в чому стосується й вітчизняної історії кінця XIX – початку XX ст., коли спостерігався надзвичайно високий рівень експлуатації пролетаріату та його злиденність на тлі формування верстви підприємців країни, які будь-якими шляхами в найкоротший час намагалися здобути надприбутки. Унаслідок цього прірва між полюсами багатства й бідності тільки зростала, що нарешті призвело до наростання революційної кризи в країні. Зазначене можна віднести й до діяльності представників закордонного капіталу в південноукраїнських губерніях у пореформений період. Адже слід враховувати, що, потрапляючи у своєрідні умови існування бізнесу в царській Росії, іноземні підприємці часто починилися зовсім

не так, як вони звикли працювати у себе вдома. Відповідно, як зазначав на своїх сторінках на початку ХХ ст. одеський часопис «Торгово-промисленний юг», склалося становище, коли в країну «не йшли справжні капітали, які шукали творчої роботи...», а тільки «скажені гроші», що чекали легкої наживи та легкої гри». Останнє фактично визнавали й закордонні фахівці (зокрема П. Леруа-Больє), які звертали увагу на «прагнення іноземних організаторів справи (у Російській імперії. – О. Ш.) негайно отримати великі бариші, а звідси безсоромна реклама, видача протягом перших років величезних дивідендів, без амортизації, без утворення запасних капіталів та оборотних коштів» і т. п.

Отже, згадані наукові теорії, звичайно, заслуговують на те, щоб вітчизняні історики звернули на них увагу, додали їх до свого дослідницького інструментарію. Так чи так теоретико-методологічний плюралізм відчутно збагачує нашу історичну уяву, загалом наукове життя, допомагає сформуванню насправді багатогранний інтелектуальний контекст у вивченні економічної історії країн Східної Європи, сприяє повноцінному аналізу бізнесових процесів на регіональному рівні.

Назвіть три найважливіші книги з економічної та бізнесової історії Східної Європи/України. Будь ласка, обґрунтуйте вибір.

Тимофій БРІК

На мою думку, молодим дослідникам з України було би корисніше ознайомитись з декількома важливими статтями, а не книгами. Економічна історія є дисципліною, де статті слугують важливим джерелом оперативних, але водночас глибоких досліджень.

Я би порадив ознайомитись з такими трьома статтями:

Markevich, Andrei, and Mark Harrison. "Great war, civil war, and recovery: Russia's national income, 1913 to 1928." *The Journal of Economic History* 71, no. 3 (2011): 672–703. Андрій Маркевич у співавторстві з одним із головних спеціалістів з радянської економічної історії Марком Гаррісоном зробив дуже важливу публікацію з реконструкції ВВП у Радянському Союзі в першій половині ХХ століття. Серед іншого, дані авторів указують, що період сталінського зростання та індустріалізації не був якимось аномальним стрибком, а більше епізодом післякризового зростання й поверненням до трендів, визначених роками до цього.

Nafziger, Steven. "Peasant communes and factor markets in late nineteenth-century Russia." *Explorations in Economic History* 47, no. 4 (2010): 381–402. Автор зробив низку цікавих публікацій, досліджуючи земства й економічний розвиток у Російській імперії. Дуже рекомендую ознайомитись з його роботами як прикладами цікавого статистичного аналізу.

Becker, Sascha O., Katrin Boeckh, Christa Hainz, and Ludger Woessmann. "The empire is dead, long live the empire! Long-run persistence of trust and

corruption in the bureaucracy.” *The Economic Journal* 126, no. 590 (2016): 40–74. Хоч ця стаття напряму не належить до напрямку вивчення Східної Європи, вона є цікавим прикладом великого зіставного дослідження, коли варіація інститутів між країнами використовується для пояснення відмінності в економічному розвитку. На противагу до попередніх статей, це дослідження не зосереджене на окремих країнах, а намагається намалювати велику картинку розвитку Європи, що може бути цікавим альтернативним поглядом на дослідження.

Якщо ж не тікати від питання й говорити про книжки, я би звернув увагу на такі твори (не знаю, чи є вони найважливішими, але принаймні вони є точно цікавими й корисними).

Szołtysek, Mikołaj. *Rethinking East-Central Europe: family systems and co-residence in the Polish-Lithuanian Commonwealth*. Bern: Peter Lang, 2015/2016. У цій книзі використано дані з проекту *Mosaic* для того, щоб детально описати структуру домогосподарств у Східній Європі. Ці дані підважують ідею лінії Хайнала, яка ділила Західну та Східну Європу межею «від Санкт-Петербурга до Трієста». Інакше кажучи, навіть у середині Східної Європи можна виділити три різні моделі існування домогосподарств. Деякі з них нагадують патерни західних суспільств, де домогосподарства є нуклеарними, жінки одружуються пізніше та народжують менше, а інші домогосподарства є розширеними, де жінки одружуються раніше та народжують більше. Важливе використання мікроданих, що є прикладом загального тренду в сучасній історичній демографії та економіці. Такі дані дозволяють протестувати старі гіпотези на новому методологічному рівні, який не був доступний класикам.

Gregory, Paul R. *Before Command: An Economic History of Russia from Emancipation to the First Five-Year*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1994. – класична книга, де автор використовує широкі статистичні дані від середини XIX ст. по 1930-і роки й доводить, що економіка часів царизму була набагато успішнішою, ніж її змальовували в літературі.

Matthias, Morys, ed. *The Economic History of Central, East and South-East Europe, 1800 to the present day*. Routledge, 2019 (forthcoming) – нова книга, яка має вийти друком 2019 року. Книгу написав колектив доволі відомих і продуктивних економічних істориків, і вона торкається широкого кола тем. Цікаво, що серед авторів є спеціалісти з економічної історії Західної Європи. Їх зацікавленість темою та бажання працювати над колективною монографією свідчить про перспективність досліджень Східної Європи в світі.

Kuran, Timur. *The long divergence: How Islamic law held back the Middle East*. Princeton University Press, 2012. Ця книга зовсім не торкається Східної Європи. Але, на мою думку, вона може слугувати гарним прикладом (чи джерелом натхнення). Зрештою, дослідники інших периферійних економік (дослідники Латинської Америки, колоній Африки, країн Східної Європи) ставлять дуже подібні питання – чому їхні країни не є такими економічно успішними, як країни Західної Європи. Чи проблема в інститутах, культурі, ресурсах і географії? Як можна концептуально ставити ці питання та методологічно

грамотно шукати на них відповіді? Праці Курана можуть слугувати гарним прикладом для наслідування.

Владислава МОСКАЛЕЦЬ

Tokarski, Slawomir. *Ethnic conflict and economic development: Jews in Galician agriculture 1868–1918*. Warszawa: Wydawnictwo “Trio”, 2003. Це досить вузьке дослідження, яке на основі статистичних і демографічних даних показує роль євреїв в економіці Галичини в період переходу до капіталістичних стосунків. Автор, спираючись на статистику, зазначає, що у більш економічно відсталих регіонах Галичини було більше євреїв, і на основі цього ставить ширші питання про модернізацію та причини економічних конфліктів.

Rosman, Moshe. *The Lords' Jews: Magnate-Jewish Relations in the Polish-Lithuanian Commonwealth During the 18th Century*. Cambridge Mass.: Harvard Univ. Press., 1990. Ця книжка стала однією зі знакових праць, які відкрили Польщу для єврейських студій. Відкрили, бо перед тим в історіографії домінував ідеологічний погляд на Польщу як місце гноблення євреїв. Американський дослідник єврейської історії Моше Росман дослідив функціонування шляхетської економіки Речі Посполитої і роль у ній євреїв на основі широкої джерельної бази. Окрім реконструкції механізмів співпраці євреїв, які мешкали в приватних магнатських містах, він ставить ширші питання про економічні й культурні взаємовпливи польської шляхти та євреїв-орендарів.

Kula, Witold. *Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego. Próba modelu*. Warszawa: Państwowe Wydawn. Nauk, 1962. У другій половині ХХ ст. польська історична школа створила одну з важливих шкіл соціальної історії. Ця класична праця сконцентрована на внутрішній структурі польської системи ХVI–ХVIII століття. Соціальної історик Пітер Берк відзначив дослідження Кулі про фільварки як приклад праці, що, ставлячи випадок в історичний контекст, пояснює речі, які неможливо пояснити з позиції класичної економіки.

Олексій ШЛЯХОВ

Взагалі-то це вкрай непросто зробити. Втім, у вітчизняній історіографії з-поміж найбільш значущих книг з економічної та бізнесової історії України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. називаю праці українського історика, професора Володимира Крутікова, який фактично вперше звернувся до питань формування гірничопромислової буржуазії південноукраїнських губерній наприкінці ХІХ ст. Зокрема, у монографії «*Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період*» (Дніпропетровськ, 1992) він проаналізував особливості її складу, взаємовідносини із царським режимом, дослідив питання створення З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії. Однак головне, що науковець, усупереч панівній у радянській історичній літературі традиції, звернув увагу на те, що політика царської влади, спрямована на прискорення промислового розвитку й формування буржуазних відносин у підросійській Україні, здійснювалася неадекватними засобами (необмежений протекціонізм, неуставні субсидії окремим протегованим

підприємствам тощо), які дискредитували та фактично знищували мету, до якої, власне, прагнули реформатори.

Треба також відзначити й монографічне дослідження київської дослідниці Тамари Лазанської «Історія підприємництва в Україні» (Київ, 1999), у якому авторка на прикладі діяльності окремих визначних представників українського підприємництва сформулювала висновок, що, попри всі тогочасні проблеми, торговельно-промислова буржуазія українських земель Російської імперії стала важливим суб'єктом модернізації всього суспільного життя в Наддніпрянщині на початку ХХ ст.

У російській історичній літературі дореволюційного періоду можна виокремити творчий доробок відомого економіста, професора Івана Озерова та його концептуальні висновки¹¹. Зокрема він акцентував увагу на тому, що в той час відбувалася фактична інтеграція багатьох ділових людей у феодальну систему відносин, коли капіталісти й імперська бюрократія вже не могли обійтися один без одного, хоча б через власні корисні інтереси. Відповідно доволі «чисельні й заможні групи [населення. – О. Ш.] повинні були жити в постійному страху за своє майбутнє, боячися за наступний день і благаючи собі милості у всесильної бюрократії». Таке становище згодом зумовило той факт, як наголошував учений, що вирощений у тепличних умовах підприємець не був готовий до цивілізованої конкуренції, ставав рабом всієї тогочасної системи. Крім того, саме І. Озеров ще тоді підкреслював, що в країні було вкрай несприятливе психологічне тло, яке супроводжувало діяльність ділових людей у Російській імперії, що слово «комерсант» у суспільстві було «фактично лайливим» і що за таких умов складно було чекати сталого розвитку буржуазних відносин.

Зрештою, усі ці висновки, вважаю, не втратили свого значення й до сьогодні.

What are the recent trends and perspectives for the economic history of Eastern Europe? What themes would you suggest to a young researcher looking for a PhD thesis topic?

Constantin ARDELEANU

Recent trends have tried to link Eastern European economic realities to fashionable concepts of Western scholarship. Historiography lags behind and scholars have aimed to bridge this gap by employing methods and concepts used in other parts of the Western world.

A lot has been done in recent years, both in qualitative and quantitative terms, but it is still a challenge to incorporate large geographical areas and historical periods of Eastern Europe into the same narrative. It seems to me that current

¹¹ Іван Х. Озеров, *Экономическая Россия и ее финансовая политика на исходе XIX и в начале XX века* (Москва: изд. Д.С. Горшкова, 1905); Его же. *Основы финансовой науки...: Учение об обыкновенных доходах*. Т. 1 (Москва: изд. И. Д. Сытина, 1909) та ін.

national borders have a huge influence on how economic history is written. At the same time, economic history offers a great opportunity to go beyond national narratives, towards the transnational and the global.

Studying the history of transnational mercantile networks in 16th-century Lviv or 19th-century Brăila and Odesa are excellent examples for this potential. I would say that the recent and upcoming trend in the economic history of Eastern Europe is to further connect it to international scholarship in terms of concepts, theories, methodologies, and ways of communication.

I encourage PhD students to look at transnational developments in the economic history of Eastern Europe under different imperial regimes, thus trying to reconsider what imperial control meant in economic terms and looking at relations between centers and peripheries in a network. I am currently interested in the transfer of technology and knowledge to Eastern Europe both in the 19th century (in the post-Crimean War context) and in communist times, and how this knowledge was translated into economic terms. I also study the economic connectivity and mobility in Eastern Europe in a comparative perspective, and how the human agents involved (global and local capitalists and policy makers) and the transportation infrastructure (railways, steamboat companies etc.) reshaped economic, social and cultural realities. PhD theses should investigate such themes.

Martin KRAGH

I would recommend a young researcher or PhD student first to think about the nature of economic development in Eastern Europe throughout the centuries, and then to consider which sources may be relevant. The answer is not straightforward. For example, in regard to the communist era, post-Soviet archives may contain enormously rich primary sources that have seldom been used. In an international academic context, these archives are very valuable since the epoch is still poorly understood in comparison to the Western states in the 20th century. These archives may also facilitate a better understanding of general themes of social science, such as bureaucracies, dictatorship, planned economies, labor coercion, corruption, or mobilization during war.

Mikołaj MALINOWSKI

The New Economic History that focuses on the use of quantitative methods and economic theory in understanding the past has dominated the main journals in economic history. The main debates in these journals are: 1) long-term international and regional developments of material standards of living in a comparative perspective; 2) the economic impact of female agency and human capital formation; 3) the rise and economic impact of state capacity; 4) reconstruction of income inequalities; and 5) the institutional foundations of economic growth. Eastern European economic history has remained understudied and hence there is a potential for surprising and important contributions to these global debates. Especially the study of serfdom, socialism, trade dependence, and totalitarianism can benefit from an Eastern European perspective.

Steven NAFZIGER

I think there are two dominant recent meta-themes in Eastern European economic history. First, the region has seen a sharp rise in the discovery, digitization, and employment of new data sources over the past 10 or more years. Second, scholars working on the region are increasingly drawing on and speaking to questions and conceptual frameworks at the forefront of global social science research. Aside from these two developments, it seems to me that a number of research areas are particularly exciting for young scholars considering topics of study. These include the economics of coercive labor institutions; the political economy of policy making, both by central authorities and at the local level; international trade and capital flows into, out of, and within the region; industrial and corporate development from a micro-economic perspective (i.e. using micro-data at the firm level); and archival based studies of the functioning of the socialist economies that draw on the tools of modern economics.

Eric Hilt in his article *Economic History, Historical Analysis, and the "New History of Capitalism"* (The Journal of Economic History, 2017) argues that research in economic history in the United States has flourished in the absence of scholars trained in history departments. Instead, many of the latter have defined themselves as "historians of capitalism" and created a separate community. How did the relationship between history and other disciplines develop in Eastern European scholarship? What would be the necessary conditions for an effective transdisciplinary collaboration?

Constantin ARDELEANU

The situation is most probably similar in Romania and the rest of Eastern Europe. Economic history has not been very popular in the post-communist period, as it had been misused and abused in communist times, when its mission was to explain and justify the coming of a socialist regime. There are few economic historians, though it must be added that their number has increased in the past years. There are some weak forms of transdisciplinary cooperation, but this is usually applied to the history of the past century only. At national historical conferences, economic historians have organized panels and have encouraged more transdisciplinary cooperation, with limited success so far. More transdisciplinary collaboration would require that economic historians invest more in creating national and regional networks of interested scholars.

Martin KRAGH

It is difficult for me to answer, since I personally believe in the importance of good ideas rather than in a specific training. Although economics, needless to say, can offer a wide range of methodological tools (i.e. theory and statistical models), such tools are not helpful in the absence of good ideas and a proper understanding of the context. My suggestion is therefore that historians, economists, economic

historians and scholars from other disciplines should try to find ways to collaborate. It is really not that difficult, if the will is there.

Mikołaj MALINOWSKI

In order to achieve a more interdisciplinary perspective, historians should learn the language of other disciplines. The use of theory is essential. What historians bring to the table is a detailed historical account of specific experiences of diverse communities. This, although not ideal, is the closest many social sciences can get to something that resembles an “experiment”. By following discussions in the media about contemporary issues, historians may find valuable lessons in idiosyncratic narratives of how societies dealt with a specific problem before (e.g. migration). History should not only focus on reconstructing the past and using theory to make sense of past developments, but it is essential to participate in broad discussions about generalization. This may be against the training of historians who focus on what is specific to every case. Moreover, historians should visit conferences where specialists of other fields of social sciences meet, such as the European Social Sciences History Conference. Co-authored and multidisciplinary papers should be rewarded for their innovative aspects. To achieve that, historians should, instead of the traditional ways of writing books, aim to publish co-authored papers in related disciplines.

Steven NAFZIGER

As an outsider to the region, and largely detached from academic life in most of Eastern Europe, I really do not know how robust the collaborative environment is between historians, economists, and political scientists, to take three fields of interest to me. That being said, my sense is that the modern study of political science is still lagging a bit in the region (although Russia has seen some advances), economics maintains a strong theoretical bent, and history remains largely inward looking. However, it does appear that “institutional economics” has taken hold across the region in a way that offers an important opportunity for interdisciplinary work across these areas. I think the best way to bolster collaborative work across disciplines in the historical social sciences would be for scholars to actively participate in bodies such as the Economic History Society, the European Historical Economics Society, the European and American Social Science History Associations, and the Economic History Association. Moreover, it is critical for scholars isolated in their own fields to read literature outside their area and to actively seek out those in other fields that are working or have worked on similar topics. Only then can informal cross-disciplinary networks truly be developed.

Historians focusing on Eastern European economic history barely have professional associations and there are no specialized international journals (especially in comparison to Scandinavian or American economic historians).

What are the reasons for this relatively underdeveloped scholarly community in the region?

Constantin ARDELEANU

An underlying reason is the interest of economic historians to be more active and visible in academic networks and centers linked to Western scholarship. This is due to the institutional pressure to publish in ISI journals or similar highly visible academic outlets, and as a result, scholars prefer to go to well-established or “traditional” academic venues. There is another, simpler reason as well: Eastern Europe is badly connected in terms of transportation facilities and travel is made difficult by visa procedures (although this has greatly improved in the past four years). However, it is much more expensive, complicated and time consuming to fly from Bucharest to Kiev, to Vilnius or to St Petersburg (not to mention more provincial centers) than to Western European destinations. Finding a common platform of communication is also a problem, as the internationalization of research still lags behind in many Eastern European countries. English is gradually becoming the academic *lingua franca* in all these countries, nevertheless it is still quite common to meet scholars who cannot communicate in international languages.

Martin KRAGH

The reasons are historical, in this case the Soviet legacy. It is a development of the past few decades that scholars from Eastern Europe are now more closely integrated into the international, Western-dominated, academic field. It is also an issue of funding in the region. Besides, only a very few Western scholars have the necessary skills to carry out their own research in this area.

Mikołaj MALINOWSKI

There are several reasons for this relative underdevelopment. The first is the language division typical of the region. Historians working on Scandinavia, the USA, or even Africa often share the same language, or need to master only the closely related languages spoken in the West or Scandinavia. This often means that people from Western Europe can study these countries without actually traveling there. Historians working on Eastern Europe need to know at least their local language, the diverse languages of neighboring countries, as well as German, not to mention Latin if they specialize in medieval history. This makes communication and specialization more difficult. This may be overcome if more research on these regions is published in English, in journals such as the *Economic History of Developing Regions*, the *Social and Economic History Annals*, or the *European Review of Economic History*. The second reason for the lag in the formation of an international Eastern European economic history is the problem of funding. International cooperation is expensive and requires substantial travel funds, which tend to be smaller at Eastern European universities. The third reason is a break in the tradition of economic history: the collapse of the Soviet Union resulted in the marginalization of the discipline.

Historians often turned to a postmodern style of research, neglecting the positivist approach which is so essential to economic history.

Having said that, much has been accomplished recently to develop a collaborative network of Eastern European economic history. In 2013, a group of scholars established WEast, an international initiative promoting research on the economic history of East, Central and South-East Europe. WEast's aim is to foster knowledge transfer and collaboration between economic historians and economists with shared interest in this region, representing both Western and Eastern universities and research centers. WEast organizes affordable periodic workshops at prestigious institutions in the eastern half of Europe, with prominent keynote speakers. The workshops specifically encourage the much-needed submission of globally relevant high-quality research papers to leading international journals. WEast also convenes sessions on major international conferences and congresses, in order to promote the regional focus for the global research agenda.

Steven NAFZIGER

I think the historical isolation of individual fields, coupled with a tradition of ideological constraints, has made it difficult to build up the necessary communities for creating a broader economic history community in Eastern Europe. Economic history in other regions is now firmly grounded in the careful employment of economic methods, which I sense is a development that is still playing out in Eastern Europe. Despite this, I think the younger generation of more internationally connected scholars is hard at work changing this, as is evidenced by the WEast initiative and growing attendance at international conferences of all sorts.

Alexander Gerschenkron's concept of economic backwardness has dominated the economic history of Eastern Europe since the 1960s. Is there any other concept which could challenge Gerschenkron's theoretical framework when discussing the history of economy and business in Eastern Europe?

Constantin ARDELEANU

I would say this is still the case. One of the most influential works on Romanian economic history, published in 2010 by Bogdan Murgescu from the University of Bucharest, is titled *România și Europa. Acumularea decalajelor economice (1500-2010)* (Romania and Europe. The Creation of Economic Gaps). But recently many scholars have put forward alternative viewpoints, such as mobility and networks, or institutional and managerial developments.

Martin KRAGH

Yes. There are so many concepts and theories that could be fruitfully applied. But rather than focusing on concepts, one should start with empirical data. We still lack much of the basics, such as detailed information on prices, shares, labor, companies, ownership, governance, state and regional budgets, or foreign trade.

Mikołaj MALINOWSKI

The recent scholarship focuses on the book “Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty” (2012) to understand the relative development of regions. It would be interesting to see if and how Eastern Europe fits the model proposed by James Robinson and Daron Acemoglu.

Steven NAFZIGER

Practically speaking, I think Gerschenkron is important to read BUT does not offer much in the way of a concrete set of hypotheses that can be explored using data and the analytical tools of economics. Rather, I would start with the empirical sources without bringing a preconceived conceptual framework to bear. What do they actually show? What are the historical phenomena illuminated by the sources? How can I best explore and analyze these data? To make progress in these questions, I would also urge younger scholars to steep themselves in the relevant economics, political science, and comparative literatures germane to the particular historical context they are exploring. For example, if one is interested in early industrial corporations, not only is it important to undertake detailed studies of balance sheets, productivity numbers, and financial behavior of historical firms, but it is critical to ground the analysis in the tools suggested by modern literatures in industrial organization and corporate finance. This, I think, is a more fruitful approach than trying to evaluate the applicability of Gerschenkron or any other general framework to a particular historical circumstance.

What are the three must-read books in the economic history of Eastern Europe?

Constantin ARDELEANU

I would recommend three of the more classical volumes, as they illustrate both the economic history of the area and the changing concepts of the field. They all have their didactic value and are good overall synthetic works for students.

Berend, Ivan T. Ranki, and Gyorgy. *Economic Development in East-Central Europe in the 19th and 20th Centuries*, London: Columbia University Press, 1974.

Lampe, John R., John R. Lampe, and Marvin R. Jackson. *Balkan Economic History, 1550–1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations*. Vol. 10. Bloomington, IN: Indiana University Press, 1982.

Aldcroft, Derek H., Steven Morewood. *Economic Change in Eastern Europe since 1918*. Cheltenham, Edward Elgar: 1996.

Martin KRAGH

Gerschenkron, Alexander. *Economic Backwardness in Historical Perspective: A Book of Essays*. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press, 1962.

Nove, Alec. *An Economic History of the USSR, 1917–1991*. New York, N.Y., USA: Penguin Books, 1992.

Gregory, Paul R. *Before Command: An Economic History of Russia from Emancipation to the First Five-Year*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1994.

Mikołaj MALINOWSKI

A handbook of Eastern European economic history will soon be available. It is edited by Matthias Morys and is a result of WEast collaborations. It will be the first major publication on the new economic history of the region.

Morys, Matthias, ed. *The Economic History of Central, East and South-East Europe, 1800 to the Present Day*. Routledge, 2018 (Forthcoming)

The previous landmark publication was *The Economic History of Eastern Europe 1919–1975*. Oxford: Oxford University Press, edited by Michael Kaser, published in 1985.

Steven NAFZIGER

I would like to highlight three books and note the hopefully imminent arrival of a fourth. Together, Tracy Dennison's *The Institutional Framework of Russian Serfdom* and Paul R. Gregory's *Before Command* are, in my opinion, the best two works in late Imperial Russian economic history written since 1990. They both range widely and are firmly grounded in the conceptual tools of modern economics. Similarly, Paul Gregory's *The Political Economy of Stalinism* utilizes economic tools to analyze a fundamental *non-economic* way of managing an economy. This last work is particularly germane to scholars of other socialist economies in the region over the 20th century. All three of these works are exemplary in bringing new data to light while borrowing from numerous fields of inquiry where appropriate. Finally, I certainly hope to see *The Economic History of South, East, and South-East Europe, 1800 – the Present Day*, edited by Matthias Morys of the University of York, see the light of day in the near future. By bringing together scholars working across the region, in different areas of economic history, and in different time periods, this work will hopefully serve as THE starting point for any student and potential scholar of historical economic development in non-Western Europe.

ОБРАЗ ТА ВИРАЗ: МЕДІЙНІ ТА ЛІТЕРАТУРНІ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ЕКОНОМІЧНИХ ЕЛІТ

Катерина ЄРЕМЕЄВА

«Кооператори, бізнесмени, рекетири...»: нові економічні еліти в радянських сатиричних видан- нях періоду перебудови¹

*Катерина Єремєєва – кандидатка історичних наук,
старша викладачка катедри історії та мовознавства
Українського державного університету залізничного транспорту*

Стаття присвячена образам нових економічних еліт на сторінках найпопулярніших радянських сатиричних видань «Крокодил» та «Перець». Проведено контент-аналіз текстів та зображень цих радянських сатиричних видань. Поставлено питання, кого сатирики бачили в ролі економічної еліти. З'ясовано, що відображення кооператорів та приватників у цих двох часописах було доволі відмінне. Конкуренція між номенклатурою та кооператорами представлена в «Крокодилі» як боротьба старої та нової економічних еліт. У той самий час у часописі «Перець» кооператорів і приватників зображали з негативними коннотаціями: як поборників номенклатури, спекулянтів і колишніх карних злочинців. Зроблені припущення щодо причин цієї відмінності. Проаналізовано контексти використання понять «кооператор», «бізнесмен», «рекетири» тощо. Окрему увагу приділено тому, як у суспільній свідомості радянських громадян почали сприймати передусім як споживачів, а соціалізм – як основу для задоволення їхнього попиту.

Ключові слова: радянська сатира, кооператори, економічна еліта, «Крокодил», «Перець»

¹ Дослідження здійснено за фінансової підтримки Канадського інституту українських студій (CIUS) Альбертського університету.

Період перебудови позначився істотними зрушеннями в економіці, починаючи від кадрових змін, закінчуючи роздержавленням економіки та запровадженням різних форм приватної власності. Це уможливило «соціалістичне підприємництво» та появу нових груп людей, які завойовували все більший вплив у суспільстві. У цей перехідний період співіснували та взаємодіяли «старі» господарчі еліти (передусім номенклатура, яка здійснювала керівництво економікою) та «нові» (наприклад, представники кооперативного руху). «Радянські бізнесмени» шукали своє місце в «старих міхах» соціалістичного господарювання.

Нові тенденції господарського життя мали відображення й осмислення в радянській масовій культурі. Постає питання, яке місце відводила офіційна культура новим господарським елітам?

Особливо цікавим видається аналіз образу нової економічної еліти в радянських сатиричних виданнях, таких як «Крокодил», «Перець», «Вожик», «Чаян» та ін. Гумористичний формат цих видань зумовлював яскравий зміст, який робив сатиричні часописи зручним засобом для агітації та пропаганди. Але від початку свого існування радянська сатира мала амбівалентний характер. З одного боку, вона мала бути «зброєю партії», здійснюючи індоктринацію суспільства, висміюючи дев'яцять серед радянських громадян тощо. З другого боку, сатира мала знімати напруження в суспільстві, адже наочно демонструвала, як у друкованому виданні відбувається критика й самокритика. Сатиричні видання мали одночасно виховувати радянських громадян, концептуалізувати на побутовому рівні ідею правильності дій партії та критикувати представників влади (переважно на місцях)². Окрім цього, сатира й гумор мали розважати, хоч це завдання і не вважали першочерговим³. Така багатфункційність сатиричних видань могла призвести до розгубленості гумористів у зображенні нових економічних еліт, варіативності образів кооператорів, приватників і бізнесменів. Чи наділяли сатирики елітарними рисами «червоних директорів» і «соціалістичних підприємців»? Чи склався в сатиричних виданнях образ «старої» економічної еліти, на зміну якій прийшла «нова»? Якими показані їхні взаємовідносини? Як сатирики пояснювали співвідношення ринкових методів економіки й соціалістичної системи?

У цій статті представлені результати дослідження двох найпопулярніших сатиричних видань у Радянському Союзі – загальнорадянського «Крокодилу» й українського «Перцю». Саме ці два часописи мали найбільший наклад серед усіх радянських сатиричних видань («Крокодил» – 6 млн примірників, «Перець» – 3 млн) і були доволі популярні серед населення⁴. Тому гумористичні тексти й зображення цих видань мали доступ до значної читацької аудиторії.

² К. Єремеева, «“Перчити і приперчувати!”: завдання радянських сатиричних видань (на прикладі журналу «Перець»)», *Український історичний журнал*, 1 (2018): 137.

³ Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України (ЦДАМЛМ) України, Ф. 668, оп. 1, спр. 231, арк. 3.

⁴ Там само.

Зіставлення «Крокодилу» й «Перцю» дозволить розглянути загальнорадянський та республіканський рівні офіційного гумористичного дискурсу. Для цього був проведений контент-аналіз зображень і текстів «Крокодилу» й «Перцю», що містяться у 360 випусках за 1986–91 роки.

Передусім необхідно визначитись, що ми маємо шукати в радянській сатири, говорячи про економічну еліту. Слід визнати багатозначність поняття «еліта» та велику кількість наукових дискусій, які вирують навколо нього. Деякі дослідники дотримуються думки, що елітою треба вважати найкращих, адже це відповідає перекладу *elite* з французької⁵. Інші вчені намагаються окреслити межі цього явища з огляду на суспільну роль, яку виконували представники економічної еліти. Джон Гіглі (Higley), наприклад, економічними елітами називає тих осіб, які контролюють ресурси в суспільстві, утримують стратегічні позиції у великих економічних організаціях та мають можливості цілеспрямовано й регулярно впливати на процес вироблення і прийняття державних рішень⁶.

Переважно дослідники розглядають появу еліти як щось неминуче. На думку Чарльза Райта Мілса (Mills), будь-яке ієрархізоване суспільство має еліту, тобто групу населення, що є нагорі соціально-економічної стратифікації та має змогу приймати важливі рішення⁷. Гаetano Моска (Mosca) також стверджував, що в будь-якому суспільстві з'являються два класи: підлеглих і тих, хто керує, причому останні є більш згуртовані й організовані⁸.

За часів радянського суспільства декларувалось, що еліт в СРСР немає. Тож у «Великій радянській енциклопедії» навіть не було спеціальної статті про еліти як суспільне явище. Уміщено лише замітку, присвячену вченню про еліти, яке було заставроване як теорія, що заперечує історичний прогрес, народний суверенітет, вважає нерівність основою для суспільного життя. Зазначалось, що класове коріння теорії еліт полягає в розділенні суспільства на експлуаторську більшість та експлуатовану меншість⁹. Радянський дослідник Геннадій Ашин у своїй праці «Міф про еліту та “масове” суспільство» казав, що призначення теорій еліти – висвятити класовий поділ суспільства, виправдати стосунки панування й підлеглих, які властиві капіталізму¹⁰ та такому «продукту гниття імперіалізму», як фашизм¹¹. Як зазначає Оксана

⁵ Ж. Тощенко, «Елита? Клань? Касты? Клики? Как называть тех, кто правит нами?», *Социологические исследования* 11 (1999): 124.

⁶ Цит. за: О. Куценко, «Структурування інтересів економіко-політичних еліт у процесі ринкових перетворень в Україні», *Політичний менеджмент* 1 (2005): 79.

⁷ C. W. Mills, *The Power Elite* (New York: Oxford University Press, 1956), 12.

⁸ Цит. за: P. Hardoš, «*Post-Communist Elites and Economic Reforms in Czechoslovakia 1989–1992*» (Budapest: Central European University), 6.

⁹ Г. Ашин, «Элит теория», *Большая советская энциклопедия*. <https://slovar.cc/enc/bse/2062650.html>

¹⁰ Г. Ашин, *Миф об элите и «массовом обществе»* (Москва: Международные отношения, 1966), 55.

¹¹ Там само, 101.

Гаман-Голутвіна, термін «еліта» не використовували навіть для вивчення владних груп капіталістичного суспільства¹². Тож не дивно, що дослідження радянських еліт, а тим більше їхніх образів, стикається з тією проблемою, що в радянському дискурсі існування окремої верстви «над масами» намагались приховати або показати якимось по-іншому, не використовуючи при цьому табуйоване поняття.

Найчастіше в сучасних дослідженнях радянською елітою називають номенклатуру, маючи на увазі керівну верству радянського суспільства, до якої входили як представники партійної влади, так і державної, а також керівники господарства. Катя Владіміров, говорячи про радянську еліту, має на увазі передусім партійців, які мали прямий доступ до влади¹³. Головне питання, яке цікавить дослідницю, – це еволюція та конкуренція всередині владної верстви, сформованої спочатку з «селянських синів». Владіміров зазначає, що не було офіційно визнаних соціальних категорій, за допомогою яких можна було б описати радянську номенклатуру. Втім, у 1980-х роках члени партії вже становили окрему соціальну групу, адже багато з них були у третьому поколінні держслужбовцями¹⁴. Деякі дослідники, розглядаючи ствердження радянської влади в національних республіках СРСР, аналізують боротьбу традиційної еліти та радянської влади, причому останні також потрапляли в категорію еліти¹⁵. Павол Гардош застосовує ще один термін до владної верстви Чехословаччини 1989–92 років – посткомуністична еліта¹⁶. Дослідник визнає складність її структури та непересічний вплив на економічні реформи. До посткомуністичної еліти дослідник зарахував дисидентів і технократів, які цікавились західними економічними теоріями й розуміли, що комунізм не піддається реформуванню (його можна лише усунути)¹⁷.

У радянському офіційному дискурсі до 1980-х років уникали термінів «еліта» й «номенклатура» щодо будь-яких соціальних груп. Тож дослідники найчастіше позначають межі та склад радянської економічної еліти за аналогією із іншими суспільствами. Новизна цього дослідження полягає в тому, що головною його проблемою є (не)наділення певної верстви радянського суспільства рисами еліти в офіційному дискурсі на прикладі загальнонорадянських і республіканських сатиричних видань. Рисами елі-

¹² О. Гаман-Голутвіна, «Политические элиты как объект исследований в отечественной политической науке», *Политическая наука* 2 (2016): 40.

¹³ К. Vladimirov, «Не кочегары мы, не плотники / We are Neither Stokers nor Woodworkers: Social Origins of the Soviet Party Elites, 1917–1990», *Russian History* 2 (2014): 283–284.

¹⁴ Там само, 294.

¹⁵ Напр.: F. J. Roberts, *Old Elites under Communism: Soviet Rule in Leninobod* (Chicago, The University of Chicago, 2016), 36.

¹⁶ P. Haroš, *Post-Communist Elites and Economic Reforms in Czechoslovakia 1989–1992* (Budapest: Central European University), 3.

¹⁷ Ibid., 24.

тарности могли бути: відокремленість від «простого народу», наявність важелів управління економікою (зокрема й неформальних), можливість впроваджувати інновації та перерозподіляти ресурси, високі доходи та рівень життя, освіта й особисті якості тощо.

«Керівні товариші» – доперебудовна економічна еліта?

В СРСР економічна еліта була невід'ємною частиною номенклатури¹⁸. Нова економічна еліта часів перебудови також мала номенклатурне походження: з надр радянських чиновників з'явилася верства «уповноважених», які почали створювати «уповноважений бізнес». Цей різновид діяльності підтримувала держава й він був альтернативою спекулянтам із кримінальним минулим¹⁹.

Радянська сатира торкалася питання, хто контролював ресурси, очолював підприємства різного масштабу та мав доступ до влади. До періоду перебудови представники часописів «Перець» і «Крокодил» приділяли таким відповідальним особам на місцях найбільшу увагу. В тематичних планах «Перцю» головними тематиками були виробнича й сільська, а головними об'єктами критики – керівники підприємств, голови колгоспів, які не виконують обіцянок, випускають брак, недбало ставляться до розподілу ресурсів²⁰. Федір Маківчук, головний редактор «Перцю», 1950 року підготував список установ та осіб, які були піддані найбільшій критиці на сторінках часопису. Серед них були міністри легкої промисловости, лісового господарства й низка директорів підприємств місцевого й республіканського значення²¹. Тож у часописі репрезентували владну піраміду, у якій були навіть міністри. Але найчастіше тексти й карикатури, присвячені економічним проблемам, будували за схемою: директор заводу спричинює негативну ситуацію, а представник середньої (або вищої) ланки влади цю ситуацію виправляє. Часто посадовець, який здійснював покарання недбалого господарника або хабарника, був представником парторганізації²².

На сторінках «Крокодилу» й «Перцю» до початку перебудови директори заводів, райспоживспілок, фабрик становили чи не 70 % від усіх персонажів-«керівних товаришів». Однією з причин, чому сатирики критували саме нижчу гілку влади, є те, що сатиричні видання мали доводити свою соціальну значущість на прикладах, які можна легко підтвердити та впізнати з власного досвіду. Тому спеціальні кореспонденти гумористичних видань шукали матеріал про конкретних місцевих бюрократів і недбалих господарів. Але суцільна конкретика створювала образ єдиної

¹⁸ О. Крыштановская, «Бизнес-элита и олигархи: итоги десятилетия», *Мир России* 4 (2002): 5.

¹⁹ Там само, 67.

²⁰ ЦДАМЛМ України, Ф. 668, оп. 1, спр. 223, арк. 13.

²¹ ЦДАМЛМ України, Ф. 668, оп. 1, спр. 235, 1 арк.

²² Напр.: «Дали перцю!», *Перець* 2 (1979): 3.

сірої маси керівних кадрів в економіці. Сам Ф. Маківчук, головний редактор «Перцю», 1977 року писав у звіті про цих персонажів у фейлетонах часопису:

У фейлетонах нема вогню, нема вибухівки. В них переважає холодна фактографічність. Нема навіть спроби накреслити характер героя фейлетону. Вони часом одноманітні й безбарвні, як таблиця множення, вони ... [мають] однакові фізіономії, однаковий вираз обличчя, наче вони близнюки²³.

Сіра маса «керівних товаришів», можливість народу за допомогою скарг впливати на них мали показати своєрідне народовладдя, розчиненість влади в народі та повну розбіжність радянського суспільства й капіталістичного. Тому в офіційному дискурсі не повинен був з'явитись образ керівників економікою, які б мали ознаки еліт. Ашин зазначав, що прихильники теорії еліт дуже спрощують «складну структуру класового суспільства та підмінюють її простою дихотомією...: еліта – маси»²⁴. Радянське ж суспільство на сторінках преси поставало без антагоністичних класів, еліти, з масою трудящих та керівників, які в своєму єднанні утворювали діалектичну складність у простоті.

Чи вийшло в авторів сатиричних журналів створити образ радянської економічної еліти до періоду перебудови? До кінця 1970-х років сатирики уникали таких узагальнювальних слів, як «влада» чи «номенклатура». Утім, з початку 1980-х років з'являється все менше персонажів-керівників підприємств із конкретними даними (ім'я, прізвище та місце роботи). Межі поширення проблем поступово розширювались, і гумористи переходили від зображення «перегінів на місцях» до відтворення системної кризи²⁵. Цьому сприяла загальна негативація суспільного дискурсу та пом'якшення політико-ідеологічного контролю. Поступово сіру масу керівників, яких до цього показували як частину народу, починають розглядати як щось єдине та окреме від маси трудящих. Усе частіше номенклатурників протиставляють простим громадянам. При цьому посадовці на сторінках часописів набувають ознак еліти: їм, на відміну від народу, належить влада, контроль за ресурсами та споживацькі блага, як, наприклад, у цьому вірші:

І наші розбурхані дні
Не вельми, признатися, втішні:
Стоять на трибунах одні,
У чергах вистоюють інші²⁶.

²³ ЦДАМЛМ України, Ф. 668, оп. 1, спр. 231, арк. 3.

²⁴ Г. Ашин, *Миф об элите и «массовом обществе»* (Москва, 1966), 55.

²⁵ Е. Еремеева ««Коммунист – оптимист?» Как измерить «бодрость духа» общества (на примере контент-анализа советского политического юмора)», *Вестник Пермского университета*, Серия «История» 4 (2014): 24-36.

²⁶ В. Гунько, «Одні й інші», *Перець* 1 (1991): 8.

Гумористи показують керівництво як еліту, що мало підкреслити негативні риси образу влади. Зображення номенклатури як окремої верстви «над народом» стало новим явищем в офіційному дискурсі. Керівників підприємств почали асоціювати з чимось старим, «застійним». Поняття «застою» стало ключовим для характеристики діяльності старих господарчих еліт.

Закон про індивідуальну трудову діяльність 1986 року спричинив появу на світ людей, які мали стати альтернативою усталеним господарчим практикам. Разом зі старою елітою постає нове явище у вигляді кооперативів та «приватників», які віднині могли скласти конкуренцію державному сектору. Треба відповісти на питання, як зображали сатирики кооператорів, нових підприємців? «Приватники», з одного боку, були явищем «не застійним», тобто тим нововведенням, яке може оновити господарство і яке варто підтримати. Утім, кооператори з'явилися з дозволу влади. Сатирики, як ми побачили, поступово ставали в опозицію до номенклатури, тож могли сприймати «приватників» як чергову витівку старої еліти. Як сатирики сприймали нову суспільну верству, якщо радянські сатиричні видання вже призвичаїлись до дискурсивної ролі «зброї партії» й досі вибудовували критику з огляду на «соціалістичні ідеали», які могли не збігатися із елементами ринку в економіці?

Могильники старого світу: нова економічна еліта на шпальтах часопису «Крокодил»

«Перебудуватись та прискорюватись!»: автори часопису «Крокодил», наслідуючи заклики партії, відразу підтримали новий партійний курс. Це цілком вписувалось у дискурсивну роль «обличчя радянської сатири» бути «зброєю партії» та виправляти місцеві недоліки. Тому крокодиліці завзято почали підтримувати ініціативу партії та критикувати бюрократів і номенклатурників, які гальмували процес відродження господарчого механізму. Старий керівний апарат відтепер протистояв чомусь новому. Сторінки часопису поповнились карикатурами, які зображали стереотипних можновладців за керівним кріслом та з кам'яним кулаком, яким чиновник звик грюкати, репрезентуючи командно-адміністративний апарат. Між тим символами старої еліти стали молотки замість голів, купи паперу та кам'яні стінки²⁷. При цьому «Крокодил» виступав від імені народу, а в своїй критиці посилався на генерального секретаря й партію як узагальнювальну керівну силу суспільства. Тобто на того, хто владу надає, і того, хто уособлює її на недосяжному для критики рівні. «Старе» асоціювалось із місцевими чиновниками, які все виразніше набували ознак єдиної соціальної верстви та негативних рис еліти. «Нове» та «правильне» пов'язувалось із народом та «партією». Відбувався парадокс: новий кооперативний рух, який вносив елементи ка-

²⁷ В. Солдатов, «Карикатура», *Крокодил* 34 (1989): 5.

піталізму в економічну систему, асоціювався із соціалістичними ідеалами народної ініціативи та справедливості.

З цієї позиції автори «Крокодилу» заочно полемізували з тими представниками влади, які вважали кооперативний рух антисоціалістичним:

... проти розвитку індивідуальної праці та кооперативів виступає та частина керівництва й апарату, яка ясно бачить свою нездатність організувати справу хоча б на рівні приватника, а ось своїми посадами поступатись не хоче. Та заради бажання залишитись керівником, нехай і неефективного державного підприємства, виступає проти будь-чого кооперативного або особистого як нібито антисоціалістичного. Але ж антисоціалістичною є саме їхня діяльність, адже саме вона шкодить Вітчизні, бо дискредитує соціалістичну економіку та її здатність вирішувати проблеми задоволення попиту²⁸.

Старих управлінців в економічній сфері таврували, цитуючи канонічні для радянської ідеології тексти:

129 років тому Карл Маркс написав рядки, які змушують зрозуміти та відчутти головну перепону революційного оновлення: «...нас пригнічує низка спадкових негараздів, які існують через те, що й надалі животіють застарілі засоби виробництва, які вичерпали себе... Ми страждаємо не тільки від живих, але й від мертвих!»²⁹.

Поняття соціалізму як передусім основи для задоволення попиту стало ключовим для сатириків «Крокодилу». На обкладинці часопису за 1989 рік обірваний старий волоцюга з надгрізеним батонном дорікає молодому орендарю, який зображений на тлі достатку: «Від соціалізму відходите, товариші!» (див. іл. 7)³⁰. «Зараз рівень гласности та демократизації радянська родина відмірює за тим, що в неї в холодильнику!» – зазначав Юрій Черниченко в інтерв'ю «Крокодилу»³¹. Тож новою елітою мають стати ті, хто задовільнить попит населення на таку демократизацію. Радянська людина все виразніше постає в офіційному дискурсі не тільки як трудівник, а передусім як споживач. Відтепер у карикатурах символи радянської епохи – червоний прапор, серп та молот – замінюються на м'ясо та ковбасу. Відтоді люди бігли не за лідером з червоним прапором, а за тим, хто показав натовпу свинячу ногу (див. іл. 5)³² (у такому разі гумористи не давали власну оцінку зображеному явищу, залишаючи читачу простір для інтерпретацій).

Тож гумористи сприймали кооператорів як вихід із ситуації, коли в суспільстві суцільний дефіцит. Спеціальні кореспонденти «Крокодилу» вели

²⁸ Г. Попов, «Патент на инициативу или может ли частник съестъ социализм?», *Крокодил* 27 (1987): 7.

²⁹ Г. Батыгин, «Все, что не запрещено...», *Крокодил* 17 (1988): 23.

³⁰ В. Мохов, «Карикатура», *Крокодил* 20 (1989): 1.

³¹ Ю. Черниченко, «Дайте народу накормить себя!», *Крокодил* 16 (1989): 4.

³² В. Кудин, «Карикатура», *Крокодил* 3 (1989): 2.

сатиричні репортажі з ринків, на яких у приватників можна купити чоботи³³, м'ясо та навіть гудзики, яких не можна знайти на голих полицях у державних магазинах³⁴. Нехай продукція приватників дорожча, втім, робиться швидко та якісно!

Кооператорів протиставляли застарілій еліті, яка застосовувала «застійні» засоби боротьби з «приватниками». Ці засоби передусім полягали в бюрократичних перепонах для кооператорів. На сторінках часопису з'являлись карикатури, на яких кооперацію, яка злітає на грошових крилах, розстрілює Комісія з індивідуальної трудової діяльності в образі мисливця (див. іл. 1)³⁵. Керівники господарства, які засиділись у своїх кріслах, лютували, що кооператори заробляли більше грошей, ніж отримували чиновники³⁶. І гроші саме заробляли, а не «робили» їх, як писала в листі читачка Ірина Самойлова про свого чоловіка-кооператора³⁷.

Кооператори та «приватники» виступали не тільки як реальні конкуренти старій еліті. Автори «Крокодилу» показали представників індивідуальної трудової діяльності каталізатором корінних змін. Як молоде вино, яке залили до старих міхів, кооператори не мали змогу діяти в «старій країні». Наприклад, розповідаючи про кооператив «Техніка», який організували винахідники (колишні працівники науково-дослідного інституту), автор зазначав:

Якби такі мізки скооперувались десь у Японії, то через пару років «Техніка» була би в десятці успішних компаній... Але ми поки що країна більше світлого майбутнього, ніж країна сонячного сходу, а тому кооператорам довелося розраховувати тільки на власні сили...³⁸

Кооператорів називали могильниками старого світу. Із сумною іронією автори зазначали: приватники риють яму старим управлінцям, туди ж вони можуть і потрапити³⁹. Цю істину ілюстрували фейлетоном, у якому йшла мова про переслідування успішних кооператорів «старими економічними структурами». Останні, на думку автора, «із задоволенням користуються цими новими формами [кооперативами, орендарями. – К. Є.] для свого збагачення. Стрижуть <...> паростки нової економіки з веселістю газонокосарки»⁴⁰.

З позиції партії, сатира мала, з одного боку, критикувати, а з другого, – підтримувати нові тенденції, які допоможуть подолати дефіцит, застій та

³³ Ю. Белявский, «Субъективный ботинок: история о том, как вместо обуви производятся объективные причины», *Крокодил* 9 (1988): 10.

³⁴ «Доходное место», *Крокодил* 19 (1987): 12.

³⁵ Д. Огородников, «Карикатура», *Крокодил* 17 (1988): 3.

³⁶ Б. Ефимов, «Карикатура», *Крокодил* 27 (1987): 3.

³⁷ И. Самойлова, «Не „делать деньги“, а зарабатывать», *Крокодил* 18 (1989): 2.

³⁸ Ю. Казанцев, «По мозгам!», *Крокодил* 22 (1989): 3.

³⁹ Д. Семеник, «Могила для могильщиков», *Крокодил* 3 (1991): 6.

⁴⁰ Там само.

інші негаразди в економічному секторі⁴¹. При цьому кооперативний рух значився як одна з нових тем, мішень, по якій тепер можна бити разом із «корупцією та злочинами в середовищі посадовців, пияцтвом, наркоманією, проституцією, вивертами “неформалів”...»⁴². Саме такі теми пропонували «крокодильці» порушувати читачам у межах конкурсу «Бігцем на Парнас». Діялог із читачами завжди впливав як на реципієнтів, так і на працівників преси: публікація листів на шпальтах періодичних видань могла змінити інтелектуальну кон'юнктуру, слугувати засобом агітації та пропаганди⁴³. У «Крокодилі» читачам часопису пропонували долучитись до обговорення нових тем. Це повинно було полегшити концептуалізацію проблеми кооперативів серед широкого загалу. Читачі мали надсилати вірші, які викривали «підніжки кооператорам та зловживання самих кооператорів»⁴⁴. Конкурс тривав і виявив відмінність у поглядах редакції «Крокодилу» та вільних дописувачів на представників приватної ініціативи. Перші займали позицію борців проти всього застарілого за все нове. Тому кооператори викликали в «крокодильців» щиру симпатію та сподівання, що приватна ініціатива є панацеєю. Читачі, які опановували нові теми для сатири, ставились до кооператорів більш критично. До редакції надходили вірші, в яких нових економічних діячів звинувачували у високих цінах, спекуляції та шахрайстві (інколи цю проблему порушували і професійні карикатуристи: див. іл. 2). Читач із міста Каспійська так звертався до кооператорів:

Не могу уразуметь
Ваших дел и целей:
Вы хотели нас одеть.
Но совсем раздели⁴⁵.

Хвацьких підприємців сатирики-аматори звинувачували у невідповідності стандартам справедливості по-радянськи й нечесності у здобутті прибутків:

Бывает, что под маскою «новатор»
Жиреет спекулянт-кооператор,
А все отдавший Родине в беде
Живет и умирает в нищете⁴⁶.

⁴¹ К. Єремеева, «Перчити і приперчувати!»: завдання радянських сатиричних видань (на прикладі журналу «Перець»), *Український історичний журнал* 1 (2018): 139.

⁴² «И снова старт!», *Крокодил* 5 (1988): 9.

⁴³ D. Kozlov, *The readers of Novyi Mir: Coming to Terms with the Stalinist Past* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2013).

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ И. Трошин, «Кооператорам», *Крокодил* 15 (1989): 8.

⁴⁶ Л. Малиновцева, «Кооператор и пенсионер», *Крокодил* 16 (1989): 3.

Читачі висловлювали навіть сумніви в ефективності приватників у відновленні економіки, підкреслюючи «несерйозність» продуктів, які виготовляли підприємці:

Парни перестройке помогают,
Смело встав на вахту трудовую,
И во все лопатки нажимают:
«Петушка на палочке» штампуют⁴⁷!

Отже, виник своєрідний розподіл праці: постійні автори «Крокодилу» представляли підприємців як героїв нового часу, а читачі могли їх критикувати. Так підтримувався сатиричний баланс у виданні. Ситуація, коли редколегія «Крокодилу» й читачі часопису зайняли протилежні позиції, стимулювала дискусію між ними. Гласність заохочувала сатириків робити цю дискусію відкритою. Постійні автори «Крокодилу» зазначали, що вони далекі від безмежного захоплення кооперативами й це явище потребує критичного погляду. Але для критики були «погані» кооператори, а «правильні» потребували всілякої підтримки. Наприклад, спецкор «Крокодилу» Марк Григор'єв у своєму фейлетоні «Рівняння на лівий фланг, або як перекрити кисень ініціативи та підприємливості» зазначав:

Я не перебуваю в невимовному захопленні від кожного кооперативу. Справа ця складна та суперечна, немало брудної піни вирує на поверхні. Не можу я закоханими очима дивитись на продавців солодкої вати чи вуличних шашличників, що пригощають своїх клієнтів жиравим м'ясом магазинного походження за ресторанною ціною⁴⁸.

Надалі автор розвиває сюжет конфлікту двох еліт: старої й нової. Стара номенклатурна еліта підтримує таких дрібних хапуг, а підприємцям, які прагнуть робити серйозну справу, чинять перепони. Це відбувається через те, що приватний сектор економіки є реальним конкурентом для держпідприємств та може їх витіснити. З чого автор робить іронічний висновок:

Так що, товариші, не вередуймо, їймо морожене м'ясо, ходити з гнилими зубами та сорбати з суспільного корита! Рівняйсь! Струнко! Рівняння на лівий фланг!⁴⁹.

Крокодильці влаштовували дискусії й серед читачів, які в своїх листах виказували різні емоції щодо «приватників»: від гніву до захоплення⁵⁰. При-

⁴⁷ А. Шимов, «Кооператив», *Крокодил* 11 (1989): 12.

⁴⁸ М. Григор'єв, «Равнение на левый фланг или как перекрыть кислород инициативе и предприимчивости», *Крокодил* 20 (1989): 7.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ «Опасный конкурент или надежное подспорье: что думают читатели о частных такси и не только о них», *Крокодил* 13 (1988): 2-3

чому часто віддавали перевагу критичним листам, які змальовували проблему, пов'язану з кооперативами, як «перегини на місцях». Наприклад, читач з Москви скаржився, що пасажирів залишили сам на сам зі свавіллям приватника чи, «як він скромно себе називає, кооператора». Утім, надалі читач зазначає:

Не подумайте, що я в принципі проти кооперативів... Більшість із них нам справді потрібна, працює на задоволення нашого попиту... Однак вкотре доводиться визнати, що будь-яку гарну справу можна вивернути, перетворивши на повну її протилежність⁵¹.

Читач з Одеси бачив пряму залежність між активізацією кооперативного руху та ствердженням соціалізму:

...на основі надання засобів виробництва в оренду й напрокат індивідуалам, кооператорам, держпідприємствам... соціалізму буде все більше і більше... Якщо при цьому будуть надані рівні можливості всім членам суспільства займатись діяльністю, яка їм до душі...⁵²

Утім, редакція не залишала такі дискусії без власного резюме: нехай читачі дискутують, адже однотайність думок породила політичний та економічний застої. Надалі автори цитували Михайла Горбачова, який підтримує кооперацію, та закликали у зв'язку із перебудовою відкидати стереотипи та старі догми. Інколи це супроводжувалось згадками про нову економічну політику: в сатиричному дискурсі часто проводились паралелі між непом та економічними реформами часів перебудови, втім, відтепер мова не йшла про «непманів»-хапуг, а про підприємців, здатних подолати дефіцит. Крокодил – персонаж, який уособлював сатириків-творців цього видання, так звертався до читачів з приводу кооператорів у 1988 р.:

...не завжди ти був справедливий до них. Хоча тут перегини в емоціях зрозуміти можна: справа нова, для більшості незвична й навіть ляклива. Але – як той, що народився в самий розпал непу, – скажу, що не варто боятися підприємливого громадянина, що вирішив попрацювати задля задоволення наших з вами матеріальних та духовних потреб⁵³.

Цей приклад є показовим: крокодиліці асоціювали себе із новими формами господарювання й навіть надрукували історію про випадок, коли група їхніх читачів запропонувала редакції відкрити кооперативне кафе «Крокодил».

Пропозицію відкрити кафе не було реалізовано. Утім, «крокодиліці» своїми силами підтримували кооперативний рух. Наприклад, після фейлетону про нестачу сировини для кооператорів, що виготовляють хутрянні вироби,

⁵¹ Там само, 2.

⁵² Опасный конкурент или надежное подспорье: что думают читатели о частных такси и не только о них», *Крокодил* 13 (1988): 3

⁵³ «Поговорим, читатель: предновогодний монолог», *Крокодил* 16 (1988): 15.

редколегія розмістила інформацію для «приватників» щодо підприємств, які можуть надати сировину⁵⁴. Редакція часопису, який мав один із найбільших накладів у СРСР, пропонувала кооператорам свої шпальти для реклами підприємств, що виникали завдяки індивідуальній праці. Дуже скоро на сторінках «Крокодилу» вже рекламували кооперативи в рубриці «Оце так!»: запрошували на роботу до підприємств, в яких зарплатня «необмежена та залежить тільки від Вас!»⁵⁵, розповідали про фірми, які реалізовували диво-ліки муміє⁵⁶, тощо. Наслідуючи моду на гороскопи, редакція «Крокодилу» навіть склала власне привітання з Новим роком у формі астрологічного прогнозу, в якому радила всім вступати в кооперативи, бо цей рік принесе кооператорам втричі більший прибуток⁵⁷.

Цими заходами «Крокодил» не обмежувався та став простором для появи імпровізованого кооперативу прямо на шпальтах видання. Так званий кооператив «Вітамін С (сміх)» на сторінках часопису, за словами персонажа-крокодила, з'явився, коли до редакції прийшов голова цього кооперативу. Він запропонував «Крокодилу» здати в оренду «журнальну площу», адже кооператори-сатирики є професіоналами, утім, потрапити до інших державних часописів складно⁵⁸. Крокодил і кооператив «Вітамін С» навіть уклали договір з посиланням на «Закон про кооперацію»⁵⁹. При цьому Крокодил зазначав:

А раптом що не вийде – скажемо, що це просто першотравневий жарт!... багатолітній досвід «застійних часів» навчив мене обережності.

«Крокодил» не міг тільки вихвалювати кооператорів: сатира мала й бити. Тому представників нових форм господарювання мали критикувати не тільки читачі, а й самі крокодиліці. Для того, щоб символічно відділити «поганих» кооператорів з приватниками від «правильних», автори «Крокодилу» використовували для хапуг та спекулянтів поняття «бізнесмен». Це слово вже було знайоме читачам за фейлетонами, в яких висміювали капіталістів-імперіялістів Заходу. Наприклад, 1987 року, описуючи діяльність рекетирів, сатирик розповідає про спекулянта Аветисяна, який «робив бізнес» на склоочиснику, збуваючи його підприємствам у вигляді денатурату. «Вартість денатурату – карбованець, а склоочисника – двадцять копійок. Така ось арифметика⁶⁰». Взагалі, коли йшла мова про рекет та пов'язаних із ним приватників, відразу виникало поняття «бізнесмен», щоб не заплямити пра-

⁵⁴ І. Скоробогатова, «Мех да и только», *Крокодил* 4 (1988): 8.

⁵⁵ «Вот это да!», *Крокодил* 1 (1990): 15.

⁵⁶ «Вот это да!», *Крокодил* 3 (1990): 15.

⁵⁷ «Меморандум Крокодила», *Крокодил* 26 (1988): 15.

⁵⁸ «Кооп. "Витамин С"», *Крокодил* 9 (1989): 12.

⁵⁹ «Договор», *Крокодил* 9 (1989): 13.

⁶⁰ В. Васильев, «Амурские войны», *Крокодил* 30 (1987): 10

вильних представників «суто народного руху» – кооператорів. Бізнесменами глузливо називали й самогонників⁶¹. Слід зазначити, що зв'язок кооператорів із криміналітетом інколи згадували, утім, це була зовсім не провідна тема. Термін «бізнес» став супутником іронічних текстів, коли, наприклад, автор фейлетону пропонував відкрити прибуткову справу, влаштуовуючи для іноземців підводне полювання в затоплених лісах, які виникли після аварії на Богучанській ГЕС⁶².

Поступово зміни в міжнародних відносинах, які Горбачов назвав «новим мисленням», призвели до трансформації образу представників Заходу на сторінках сатиричної преси. «Крокодил» відкривав для себе «іншу Америку та Європу» із «людським обличчям». Друкували фейлетони про нове бачення радянського суспільства в голлівудських фільмах (наприклад, у бойовику «Червона спека»⁶³), розміщували смішні американські жарти. Ці тенденції вплинули й на семантику слова «бізнесмен»: усе частіше позитивна приватна ініціатива асоціювалась із цим поняттям. Наприклад, розмірковуючи про псування архітектури міста Псков, Тетяна Шабашова зазначає, що «туристичний бізнес оснований на історичних пам'ятках та сильний тільки ними⁶⁴».

Виникає питання, чи сприймали сатирики «Крокодилу» кооператорів як нову економічну еліту? Кооператори протистояли старим господарям в економічній сфері, тож мали виступати в текстах та карикатурах як їхні антагоністи. Якщо номенклатурники з 1980-х років набували негативних рис еліти, то кооператори мали бути зображені як вихідці з народу, ошукані винахідники з НДІ, які не отримували винагороди за свою науку. «Дайте народу нагодувати себе!» – лунало зі сторінок часопису, коли йшла мова про кооператорів та нових фермерів. Якщо вони отримували статки, то завдяки своїй ініціативі. Це було показано як досягнення соціальної справедливості власними силами. Як приклад можна навести карикатуру, на котрій було зображено інженера, який демонструє грамоту. Її він заробив за двадцять років роботи в НДІ. Також він показує квартиру-«повну чашу», яку заробив за два роки праці в кооперативі⁶⁵. Утім, справедлива матеріальна винагорода ще не є ознакою керівної ролі в економіці.

Інколи всемогутність кооператорів описували з іронією⁶⁶. Наприклад, розповідаючи про кооператив «Експрес», який виготовляє засоби пересування річками, автори зазначають, що в разі потреби кооператив спрямує річки в протилежному напрямку. В іншому фейлетоні «Кооператив “Геть чергу!”» не дуже ерудований, але дуже амбіційний кооператор праг-

⁶¹ Г. Третьяк, «„...все зависит от нас самих...”», *Крокодил* 12 (1989): 2.

⁶² В. Деков, «Концы в воду? Про то, как в Минлеспроме лес сберегают», *Крокодил* 12 (1989): 4.

⁶³ Г. Бекназар-Юзбашев, «Голливуд на путях перестройки?», *Крокодил* 12 (1989): 13.

⁶⁴ Т. Шабашева, «Архитектурные варенки или покушение на Псков», *Крокодил* 14 (1989): 10.

⁶⁵ Л. Филиппова, «Карикатура», *Крокодил* 4 (1989): 11.

⁶⁶ «На плотях к теплому морю: острые проблемы летнего отдыха», *Крокодил* 10 (1988): 7.

не виготовляти для людей час й брати за це гроші, бо час – це найцінніше для людей⁶⁷.

Наприкінці 1980-х років, коли вже мала минути ейфорія від появи «соціалістичних підприємців», у «Крокодилі» з'являються образи кооператорів, у яких гротескно підкреслена елітарність, навіть показова аристократичність, в одязі й поведінці⁶⁸. Але поза іронією кооператори постають як господарники, які беруть під свій контроль нові ресурси й технології (наприклад – комп'ютери, використовують відходи виробництва як сировину тощо). Зі сторінок часопису лунають сміливі думки, що й найбільші підприємства варто зробити кооперативними, навіть «Аерофлот»⁶⁹! З'являються карикатури, у яких риси елітності приватників карикатурно перебільшені: кооператори у вигляді англійських джентльменів спілкуються із колишніми співробітниками-сантехніками (див. іл. 4)⁷⁰. Усе частіше кооператорів зображують на одному рівні зі старою елітою. Наприклад, у фейлетоні В. Надеїна, в якому описано зебрацький стан пенсіонерів, автор порівнює чиновників, котрі «страждають на бюджетну розгубленість», та гуманних кооператорів, які влаштовують благодійні обіди для пенсіонерів⁷¹.

Вихідці з народу чи спільники влади: образ нової економічної еліти на сторінках журналу «Перець»

Часопис «Крокодил» розповсюджували в усьому СРСР та вважали прикладом для республіканських сатиричних видань. Будучи «старшим братом», «Крокодил» навіть на зріст був вищий за український «Перець», коли ці два символи зображали на одному малюнку⁷². За часів перебудови слідом за «Крокодилем» «перчани» намагались відповідати «духу часу» та порушувати раніше табуовані теми: проституцію, репресії, суцільний дефіцит. Але нові для «Перцю» сюжети вводили обережніше, ніж у «Крокодилі». Якщо в загальнонарадянському часописі відбувалась справжня сексуальна революція, зокрема в спеціальній рубриці «КоопЕРОТив», то «Перець» намагався не такою мірою зловживати змінами у радянській моральності.

На персонажах, які представляли нову економічну еліту, гумористи намагались поки що не акцентувати зайвої уваги: протягом 1986–89 років кооперативи та приватники з'явилися на шпальтах «Перцю» лише кілька разів. Лише з кінця 1989 – початку 1990 років сторінки часопису заповнюються сатирою на приватників та кооператорів. При цьому, як і в «Крокодилі», «приватники» та кооператори виступали синонімами.

⁶⁷ А. Рубинов, «Кооператив „Долой очередь!“», *Крокодил* 21 (1987): 7.

⁶⁸ Р. Самойлов, «Карикатура», *Крокодил* 5 (1989): 9.

⁶⁹ Ю. Черниченко, «Дайте народу накормить себя!», *Крокодил* 16 (1989): 4.

⁷⁰ В. Дмитрюк, «Карикатура», *Крокодил* 22 (1988): 10.

⁷¹ В. Надеин, «Сейчас!», *Крокодил* 23 (1989): 6.

⁷² О. Козюренко, «Карикатура», *Перець* 11 (1952): 1.

Чим можна пояснити таку вичікувальну стратегію «перчан»? На нашу думку, справа полягає в орієнтації редакції часопису на різні суб'єкти культури й політики. Автори «Перцю» мали орієнтуватись не лише на загальнорадянське керівництво та його постанови, але й на республіканські владні структури та сам часопис «Крокодил». Стосунки з останнім були непростими, адже «Перець» мав конкурувати зі «старшим братом» за читацьку аудиторію, особливо в східних регіонах України. Різноманітність орієнтирів змушувала редакцію часопису «Перець» враховувати передусім політику республіканського керівництва під час формування змісту видання. Це вирішувала проста підпорядкованість часопису: «Перець» друкували у видавництві «Радянська Україна» – друкованому органі ЦК КПУ. Наприклад, коли 1951 р. в газеті «Правда» розкритикували вірш В. Сосюри «Любіть Україну», редакція «Перцю» орієнтувалась передусім на інтерпретацію цієї події, відображену в постановках ЦК КПУ⁷³. Тому «перчани» виявляли обережність, зокрема й через позицію В. Щербицького щодо перебудовних процесів. До 1989 року Україна стала острівцем стабільності, іншими словами – застою⁷⁴.

До перебудови «перчани» виробили стандарти радянської сатири по-українськи та окреслили коло тематик, на яких будуть зосереджувати свою увагу. Гумористи навіть виробили стандартну структуру часопису: передню обкладинку та основний зміст присвячували типовим сюжетам, у яких критикували окремі недоліки радянського повсякдення (безгосподарність, бюрократію, алкоголізм тощо), а задню обкладинку й окремі рубрики – формуванню образу ворога.

Процеси перебудови сприяли певній розгубленості «перчан». Гласність стимулювала сатириків гаряче критикувати владу й суспільні недоліки, розширювати межі суспільних проблем і посилювати негативацію гумористичних творів. «Перець», як і багато інших радянських видань, намагався або наново віднайти своє місце в суспільному дискурсі, або зберегти статус «зброї партії». Особливо це стосувалось національної тематики. Наприклад, 1991 р. редколегія часопису в рубриці «Допекло» вмістила замітку «В пошуках ворога»⁷⁵. На початку цієї замітки був лист читача А. Бондаренка зі Львівської області, у якому автор писав, що був постійним передплатником «Перцю», утім, напевно, більше не буде читати цей часопис, адже:

...судячи з того, які кольори полюбляють його художники, коли малюють карикатури, [часопис] став жовто-блакитним, або, іншими словами, петлюрівсько-бандерівським. З таким «Перцем», поки він не позбудеться свого зрадницького кольору, мені не по дорозі.

⁷³ К. Єремеева, «Преса Радянської України та політика партії: проблема відповідності (випадок виконання журналом „Перець” завдань газети „Правда”)», *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Серія «Історія»* 51 (2016): 32–40.

⁷⁴ Ю. Шаповал, О. Якубець, «Остання барикада: Володимир Щербицький під час „перебудови”», *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика* 21 (2016): 13.

⁷⁵ «В пошуках ворога», *Перець* 3 (1991): 2.

Редколегія часопису із властивим їй гумором відповідала, що любов до зеленого кольору за такою логікою можна розтлумачити як ісламізм, червоного – як прихильність до «тоталітарної системи», а чорний – як пасквіль на радянську дійсність.

А за яким принципом жити? Хто не з нами, той проти нас? Кому ж тоді пожинати плоди демократії, якщо на одного жовта і синя фарба діють так само, як на іншого – червона?

Доволі тривалий час працівники часопису визначались із власною візією кооперативного руху. Тим часом вістря сатири здебільшого спрямовували на представників номенклатури. Верства «червоних директорів» у «Перці» також набуває рис еліти, яка відстає від простого народу. Наприклад, на обкладинці часопису 1990 року три «керівні товариші» спостерігають за демонстрацією, під час якої громадяни несли транспаранти із традиційним гаслом: «Вся влада трудящим!». «Смішні люди, – зазначають чиновники, споживаючи ікру, – влада у тих, у кого в руках дефіцит»⁷⁶. Номенклатура як власник дефіциту та інших ресурсів постає в карикатурах, де люди, як віслик, тягнуть стіл із чиновником, а він виставляє їжу перед громадянами, як моркву (див. іл. 7)⁷⁷. Сатирики все більше цькують представників старої номенклатури й піддають критиці всі заходи, які керівництво ініціює. Звісно, важливість перебудови не викликала сумнівів, адже її ініціював досі «недоторканий» генсек. Утім, кооперативи та приватників почали сприймати як чергову витівку влади. Саме тому, на відміну від образу приватників у «Крокодилі», кооператори часто поставали як спільники чиновників, а не представники народу. Наприклад, у фейлетоні 1991 року «Залізна логіка» кооператори продали голові колгоспу «Волгу» за поставки величезної кількості м'яса⁷⁸. Причому голова колгоспу цю худобу не вирощував, а кооператив для цього перерозподілу майна погоджував усі дії із райвиконкомом.

Складні, але тісні стосунки старої номенклатури й ринку відображено в сатиричній п'єсі «Пронюхай, Васю!»⁷⁹. У ній керівник міністерства, яке ліквідувають, посилає свого ставленика, народного депутата Васю, «пронюхати», чи можна якось запобігти прикрій ситуації. Причому народний депутат, обраний не народом, уже використовує новітню риторику, що «ринку зараз в пріоритеті», а міністр – «гальмо в розвитку ринку». Тому міністр починає виношувати ідеї спочатку просто перейменувати міністерство в «директорію ринку», а потім вирішує зробити кооператив або зі всієї галузі, або з міністерства.

То ти пронюхай, Васю, як на це подивляться. Якщо вигорить – консультантом візьму, бо твоїх депутатських на прожиття не вистачить. Для ринку однаково, хто ти.

⁷⁶ В. Зелінський, «Карикатура», *Перець* 8 (1990): 1.

⁷⁷ «Карикатура», *Перець* 10 (1990): 2.

⁷⁸ В. Бондаренко, «Залізна логіка», *Перець* 4 (1991): 11.

⁷⁹ А. Житник, «Пронюхай, Васю!», *Перець* 9 (1991): 4.

Якщо в «Крокодилі» недовіра до номенклатури народила захоплення новими формами господарства, то в «Перці» спричинювала посилену критику цих форм. На думку багатьох авторів «Перцю», руйнація старої бюрократичної системи не допомогла. Відтепер між виробником і споживачем постали перекупники, кооперативи, біржі, які «продають та скуповують, скуповують та продають»⁸⁰. Деякі кооперативи показували не як організації, яким складно пробиватись у застарілих суспільно-економічних структурах, а як елементи, що гарно пристосувались у викривленому суспільстві. Наприклад, у фейлетоні «Чому ми такі бідні?» йдеться про кооператив при заводі, який виправляв недоробки робітників:

Завод собі стук-грюк – аби з рук, а споживач нехай собі наймає кооператорів і доробляє все те, що завод не встиг. Не будуть же заводчани цяцькатися, коли квартал кінчається, а план реалізації горить. Не відвантаж у строк продукції – згорить і премія⁸¹.

Звісно, разом із висміюванням кооперативів, редактори часопису приймали листи від читачів, в яких вони розповідали про гальмування кооперативів бюрократами⁸², подекуди приватники зображені як результат народної ініціативи. З'являлись карикатури, на яких зображали дошки пошани. До перебудови на них були передовики виробництва, а на карикатурі 1990 року – найкращі кооператори⁸³. Тож у деяких гумористичних сюжетах «Перцю» кооператори отримували такий елітарний атрибут, як непересічні особисті досягнення. Утім, відмінність у презентації нових економічних еліт у двох найбільших сатиричних часописах видається значущою.

Сатира постає складним явищем у соціокультурному середовищі радянського суспільства. Як «зброя партії» гумористичні часописи мали критикувати суспільні недоліки, зокрема керівників народного господарства. Поступово сатирики відходили від зображення народовладдя та показували номенклатуру як верству, яка мала риси економічної еліти: відділена від народу, така, що контролює ресурси й матеріальні блага. Водночас нове бачення еліти пропонувало погляд на «керівних товаришів» як на «застійне», застаріле явище. Період перебудови спричинив появу кооператорів та приватників, яких у «Крокодилі» й «Перці» сприймали по-різному.

Різною була динаміка відображення нових економічних еліт у «Крокодилі» й «Перці». Якщо співробітники загальнорадянського часопису сатири й

⁸⁰ «А чайові – поштою...», *Перець* 14 (1991): 2.

⁸¹ І. Ільченко, «Чому ми такі бідні?», *Перець* 3 (1990): 4.

⁸² О. Лебідь, «Бюрократичний цвяшок», *Перець* 2 (1990): 6.

⁸³ В. Чмирьов, «Карикатура», *Перець* 4 (1990): 5.

гумору майже відразу зреагували на появу кооператорів, то редколегія «Перцю» не квапилась із власною оцінкою аж до 1989 року.

Автори часопису «Крокодил» загалом підтримали нових діячів економіки й радо охрестили їх «могильниками старого світу». Конкуренція номенклатури й кооператорів постала як боротьба старого з новим. При цьому соціалізм асоціювався із можливістю задовільнити попит радянських громадян, і нова сила в економіці мала це зробити. «Крокодил» як символ часопису асоціював себе з новими формами господарювання, і редакція видання навіть розміщувала рекламу кооперативів. Тому постійні автори часопису полемізували із читачами, які виступали критично щодо приватників і кооператорів. Поступово ця верства населення на шпальтах видання набувала рис нової економічної еліти, яка контролює нові технології та просувається до влади. Задля критики спекулянтів, рекетирів і нечесних кооператорів автори часопису використовували поняття «бізнесмен», яке асоціювалось із буржуазним Заходом, а отже, мало негативні коннотації. Утім, зі змінами в зовнішній політиці термін «бізнесмен» також поступово набуває позитивних коннотацій.

Часопис «Перець» ставився до нових тематик та економічних перетворень набагато обережніше. Багато в чому це було пов'язано із позицією республіканського керівництва не протидіяти, але й не сприяти процесу перебудови. Бізнесменів і кооператорів часто зображали як чергову витівку влади, хвацьких спекулянтів, які отримали можливість легалізуватись. На сторінках видання приватники виступали як спільники старої економічної еліти або просто як нове поняття, що приховувало колишні форми господарювання.

Kateryna YEREMIEIEVA
“Cooperators, Businessmen, Racketeers...”
New Economic Elites in Soviet Satirical Magazines
during the Perestroika Period

*Katerina Yermieieva – PhD, Senior Lecturer
(Faculty of History and Philology, Ukrainian State University
of Railway Transport).*

The article focuses on the image of new economic elites in “Crocodile” and “Pepper,” the most popular Soviet satirical magazines. The content of these texts and images is analyzed, and the question of whom the satirists considered the economic elite is discussed. The paper demonstrates that the image of cooperators and private traders in these two magazines differed significantly. Competition between the nomenklatura and cooperators was pre-

sented in “Crocodile” as a struggle between old and new economic elites. At the same time, in “Pepper,” cooperators and private traders were portrayed through negative connotations, as accomplices of the nomenklatura, speculators, and former criminals. Various explanations for this difference are explored, and the paper investigates the contexts in which the concepts of “cooperator,” “businessman,” or “racketeer,” are used. Particular attention is paid to the fact that in public consciousness, Soviet citizens began to be perceived first of all as consumers, and socialism was seen as the basis for meeting their demand.

Key words: *the Soviet satire, cooperators, economic elite, “Crocodile”, “Pepper”*

Bibliography

- “A chaiovi – poshtoiu...”, *Perets*’ 14 (1991): 2.
“Daly pertsiu!”, *Perets*’ 2 (1979): 3.
“Dogovor”, *Krokodil* 9 (1989): 13.
“Dokhodnoe mesto”, *Krokodil* 19 (1987): 12.
“I snova start!” *Krokodil* 5 (1988): 9.
“Karykatura”, *Perets*’ 10 (1990): 2.
“Koop. “Vitamin S”, *Krokodil* 9 (1989): 12.
“Memorandum Krokodila”, *Krokodil* 26 (1988): 15.
“Na plotakh k teplomu moriu: ostrye problemy letnego otdykha”, *Krokodil* 10 (1988): 7. “Pogovorim, chitatel’: prednovogodnii monolog”, *Krokodil* 16 (1988): 15.
“Opasnyi konkurent ili nadezhnoe podspor’e: chto dumaiut chitateli o chastnykh taksi i ne tol’ko o nikh”, *Krokodil* 13 (1988): 23.
“V poshukakh voroha”, *Perets*’ 3 (1991): 2.
“Vot eto da!” *Krokodil* 1 (1990): 15.
“Vot eto da!” *Krokodil* 3 (1990): 15.
Ashin, G. “Elit teoriia”, *Bol’shaia sovetskaia entsiklopediia*, dostup 3 grudnia, 2018, <https://slovar.cc/enc/bse/2062650.html>
Ashin, G. *Mif ob elite i „massovom obshchestve”*. M.: Mezhdunarodnye otnosheniia, 1966.
Batygin, G. “Vse, chto ne zapreshcheno...”, *Krokodil* 17 (1988): 23.
Beknazar-Iuzbashev, G. “Gollivud na putiakh perestroiki?”, *Krokodil* 12 (1989): 13. IU. Beliauskii, “Sub”ektivnyi botinok: istoriia o tom, kak vmesto obuvi proizvodiatia ob”ektivnye prichiny”, *Krokodil* 9 (1988): 10.
Bondarenko, V. “Zalizna lohika”, *Perets*’ 4 (1991): 11.
Chernichenko, Iu. “Daite narodu nakormit’ sebia!”, *Krokodil* 16 (1989): 4.
Chmyr’ov, V. “Karykatura”, *Perets*’ 4 (1990): 5.
Dekov, V. “Kontsy v vodu? Pro to, kak v Minlespromе les sberegaiut”, *Krokodil* 12 (1989): 4.
Dmitriuk, V. “Karikatura”, *Krokodil* 22 (1988): 10.
Domans’ka, E. *Istoriia ta suchasna humanitarystyka: doslidzhennia z teorii znannia pro mynule*. K.: Nika-Tsentr, 2012.
Efimov, B. “Karikatura”, *Krokodil* 27 (1987): 3.

- Eremeeva, E. "Kommunist – optimist?" Kak izmerit' "bodrost' dukha" obshchestva (na primere kontent-analiza sovetskogo politicheskogo iumora)", *Vestnik Permskogo universiteta*, Serii "Istoriia", 4 (2014): 24–36.
- Filippova, L. "Karikatura" *Krokodil* 4 (1989): 11.
- Gaman-Golutvina, O. «Politicheskie elity kak ob'ekt issledovaniia v otechestvennoi politicheskoi nauke», *Politicheskaiia nauka*, 2 (2016): 38–73.
- Grigor'ev, M. "Ravnenie na levyyi flang ili kak perekryt' kislorod initsiative i predpriimchivosti", *Krokodil* 20 (1989): 7.
- Hun'ko, V. "Odni i inshi", *Perets'* 1 (1991): 8.
- Ieremieieva, K. "Presia Radians'koi Ukrainy ta polityka partii: problema vidpovidnosti (vypadok vykonannia zhurnalom „Perets'” zavdan' hazety „Pravda”)”, *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina*, Serii "Istoriia" 51 (2016): 32–40.
- Il'chenko, I. "Chomu my taki bidni?", *Perets'* 3 (1990): 4.
- Kazantsev, Iu. "Po mozgam!" *Krokodil* 22 (1989): 3.
- Koziurenko, O. "Karykatura", *Perets'* 11 (1952): 1.
- Kryshtanovskaia, O. "Biznes-elita i oligarkhi: itogi desiatiletiia", *Mir Rossii*, 4 (2002): 5.
- Kudin, V. "Karikatura", *Krokodil* 3 (1989): 2.
- Kutsenko, O. "Strukturuvannia interesiv ekonomiko-politychnykh elit u protsesi rynkovykh peretvoren' v Ukraini", *Politychnyi menedzhment* 1 (2005): 78–89.
- Lebid', O. "Biurokratychnyi tsviashok", *Perets'* 2 (1990): 6.
- Malinovtseva, L. "Kooperator i pensioner", *Krokodil* 16 (1989): 3.
- Mochalov, V. "Karikatura", *Krokodil* 15 (1988): 1.
- Mokhov, V. "Karikatura", *Krokodil* 20 (1989): 1.
- Nadein, V. "Seichas!", *Krokodil* 23 (1989): 6.
- Ogorodnikov, D. "Karikatura", *Krokodil* 17 (1988): 3.
- Popov, G. "Patent na initsiativu ili mozhet li chastnik s'est' sotsializm?" *Krokodil*, 27 (1987): 7.
- Rubinov, A. "Kooperativ „Doloi ochered'!", *Krokodil* 21 (1987): 7.
- Samoilov, R. "Karikatura", *Krokodil* 5 (1989): 9.
- Samoilova, I. "Ne „delat' den'gi", a zarabatyvat'", *Krokodil* 18 (1989): 2.
- Semenik, D. "Mogila dlia mogil'shchikov", *Krokodil* 3 (1991): 6.
- Shabasheva, T. "Arkhitekturnye varenki ili pokushenie na Pskov», *Krokodil* 14 (1989): 10.
- Shapoval, Iu. ta O. Iakubets', "Ostannia barykada: Volodymyr Shcherbyts'kyi pid chas „perebudovy", *Ukraina XX stolittia: kul'tura, ideolohiia, polityka* 21 (2016): 12–27.
- Shimov, A. "Kooperativ", *Krokodil* 11 (1989): 12.
- Skorobogatova, I. "Mastery bez adresa, a kachestvo bez garantii", *Krokodil* 7 (1988): 9.
- Skorobogatova, I. "Mekh da i tol'ko", *Krokodil* 4 (1988): 8.
- Soldatov, V. "Karikatura", *Krokodil* 34 (1989): 5.

Tabachnyk, D. "Apostol zastoju: Eskiz do politychnoho portreta Volodymyra Shcherbyts'koho", *Vitchyzna* 9 (1992): 159–163.

Toshchenko, Zh. "Elita? Klany? Kasty? Kliki? Kak nazyvat' tekh, kto pravit nami?", *Sotsiologicheskie issledovaniia*, 11 (1999): 123–133.

Tret'iak, G. "„...vse zavisit ot nas samikh...“, *Krokodil* 12 (1989): 2.

Troshin, I. "Kooperatoram", *Krokodil* 15 (1989): 8.

Vaisbord, M. "Vnimatel'nyi li vy chelovek?", *Krokodil* 36 (1989): 5

Vasil'ev, V. "Amurskie voiny", *Krokodil* 30 (1987): 10

Zelins'kyi, V. "Karykatura", *Perets'* 8 (1990): 1.

Zhytnyk, A. "Proniukhai, Vasiu!", *Perets'* 9 (1991): 4.

Archives

Tsentral'nyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury ta mystetstva Ukrainy (TsDAMLM) Ukrainy, F. 668, op. 1, spr. 223, ark. 13.

TsDAMLM Ukrainy, F. 668, op. 1, spr. 242, 5 ark.

TsDAMLM Ukrainy, F. 668, op. 1, spr. 235, 1 ark.

ІЛЮСТРАЦІЇ:

А ВЕДЬ ТОЛЬКО СТАЛА ОПЕРЯТЬСЯ...

Рисунок Г. ОГОРОДНИКОВА.

Іл. 1.

«Адже щойно оперялись почала...»⁸⁴.

⁸⁴ Д. Огородников, «Карикатура», Крокодил 17 (1988): 3.

Лл. 2.

«Чи уважна ви людина?
Де ялинка державна, а де — кооперативна?»⁸⁵

⁸⁵ М. Вайсборд, «Внимательный ли вы человек?», Крокодил 36 (1989): 5

— А я, Вася, нутрий бросил,
теперь развожу кофе...

Рисунок
Р. САМОЙЛОВА.

Іл. 3.

«А я, Васю, нутрій закинув, тепер каву розводжу...»⁸⁶

⁸⁶ Р. Самойлов, «Карикатура», Крокодил 5 (1989): 9.

Рисунок В. ДМИТРИЮКА.

Іл. 4.

«Як ви мене вигнали з бригади,
відтоді по кооперативах бідкаюсь!..»⁸⁷

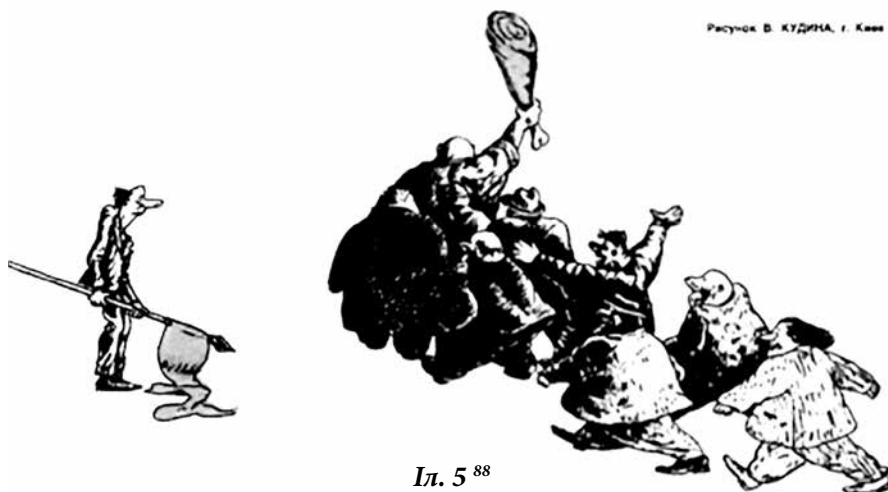

Рисунок В. КУДИНА, г. Киев

Іл. 5⁸⁸

⁸⁷ В. Дмитрюк, «Карикатура», Крокодил 22 (1988): 10.

⁸⁸ В. Кудин, «Карикатура», Крокодил 3 (1989): 2.

— От социализма отходите, товарищи!

В. МОХОВ.

Іл. 6

«Від соціалізму відходьте, товариші!»⁸⁹.

⁸⁹ В. Мохов, «Карикатура», Крокодил 20 (1989): 1.

Іл. 7⁹⁰

Іл. 8

«Кращі кооператори району»⁹¹.

⁹⁰ «Карикатура», *Перець* 10 (1990): 2.

⁹¹ В. Чмирьов, «Карикатура», *Перець* 4 (1990): 5.

Олександр ЗАБІРКО, Альфред ШПРЬОДЕ

Чарівні маски зла.

Образ «олігарха» між естетизацією та демонізацією (літературно-історичний нарис)

*Олександр Забірко – науковий співробітник Інституту славістики
Рурського університету (м. Бохум).*

*Альфред Шпрюде – професор слов'янської філології
Вестфальського університету (м. Мюнстер).*

У доповіді «Наука як покликання» (1917) класик німецької соціології Макс Вебер влучно назвав модерне, секуляризоване та бюрократизоване суспільство тогочасної Європи «звільненим від чарів» (нім. entzaubert, англ. disenchanted). Якщо прийняти таке метафоричне означення, слід визнати, що цілі жанри сучасної літератури – від магічного реалізму до фентезі – спрямовані на повторне (хоча й фіктивне) «зачарування» світу і, отже, унаочнюють потужний антимодерний поштовх у сучасній культурі. Однак фантастичні елементи, форми й моделі, вказуючи на «природні» обмеження раціональності та часто підважуючи саму можливість об'єктивного, реалістичного світосприйняття, водночас спрямовані, як правило, на розширення свідомости читача та принаймні потенційно дозволяють по-новому поглянути на наявні суспільні, політичні й культурні проблеми «реального» світу.

Отже, для суспільнознавчого аналізу цінність мають не тільки літературні твори, які виконують традиційні функції «реалістичного опису», соціальної критики й естетичного обрамлення певних суспільних феноменів, але й ті з них, що пропонують істотно інший підхід – зокрема переміщуючи ці феномени в простір фантастики, гротеску або (пост)модерної мітології.

Саме до цієї останньої категорії літературних творів належать романи «Дванадцять обручів» (2003–04) Ю. Андруховича та «Ворошиловград» (2010) С. Жадана, які, безумовно, не є стереотипними, натуралістичними оповіданнями про життя пострадянської еліти, а натомість пропонують постмодерну антологію типів, мотивів та сюжетів, серед яких, однак, важливе місце посідають демонічні фігури олігархів. Попри свою композиційну значущість, ці фігури, однак, не є конкретними дійовими особами, а з'являються у вигляді фантазмагоричних образів, чия дієвість та

дієздатність (agency) проявляється лише через контрольовані ними дискурси – «грошей», «влади» та «насильства», з якими стикаються головні герої романів. Конфлікт між переможцями пострадянської трансформації (олігархами), її невдахами («творчою інтелігенцією» та колишнім «робітничим класом») відбувається в маргіналізованому контексті, створеному через ефект «відчуження»: з одного боку, сюжети та дії романів глибоко закорінені в часопросторі й регіональній мітології двох культурних полюсів сучасної України – Галичини й Донбасу, але, з другого боку, самі суспільні конфлікти відбуваються тут не так у реальному просторі, як у псевдореальності потойбічного життя, марення та сну.

Така техніка оповідання дозволяє окреслити не лише суспільно-політичний, але й метафізичний вимір пострадянської олігархії.

Між тим попри фантастичне та іронічне «відчуження», саме літературна форма та жанрова модель обох романів дозволяє зробити узагальнення на межі літературної та позалітературної реальності: на відміну від *pocheau riche* в творах дев'ятнадцятого та першої половини двадцятого століть постмодерний олігарх не актуалізує образ «нової людини» та не уособлює переможну ходу високотехнологічного модерну – навпаки він виступає агентом демодернізації та архаїзації, речником кланового суспільства та провідником магічної свідомості. Саме пострадянський олігарх стає тим ірраціональним елементом, який знову «зачаровує» модерний світ Вебера.

Ключові слова: олігархія; економічна еліта; літературне моделювання; «зачарування»; архаїзація

1.

Цей допис присвячений літературним постатям великих підприємців, капіталістів і бізнесменів, які в своїй діяльності поєднують економічну спроможність із політичною владою. Такий політико-економічний симбіоз семантично наближає ці літературні образи до терміна «олігарх», оскільки типовим наслідком діяльності цих фігур стає патологізація ринкових відносин – утвердження економічних монополій, ухилення від сплати податків, а також – що особливо проявилось в пострадянський період – привласнення й експлуатація державних ресурсів¹.

¹ Відправним пунктом для нашого розуміння феномену олігархії є класична праця Роберта Міхельса «До соціології партійності в сучасній демократії» (Robert Michels, *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie. Untersuchungen über die oligarchischen Tendenzen des Gruppenlebens* (Leipzig: Werner Klinkhardt, 1911), у якій автор формулює т. зв. «залізний закон олігархії», згідно з яким будь-яка форма соціальної організації незалежно від її початкових засад неминуче вироджується у владу небагатьох обраних. У цьому розумінні олігархія є феноменом, що цілком органічно поєднується з дуже різними формами суспільного й державного устрою – як автократичними, так і демократичними. Ба більше,

Свідомо провокативний вибір терміна «олігарх» у заголовку цієї статті, може, однак, спричинити й певні непорозуміння: лестиве означення Арістотеля, який називав олігархію лише «помилковою формою аристократії»², напевно чи можна застосувати для визначення пострадянських політичних режимів – значно більш влучним тут видається його зауваження про олігархію як «владу на користь багатих»³. Утім, коментар суспільно-політичного стану сучасної України не є метою нашої статті, натомість ми пропонуємо аналіз «рольових моделей», що їх уособлювали представники економічних еліт у довготривалій історичній перспективі (*longue durée*). Нашими героями є не реальні, а фіктивні (літературні) «олігархи», чия літературна еволюція від XIX століття до сьогодення є головним сюжетом цієї статті. І хоча найбільша увага в цьому дописі належить сучасній літературі, саме історично-порівняльна перспектива дозволяє нам поставити такі ключові питання: 1) у який спосіб фігури «олігархів» стають частиною національного літературного канону та 2) як протягом часу змінюється співвідношення між капіталістом як літературним образом та феноменом модерності.

Умовність використання терміна «олігарх» щодо українських історичних реалій XVIII–XIX століть полягає ще й у тому, що до 1918 року українські землі входили до складу аристократичних монархій з імперською формою управління периферією. Така історична ситуація, звичайно, мала і свій культурний та літературний вимір. Особливо для російської літератури кінця XVIII та першої половини XIX століть типовим «надзавданням» стає утвердження нової імперської ідентичності, яка кристалізується в типовому образі «можновладця» («вельможі»), що його оспівує, зокрема, Гаврила Державін («Евгению. Жизнь Званская», 1807). Цей літературний тип з'являється також і в прозі українця Василя Наріжного (рос. Василий Нарезный, 1780–1825), а саме в його крутійському романі (пікаресці) «Российский Жилблаз, или Похождения князя Гаврилы Симоновича Чистякова» (1814) та в повісті «Два Ивана, или Страсть к тяжбам» (1825). Образ імперського можновладця зберігає свою актуальність і в рамках романтичної літератури

олігархізація суспільних структур проявляється не лише на загальнодержавному рівні (або на рівні національної економіки), але й на рівні регіонів, громад та окремих організацій. Хоча теорія Міхельса з часом і зазнала значних змін та нових інтерпретацій, його широке розуміння олігархії простежується, зокрема, у працях таких відомих сучасних дослідників, як Дарон Ачемоглу та Джеймс Робінсон (див., зокрема, Daron Acemoglu and James Robinson, *Why nations fail* (New York: Crown Business, 2012), а також у не менш класичній праці політолога Джеффри Вінтерса (див. Jeffrey A. Winters, *Oligarchy* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011). Для пострадянської (зокрема сучасної української) олігархії ми послуговуємося позначенням Хайко Пляйнеса, котрий визначає олігархів як «підприємців, які використовують своє багатство для політичного впливу» [entrepreneurs who use their wealth to exert political influence]. Див. Heiko Pleines, „Oligarchs and Politics in Ukraine,“ *Demokratizatsiya. The Journal of Post-Soviet Democratization*, vol. 24, no. 1 (Winter 2016): 105–27.

² Арістотель, *Політика* (Київ: Основи, 2000), 77.

³ Там само, 103–04.

– його можна знайти, наприклад, у романі Пушкіна «Дубровский» (1841), в якому мова вже йде про конфлікт між неосвіченим, але впливовим і заможним «баріном» Кірілою Троекуровим та його антагоністом – чемним і шляхетним Андреем Дубровським. Їхній конфлікт вирішується в байронічній традиції: син Дубровського стає своєрідним соціальним розбійником⁴ – ватажком бунтівників, з якими він громить маєтки місцевих землевласників; насамкінець герой, однак, змушений тікати за кордон, назавжди залишаючи Росію. Отже, замість спроби раціонального осмислення соціальної діяльності поміщиків роман активізує романтичну постать самотнього месника й вигнанця.

У тогочасній українській літературі сталий інтерес літераторів до зв'язку між економічною спроможністю та зловживанням владою ілюструє оповідання «Олена» львів'янина Маркіяна Шашкевича (1811–43), яке увійшло до альманаху «Русалка Дністрова» (1837). «Олена», що, за висловом Юрія Шереха-Шевельова, стала «перлиною ранньої романтичної нашої прози»⁵, вирізняється на тлі тогочасної літератури навмисне заплутаними часовими лініями та наявністю таємниці, яка стає центральним елементом сюжету. Однак сама дія оповідання обертається передусім навколо стереотипної фігури сина місцевого «магната», який вважає *ius primaе noctis* своїм законним привілеєм та якого, зрештою, вбивають молоді бунтівники-опришки. Своєю чергою на теренах Російської імперії негативний образ капіталіста-магната з'являється в російськомовних повістях Тараса Шевченка «Княгиня» (1853) й «Варнак» (1853–54), а також у його українськомовних поезіях.

Перші поодинокі спроби літературної концептуалізації модерного капіталіста можна знайти вже у творах початку XIX століття – прикметно, що літературні портрети землевласників «нової формації» з'являються в цей час у творах письменників, які походили із західних регіонів тогочасної Російської імперії⁶.

Своєрідну спробу перенести ці дебати в загальноімперську площину робить Фадей Булгарин (Jan Tadeusz Bułharyn) в романі «Иван Выжигин» (1829). З одного боку, цей твір демонструє ідеал імперського підданого – освіченого й раціонального землевласника, яким у романі виступає поміщик із промовистим прізвищем Россіянінов; з другого боку, Булгарин покладає свої просвітницькі сподівання не тільки на імперську аристократію (дворянство), але й на «третій стан» (купецтво) і відкрито висловлює споді-

⁴ Див. більше про «соціальне розбійництво» (*social banditry*) в Eric J. Hobsbawm, *Bandits* (Hammondsworth: Penguin, 1985).

⁵ Юрій Шерех-Шевельов, «На ристованнях історії літератури», у Його ж *Пороги і запоріжжя*. Література – Мистецтво – Ідеології, т. I–III (Харків: Фоліо, 2012), т. I, 347.

⁶ Імовірною причиною такого географічного «перекосу» стають суспільні й культурні процеси на теренах зниклої Речі Посполитої, насамперед – довге прощання з сарматизмом не тільки як із політичною ідентичністю польської (та полонізованої) шляхти, але й як з ідентичністю, що була пов'язана з певними економічними практиками та способами ведення господарства.

вання на те, що «купцы, просвещаясь более и более, не станут переходить в дворянство, но составят почтенное, значащее сословие»⁷. Водночас жанрова специфіка твору з елементами пікарески дозволяє авторові порушувати проблеми легальності економічної діяльності, а також етичні питання, пов'язані з соціальною відповідальністю підприємців. Попри те, що «Иван Выжигин» був чи не найпершим російським бестселером⁸, окреслені питання тривалий час не мають в імперській літературі свого продовження.

З новою силою проблеми підприємництва й економічної організації господарства повертаються до імперської літератури у творах іншого вихідця із західних провінцій імперії – Миколи Гоголя. Утім, як і в ситуації з Булгариним важливу роль у цих спробах відіграє саме логіка побудови нової імперської ідентичності. Гоголівська парадигма прощання зі старою Україною мала свою неповторну траєкторію: починаючи із зачарованого світу «Вечорів на хуторі...», повз героїчний світ «Тараса Бульби» аж до ліричного світу «Миргорода» гоголівська поетика України постає насамперед поетикою достойної, шляхетної смерті. Її логічним завершенням стають «Старосвітські поміщики» – історія, здавалося б, катастрофічного менеджменту в галузі сільського господарства, який, однак, не приводить до банкрутства або зубожіння старих землевласників: їхній достаток залишається стабільним нібито внаслідок чудодійних властивостей малоросійської землі й повітря, а насправді – завдяки любові й повазі, які вони віддають один одному, своєму господарству та всьому, що їх оточує.

Ця сентиментальна історія сильно контрастує з химерними та відверто огидними образами російських поміщиків, які Гоголь змальовує в першому томі «Мертвих душ» (1842). Утім, спільною рисою велико- та малоросійських землевласників стають їхні застарілі способи господарювання: передусім відсутність раціональної організації праці й бухгалтерії, а також відсутність чіткого розмежування між домашнім господарством (домівкою) та економічним підприємством (бізнесом). Оскільки провідником оновлення та прогресу в Гоголя може виступати лише імперія, то й антипод старосвітських поміщиків – капіталіст нової формації – міг з'явитися лише в загальноімперському контексті. Така людина з'являється, однак, лише в незакінченому другому томі «Мертвих душ» і має ім'я Константін Костанжогло.

Здається, ніби цей персонаж потрапив у твір прямісінько зі сторінок «Протестантської етики і духу капіталізму» (1905) Макса Вебера: цілеспрямований прагматик та аскет Костанжогло скуповує землі збанкрутілих поміщиків та створює з них справжню аграрну імперію (не дарма сусіди порівнюють його з Наполеоном), до якої згодом додає ще й масштабне ману-

⁷ Фаддей Булгарин, «Иван Выжигин», у Його ж *Полное собрание сочинений* (СПб., 1839), т. 2, 245.

⁸ Александр Федута, «Фаддей Булгарин: самоубийство «литературного демократа»», у *Кто б ни был ты, о мой читатель...* «Проблема читателя в литературе пушкинской эпохи» (Минск: Лимариус, 2015), 219–33.

фактурне виробництво. Костанжогло є вірним адептом законности, а його прозорі та легальні методи економічної діяльності дуже контрастують із методами головного героя «Мертвих душ» – шахрая і маніпулятора Чичикова. Водночас у фігурі Костанжогло Гоголь зображує ідеального підданого імперії, чия екзотична зовнішність із «отпечатком пылкого южного происхождения» доповнюється відповідною моделлю побудови власної ідентичности:

Он был не совсем русский. Он сам не знал, откуда вышли его предки. Он не занимался своим родословием, находя, что это в строку нейдет и в хозяйстве вещь лишняя. Он был уверен, что он русский, да и не знал другого языка, кроме русского⁹.

Таке означення нового магната як «не совсем русского», очевидно, стало важливим елементом літературної концептуалізації типової фігури капіталіста в тогочасних творах. Іншим промовистим прикладом тут стає Андрей Штольц із роману Гончарова «Обломов» (1847) – педантична «ділова людина» німецького походження, що в романі виступає уособленням поліетнічного, модернізаторського проекту імперії та водночас стає естетичним антиподом пасивного й замріяного російського поміщика Обломова.

Однак уже після 1860-х років у літературі імперії з'являється низка питомих російських капіталістів, таких як Фірс Князев (Николай Лесков «Расточитель», 1867), Михайл Рябінін (Лев Толстой «Анна Каренина», 1873–77), Сергей Привалов (Дмитрий Мамин-Сибиряк «Приваловские миллионы», 1887) та ін. Причиною такої «русифікації» образів стають, з одного боку, так звані Великі Реформи 1860–х років, які істотно зрушили капіталістичну модернізацію країни (а разом із тим спричинили появу цілого класу «своїх» капіталістів), а з другого – поступова «націоналізація» імперії Романових, її концептуальне усвідомлення як імперії великоросів або як власности триєдиної «русской нации» (велико-, біло- та малоросів)¹⁰.

Проте світ нової капіталістичної економіки поставав у літературі імперії не тільки як символ добробуту і прогресу, але й як «темне царство» користолюбства, патріархального свавілля та пригнічення особистости, з яким публіка стикалася насамперед у п'єсах Островського «Свои люди – сочтёмся» (1850), «Бешеные деньги» (1870) та «Бесприданница» (1878)¹¹. Утім, доволі символічним є той факт, що чи не останній дореволюційний підприємець російської літературної класики повертається саме на українські терени (до Харківської губернії), де розгортається дія п'єси Чехова «Вишневый сад».

⁹ Николай Гоголь, «Мертвые души. Поэма», в Його ж *Собрание сочинений в семи томах* (Москва: Художественная литература, 1967), т. 5, 488.

¹⁰ Див. про це у: Віктор Живов, «Чувствительный национализм: Карамзин, Ростопчин, национальный суверенитет и поиски национальной идентичности», НЛЮ (2008): 91. Спосіб доступу: <http://magazines.russ.ru/nlo/2008/91/zh7.html> [Переглянуто: 13.07.2018].

¹¹ Див. А. А. Левандовская; А. А. Левандовский, «Темное царство»: Купец-предприниматель и его литературные образы», *Отечественная история*, № 1 (2002): 146–159.

Символізм тут полягає не так у виборі місцевости (яка згадується лише побіжно), а в значущості метафори вишневого саду для історії української і особливо слобожанської культури та свідомости. В цій метафорі можна побачити й живучість тієї старої України, чию неминучу смерть оплакував Гоголь. Хоча цей «старосвітський» образ істотно змінився з гоголівських часів, але так само змінився і образ «нової людини», що прийшла остаточно його ліквідувати: на відміну від Костанжогло, чеховський капіталіст Лопакін – це вже не надраціональний та успішний представник економічної еліти, а травмована та, зрештою, трагічна постать.

Така динаміка трансформацій фігури підприємця в імперській літературній традиції не могла оминати й українську літературу, де протягом ХІХ століття великий капіталіст – це теж передусім представник імперії і постать для національної культури, так би мовити, «не зовсім своя».

Провідну роль у цьому економічно забарвленому розколі національної спільноти відіграє фігура «ненажерливого куркуля», на якого публіка мала реагувати каральним *rire d'exclusion* (сміхом, що роз'єднує)¹². Така фігура з'являється насамперед у популярних на той час комедіях Івана Карпенка-Карого, в яких, однак, публіка стикається з подвійною апорією: з одного боку, автор відверто глузує з наївних спроб «нових багатіїв» здобути щастя безперервним накопиченням капіталу («Сто тисяч», 1890), але не менш завзято він висміює й анахронічну «економіку чести», що обіцяє успіх завдяки отриманню дворянського титулу («Мартин Боруля», 1887).

Своєрідний вихід із такої подвійної апорії пропонує Олена Пчілка (Ольга Драгоманова-Косач, 1849–1930) в комедії «Світова річ» (1884; перша публікація 1908). У цій п'єсі вдова Настасія Красовська змушена віддати значну частину своєї землі місцевій адміністрації, оскільки її будинок стоїть на території, що належить місту. Для порятунку власної оселі Красовська планує одружити свою доньку Сашу з впливовим і багатим секретарем міської Думи Яковом Павлющенком. Проте підстаркуватий вельможа так і не зможе побратися з молодією красунею, адже проти нього гуртуються Сашині друзі на чолі з молодими просвітянами Голубом і Стасенком. Зрештою, і Саша запевняє мати, що самотужки зможе врятувати родинну оселю, заробляючи на життя вчителюванням та іншою працею. Замість сміху над недолугістю «обивателів» п'єса «Світова річ» намагається йти шляхом «серйозної комедії», що спирається на поетику реалістичного роману 1880-х років, пропонуючи політичну перспективу замість гумористичної розради: проти альянсу грошей та влади п'єса висуває позицію національно свідомих «різночинців», а разом із нею – модель суспільної (само)організації, що різко контрастує з образами принижених і беспорядних бідняків у творах Островського. Така позиція реалізується й через специфічну мову п'єси, яка детально оповідає про політичні інтриги, пере-

¹² Детальніше про опозицію *rire d'accueil* (сміх, що об'єднує) та *rire d'exclusion* (сміх, що роз'єднує) див. у Eugène Dupréel, „Le problème sociologique du rire“, *Revue philosophique*, 106 (1928): 213–59.

біг судових процесів і кар'єрні перспективи молодого покоління.

Як і в російській літературі, рефлексія українських авторів щодо постання нової капіталістичної економіки проходила в контексті реформ 1860-х років і стосувалася насамперед розкріпачення селян. Зокрема дві повісті Івана Нечуя-Левицького – «Бурлачка» (1880) та «Микола Джеря» (1882) – змальовують долі селян-кріпаків, що тікають від місцевих поміщиків (польського походження) та йдуть працювати на фабрики нових «цукрових баронів». Однак новоприбулу робочу силу фабриканти замикають у казармах та ошукують так безсоромно, що сам Микола Джеря змушений повернутися в рідне село, де на нього вже чекає суд за втечу й «бунтарство»; від неминучої кари героя рятує лише вчасне скасування кріпацтва: протагоніст повісті отримує свободу в той самий момент, коли «панщина навіки загинула» (гл. VIII). Свавілью німецьких та єврейських фабрикантів Нечуй-Левицький протиставляє тут шевченківську ідилію («Садок вишневий коло хати», 1847), яка постає як візуалізований щасливий фінал у кінці мандрівок та поневірянь знедолених бурлаків. Однак на шляху до омріяного «вишневого саду» вони змушені повною мірою розглянути махінації промислових магнатів: зокрема, у повісті «Бурлачка» типовий альянс влади й капіталу автор подає через особливо промовисту метафору¹³:

В Лейзора в Одесі були свої ще вищі начальники: жидівські губернатори і міністри, котрим він подавав звістку за все і приставляв їм пашню. То були міністри пшениці, жита, міністри гречки й проса й навіть міністри свинячого сала, олії й дьогтю: то були взагалі українські губернатори мужицького поту та сліз, міністри людської кривавиці...

Важливим тематичним розширенням рефлексії щодо поєднання політичної влади та економічної спроможності стає так званий «бориславський цикл» Івана Франка (1880-і рр.), у якому автор критично висвітлює суспільні наслідки накопичення капіталу, розвитку системи кредитування та встановлення економічних і владних монополій. Ця соціальна аналітика сягає своєї кульмінації в романі «Перехресні стежки» (1900) – творі, який і сьогодні спричинює палкі дебати щодо можливої наявності в ньому антисемітських мотивів¹⁴. Навіть якщо аналіз таких закидів не є темою нашої статті, слід, однак, звернути увагу на фігуру заможного кредитора й землевласника Вагмана, який після смерті свого сина переживає в романі своєрідне просвітлення та стає основним співрозмовником і союзником головного героя – молодого адвоката Євгенія Рафаловича. Своєю поведінкою та етичною позицією Ваг-

¹³ Іван Нечуй-Левицький, «Бурлачка», в Його ж *Твори в трьох томах* (Київ: Дніпро, 1988), т. 2, 188.

¹⁴ Детальніше про це в дописах Тамари Гундорової, Ярослава Грицака й Георгія Грабовича у збірці за редакцією Алоїса Волдана: *Ivan Franko und die jüdische Frage in Galizien. Interkulturelle Begegnungen und Dynamiken im Schaffen des ukrainischen Schriftstellers*, eds. Alois Woldan, Olaf Terpitz (Göttingen: Vienna University Press / V&R unipress, 2016).

ман істотно відрізняється від сатирично загострених фігур поляків, євреїв і представників австрійської бюрократії, на які багата проза Франка.

2.

Література радянської України лише в деяких окремих аспектах може бути частиною нашого огляду, оскільки фігури, що уособлювали союз політичної та економічної влади, поставали в ній лише приховано, а точніше – як певні анаморфози. Белетристика часів «реального соціалізму» хоча й висвітлювала химерну реальність партійних вельмож, але робила це – наприклад, як «Собор» Олеся Гончара, – лише побіжно та лише на той короткий час, доки книга не ставала об'єктом уваги радянської цензури. Те саме стосується і закулісної системи економічних відносин кримінального світу, що розвивалася в радянські часи та стала своєрідним підґрунтям для мафіозних кланів, які згодом більш чи менш успішно перетворювалися на «респектабельні» бізнес-імперії 1990-х років¹⁵.

Водночас універсальна для соцреалізму формула «правдивого, конкретно-історичного відображення дійсності в її революційному розвитку»¹⁶ стимулювала насамперед творення стереотипних фігур героїв і ворогів, де серед останніх одну з провідних ролей традиційно відігравали персонажі так чи так пов'язані з товарообігом та іншими видами капіталістичних відносин. Зокрема радянські автори 1920–30-х років зосереджують свою увагу на образах «куркулів» та «буржуїв», які, однак, мають вже мало спільного зі своїми дореволюційними прототипами, адже самі ці означення («куркуль» та «буржуй») стають у цей час певними «наліпками» або ж розмитими категоріями, що їх структуралісти згодом назвуть «плаваючими означниками» (*floating signifier*)¹⁷. Зокрема в романах «Хлібна ріка» (1932) Олексі Слісаренка та «Перша весна» (1933) Григорія Епіка «куркулями» називають селян, які саботують хлібозаготівлю. У п'єсі Петра Панча «Гриць і Микола» (1937) «куркулем» виступає зрадник і вбивця Кендюх; а в комедії Ярослава Галана «99 %» (сценічна назва «Човен хитається», 1930) у ролі «буржуя» виступає львівський адвокат Помикевич, який прагне політичної влади та фінансового успіху для задоволення своїх аморальних втіх.

У рамках новопосталої стилістики соцреалізму капіталістична складова швидко стає «системною» ознакою й неодмінним атрибутом радянських ворогів та зрештою виступає тим елементом, що формує або підсилює ефект

¹⁵ Детальніше про кримінальні витоки пострадянської економічної еліти у книзі Франсуази Том: Françoise Thom, *Comprendre le Poutinisme* (Paris: Desclée de Brouwer, 2018).

¹⁶ *Первый Всесоюзный съезд советских писателей*, 15–26 февраля 1934 г.: стенографический отчет (Москва: Госполитиздат, 1934), 21.

¹⁷ У лінгвістиці й семіотиці термін *floating signifier*, як правило, вказує на означник, що не має прив'язки до референта, а разом із тим і до усталеного, загальноприйнятого значення. Див. Jeffrey Mehlman, *The Floating Signifier: From Lévi-Strauss to Lacan*, *Yale French Studies*, no. 48 (1972): 10–37.

їхнього «іншування» (othering). Зокрема в повісті Юрія Збанацького «Таємниця Соколиного бору» (1948) навіть ідеальний ворог – «німецько-фашистський загарбник» фон Фрейліх – фігурує в тексті саме як «капіталіст»¹⁸.

Оскільки літературне моделювання образу ворога стає одним із пріоритетних завдань для творення радянської картини світу, то для літераторів, які працювали в парадигмі соцреалізму, важливо було застосувати найрізноманітніші художні засоби у формуванні негативного образу «чужого». Проте в парадоксальний спосіб динаміка демонізації капіталістів як класових ворогів призводила до того, що стилістично переважана літературна модель ворога починала розмивати і трансформувати й сам соцреалістичний канон. Якщо на ранніх етапах розвитку соцреалізму ворогам приписується «традиційний» набір рис, де огидність, лицемірство, розбещеність та користолюбство часто поєднуються з різними фізичними чи психічними вадами, то вже у другій половині 1930-х років автори все частіше використовують зоологічні метафори, які згодом переходять у метафорику вампіризму, перевтілення та інших відверто фантастичних трансформацій, які на перший погляд є несумісними з жанровими конвенціями соцреалізму. Зокрема в романі «Чотири броди» (1978) Михайла Стельмаха головний антигерой, гендляр Семен Магазаник, фігурує як «чорт», «дідько» та «ворон», що ходить «під владою люципера» і «знається з нечистою силою»¹⁹. І якщо останні твердження переповідаються в романі лише на рівні чуток і домислів, читач між тим дізнається, що у фундамент своєї оселі (символу добробуту й матеріальної забезпеченості) гендляр вклав статуї кам'яних язичницьких ідолів і відтоді живиться їхньою демонічною силою.

Протягом 1960–1980-х років бурхливий розвиток так званої «химерної прози» в українській літературі (О. Ільченко, М. Ільницький, П. Загребельний, В. Шевчук та ін.)²⁰ не тільки остаточно розмивав жанрові та стилістичні конвенції соцреалістичного канону, але й пропонував новий пантеон героїв, де місце шаблонних робітників та селян поступово займають представники технічної та творчої інтелігенції – філософи, інженери, митці та прості шукачі правди. Таке переформатування героїв вимагало змін і на протилежному полюсі, де починаючи з періоду «відлиги» замість «буржуя» та «куркуля» на авансцену поступово виходять «торгаші», «перекупники» й «аферисти».

Трансформація радянського образу ворога створювала таку ситуацію, в якій «класичний» капіталіст-підприємець переставав бути частиною «на-

¹⁸ Юрій Збанацький, *Таємниця Соколиного бору* (Київ: Веселка, 1985), 313.

¹⁹ Михайло Стельмах, *Чотири броди* (Київ: Радянський письменник, 1981), 255.

²⁰ Спираючись на фольклорну й літературну традицію, «химерна проза» виробляла особливу поетику, в якій засоби іронії, гротеску, театральності, поєднані з елементами національної мітології, стирали кордон між реальним та ірреальним. Детальніше про співвідношення «химерного роману» й соцреалізму див. у Марко Павлишин, *Канон та іконоста: Літературно-критичні статті* (Київ: Час, 1997); та Уляна Федорів, *Соцреалістичний канон в українській літературі: механізми формування та трансформації* (Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Львів, 2016).

вколишньої реальності», переміщуючись у часі (в площину історичних романів) або просторі (переважно за кордон, де він ставав елементом ворожого Заходу). У будь-якому разі такі переміщення підсилювали елементи «нереальності» та «потойбічності» у фігурах капіталістів та сприяли їхній стереотипізації як явищ з іншого світу. Якщо для літератури імперської доби представник економічної еліти залишався «не зовсім своїм», то для радянської літератури він ставав уже в буквальному розумінні «зовсім чужим».

Оскільки критика капіталізму, спираючись на реалістичну традицію, велася переважно з моральних позицій, співвідношення фігур капіталістів і феномену модерності зазнавало в радянській літературі радикального переосмислення. Перебуваючи разом із «церковниками», «монархістами», «фашистами» та різними «асоціальними елементами» в полі класових ворогів, представники капіталістичної економіки в усіх своїх соцреалістичних іпостасях (куркулі, карикатурні товстуни в циліндрах, емблематичні західні бізнесмени) були вже не люди «нової формації», а насамперед вороги прогресу й перепона на шляху до світлого майбутнього.

З остаточним зникненням соцреалістичного канону та майже одночасним поверненням капіталізму в незалежну пострадянську Україну образи новопосталої економічної еліти також повертаються в площину літератури й літературної критики, висвітлюючи розмаїття ідеологічних та естетичних поглядів сучасних письменників: якщо для таких націоналістично налаштованих авторів, як Василь Шкляр, олігархи вже через свою переважну російськомовність несуть в Україну «русский мир»²¹, то в популярній жіночій прозі носії економічної та політичної влади, на думку дослідниці Софії Філоненко, більше стимулюють рефлексію щодо образів «ідеального чоловіка» та символічної фігури батька.²² В інших жанрах розважальної літератури образ українського олігарха, підживлюючи загальновідомі кліше та мотиви, коливається між фігурою втаємниченого мецената (наприклад, у романі «Смерть олігарха» Марини Меднікової²³) та не менш стереотипною постаттю кримінального боса (як-от у романі “Rise of an Oligarch: The Way It Is” Карліто Софера та Ніка Красно²⁴).

Проте з позиції етичної та естетичної рефлексії навколо проблем пострадянської трансформації взагалі та діяльності нової економічної еліти зокре-

²¹ Василь Шкляр, «Я не знаю жодного україномовного олігарха, всі вони несуть „русский мир“», у Аргумент, 06.04.2017. Детальніше за посиланням: <http://argumentua.com/stati/vasil-shklyar-ya-ne-znayu-zhodnogo-ukra-nomovnogo-ol-garkha-vs-voni-nesut-russkii-mir> <http://argumentua.com/stati/vasil-shklyar-ya-ne-znayu-zhodnogo-ukra-nomovnogo-ol-garkha-vs-voni-nesut-russkii-mir> (Переглянуто: 04.03. 2018).

²² Софія Філоненко, «Завдання українського масліту – не лише розважати, а й українізувати», у Zaxid.Net, 23.05.2012. Детальніше за посиланням: https://zaxid.net/sofiya_filonenko_zavdannya_ukrayinskogo_maslitu_ne_lishe_rozvazhati_a_y_ukrayinizuvati_n1255788 (Переглянуто: 04.03. 2018).

²³ Марина Меднікова, *Смерть олігарха* (Київ: Дуліби, 2006).

²⁴ Carlito Sofer, Nick Krasno, *Rise of an Oligarch: The Way It Is* (Neplokho Publishing, 2014).

ма найбільш інновативними видаються зусилля літераторів, які працюють у контексті сучасної постмодерної прози. До уваги читача ми пропонуємо два такі романи – «Дванадцять обручів» Юрія Андруховича та «Ворошиловград» Сергія Жадана²⁵. В наступних частинах свого допису ми спробуємо відповісти на питання, якою мірою постмодерна література продовжує традицію соціальної критики капіталізму, притаманну попереднім епохам, або ж пориває з цією традицією та в який спосіб ця новітня література інтегрує образи економічної еліти в структуру художнього тексту, а разом із тим – в «уявну спільноту»²⁶ сучасної України.

3.

Роман «Дванадцять обручів» починається з ретроспективної оповіді, яка повертає читача в ті часи, коли:

в (...) місті Берліні впала Стіна, східноєвропейська географічна мапа зазнала досить радикальних змін як у кольорах, так і подекуди в контурах, натомість у молодій державі України з'явився новий тип людей, тобто виникла вузька, ніби вушко голки, можливість вельми швидкого і беззастережного збагачення²⁷.

Представником цього «нового типу» людей стає Ілько Варцабич – власник пансіонату «Корчма “На Місяці”», розташованому на карпатській полонині Дзіндзул, куди він запрошує нечисленних гостей (начебто для участі в науковій конференції), серед яких, зокрема, є австрійський фотограф Карл-Йозеф Цумбруннен, професор-літературознавець на прізвище Доктор, не надто успішний львівський письменник Артур Пепа, його дружина – перекладачка Рома Воронич, а також вісімнадцятирічна Коломея – дочка Роми від першого шлюбу. На відміну від своїх гостей, сам Варцабич з'являється в романі як карикатура або як шарж:

І як мені врешті явити дев'ятого, Варцабича? Може, у вигляді величезної візитної картки, картки бігборду, на якій уже зі ста метрів виразно прочитується

²⁵ Детальніше про творчість Андруховича й Жадана в контексті української постмодерної літератури: Тамара Гундорова, *Кітч і література. Травестії* (Київ: Факт, 2008); Тамара Гундорова, *Післячорнобильська бібліотека. Український літературний постмодернізм* (Київ: Критика, 2013) [«Карнавал Юрія Андруховича: історія саморуїнації», 137–53; «Постмодерна бездомність Сергія Жадана», 245–64]; Роксана Харчук, *Сучасна українська проза. Постмодерний період* (Київ: Академія, 2011) [Глава 5: Юрій Андрухович – «Орфей хронічний», 127–54; Глава 7: Сергій Жадан – «Вічний підліток», 209–16]; Віталій Чернецький, *Картографуючи посткомуністичні культури: Росія та Україна в контексті глобалізації* (Київ: Критика, 2013).

²⁶ Про термін «уявна спільнота» див. *Benedict Anderson, Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism* (Revised and extended. ed., London: Verso, 2006).

²⁷ Юрій Андрухович, *Дванадцять обручів*. Роман [видання четверте], (Київ: Критика, 2006), 51.

Pan VARTSABYCH, Ylko, Jr., Owner,
а на звороті
ВАРЦАБИЧ Илько Илькович, Власник?

І нехай на тій картці
оживе все знайоме до болю:
і валюта, і нафта,
і кров, і, як рима — любов?

І тоді постане все як є, ціла імперія з усіма складниками та чинниками: мережа бензо-заправок, мережа пансіонатів і лісничівок, мережа обмінних пунктів «Маржина», фірма «Гурт» з її екологічно йогівськими йогуртами, спиртова фірма «Чемергес» з її бальзамами вічної молодості, екстрактами вічної радості та зубними еліксирами, дві три звіроферми з тимчасово живою пушниною, два десятки базарів, речових і продуктових, усі під кришею, тобто криті (...)»²⁸.

Отже, поява «людини нового типу» реалізується в тексті через типовий для прози Андруховича варіант риторичного прийому *enumeratio*, що пропонує нескінченний перелік начебто не пов'язаних один з одним елементів, які, однак, створюють хоча й нелогічний, але унікальний асоціативний ряд, у якому «підземні сховища газу, ракетні шахти, грибні та ягідні ділянки лісу»²⁹, вживані в одному реченні, перестають бути лише окремими сингулярностями, а натомість підкреслюють чи не єдину чітко означену рису, якою роман «Дванадцять обручів» наділяє українського олігарха – гротескне поєднання непоєднуваного, завдяки якому комерційна структура Варцабича постає не лише як апофеоз накопичення капіталу, але й як химерне, фантазмагоричне утворення, мета якого вочевидь виходить далеко за межі банального збагачення.

Асоціативний ряд, що описує підприємницьку діяльність Варцабича, спрямований на те, щоби підкреслити парадоксальну природу самого цього персонажа, адже змальовуючи строкату та розгалужену бізнес-імперію карпатського мецената, оповідач переходить від переліку дрібних закладів, як-то «колиби, шашличні, вареничні, більйардні, громадські туалети, кіоски з минулорічним трансильванським пивом і снікерсами» до згадок про «вільну економічну зону і гру без правил, отже, про нескінченні каравани якихось ніде не зареєстрованих TIRів, а також про нічні лісовози й цементовози, про ненастанне стугоніння заплomboваних ешелонів, про метафізичні локомотивні гудки на прикордонних товарових станційках (...)»³⁰. Але парадоксальною кульмінацією цього розмаїття легальної, напівлегальної та нелегальної комерції стає не гіперболізований опис економічної спроможності підприємця, а майже казкова оповідь про «дивно езотеричний бізнес: про цвітіння папороті, збирання

²⁸ Там само, 37.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само, 38.

метеоритних уламків, виловлювання привидів і відмивання крові зі старовинних коштовностей»³¹.

Таке поєднання непоєднуваного є типовим і для фігури самого Варцабича, а точніше – для показово «недолугих» спроб оповідача окреслити цю фігуру. Ця грайлива недолугість пояснюється тим, що в процесі моделювання літературною фігури олігарха оповідач послуговується нарративним прийомом, який формальна школа літературознавства (наприклад, Боріс Ейхенбаум) визначає як «сказ» (від рос. сказать) – симуляцію усної оповіді в літературному (письмовому) тексті. Типовою рисою сказової нарації стає показова наявність та дієвість оповідача як комунікативної інстанції, що відкрито розмірковує над побудовою сюжету, фабули, вибором персонажів або сцен³². Така дієвість проявляється в питаннях на кшталт: «То як мені тепер явити його [Варцабича], після всього сказаного, як він повинен урешті вийти до своїх гостей (...)»³³.

Результатом такої нарративної форми стає діялогічність тексту, з явним або імпліцитним зверненням до читача, що своєю чергою створює ілюзію того, що й сам читач є співавтором тексту, що образи й сюжети твору, принаймні частково, є продуктом його (читача) уяви та знання.

Саме в такій стилізованій формі в тексті «Дванадцять обручів» виникає типологія образів економічної еліти пострадянської України. Оповідач, а разом із ним і читач, приміряють, наче театральні маски, до образу Варцабича різні атрибути, завдяки чому той постає то як «жлоб, рагуль, бультер'єр, мордovorот, жужик, увесь в ланцюгах і телефонах», то вдягається «мажором і комсюком, громадянськи активним і вічно моложавим, з волоссям на проділ і збитою набакир краваткою», то стає «блідим до прозорості хворобливим підлітком, окулярником з комплексами шкільного відмінника вундеркінда, злим комп'ютерним генієм (...)», зрештою, виявляється «жінкою, дамою, хвойдою, відьмою, старезною гачкодзьобою курвою, що здатна перетворюватись у дивно зваблиту панночку, а та у вовчицю, ворону, змію, мрію (...)»³⁴.

Утім, мотив маскараду не обмежується трансформаціями образу Варцабича – відразу декілька ключових фігур роману апелюють до традиційних масок-персонажів італійської *commedia dell'arte*: маска *il dottore* в «Дванадцяти обручах» реалізується в образі дивакуватого Доктора, молода субретка *Colombina* стає Коломеею (що її в романі, як правило, називають Коля), а маски суперників *Arlecchino* та *Pierrot* (або *Pedrolino*) діють під іменами Карла-Йозефа та Артура Пеппи. Слід наголосити, що

³¹ Там само.

³² На відміну від сказової оповіді у творах Гоголя або Лескова, у «Дванадцяти обручах», автор, однак, не ховається за вигаданою, уявною фігурою оповідача (наприклад, бандуриста або пасічника в Гоголя) та зберігає в такий спосіб свою суверенність.

³³ Там само, 39.

³⁴ Там само, 39–40.

поняття «маски» тут є не аксіологічним, а функційним: маска не так приховує «реальне» обличчя, як уможлиблює художній вислів (роль, сюжет). Її головною функцією є персоніфікація: через типологію фігур та стилів маски окреслюють конкретні рольові моделі і в такий спосіб формують ідентичність персонажів.

Фігура «власника та спонсора», однак, опирається на таку класифікацію. Замість конкретного персонажа «Варцабича И.И.»³⁵, текст пропонує каталог образів (масок), в межах якого вкотре відбудовується асоціативний ряд, що веде від загальновідомих стереотипів (жлоб, мажор) до абсурдно-гротескних метафор (змія, мрія). Але саме завдяки такому розмаїттю можливостей сам Варцабич виступає не як конкретизована дійова особа, а як ідея, що може прийняти ледь не будь-яку іпостась, або ж як чиста форма, що може бути наповнена чи не будь-яким змістом. Спроби конкретизації цієї форми залишаються марними впродовж більшої частини твору, що в ній «Варцабич Илько, власник і спонсор, не вийде, не з'явиться, не ошасливить».³⁶

Цю показову відсутність можна, однак, легко інтерпретувати як справжню повсюдність, оскільки сюжетні перипетії роману, історії про смерть, зраду та кохання, зрештою, саме життя персонажів відбуваються на землі, яка цим персонажам не належить, а натомість є світом Варцабича – його власністю. Ця власність до того ж є не тільки метафоричною, але й цілком буквальною, адже і «Корчма “На Місяці”», де Артур Пепа веде алкогольний двобій (хто кого переп'є) із коханцем своєї дружини – Карлом-Йозефом Цумбруннем, і звалище старих машин, де, ховаючись разом із Артуром від дощу, Рома Воронич зізнається чоловікові у зраді, тим самим рятуючи їхній шлюб, навіть глухий карпатський ліс, в якому знайдуть мертве тіло Цумбрунна, – навіть він «належить Варцабичеві, хоча ніхто не скаже, навіть він йому»³⁷.

Хоча секрет комерційного злету пана власника, як і решта деталей його біографії, перебуває між соціальними кліше й містиком, сам Варцабич виступає завдяки такому поєднанню не (с)тільки як спадок радянщини або чужорідний соціальний елемент – він насамперед фігура, що вписана в локальний контекст і є продуктом місцевої культури та мітології:

³⁵ На відміну від деяких інших персонажів, значення імені Варцабича можна тлумачити лише на рівні окремих асоціацій та припущень. Якщо саме прізвище «Варцабич», імовірно, суголосне з польською назвою шашок (warcaby) – тобто з грою, в якій окрема фігура (жлоб, рагуль та ін.) намагається стати «дамкою» (панночкою, мрією), то з позиції сюжетної ролі в образі Варцабича можна побачити паралелі як з персонажами *commedia dell'arte* (зокрема, маскою Пульчинелли або ж його французького аналога – гачкодзьобого та «втаємниченого» Полішенеля), так і з головним антагоністом радянської казки Толстого – Карабасом-Барабасом, що в «Золотому ключику» виступає саме господарем лялькового театру.

³⁶ Там само, 40.

³⁷ Там само, 59.

Згідно з однією [версією], він, (...) вклавши перші п'ятдесят срібняків у деренчливу пакистанську стереосистему, відкрив платну дискотеку в Чортополі. Згідно з другою, він, генеалогічно єдиний безпосередній нащадок впливового опришківського роду, сподобився посвяти у таємницю найбільшого в Східних Карпатах скарбу, що з нього й черпає повними жменями (...)»³⁸.

Однак, на відміну від інших, значно більш конкретизованих персонажів твору, Варцабич може легко скинути ланцюги «[української] географічної безвиході й сягнути фінансово інших, казковіших, територій – і Кексгольму, і Гельголанду, і Страшних Соломонових островів»³⁹. Отже, опанувавши локальний та глобальний варіант ідентичностей, «спонсор і власник», зрештою, зазіхає і на ідентичність метафізичну.

Максимально ототожнений зі своїм багатством, Варцабич фактично розчиняється в ньому, зникаючи з більшості вимірів фізичного буття. На іншому естетичному полюсі роману таким ефемерним персонажем стає «вільний літератор» Богдан-Ігор Антонич (1909–37), що весь час імпліцитно присутній у загадковій фігурі Доктора, в дівочих фантазіях Коломеї, але насамперед у поетичних алюзіях, які роблять ті ж самі карпатські терени, «Корчму “На Місяці”» та полонину не тільки світом Варцабича, але й світом Антонича.

Антагонізм фігур демонічного Власника та ідеалістичного Поета – їхній конфлікт з обов'язковою «єдністю та боротьбою протилежностей» – є наскрізним мотивом прози Юрія Андруховича: протагоніст «Рекреацій» тридцятирічний Ростислав Мартофляк, «надія української поезії» потрапляє в тенета спонсора Свята Воскресаючого Духу – громадянина Швейцарії, доктора медицини Попеля, який згодом виявляється єпископом-сатаністом; «вічний боржник» Перфецький – протагоніст роману «Перверзія» – веде нерівну боротьбу з темними силами, що стоять за фундацією “La morte di Venezia”, яка не шкодує грошей для організації міжнародного семінару в італійській метрополії, заманюючи гостей та учасників розкішними і спокусливими пропозиціями. У «Дванадцяти обручах» цей антагонізм творця і власника, здається, сягає свого апогею, однак у ньому можна побачити значно більше, аніж банальну ідеалізацію поезії та демонізацію багатства.

Хоча «демонізація» як така вочевидь наявна в тих частинах тексту, де мова йде про Варцабичеве майно, та й «Благодійна Програма ГЕРОЇ БІЗНЕСУ – ГЕРОЯМ КУЛЬТУРИ», якою Варцабич заманює на полонину представників «творчої інтелігенції», виглядає як диявольська пастка. Попри все це сам характер «демонізації» залишається мітологічним, а не етичним. Іншими словами, «демонізація» Варцабича стилістично переводить текст у царини магії та іронії і тим самим не залишає місця для морального засудження, що є типовим для традиційної реалістичної прози, про яку йшлося у першій

³⁸ Там само, 39.

³⁹ Там само, 39.

частині нашої статті. Змальовуючи драматичну історію полонини Дзіндзул від часів Першої світової війни через міжвоєнний час і до сьогодні, іронічно налаштований оповідач закінчує свій історичний екскурс згадкою про ті нещодавні часи, коли:

нікому не знаний громадянин Варцабич И. И. зненацька хапонує усе за безцінь, та й, зрештою, кому про те йшлося? І добре, що такий знайшовся, і чудово, що хапонує, бо куди поділись би мої герої тієї ночі?...⁴⁰

Ця грайлива моральна амбівалентність унаочнює специфічну ситуацію, коли наративна форма сказової оповіді відкриває простір для особливого типу іронії, яку з часів Фрідріха Шлегеля (1772–1829) називають романтичною.

Романтична іронія – це стилістичний прийом, що полягає в можливості літературного тесту провадити рефлексію над власною штучністю, зокрема у фіктивності власних сюжетів та фігур, а насамкінець – і стосовно самого «народження» твору (тобто процесу його написання автором). Балансуючи між самознищенням та самотворенням тексту, між пафосом та скепсисом, іронічна оповідь презентує не усталене знання, але власну рефлексію, реалізовану через потік припущень і заперечень⁴¹. Саме завдяки такій стилістиці текст вибудовує критичну дистанцію щодо власного змісту. Втім, попри цю дистанцію головна функція іронії залишається афірмативною: підважуючи та критикуючи власні твердження, іронічний текст виробляє низку комічних ефектів та ситуацій, але через постійний потяг до самокритики така іронія, зрештою, досягає нового, вищого рівня серйозності щодо об'єкта, на який вона спрямована. У цьому розумінні навіть банальне утвердження переваги ідеальних цінностей (любови, свободи, творчості) над матеріальними насправді видається не таким вже й банальним, якщо воно (це утвердження) подається не лише як простий постулат або ж аксіома, а спершу проходить іспит запереченням, сумнівом та іронічним відчуженням⁴². У романі «Дванадцять обручів» чи не центральну роль у такому «іспиті» іронією відіграє фігура капіталіста й мецената Варцабича.

Як було сказано вище, збагачення не є кінцевою та самодостатньою метою олігарха – очевидно, для Варцабича мова йде про опанування та контроль над дискурсами грошей та насильства, завдяки яким він прагне максимальної влади, а разом із нею (і це найголовніше) максимальної суб'єк-

⁴⁰ Там само, 52.

⁴¹ Детальніше про це у класичній праці Вальтера Беняміна: Walter Benjamin, *Der Begriff der Kunstskritik in der deutschen Romantik* (Bern: Francke, 1920).

⁴² Здається, що типове для деяких українських літературних критиків агресивно-зневажливе ставлення до постмодерної прози полягає саме в нерозумінні двох означених тут аспектів, а саме: а) літературної традиції (передусім романтичної), на яку посилається ця нібито надсучасна та «штучна» прозова форма; та б) нерозуміння стверджувального характеру романтичної іронії, що, зрештою, спонукає консервативно налаштованих критиків приписувати постмодерній прозі такі вади, як пропаганда аморальності, деконструкція етичних норм та загальна амбівалентність у ставленні до добра і зла.

тності. Влада в такий спосіб стає інструментом самоствердження, так само як для поета таким інструментом, як правило, стає творчість. В олігарха, однак, прагнення суб'єктності ускладнене ще й тим, що сам він не просто виступає власником речей, територій і знарядь праці, але й навпаки – їхнім (ледь не надлишковим) атрибутом. Інакше кажучи, він є не кимось, а лише «власником чогось», його суб'єктність щодо власного майна є вторинною, а інколи – як у Варцабича – і зовсім ефемерною. Очевидно, що таку вторинність можна подолати лише за допомогою влади, адже саме вона дає можливість керувати іншими суб'єктами, а отже, і відчувати себе творцем їхніх долі. Оскільки найширша влада, яку можна отримати в рамках літературного тексту – це влада Автора, то саме на неї і зазіхає Варцабич.

Фізична поява Варцабича стає апогеєм як романтичної іронії, так і магічного реалізму, що ними пронизаний весь текст роману. Незадовго до появи «власника» читач дізнається про трагічну смерть австрійського фотографа Цумбруннена, якого вбивають поплічники Варцабича – люмпени Душман та Шухір. Міліція, однак, не надто жадає шукати справжніх убивць, а натомість прагне «повісити» злочин на Артура Пепу. Під час допиту останній відчуває раптовий приступ тахікардії та втрачає свідомість. Саме тоді – на межі між життям і смертю – Артур Пепу нарешті й зустрічає Варцабича. Той постає перед Пепом як «жовтувато мінливе мерехтіння, замкнуте у невловних і нетривких обрисах людської постаті». Оточений численними моніторами, Варцабич говорить до Пепи розмаїттю голосів та масок, серед яких є «і комсюк, і бультер'єр, і відмінник, і маньякуватий винахідник (...), і змія, і навіть мрія»⁴³, але в процесі діалогу чимдалі виступає лише як неокреслене «воно». Своєю чергою Артур Пепу намагається дізнатися про мотиви вбивства Цумбруннена та водночас розгадати таємницю варцабичевої особистості:

То це було ритуальне вбивство? – вхопився за промінчик ясності Пепу.

– Усі вбивства ритуальні, – сказало воно. – Але ви маєте рацію в тому, що з мого боку це був акт моєї вільної творчості.

– То ви диявол? – пішов напролом Пепу (...).

– Я автор, – весело сказало воно, знущаючись. – Чи принаймні власник авторських прав. І саме тепер настає пора самому приєднатися до дійства. Тобто зараз я стану богом з машини. Не пригадуєте, який номер Цумбрунненового телефону?⁴⁴

Отже, кульмінацією влади Варцабича стає влада автора над персонажами твору. Вже в наступному абзаці головний антигерой легко доводить Пепі свою можновладність, одним телефонним дзвінком знявши з того всі звинувачення з боку правоохоронних органів. Так саме й щодо інших персонажів

⁴³ Там само, 236–37.

⁴⁴ Там само, 237.

(навіть до вбитого Цумбруннена) Варцабич постає як цілком мефістофелівська фігура – як частка тої потойбічної сили, «що вічно прагне зла і вічно вершить благо». Однак, як і все інше, що стосується Варцабича, характер його влади залишається ілюзорним: позаяк його показова обмовка про бажання бути автором підтверджує, що, як і на початку твору, він залишається лише «власником» (хоча цього разу і «власником авторських прав»), так і не ставши Творцем. Зрештою, і «акт вільної творчості», яким Варцабич хизується перед Пепою, знаходить свою реалізацію в типових діях кримінального боса – вбивстві й маніпуляції корумпованими правоохоронцями. Із закінченням романної фабули влада Варцабича над іншими фігурами вщухає, а їхній виїзд із пансіонату стає відходом героїв, «але вже інших – з іншого роману іншого автора»⁴⁵.

4.

Своєрідну постать демонічного олігарха пропонує роман «Ворошиловград» Сергія Жадана. Головний герой на ім'я Герман, який працює в Харкові «незалежним експертом», одного дня отримує звістку про несподіваний від'їзд свого старшого брата Юрія за кордон. Брат мав бензоколонку й автомайстерню в рідному містечку Германа, десь на півночі Донбасу, до яких він вочевидь вже не має наміру повертатись. Це господарство було, однак, офіційно зареєстроване не на брата, а на самого Германа, який тепер має розібратися з цим несподіваним і небажаним майном. Для цього Герман рушає на свою «малу батьківщину», однак запланована коротка поїздка переростає в справжню подорож у часі й просторі, а найголовніше – у власній пам'яті, адже подорож ця відбувається в місці, переповненому спогадами дитинства та юности.

Заправка, на якій працюють давні приятелі Германа – колишній хуліган Коча та (так само колишній) футболіст Шура на прізвисько Травмований – належить до сфери інтересів місцевої еліти, що демонструє химерний та водночас типовий симбіоз державних і кримінальних структур. Герман дізнається про цю загрозу під час розмови з бухгалтеркою Ольгою:

- Да є тут одна команда.
- І хто це?
- Пастушок, Марлен Владленович. Він кукурудзою займається.
- А, мабуть, я знаю, про кого ти.
- А ще він депутат від компартії.
- Комуніст?
- Точно. У нього мережа заправок на Донбасі. Ось тепер тут усе скуповує. Де він живе, я навіть не знаю. Він пропонував Юрі 50 тисяч, якщо я не помиляюсь.

⁴⁵ Там само, 261.

- 50 тисяч? За що?
- За місце, — пояснила Ольга.
- І чому він не погодився?
- А ти б погодився?
- Ну, не знаю, — признався я⁴⁶.

Боротьба за власність розгортається в романі дуже повільно – вона починається з чесних пропозицій продати заправку, продовжується у вигляді візитів податкової інспекції, прямих погроз та залякувань та, зрештою, збройного нападу на один із бензовозів. З кожним кроком супротивника Герман все сильніше інтегрується в місцеве суспільство – він п'є з чоловіками, спить із жінками, знайомиться із фермерами, контрабандистами, групою протестантів–штундистів і навіть біженцями з Монголії, поки нарешті не розуміє, що до звичного життя в Харкові він уже, мабуть, ніколи не повернеться. Отже, сюжет боротьби з рейдерами є лише композиційним обрамленням для низки оповідей, фантастичних сюжетів і ліричних мотивів, які, втім, не є простим нагромадженням історій, а натомість становлять окрему історію дорослішання тридцятидвохрічного протагоніста. На відміну від типового «роману виховання» (нім. Bildungsroman), ця історія не містить педагогічних порад і спрямована не в майбутнє героя, а в минуле – в його спогади. З історичної перспективи ці спогади (цілком природно) є переважно радянськими, проте вони залишаються насамперед приватними та суб'єктивними, а отже, й вільним як від глорифікації, так і від демонізації СРСР.

Те, що ставлення автора до радянського минулого не є нейтральним, можна простежити тільки на рівні окремих метафор. Своєрідною метонімічною оцінкою радянського часу стають імена головних героя та антигероя роману – Германа Корольова та Марлена Владленовича: ім'я першого має паралелі з іменами космонавта Германа Титова й конструктора Сергія Корольова і в такий спосіб унаочнює «зоряний» потяг радянського модернізаційного проекту; натомість ім'я другого, відсилаючи до Маркса та (двічі) Владіміра Леніна, проводить асоціації з компартійними, ідеологічними й номенклатурними складовими того ж самого проекту. Ця умовна межа між наївно-романтичним та цинічно-прагматичним світоглядом колишньої радянської людини проходить через усю фавбу роману. Якщо псевдокомуніст Марлен Владленович, наче «демон революції» Троцький, подорожує українським степом у власному приватному потязі та править навколишніми землями жорстоко й з безкарністю завойовника, то кар'єрний доробок Германа та його друзів сам протагоніст оцінює вельми критично: «Всі ми хотіли стати пілотами. Більшість із нас стали лузерами»⁴⁷.

Зрештою, сам об'єкт боротьби між ворожими сторонами переміщується з заправки до сусіднього аеропорту, точніше його залишків, які охороняє друг

⁴⁶ Сергій Жадан, Ворошиловград (Харків: Фоліо, 2010), 68.

⁴⁷ Там само, 29.

Германа на прізвисько Ернст Тельманн. Сам об'єкт уже давно стоїть розбитим і занедбаним, але і в такому вигляді його збираються відібрати люди Марлена Владленовича, яких Ернст зневажливо називає «кукурудзяниками»:

– Розумієш, – Ернст усе сильніше перехилив каністру, аби наповнити посуд, – річ не в авіаперевезеннях як таких. Взагалі, якби не я, все це господарство, – він повів рукою навколо, – давно б уже викупили. Асфальт розорали б і засадили все кукурудзою. Все, Германе, ти розумієш, усе, що тут будували, вони б засадили кукурудзою!

– Чому ж вони досі цього не зробили?

– Тому що це і досі державна власність. Але повір, тільки мене звільнять, вони все це почнуть скуповувати. Тому що їм нічого не потрібно, крім їхньої кукурудзи, ти розумієш? – Ернст помітно сп'янів, говорив нечітко, проте проникливо. – їм і літаки потрібні, лише аби доглядати за кукурудзою. Вони не люблять авіацію, Германе. А для мене літаки – це не просто професія (...) Згадай, Германе, ми ж усі в дитинстві хотіли стати авіаторами, хотіли літати, дістатися неба! Нас же всіх називали на честь космонавтів, чувак!

– Особливо тебе.

– Та ладно, — відмахнувся він. – І що сталось із нашими мріями? Хто відібрав у нас наші квитки на небеса?⁴⁸

Ставлення до власності стає важливим маркером для розрізнення двох груп контрагентів, що вони часто фігурують у тексті роману як «ми» і «вони». Якщо клан Марлена Владленовича використовує власність як ресурс для збільшення влади або ж як об'єкт споживання, то ставлення Германа до свого несподіваного спадку змінюється протягом роману. Поряд із пам'яттю саме ставлення до власності стає важливим чинником, що сприяє самовихованню героя. Якщо в першій частині роману Герман відверто не розуміє мотивацію брата, який замість того, щоб давно позбутися свого малоприбуткового бізнесу «вкопався в пагорби і відстрілювався навсідч, не бажаючи поступатись своєю територією»⁴⁹, то в другій частині твору протагоніст вже не питає себе, навіщо чіпляється за «порожню землю», адже сама ця земля стає для нього «заповненою» старими спогадами й новим досвідом.

Чи не найголовнішим чинником у цій ментальній зміні Германа є те, що власність для нього пов'язана з відповідальністю – не тільки за абстрактну «землю», а й за цілком конкретних людей, що живуть та працюють на цій землі. На відміну від державно-мафіозної структури «кукурудзяників», у якій депутат-власник Марлен Владленович має беззаперечний авторитет та абсолютно владу над своїми підлеглими, власник заправки Герман навпаки підпорядковується правилам місцевого мікросоціуму з його рухливими й нечіткими ієрархіями, де авторитет не спирається на право власності (або будь-яке інше право), а натомість залежно від ситуації переходить з

⁴⁸ Там само, 141–42.

⁴⁹ Там само, 89.

рук в руки. Хоча Герман номінально є господарем майна, за яке йде запекла боротьба, сам він не є одноосібним лідером та здебільшого спирається на досвід та авторитет своїх друзів, від яких він часто отримує поради й навіть накази. Отже, майно тут не стає ресурсом для отримання влади, а сама спільнота умовних «лузерів» виявляється комунітаристською – тобто складається з численних знайомих, сусідів, людей зі спільним минулим або спільними інтересами. У «Ворошиловграді» така структура успішно долає прокляття атомізації пострадянського суспільства, реанімуючи традиційні громадянські або релігійні спільноти – саме тому в романі так багато місця віддано діяльності місцевої евангелістської громади («штундів») або соціальної ролі футболу⁵⁰.

Така суспільна структура не в останню чергу виступає реакцією на своєрідний хронотоп Донбасу – стає спробою його приборкання. У романі найуживанішим епітетом щодо простору та топографічною константою місцевості є слово «порожнеча». Порожня земля, де «зникають уявлення про ландшафт як такий», а герої рухаються територією, «позбавленою перспективи, [яка] просто триває, не маючи жодних координат, лише трава і кукурудза, пил і газ»⁵¹ – така просторова панорама стає природним підґрунтям для заперечення абсолютних істин, усталених норм і традиційних ідеологій. Власне життя й життя ближніх стають чи не єдиними конкретними, осяжними цінностями, за які можна і треба боротися. У часовій площині така картина неозначеного, недетермінованого суспільства підживлюється спогадами про злам старих суспільних ієрархій радянського часу, які були зрозумілими й чітко окресленими: інженер Ернст був одним зі стовпів того суспільства, футболіст Шура – його зіркою, а хуліган Коча – «поганим прикладом» для радянських піонерів (а отже, мав негативний авторитет, що як такий ставав цінним та суспільно значущим). Відтоді більшість соціальних детермінантів стали плинними та неусталеними, залишивши відносно стабільними лише дуже загальні, домодерні означення – недарма названі персонажі нині визначають себе переважно як «свої» або «місцеві».

Утім, «триматися своїх» стає головною максимою не тільки для Германа та його союзників – вона так само важлива для їхніх супротивників, адже й вони у свій спосіб реагують на ілюзорність звичних орієнтирів та на загальну неусталеність східноукраїнського буття. Окрім самого Марлена Владленовича, на цьому боці фронту ми зустрічаємо Ніколаїча – «помічника народного депутата», адвоката на прізвисько Сивий, водія Колю та низку безіменних охоронців, помічників та слуг. Про структуру та правила їхньої взаємодії читач (який, як правило, дивиться на події очима Германа) може лише здо-

⁵⁰ Крім цього, анархічна утопія Жадана пропонує сценарій, за яким неформальне «низове» об'єднання людей може щасливо подолати «залізний закон олігархії» Міхельса (див. примітку 1) і не перетворитися згодом на ієрархічну, владну структуру, в якій рішення приймає лише невелике коло обраних.

⁵¹ Там само, 121.

гадуватися, однак очевидним є те, що, відбудовуючи традиційні партійні й корпоративні ієрархії назовні, ця структура насправді функціонує як клан, де єдину цінність має лояльність до ватажка – депутата і власника. Сам олігарх, як дійова особа, відсутній упродовж майже всього тексту – про його мотиви й наміри можна дізнатися або зі слів його ж власної клієнтки, або ж на рівні чуток та непевних припущень окремих персонажів. Навіть єдина зустріч Германа з шефом «кукурудзяників» залишає по собі великий знак питання: переховуючись від якихось нав'язливих персон, головний герой потрапляє у приватний поїзд місцевого боса, ім'я якого не розкривається, хоча можна припустити, що він, вочевидь, і є тим самим невловимим Марленом Владленовичем. Епізод у поїзді стає актом демаскування антигероя: депутат, аграрій та підприємець, постає як параноїдально залякана, а тому й невмотивовано жорстока особа. Оточений охороною, він, однак, вирішує сам застрелити собі на сніданок вівцю, пропонуючи Германові спочатку добити поранену тварину, а потім запрошуючи головного героя розділити з ним трапезу. Успішний бізнесмен та депутат, який ще хвилину тому промовляв імпровізовану лекцію з політекономії, постає раптом як перемазаний у крові психопат. Відмову Германа від сніданку та вбивства вівці він в свою чергу трактує як прояв слабкості й нерішучості.

Слова «шефа» на адресу Германа та його друзів лунають як своєрідний маніфест асоціального капіталізму:

Проблема в тому, що ви недооцінюєте можливості капіталу. Думаєте, якщо ви тут вирости, це автоматично дає вам право лишатись тут і надалі (...) Просто ви всі їбонуті якісь, таке враження, що для вас усе зупинилося. Сидите в своєму минулому, хапаєтесь за нього, і не витягнеш вас звідти⁵².

Отже, пострадянський олігарх радісно приміряє на себе маску «нової людини» й передвісника нових часів, однак він не здатний запропонувати щось, окрім продовження всеосяжної, «кукурудзяної» порожнечі. Водночас, на думку бенефіціара ресурсної економіки, представники технологічного⁵³ минулого регіону є насамперед зайвими людьми (своєрідними surplus people), які програли боротьбу за успіх, а тому давно вже посідають не своє місце.

Сам концепт «місця», за яке й точиться боротьба, потребує, однак, окремого визначення, адже обом таборах, очевидно, йдеться не про гроші чи майно – суто фінансова мотивація залишається відсутньою по обидва боки уявного фронту: тут або ти звикаєш до того, що у тебе немає грошей, але ти якось виживаєш, або у тебе є гроші, але в такому разі про власне виживан-

⁵² Там само, 301.

⁵³ Ключову роль для такого розуміння хронотопу Донбасу відіграє особлива техногенна метафорика роману, наприклад: «Хмари виглядали важко й переповнено. Мов бензовози.» (Там само, 263), «Сонце бронзовим корпусом пропливало вгорі, ніби аеростат» (Там само, 428).

ня треба турбуватися значно серйозніше. Місце як територія перестає бути тільки власністю і стає колективним символом, а отже, і сама боротьба за право називати певну територію «своєю» стає передусім боротьбою за право на самовизначення та на творення власної ідентичності.

Кричуща відсутність держави як актора в цій боротьбі має двояку природу: якщо спільнота «лузерів» живе поза державою і намагається якомога менше з нею перетинатися, то місцева олігархія використовує державні інститути (зокрема правоохоронні органи) як ресурс для досягнення власних цілей. Інакше кажучи, в романі зображена ситуація, коли ідея колективної дії коливається між громадянським опором та мафіозним рейдом, а сама «спільна справа» назовні виглядає не як *res publica*, а як *cosa nostra*.

Водночас наявність такої спільної справи в обох таборах змушує Германа замислитись над мотивацією своїх супротивників. У розмові з протестантським пресвітером головний герой нарешті дає волю емоціям, звинувачуючи своїх ворогів у застосуванні тактики «спаленої землі»:

Чому вони сплячуть все за собою? Вони всі тут народились і тут живуть. Але поведуть себе, мов на вокзалі, наче потяг уже подали і вони тут з усіма прощаються. (...) Уся ця банківська наволоч, мінти, бізнесмени, молоді адвокати, перспективні політики, аналітики, власники, блядь, капіталісти – що вони поведуть себе так, ніби їх сюди прислали на канікули? Ніби їм завтра звідси їхати? Вони ж насправді нікуди не пойдуть⁵⁴.

На це пресвітер відповідає, що за показовою агресією Германових супротивників ховається їхня слабкість та беззахисність. Конкретною ілюстрацією цього твердження стає вирішальний бій, який відбувається на території аеропорту: з одного боку, разом із Германом та його колегами сюди приходять різні маргінали, а з другого – поплічники Марлена Владленовича, підсилені кількома солдатами, а також співробітниками місцевої комунальної служби з тракторами й бульдозерами.

Проте головною зброєю рейдерів є офіційне рішення місцевої влади про закриття аеропорту, що узаконює захоплення території та демонтаж об'єкта. Попри нерівномірний баланс сил, «лузери» сприймають ситуацію з гумором: папірець із підозрілою постановою влади один із захисників аеропорту просто з'їдає, чим шокує загарбників. Після цього трактористи швидко змінюють фронти, а військовослужбовці не демонструють готовності боротися за чужі інтереси. Принижені рейдери відступають, проте один із них (Ніколаїч) в останній момент встигає вистрілити в Травмованого – через декілька годин той помирає в міській лікарні. На цьому сама боротьба закінчується: питання про переможців та переможених залишається на розсуд читача.

Однак, крім цього, читач має зорієнтуватися у деяких «фактографічних» особливостях твору, в якому згідно з анотацією видавця «реальність виявля-

⁵⁴ Там само, 430–31.

ється хисткою та зникомою». Зокрема друзі, з якими Герман грає у футбол, в іншій частині роману виявляються вже давно померлими; численні фантазмагоричні сцени на межі сну й реальності чергуються з появою дивовижних артефактів (як-от книжка «Історія і занепад джазу в Донецькому басейні»), а десь поза межами цього степового простору в уяві Германа мерехтить вогнями «небесний Ворошиловград» – місто-фантом, зіткане зі спогадів та ілюзій, чії «легкі й оманливі брами» (зовсім не схожі на околиці реального обласного центру) нав'язливо притягують до себе свідомість головного героя.

До того ж, якщо згадати, що вже на початку роману Герман стає свідком аварії, бачить на дорозі одну курку, як «вісника смерті»⁵⁵, та знайомиться з таємничою муриркою, яка, пропонуючи йому «згадати все», вганяє протагоніста у транс – з огляду на всі ці мотиви саму фабулу роману можна інтерпретувати зокрема і як посмертні поневіряння душі між Пеклом та Раєм. Очевидно, що завдяки такій інтерпретації сцени спогадів, кохання та боротьби з демонічним олігархом набувають додаткових значень і форм.

Однак чи не найбільш конвенційним стилістичним рішенням стає українськомовність усіх без винятку персонажів твору, яка функціонує в такий саме спосіб, як і решта «нереальних» епізодів: якщо уявити собі, що переважно російсько- або суржикомовні мешканці східного прикордоння спілкуватимуться українською літературною мовою, то слід визнати, що їхня комунікація виглядала би саме так, як це зображено у «Ворошиловграді»⁵⁶. Разом із тим таке художнє розв'язання проблеми російськомовності знімає питання щодо «українськості» економічних еліт, їхньої національної «автентичності» та належності до української національної спільноти. Таку належність втілено в романі як даність та факт, що не потребують додаткової рефлексії.

Таке химерне співіснування реалістичного й сюрреалістичного наративів у тілі роману реалізується завдяки іронії та гротеску, що підкреслюють умовний характер кожного з цих наративних вимірів: отже, якщо ми (умовно) приймаємо ситуацію, в якій померлих друзів можна «оживити», пригадавши їх та зігравши з ними у футбол, то доведеться визнати, що решта подій роману відбувалися би в реалістичній площині саме так, як їх і описав автор⁵⁷. Така функція гротеску є цілком традиційною та суголосна, зокрема, з творами Гофмана або Кафки, у яких гротеск є насамперед формою заострення та гіперболізації реальності, що водночас уможлиблює повсякчасний перехід від гумору до трагізму. На відміну від квазіромантичної іронії Андруховича, у романі Жадана, однак, не залишається місця для рефлексії

⁵⁵ Там само, 35.

⁵⁶ Це своєю чергою відкриває націєтворчу складову роману та підводить читача до риторичного питання: якщо українськомовність працює в літературному тексті, то чому б їй так само не спрацювати в позалітературній реальності?

⁵⁷ Так само умовною в романі є модель соціального протесту – бажання мешканців донбаської провінції «не прогинатися» під тиском нової економічної еліти.

щодо власної фіктивності та «штучності». Натомість композиція твору відкриває простір для стилістики «нової щирости» (*new sincerity*), коли текст намагається сягнути за межі іронії та підкреслює неприкрити відвертість і автентичність власних тверджень. Конкретним результатом такого художнього рішення стає не естетична рефлексія про необмеженість олігархічної влади, а її етичне заперечення – якщо в «Дванадцяти обручах» герої перебувають під повним (хоча й тимчасовим) контролем Варцабича, то у «Ворошиловграді» стилістика й тематика твору спрямовані на етично підкріплену артикуляцію колективної дії, солідарності і спротиву такій необмеженій владі.

Парадоксальним елементом згаданої автентичності стає (напів)містичний характер оповіді, адже саме фантазмагорія та містика дозволяють тексту набути якостей художнього твору – інакше кажучи, стають кульмінацією його літературності. Водночас саме цей жанровий аспект зближує «Ворошиловград» із романом «Дванадцять обручів»: містико-фантастичні компоненти обох творів виявляються не лише їхньою спільною рисою, але й також головною ознакою тієї літературної реальності, в якій живе та функціонує політико-економічна еліта сучасної України. Саме тому ця постмодерна «фантастика» заслуговує окремого розгляду й концептуалізації.

5.

У доповіді «Наука як покликання» (1917) Макс Вебер влучно назвав модерне, секуляризоване й бюрократизоване суспільство тогочасної Європи «звільненим від чарів» (нім. *entzaubert*).⁵⁸ Якщо прийняти таке метафоричне означення, слід визнати, що цілі жанри сучасної літератури – від магічного реалізму до фентезі – спрямовані на повторне (хоча й фіктивне) «зачарування» світу й унаочнюють потужний антимодерний поштовх у сучасній культурі. Однак фантастичні елементи, форми й моделі, вказуючи на «природні» обмеження раціональності та часто підважуючи саму можливість об'єктивного, реалістичного світосприйняття, водночас спрямовані, як правило, на розширення свідомості читача та принаймні потенційно дозволяють по-новому поглянути на наявні суспільні, політичні й культурні проблеми «реального» світу.

Саме до цієї останньої категорії літературних творів належать романи «Дванадцять обручів» (2003–04) та «Ворошиловград» (2010), які, безумовно, не є стереотипними, натуралістичними оповіданнями про життя пострадянської еліти, а натомість, значною мірою пориваючи з міметичною традицією попередніх епох, пропонують постмодерну антологію типів, мотивів і сюжетів, серед яких, однак, важливе місце посідають демонічні фігури місцевих олігархів – Илька Варцабича («Дванадцять обручів»)

⁵⁸ Max Weber, „Wissenschaft als Beruf,“ in *Gesamtausgabe*, ed. Wolfgang J. Mommsen (Tübingen: Mohr Siebeck, 1992), Bd. 17, 46.

та Марлена Владленовича («Ворошиловград»). Конфлікт між переможцями пострадянської трансформації (олігархами) та тими, хто внаслідок цієї трансформації виявилися невдахами («творчою інтелігенцією» та колишнім «робітничим класом») відбувається, однак, у фікціоналізованому просторі, створеному через ефект «відчуження» (нім. *Verfremdung*, рос. *остранение*). З одного боку, сюжети та дії романів глибоко закорінені в часопросторі й регіональній мітології двох географічних полюсів сучасної України – Галичини й Донбасу, але з другого боку, самі суспільні конфлікти відбуваються тут не так у реальному просторі, як у псевдореальності потойбічного життя, марення та сну.

Така гетеротопія дозволяє окреслити оригінальний і дещо суперечливий спосіб інтеріоризації фігур можновладних капіталістів. На відміну від традиційного для української літератури скепсису стосовно належності представників економічної еліти до національної спільноти та їхнього означення як «не зовсім своїх», романи Андруховича й Жадана завершують процес інтеграції економічної еліти в систему національного літературного канону і в такий спосіб відіграють істотну роль в історії української літератури. Утім, інтегрованою тут стає більше не умовна «норма», а певна патологія, адже через свій потяг до влади, що не обмежується ані морально, ані інституційно, фігури олігархів не тільки підважують самі хронотопи романів, але й прагнуть їх привласнити. Якщо в «Дванадцяти обручах» Варцабич робить замах на саму композицію твору, проголошуючи себе власником авторських прав (а отже, і власником самого твору разом з іншими героями, перед якими він, зрештою, своїми «правами» і хизується), то у «Ворошиловграді» місцевий олігарх прагне витиснути інші фігури за межі окресленого в романі світу, позбавити їх місця, а разом і з тим і сенсу перебування у часопросторі твору («Їхали б собі, шукали, де краще живеться»⁵⁹).

В обох текстах цей потяг до опанування та привласнення виступає лише реакцією на брак засобів самовизначення. Маскарад Варцабича та демаскування Марлена Владленовича як засоби творення суб'єктності показують, однак, що концепт «маски» має не лише літературно-естетичну складову, але й напряму спрямовує до царини економіки.

Карл Маркс зазначав, що «характеристичні економічні маски осіб – це лише персоніфікації економічних відносин, носіями яких ці особи протистоять одна одній»⁶⁰. Термін *Charaktermaske*, яким в оригіналі «Капіталу» послуговується Маркс, означає саме маску-персонаж (маску-характер) карнавального театру⁶¹. Маска сигналізує тут не приховування або придушення «справжньої людини», а вказує на специфічні засади постання індивідуальності в умовах капіталістичної економіки, де кожний учасник процесів ви-

⁵⁹ Сергій Жадан, *Ворошиловград* (Харків: Фоліо, 2010), 301.

⁶⁰ Карл Маркс, *Капітал* (Харків: Пролетар, 1933), т.1, кн. 1, 52

⁶¹ Wolfgang Fritz Haug, „Charaktermaske“, in *Historisch-kritisches Wörterbuch des Marxismus*, ed. Wolfgang Fritz Haug (Hamburg: Argument, 1995), Bd. 2, 435–51.

робництва й товарообігу реалізує певну рольову модель (працівника, кредитора, рантє та ін). В парадоксальний спосіб у проаналізованих сучасних творах український капіталіст, будучи літературною фігурою, не має єдиної, справжньої маски, а разом із нею – раціональної, усталеної ролі в суспільстві: він або провадить цілий калейдоскоп масок, відтворюючи химерний та несталий статус власника чого завгодно, або ж швидко втрачає свої маски та унаочнює образ неприхованої та ірраціональної брутальності. Це значно відрізняє літературні образи сучасних олігархів від фігур капіталістів у творах імперської доби – композиційна та стилістична неусталеність персонажів, що уособлюють сучасних представників економічної еліти, є результатом їхнього конфлікту з базовими (веберовими) принципами модерності. Якщо капіталісти у творах Гоголя, Нечуя-Левицького або Франка попри всі свої розбіжності виступають насамперед модерними акторами, то пострадянський капіталіст, випадаючи із «театралізованої» системи модерних капіталістичних відносин, актуалізує натомість елементи нової архаїки. Зокрема його ставлення до власності – це ставлення не так прагматичного підприємця, орієнтованого на збільшення вартості (такими підприємцями були навіть найогидніші персонажі Островського або ж позірно недолугі «куркулі» в п'єсах Карпенка-Карого), а більше поведінка середньовічного феодала, який діє в парадигмі загарбання, контролю й захисту власної території⁶².

Потяг до архаїзації простежується також і в тому типі соціуму, який відбудовують навколо себе головні антигерої романів. Якщо для капіталістів імперської епохи своєрідною моделлю розбудови власних організаційних структур і власної поведінки стає імітація державництва (так гоголівського Костанжогло в тексті «Мертвих душ» порівняно з Наполеоном, а одеський «протоолігарх» Лейзор у Нечуя-Левицького створює собі оточення із власних «міністрів та губернаторів»), то в пострадянській Україні такою моделлю стає мафіозна кланова структура, члени якої, за словами Варцабича, є «лише знаряддя» у руках ватажка. Почет сучасних олігархів керується не модерним розумінням цінностей, права й моралі, а живе та діє в рамках ієрархічної системи, що тримається лише на безапеляційній лояльності до самої цієї структури та її лідера. Зокрема в романі Жадана саме лояльність до клану «своїх» змушує «помічника депутата» Николаїча натиснути на гачок і вбити одного з друзів Германа.

На рівні композиційної структури обох текстів соціальна значущість представників економічної еліти великою мірою виглядає як імітаційний прийом. Переконалися в цьому можна завдяки простому ментальному експерименту: кожного з олігархів можна взяти в умовні дужки та винести за межі оповіді (наративу), зберігши при цьому значну частину сюжетів і мо-

⁶² Джеффри Вінтерс визначає такий «войовничий» тип олігархії, як “warring oligarchies”. Див. Jeffrey A. Winters, *Oligarchy* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), 40–65.

тивів обох романів. Зокрема, у «Дванадцяти обручах» любовний трикутник Роми Воронич, Пепа та Цумбрунна або ліричний сюжет дорослішання Коломеї є можливими і за відсутності Варцабича; так само у «Ворошиловграді» сюжет подорожі й повернення Германа до «малої батьківщини», а також низка інших мотивів та історій не вимагають повсякчасного, «фонового» існування демонічного Марлена Владленовича.

Навіть більше, на відміну від своїх літературних попередників – «нової еліти» XIX сторіччя, яку тогочасні автори зображували, як правило, у дусі літературного позитивізму (тобто як персонажів з чітко окресленими нормами поведінки, програмою дій та рисами характеру), та персонажів радянської «хімерної прози» – фігури сучасних «можновладних» капіталістів взагалі не є конкретними дійовими особами. У романах Андруховича й Жадана вони з'являються у вигляді фантазмагоричних образів, чия дієвість та дієдатність (агенсу) проявляється лише через контрольовані ними дискурси – «грошей», «влади» та «насильства», з якими стикаються головні герої романів. Розуміння літературного персонажа як «точки перетину кодів» (Лотман) або «засобу нанизування мотивів» (Шкловський) приводить, однак, до питання про те, які саме коди «перетинаються» у фігурах представників економічної еліти. Без перебільшення можна сказати, що сучасний олігарх як певний типаж (елемент соціальної типології) «нанизує» тут переважно магічні, гротескні та ірраціональні мотиви обох творів, значною мірою детермінуючи їхню жанрову специфіку. Відсутність модернізаційних амбіцій, раціональної програми дій, утаємниченість та демонічність антигероїв, зрештою, їхнє відверто «магічне» мислення, згідно з яким ритуальне вбивство людини або вівці трактується як акт вільної творчості або доказ власної спроможності – все це відтворює ситуацію, в якій «магія грошей» стає своєрідним симптомом архаїзації суспільства.

Отже, попри фантастичне й іронічне «відчуження» елементів соціальної критики в обох романах, саме їхня літературна форма та жанрова модель продовжують літературну традицію соціальної критики й етичної рефлексії навколо проблем капіталістичних відносин, а разом із тим дозволяють зробити узагальнення на межі літературної та позалітературної реальності: на відміну від *puceaux riches*, у творах дев'ятнадцятого та першої половини двадцятого століть постмодерний олігарх не актуалізує образ «нової людини» та не уособлює переможну ходу високотехнологічного модерну, навпаки – він виступає агентом демодернізації та архаїзації, речником кланового суспільства та провідником магічної свідомості. Саме пострадянський олігарх стає тим ірраціональним елементом, який знову «зачаровує» модерний світ Вебера.

Oleksandr ZABIRKO, Alfred SPROEDE
**Charming Masks of Evil. The “Oligarch”
 between Aestheticization and Demonization
 (towards a Literary History of the Character)**

Oleksandr Zabirko – research fellow at the Slavic Department
 of the Ruhr-University Bochum.

Alfred Sproede – professor of Slavic philology,
 University of Münster (Westfälische Wilhelms-Universität Münster).

If, following Max Weber (1917), we describe our reality of modernized, bureaucratic and secularized society as disenchanting (in German: entzaubert), then a number of literary genres, ranging from magical realism to fantasy, aim at playful, literary re-enchantment of the world and therefore represent a strong anti-modernist gesture in the midst of contemporary culture. While pointing to “natural” restrictions of the objective, rational perception of the world and often questioning rationality as such, fantastic elements of literary texts normally aim at sharpening the reader’s awareness of the limitations of the customary approach towards reality, thus potentially enabling a new look at social, political and cultural problems of the “real” world.

Therefore, both the fictions that realistically “describe” or “reflect” the world, and those texts that transfer social and political phenomena to the realms of the uncanny, the grotesque, and the (post)modern mythology, are of importance.

The novels “Twelve Circles” (2003-04) and “Voroshilovgrad” (2010) obviously belong to the latter category. These texts are not stereotypical, naturalistic stories about the life of the post-Soviet elite; instead, they offer a postmodern anthology of types, motives, and plots, which, among other elements, also include the demonic figures of the oligarchs. Despite their structural significance, these figures, however, are not real “characters” of the story, but appear in the form of phantasmagoric images, whose agency manifests itself only through the discourses of “money,” “power,” and “violence:” discourses the oligarchs control and use against the protagonists of the novels.

Key words: *oligarchy, economic elite, literary modelling, “enchantment”, archaisation*

Bibliography

Acemoglu, Daron, and James Robinson. *Why nations fail*. New York: Crown Business, 2012.

Anderson, Benedict. *Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism*. London: Verso, 2006.

Andrukhovych, Iurii. *Dvanadtsiat' obruchiv*. Roman [vydannya chetverte]. Kyiv: Krytyka, 2006.

Aristotel'. *Polityka*. Kyiv: Osnovy, 2000.

Benjamin, Walter. *Der Begriff der Kunstkritik in der deutschen Romantik*. Bern: Francke, 1920.

Bulgarin, Faddei. "Ivan Vyzhigin", v *Jogo zh Polnoe sobranie sochinenii*, t. 2. Sankt-Peterburg, 1839.

Chernets'kyi, Vitalii. *Kartohrafuiuchy postkomunistychni kul'tury: Rosiia ta Ukraina v konteksti hlobalizatsii*. Kyiv: Krytyka, 2013.

Dupréel, Eugène. "Le problème sociologique du rire." *Revue philosophique*, 106 (1928): 213-259.

Fedoriv, Uliana. *Sotsrealistychnyi kanon v ukrains'kii literaturi: mekhanizmy formuvannia ta transformatsii*. Dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata filolohichnykh nauk. L'viv, 2016.

Feduta, Aleksandr. "Faddei Bulgarin: samoubiistvo „literaturnogo demokrata”", v *Jogo zh*, "Kto b ni byl ty, o moi chitatel'..." *Problema chitatelii v literature pushkinskoi epokhi*, 219-233. Minsk: Limarius, 2015.

Filonenko, Sofiia. "Zavdannia ukrains'koho maslitu – ne lyshe rozvazhaty, a i ukrainizuvaty", *Zaxid.Net*, 23.05.2012. https://zaxid.net/sofiya_filonenko_zavdannya_ukrayinskogo_maslitu__ne_lishe_rozvazhati_a_y_ukrayinizuvati_n1255788 Perekhliano 04.03. 2018.

Gogol', Nikolai. "Mertvye dushi. Poema.", v *Jogo zh Sobranie sochinenii v semi tomakh*, t. 5. Moskva: Khudozhestvennaia literatura, 1967.

Haug, Wolfgang Fritz. "Charaktermaske." In *Historisch-kritisches Wörterbuch des Marxismus*, Bd. 2, 435-451. Hamburg: Argument, 1995.

Hobsbawm, Eric J. *Bandits*. Hammondsworth: Penguin, 1985.

Hundorova, Tamara. *Kitch i literatura. Travestii*. Kyiv: Fakt, 2008.

Hundorova, Tamara. *Pisliachornobyl's'ka biblioteka. Ukrains'kyi literaturnyi postmodernizm*. Kyiv: Krytyka, 2013.

Kharchuk, Roksana. *Suchasna ukrains'ka proza. Postmodernyi period*. Kyiv: Akademiia, 2011.

Levandovskaia, A. i A. Levandovskii. "Temnoe tsarstvo: Kupets-predprinimatel' i ego literaturnye obrazy", *Otechestvennaia istoriia* 1 (2002): 146–159.

Marks, Karl. *Kapital*. Kharkiv: Proletar, 1933.

Mednikova, Maryna. *Smert' oliharkha*. Kyiv: Duliby, 2006.

Mehlman, Jeffrey. "The Floating Signifier: From Lévi-Strauss to Lacan," *Yale French Studies*, 48 (1972): 10–37.

Michels, Robert. *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie. Untersuchungen über die oligarchischen Tendenzen des Gruppenlebens*. Leipzig: Werner Klinkhardt, 1911.

Pavlyshyn, Marko. *Kanon ta ikonostas: Literaturno-krytychni statti*. Kyiv: Chas, 1997.

Pervyi Vsesoiuznyi s'ezd sovetskikh pisatelei, 15-26 fevralia 1934 g.: stenograficheskii otchet. Moskva: Gospolitizdat, 1934.

Pleines, Heiko. "Oligarchs and Politics in Ukraine," *Demokratizatsiya. The Journal of Post-Soviet Democratization* 24, 1 (2016): 105-127.

Sherekh-Shevel'ov, Iurii. "Na ryshtovanniakh istorii literatury", v *Ioho zh Porohy i zaporizhzhia. Literatura – Mystetstvo – Ideolohii*, t. 1, 347 – 359. Kharkiv: Folio, 2012.

Shkliar, Vasyi'. "Ya ne znaiu zhodnoho ukrainomovnoho oliharkha, vsi vony nesut' "ruskyi myr'", *Arhument*, 06.04.2017. <http://argumentua.com/stati/vasil-shklyar-ya-ne-znaiu-zhodnogo-ukra-nomovno-go-ol-garkha-vs-voni-nesut-russkii-mir>. <http://argumentua.com/stati/vasil-shklyar-ya-ne-znaiu-zhodnogo-ukra-nomovno-go-ol-garkha-vs-voni-nesut-russkii-mir> Pereglianuto 04.03. 2018.

Sofer, Carlito, and Nick Krasno. *Rise of an Oligarch: The Way It Is*. Nephokho Publishing, 2014.

Stel'makh, Mykhailo. *Chotyry brody*. Kyiv : Radians'kyi pys'mennyk, 1981.

Thom, Françoise. *Comprendre le Poutinisme*. Paris: Desclée de Brouwer, 2018.

Weber, Max. "Wissenschaft als Beruf." In ders. *Gesamtausgabe*, ed. Wolfgang J. Mommsen, Bd. 17, 46. Tübingen: Mohr Siebeck, 1992.

Winters, Jeffrey A.: *Oligarchy*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.

Woldan, Alois, and Olaf Terpitz (eds.) *Ivan Franko und die jüdische Frage in Galizien. Interkulturelle Begegnungen und Dynamiken im Schaffen des ukrainischen Schriftstellers*. Göttingen: Vienna University Press, 2016.

Zbanats'kyi, Iurii. *Taiemnytsia Sokolynoho boru*. Kyiv: Veselka, 1985.

Zhadan, Serhii. *Voroshyl'ovhrad*. Kharkiv: Folio, 2010.

Zhivov, Viktor. "Chuvstvitel'nyi natsionalizm: Karamzin, Rostopchin, natsional'nyi suverenitet i poiski natsional'noi identichnosti", *Novoe Literaturnoe Obozrenie*, 91 (2008)iu <http://magazines.russ.ru/nlo/2008/91/zh7.html> Pereglianuto 13.07.2018.

РЕГІОНАЛЬНІ ЕКОНОМІЧНІ ЕЛІТИ: ГНУЧКІСТЬ ТА ПОШУК ПРИВІЛЕЇВ

Svitlana POTAPENKO
**Loyalty in Exchange for Wealth:
Slobidska Ukraine Peripheral Nobility
in the Late Eighteenth and Early Nineteenth Century**

Svitlana Potapenko – Candidate of Sciences in History, senior research fellow
at the Department for Act Archaeography of M.S. Hrushevsky
Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine.

This paper examines the economic background of the integration of Slobidska Ukraine Cossack officers into the Russian imperial nobility in the late eighteenth and early nineteenth century. From the very beginning, they enjoyed self-government and equal economic liberties within the so-called “Cherkassky custom.” The settlers acquired plots in accordance with the right to occupy land freely, while tax-exempt alcohol production and trade proved to be a most lucrative enterprise. In the mid-1760s, the imperial government destroyed the Cossack autonomy of Slobidska Ukraine and set in motion a profound social transformation. In contrast to the former rank-and-file Cossacks who sunk to the status of peasants under poll taxation, the officers preserved their economic privileges and obtained their lands legally. The local landowning elite was finally ennobled (1786-1796) and thus remained loyal to the state.

Key words: *Slobidska Ukraine, the Russian empire, the Cossack officers, the “Cherkassky custom”, incorporation.*

Introduction

The mid-seventeenth-century Ukrainian war of liberation against the authorities of the Polish and Lithuanian Commonwealth redesigned the political map of Central and Eastern Europe. Resulting from the war, an early-modern Ukrainian state, also known as the Cossack Host or Hetmanate, emerged on the Dnieper banks.¹

¹ Here, I follow the conception of early-modern Ukrainian state (*Rannomodernoi Ukrainiiskoi Derzhavy*) elaborated by Viktor Brekhunenko in his recent monograph *Skhidna Brama Yevropy: Kozac'ka Ukraina v XVII–XVIII Stolittiakh* (Kyiv: Tempora, 2014).

These profound social transformations gave rise to a new elite of Ukrainian Cossack officers (*starshyna*). They originated primarily from the Ukrainian Orthodox nobility of previous epochs, and the officers constituted a *new gentry* (per Zenon E. Kohut), with a distinct noble outlook.²

In its first decades, the Hetmanate suffered from inner instability and continuous foreign invasions. Because of the harsh circumstances, Ukrainians migrated eastwards and settled on the southwestern frontier of the Tsardom of Moscow. Here, they united into the Slobidska Ukraine Cossack regiments under the control of Moscow. There were five units named after the central towns – Ostrohozk, Kharkiv, Okhlyrka, Sumy, and Izium. The Slobidska Ukraine Cossack *starshyna*, who commanded the regiments, were closely related to the officers in the Hetmanate and shared the same values.³

However, the existence of local autonomies like the Cossack Host or the Slobidska Ukraine Cossack regiments contradicted the centralizing policy introduced by Empress Catherine II. Consequently, the regiments were abolished in 1764–65 and the Hetmanate was soon destroyed. The question arises: Through what means did the Russian government try to secure the loyalty of the Ukrainian elite?

My answer is: wealth. In the late eighteenth century, political power was taken away from the *starshyna*, and instead their economic position was strengthened considerably. Moreover, the Ukrainian peripheral landowning elite was incorporated into the imperial upper estate, which ensured them a privileged status with exclusive rights.

The Cherkassky Custom

From the very beginning, the nature of the Ukrainian Cossackdom was egalitarian in its essence. In the Hetmanate, rank-and-file Cossacks were considered equal to the *starshyna*, although the latter dominated the political sphere. The Code Laws of 1743 (*Prava, po kotorym suditsia malorossiiskii narod* ‘Laws by which the Little Russian people are judged’) provided both groups with the same noble personal and corporative rights, such as the possession and free disposition of lands, possession of mills and farms, as well as protection from

² George Gajecy, *The Cossack Administration of the Hetmanate*, 2 vols (Cambridge: Mass, 1978); Zenon E. Kohut, *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760s–1830s*. (Cambridge: Harvard University Press, 1988); Zenon E. Kohut, *Korinnia Identychnosti. Studii z Rannomodernoi i Modernoi Istorii Ukrainy* (Kyiv: Krytyka, 2004); Volodymyr Kryvosheia, *Kozac’ka Elita Hetmanshchyny* (Kyiv: IPND im. I. F. Kurasa, 2004); Oleh Odnorozhenko, *Ukrains’ka Rus’ka Elita Seredn’ovichcha i Rann’oho Modernu: Struktura ta Vlada* (Kyiv: Tempora, 2011).

³ Viktor Yurkevych, *Emigraciia na Shid i Zaliudnennia Slobozhanshchy v chasy Bohdana Khmelnytskoho* (Kyiv: Drukarnia UAN, 1932); Dmytro Bahalii, *Istoria Slobids’koi Ukrainy* (Kharkiv: KhHI “NUA”, 1996); Volodymyr Maslychuk, *Provinciia na Perekhresty Kul’tur. Doslidzhennia z Istorii Slobids’koi Ukrainy XVII–XIX st.* (Kharkiv: Kharkivskii Pryvatnyi Muzei Miskoi Sadyby, 2007).

being arrested without judgement, and differentiated them clearly from the peasantry.⁴

The local rights in Slobidska Ukraine derived from the tsarist charters (*zhalovalnye gramoty*) of 1659–1717. Empress Elizabeth issued the last charter on November 22, 1743.⁵ The tsars bestowed the privileges to the Slobidska Ukraine Cossacks and officers under the condition of compulsory military service.⁶ Thus, the charters served as a foundation for local autonomy, originally defined as the "Cherkassky Custom" (*Cherkasskaia obyknost*). The Cossack rule embodied the principal political preference, while the right to free land occupation and tax-exempt crafts represented the fundamental economic liberties within the Cherkassky custom.

The Cossack order required all commanders to be elected by the members of a regiment. Nonetheless, in Slobidska Ukraine the top-level regimental positions (colonel, regimental quartermaster, regimental senior and junior aides-de-camps, regimental judge, regimental captain, regimental senior and junior chancellor, and regimental standard-bearer) and the lower company posts (captain, company aide-de-camp, company chancellor, and company standard-bearer) began to be de facto inherited by a limited number of families. The prosperous *starshyna* dynasties held the posts from generation to generation. Combined with the practice of close intermarriage within the officers corps, this paved the way to enormous enrichment, as sources reveal, for the Kondratiev, Donets-Zakharzhevsky, Shydlovsky, Kvitka, Lesevytsky, Kovalevsky, and other local clans.⁷

Land was undoubtedly the most valuable resource.⁸ The original right to free land occupation was called *zaimanshchyna*;⁹ the Latin equivalent is *jus pri-*

⁴ Kyrylo Vyslobokov, Yurii Shemchushenko, eds. *Prava, za Yakymy Sudyt'cia Malorossiiskyyi Narod. 1743* (Kyiv: IDP im. V. M. Korec'koho, 1997).

⁵ *Ibid.*, 529–533.

⁶ Российский государственный архив древних актов (РГАДА), ф. 16, оп. 1, д. 938, лл. 213–220. Full texts of some charters are available in: Vasilii Gurov, ed. *Sbornik Sudebnykh Reshenii, Sostiazatel'nykh Bumag, Gramot, Ukazov i Drugikh Documentov, Otnociashchihksia k Voprosu o Starozaimochnom Zemlevladienii v Mestnosti Byvshei Slobodskoi Ukrainy* (Khar'kov: Tipogr. Okruzh. Shtaba, 1884), 469–528.

⁷ Volodymyr Maslychuk, *Kozacka Starshyna Slobids'kykh Polkiv Druhoii Polovyny XVII–Pershoii Tretyny XVIII st.* (Kharkiv: Kharkivskyy Pryvatnyi Muzei Miskoi Sadyby, 2009); Oleksandr Alfiorov, *Starshynskyy Rid Alfiorovych: Henealohiia, Social'no-Politychne ta Mainove Stanovyshche Slobids'koi Hilky Druhoii Polovyny XVII – Pochatku XX Stolittia* (Bila Tserkva: Vydavest' O. V. Pshonkivs'ky, 2009); Viktor Komarov, *Kondratevy. Rod Voinov i Blagotvoritelei* (Sumy: OOO "RIO AS-Media", 2005); Paramonov Andrii, *Istoriia Rodu Kvitok* (Kharkiv: Kharkivskyy Pryvatnyi Muzei Miskoi Sadyby, 2013).

⁸ In this respect, Ivo Banac and Paul A. Bushkovitch emphasize that "the ultimate source of the wealth and power of the nobilities of Eastern Europe was ownership and control of land". See: Ivo Banac, Paul A. Bushkovitch, "The Nobility in the History of Russia and Eastern Europe," in *The Nobility in Russia and Eastern Europe*, eds. Ivo Banac, Paul A. Bushkovitch (New Heaven: Typography by Brevis Press, 1983), 2.

⁹ Yevhen Ovcharenko, "Zemel'na Vlasnist' u Slobids'kyi Ukraini, Yii Pokhodzhennia i Formy," in *Zapysky Istoryko-Filolohichnogo Viddil'u UAN. Praci Istorychnoi Sektzii* 11 (1927): 41–102. This research conducted by Yevhen Ovcharenko in the 1920s is still the most valuable contribution to the studies on the landownership in Slobidska Ukraine.

mi occupantis.¹⁰ It implied the right to possess as much land as one could cultivate, without any documents, under the condition of being the first occupant in each particular case. This type of landownership, based on the customary law, became widespread both in the Hetmanate and in Slobidska Ukraine. The circumstances in Slobidska Ukraine favoured the development of the *zaimanshchyna* because spacious lands with no formal owners were easily available there. The Ukrainian settlers, individually or in groups, occupied plots and started to farm on them. Sometimes the Moscow government gave permission and indicated the size and location of the land allowed to take.¹¹ The most important thing is that the granted charters affirmed the Cossacks' right "to possess lands, apiaries, hayfields, and all the fields which you have taken as occupied [...] according to your Cherkassky custom."¹² The Cossacks themselves referred to the *zaimanshchyna* as an indisputable authorization "to occupy plots, to have apiaries and various lands."¹³

In addition to the *zaimanshchyna*, there were two similar types of land possession on the southwestern edge of the Tsardom of Moscow, namely the *pomeste* fee and *priisk* 'found land'.¹⁴ The so-called *pomeste* (pl. *pomesta*) referred to land possession related to obligatory state service. *Priisk* meant that an owner had found and occupied a plot himself, but later the plot would be documented as an official possession. In this respect, Volodymyr Masliychuk points out:

Thereby, over the late 17th and early 18th centuries the Cossack *starshyna* in Slobidska Ukraine possessed individually occupied plots and shared lands with other settlers. Unlike the *pomeste*, *zaimanshchyna* was not regulated and thus was available for repossession, seizure, sale, and purchase.¹⁵

In Slobidska Ukraine the *old-occupied lands* (*starozaimochnye zemli*) were prevalent and formed a land fund for each regiment.¹⁶ The allocation of these funds depended on the *starshyna* and facilitated abuse, as they frequently seized

¹⁰ Ibid., 75.

¹¹ Ovcharenko remarked that in Slobidska Ukraine "*primi occupatio* in its pure form" had sometimes transformed into occupation on a permission of the tsarist government: Ibid. The corresponding mentions in the primary sources: *Materialy dlia Istorii Kolonizacii i Byta Stepnoi Okrainy Moskovskoho Gosudarstva (Kharkovskoi i Otchasti Kurskoi i Voronezhskoi gubetni)*, Dmitrii Bahalii, ed. (Kharkov: Tipografia K. P. Schastni, 1886), vol. 1, 152; *Materialy dlia Istorii g. Khar'kova v XVII veke*, Dmitrii Bahalii, ed. (Kharkov: Tipografia K. N. Gagarina, 1905), 33.

¹² Vasilii Gurov, ed. *Sbornik Sudebnyh Reshenij, Sostiazatel'nyh Bumag, Gramot, Ukazov i Drugih Documentov, Otnociashchihsia k Voprosu o Starozaimochnom Zemlevladdenii v Mestnosii Byvshej Slobodskoj Ukrainy*, 480–481.

¹³ Ibid., 526.

¹⁴ Yevhen Ovcharenko, "Zemel'na Vlasnist' u Slobids'kyi Ukraini, Yii Pokhodzhennia i Formy," 56.

¹⁵ Volodymyr Masliychuk, *Kozacka Starshyna Slobids'kykh Polkiv Druhoii Polovyny XVII – Pershohi Tretyny XVIII st.*, 131.

¹⁶ Yevhen Ovcharenko, "Zemel'na Vlasnist' u Slobids'kyi Ukraini, Yii Pokhodzhennia i Formy," 66–67.

Cossack lands by force or acquired them for a pittance. For instance, the Krasovsky *starshyna* family monopolized the purchase of plots in the Sumy area for fifty years (1728–78), as attested by one hundred and twenty bills of sale in their family archive.¹⁷ Another example comes from the Okhtyrka regiment, which was commanded consecutively by the Lesevytsky *starshyna* family throughout the 1720s–1750s. As a result, in the late eighteenth century their estate covered the area of around 9,500 hectares,¹⁸ with eleven villages and around 2,500 tenants (*poddanye*).¹⁹

It is worth noting that the most prudent officers made efforts to legalize their factual possessions from the start. They asked the tsars for personalized charters (*votchinnye gramoty*), and usually obtained them.²⁰ The Sumy colonel Herasym Kondratiev and his three sons received a charter from Tsar Fedor Alekseyevich in 1678 that approved “*pomesta*, patrimonies [...] and all [the lands] which he, the colonel, with his children [...] has occupied in the wild fields,” with all the buildings and purchased plots.²¹ Yevhen Ovcharenko noted that “apparently we are dealing here with a sort of distrust that the *starshyna* had regarding lengthy possession based only on the right to free land occupation.”²² In any case, personalized charters were rather exceptional.

In 1734, the imperial Russian authorities made an attempt to establish control over land sales in Slobidska Ukraine.²³ As a result, land tenure agencies (*kreposnyie kontory*) were set up at the regimental offices. In formal terms, all land purchases (previous and future) had to be certified there. However, agency archives testify that locals did not follow these strict requirements and registered their land transactions only from time to time.²⁴

Both the *starshyna* and rank-and-file Cossacks obtained significant profit from tax-exempt trades, which included alcohol production (*vynokurinnia*) and retail

¹⁷ For details see my article: Svitalana Potapenko, “Famil’nyi Archiv Krasovs’kykh: Sproba Rekonstruktsii (Za Materialamy Instytutu Rukopysu Natsional’noii Bilbioteky Ukrainy im. V. I. Vernad’skoho),” *Ukrainiis’kyi Arkheohrafichnyi Shchorichnyk*, 18 (2014): 24–46.

¹⁸ The sources measure land in the original units of *desiatyny* and *kvadratnye sazheni*. I translate these numbers into hectares at 1 *desiatyna* (2,400 sq. *sazheni*) equal to 1.0925 ha.

¹⁹ Andrei Paramonov, Volodymyr Maslychuk, eds, *Perepis’ Akhtyrskoho Slobodskogo Kazach’ego Polka* (Khar’kov: Khar’kovskii Privatnyi Muzei Gorodskoi Usad’by, 2010), 65, 67, 69, 72, 75–84, 153, 289–294, 314–323, 412–417, 448, 450–462, 519–522, 641. *Poddannye* was a common name for the peasantry. They remained personally free and paid a rent to their landlords, the Cossack officers, until 1783. That year, Catherine II forbade *poddannye* to leave the places they were living on and to move to another master. However, the question needs a fresh view and deeper source examination.

²⁰ Filaret, “Uezdy Akhtyrskii i Bogodukhovskii, Sumskii i Lebedinskii”, in Filaret, *Istoriko-Statistivheskoe Opisanie Khar’kovskoi Gubernii* (Moskva, 1857), otd. III, 181–82, 322, 401.

²¹ *Ibid.*, 321–322.

²² Yevhen Ovcharenko, “Zemel’na Vlasnist’ u Slobids’kyi Ukraini, Yii Pokhodzhennia i Formy,” 88.

²³ *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiiskoi Imperii* (Saint Petersburg, 1830), vol. 9, 386–387.

²⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 1725, оп. 1, спр. 833, 977, 1003–1009, 1017–1021.

sales (*shynkuvannia*),²⁵ milling, and saltpeter and potash production.²⁶ The very first references, dated to the mid-seventeenth century, describe water mills and distilleries built by the colonizers on newly occupied sites.²⁷ The tsars repeatedly confirmed the right “to engage in handicrafts in the towns, to possess mills, fisheries, and various lands, to operate *shynky* [taverns] exempt from tax, and to produce alcohol with tax exemption according to their Cherkasy custom [...] and our previous granted charters.”²⁸

In the course of time, businesses expanded. The above-mentioned Lesevytskys had two distilleries and three water mills on their estate.²⁹ The census of the Kharkiv regiment (1732) lists local owners of mills and *shynky*. Colonel Hryhorii Kvitka and his relatives owned five water mills and five *shynky*, and other Kharkiv *starshyna* had a total of eleven mills and ten *shynky*. Additionally, two mills and one *shynok* were held by rank-and-file Cossacks, while five mills and five *shynky* belonged to the clergy.³⁰ Some mills in the Kharkiv region were still operating in the first decades of the nineteenth century.³¹

The mills and *shynky* were operated by hired workers (a *melnyk* and a *shynkar*, respectively). Usually, they lived nearby and worked at the enterprise as a family. Some sources mention a female *shynkarka* or female workers at the taverns, usually single or widowed.³² But some of the *starshyna* used subordinate rank-and-file

²⁵ In early modern Ukraine, “wine” (*vyno*) was a common name for various kinds of alcoholic drinks produced domestically from fermented grain. Typically, *horilka* (“corn wine”) had 25–30 per cent alcohol, while *med* (mead) and *pyvo* (beer) were weaker. These drinks contained many harmful impurities because of poor distillation. A *shynok* was a tavern where a barkeep (*shynkar*) sold *vyno* to visitors. See: Andrii Paramonov, Rostyslav Rybalchenko, *Khutory, Mlyny, Vitriaky, Shynky Slobozhanshchyny* (Kharkiv: Kharkivskii Pryvatnyi Muzei Miskoi Sadyby, Kyiv: VD “Stylos”, 2007), 69–102; Olena Pyvovarenko, *Rozvytok Vynokurinnia ta Shynkuvannia na Livoberezhnii Ukraini u Druhii Polovyni XVII–XVIII st.: Avtoreferat Dysertatsii na Zdobuttia Naukovoho Stupenia Kandydata Istorychnykh Nauk za Special'nistiu 07.00.01 – Istorii Ukrainy* (Kyiv, 2007).

²⁶ On saltpeter production see: ЦДІАК України, ф. 1725, оп. 1, спр. 124, 26 арк.; 1009, арк. 1; 1021, арк. 13–14; 1037, арк. 1–2, 4, 6 зв.

²⁷ Anton Sliusarskii, *Socyal'no-Ekonomicheskoe Raznitie Slobozhanshchyny XVII–XVIII vv.* (Khar'kov: Khar'kovskoe knizhnoe izdatel'stvo, 1964), 77–78.

²⁸ Iliia Kvitka, *Zapiski o Slobodskikh Polkah s Nachala ikh Poseleniia do 1766 g.* (Khar'kov: Tipograph. Okruzh. Shtaba, 1883), 10.

²⁹ ЦДІАК України, ф. 1801, оп. 1, спр. 2, арк. 29–29 зв.; Andrei Paramonov, Volodymyr Masliychuk, eds, *Perepis' Akhtyrskoho Slobodskogo Kazach'ego Polka*, 77, 80–81, 84, 153, 293.

³⁰ ЦДІАК України, ф. 1725, оп. 1, спр. 22, арк. 96 зв.–99, 102 зв., 103 зв., 110 зв.–111 зв., 166 зв.–167, 181–181 зв., 243, 270 зв., 715 зв., 717, 718, 729, 819 зв., 1253 зв., 1357 зв. та інші.

³¹ Pavel Sumarkov, *Dosugi Krymskogo Sud'i ili Vtoroe Puteshestvie v Tavridu Pavla Sumarkova* (Saint Petersburg: Imperatorskaia Tipografia, 1803), chast' 1, 49.

³² ЦДІАК України, ф. 1725, оп. 1, спр. 22, арк. 98 зв.; Andrei Paramonov, Volodymyr Masliychuk, eds, *Perepis' Akhtyrskoho Slobodskogo Kazach'ego Polka*, 65–66. An interesting fact: in Southern Spain in the eighteenth century, widows worked in taverns as well (the Spanish equivalent to a *shynkarka* is a *tabernero*). I took this information from the presentation by Raquel Tovar Pulido on “Family and Widows in Southern Spain in the Eighteenth Century” given at the Twelfth European Social Science History Conference (Belfast, April 5, 2018). Today, historiography has acknowledged widows to have been active participants in economic and social life in those times; see: Beatrice Moring and Richard Wall, *Widows in European Economy and Society, 1600–1920* (Woodbridge: The Boydell Press, 2017).

Cossacks as unpaid workers at their estates, or simply seized their possessions by force. A Cossack's daughter, Fedora Lukianenko, suffered a typical incident in the Kharkiv regiment. In 1746 she accused the Shydlovsky family of seizing a plot that had been occupied by her grandfather "in the bygone years [...] according to the ancient Cossack custom." In addition to the land, the Shydlovskys also took ownership of her distillery, mill, and garden.³³ In 1761, the Ostrohozk regimental quartermaster Ivan Holub seized a distillery and a house from the Ostrohozk Cossack Vasyl Kozachkov. The victim estimated his losses at 244 rubles, 50 kopeks.³⁴ In addition, a 1762 report from the same regiment notes cases when local *starshyna* allegedly purchased Cossack lands and possessions. According to the source, Holub purchased five mills, aide-de-camp Ivan Savelev bought two mills, company captains Ivan Lysanevych and Petro Holodolynsky bought two mills each, and company captains Andrian Podkolzyn, Khoma Ostafev, and Semen Tushkanovsky bought three mills each.³⁵

Information about exact profits from the handicrafts comes mainly from the late eighteenth century. In 1767, a former fellow-of-the-banner of the Ostrohozk regiment, Yukhym Lokhvytsky, had to deliver to Moscow of "one thousand buckets at a price of ten kopeks per bucket."³⁶ The amount he expected to earn reached 1,000 rubles, an immense sum in that time. For instance, a big stone-built house in a regimental town could be purchased for 100 rubles, a charger for 18 rubles, and a sack of wheat flour for 40 kopeks.³⁷ There is one more piece of evidence from the 1780s: at their estate Dvorychnyi Kut, near Kharkiv, the Abaza family possessed a distillery, a water mill, and a *shynok* that yielded "more than two thousands rubles per year."³⁸ This sum exceeded even the imperial governor's annual salary of 1,800 rubles.³⁹

Reforms, Loyalty, and Wealth

In the late 1750s, the Russian government blamed the *starshyna* for the continuous impoverishment of the Slobidska Ukraine Cossacks. Such abuse by the *starshyna* gave the imperial capital a formal reason to abolish the regiments.⁴⁰ The main consequence was implemented in 1765 when the Slobidska Ukraine Cossack regiments were reorganized into five hussar units and the Slobids-

³³ ЦДІАК України, ф. 1725, оп. 1, спр. 193, арк. 2.

³⁴ Ibid., ф. 1782, оп. 1, спр. 20, 5 арк.

³⁵ Ibid., ф. 1817, оп.1, спр. 18, арк. 53–55.

³⁶ Ibid., ф. 1807, оп. 1, спр. 368, арк. 1.

³⁷ Ibid., ф. 1801, оп. 1, спр. 82, арк. 5; ф. 1584, оп. 2, спр. 35, арк. 123; ф. 1710, оп. 2, спр. 1296, арк. 3.

³⁸ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, ф. XII, спр. 702, арк. 180.

³⁹ *Stat Khar'kovskoi Gubernii, Sostoiaishchei iz Piatnadtsati Uiezdv, a Imenno: Khar'kovskogo, Chuguevskogo, Volchanskogo, Zolochevskogo, Valkovskogo, Akhtyrskogo, Krasnokutskogo, Bogoduhovskogo, Sumskogo, Miropol'skogo, Belopol'skogo, Lebedinskogo, Nedrigailovskogo, Khotmyshskogo i Iziumskogo.*

⁴⁰ *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiiskoi Imperii*, vol. 16, 1003–1007.

ka Ukraine gubernia was established on the former regimental territory.⁴¹ The newly appointed imperial governor of Slobidska Ukraine gubernia Yevdokim Shcherbinin (1728–83) implemented the reforms. In this posting, he strove to demonstrate full devotion to Empress Catherine II and her ideas of the “common good.”⁴²

Nonetheless, Shcherbinin had to deal with the former Cossack officers. They were free either to continue military service in the hussar regiments or completely resign. The younger generation mostly chose the former option, while the older *starshyna* inclined towards the latter. In fact, both were advantageous because they offered the rank of commissioned officer of the Imperial Russian Army. In accordance with the *Table of Ranks* (1722), such standing ensured a hereditary noble status. In 1766, Shcherbinin sent a proposal to the empress, asking her to approve the retirement of 41 officers with promotion; the response was affirmative.⁴³ Civil service in the local gubernia and provincial offices also provided the opportunity to join the ranks of the nobility. Some former *starshyna* quickly attained high civil positions.⁴⁴ On the contrary, the rank-and-file Cossacks were renamed “the common military men” (*voiskovye obyvateli*) and subjected to a poll taxation (*podushnyi oklad*).⁴⁵

The legalization of the factual land possessions in the region disturbed the local elite and the imperial centre most of all. The “Instruction to the Slobidska Ukraine gubernia governor” (July 6, 1765) stated:

As there are no limits for land possession in the Slobidska Ukraine regiments, limit it by law so that everyone knows their plot or the occupied land, returns excesses, and manages their possessions according to proper *kreposti* [documents on land possession] [...] That is why [...] a special department of estates [*votchynnykh del*] should be established there [to operate] until all the plots are considered according to the *kreposti*, are confirmed according to the laws in force, and are recorded in registers [*piscovye knigi*].⁴⁶

The Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv preserves the documentary collection of the Slobidska Ukraine department of estates. The files of the collection reveal how legalizations took place. Applicants were required to fill in

⁴¹ Ibid., vol. 17, 74–75, 77, 133–36, 181–89, 194–95.

⁴² That time political agenda of Catherine II was inspired by the ideas of the Enlightened Absolutism. The conceptions of utility and common good played the central role. See: Isabel de Madariaga, “Catherine the Great,” in *Enlightened Absolutism: Reform and Reformers in Later Eighteenth-Century Europe*, ed. Hamish M. Scott (Hong Kong: Macmillan Education LTD, 1990), 289–311; Simon Dixon, *Catherine the Great* (Harlow: Pearson Education Limited, 2001), 113–41.

⁴³ ЦДІАК України, ф. 1807, оп. 1, спр. 130, арк. 1–2.

⁴⁴ See my broader study on the civil service of the former Officers, “Kanceliars’ki Ustanovy Slobids’koi Ukrainy Druhoi Polovyny 60-kh rr. XVIII st.: Osoblyvosti Funkcionuvannia ta Personal’nyi Sklad Sluzhbovciv,” *Naukovi Zapysky* 18 (2009): 5–22.

⁴⁵ *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiiskoi Imperii*, vol. 17, 181.

⁴⁶ Ibid., 184.

a petition and hand it together with the copies of documents proving their land ownership (mainly bills of sale as well as granted charters and testaments) to the department. Then the department ordered a corresponding provincial office to find out whether applicants had an unquestionable right to possess the land and whether there were contenders. The provincial office redirected the orders to subordinate commissar's offices. In turn, the commissar's offices sent someone of the retired officers who lived nearby, or a special member of a board, to clarify all the circumstances *in situ*—by asking neighbours, relatives, and former owners of the purchased plots. If there were no contenders or current property disputes, the land was surveyed, including *old-occupied* plots, detailed descriptions were provided, and finally, two copies of the *allotment books* (*otkaznye knigi*) were created. For *old-occupied* possessions in particular, a condition of undisputed delineation with neighbours, known as *amicable separation* (*poliubovnyi razvod*), was required.⁴⁷

The case of Kornyl'ii Kobeliatsky in Okhtyrka district exemplifies the legalization. In May 1767, Kobeliatsky asked the department of estates to allot the "purchased and occupied" lands inherited from his father, captain Ivan. The captain had purchased the plots in 1699–1735 and was gifted another piece of land by Peter I, with a personalized charter. The investigation conducted by the Okhtyrka provincial office approved the lands being in fair and undisputable possession; thus, they were allotted to Kobeliatsky in 1772.⁴⁸

Then, the *General Land Survey* (*Generalnoe mezhevanie*) of the 1770s–80s finally demarcated the lands of the nobility and non-nobility in the region.⁴⁹ In contrast to the previous unsuccessful attempts to administer land ownership in the empire, the large-scale land survey undertaken by Catherine II achieved its goal. The reason was that this time, the government refused to verify land property rights and simply took actual, undisputed possession as a legal basis for delineation. The condition of *amicable separation* became compulsory again.⁵⁰ The Manifesto of September 19, 1765, proclaimed the survey.⁵¹ In 1769, a local land-survey agency was established in Slobidska Ukraine.⁵²

The records of the survey are available in the Russian State Archive of Ancient Acts in Moscow. Along with the extensive map collection, the assemblage of the

⁴⁷ With a few exceptions, 707 files of the collection deal with the Officers. See for instance: ЦДІАК України, ф. 785, оп. 1, спр. 2, 94 арк.; спр. 7, 29 арк.; спр. 77, 266 арк.; спр. 84, 7 арк.; спр. 158, 15 арк.; оп. 2, спр. 5, 15 арк.; спр. 13, 21 арк.; спр. 24, 6 арк.; спр. 37, 47 арк. та інш.

⁴⁸ Ibid., оп. 1, спр. 106, 113 арк.

⁴⁹ Meanwhile, the *General Land Survey* accomplished the important diplomatic task of declaring and proving Russian hegemony in Eastern Europe: Steven Seegel, *Mapping Europe's Borderlands: Russian Cartography in the Age of Empire* (Chicago: The University of Chicago Press, 2012), 35.

⁵⁰ Leonid Milov, *Issledovanie ob "Ekonomicheskikh Primechaniakh" k General'nomu Mezhevaniuu (k Istorii Russkoho Krest'ianstva i Sel'skoho Khoziaistva Vtoroi Poloviny XVIII v.)*. (Moskva: MGU, 1965), 16–17.

⁵¹ *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiiskoi Imperii*, vol. 17, 329–339.

⁵² Aleksei Golubinskii, *Gramotnost' Krest'ianstva Yevropeiskoi Rosii po Materialam Polevykh Zapisk General'nogo Mezhevaniia. Dissertatsiia na Soiskaniie Uchonoj Stiepieni Kandidata Istoricheskikh Nauk po Spetsyal'nosti 07.00.02 – Otechestvennaia Istoriiia* (Moskva, 2011), 58.

so-called “Economic Notes” (*Ekonomicheskie primechaniia*) is of special importance. Each book of the “Economic Notes” covers a single district, for instance, “Description of Ostrohozsk Town and Its District with All Possessions Located There—Who Owns Them, How Many Men and Women Reside There, and What is the Measure of the Land, with Economic Notes.”⁵³ This source reports on 116 individual private holdings, including “estate farms” (*khutory*), “settlements” (*slobody*), and “wasteland” (*pustosh*) owned by the *starshyna* families. The areas they possessed ranged from roughly 50 hectares to 1,500 hectares and more. The Teviashovs and the Kukolevskys were the richest in the district, possessing almost 12,000 and 13,000 hectares, respectively.⁵⁴ However, a certain amount of land remained in common ownership by several officers and even former Cossacks, which makes calculations in each particular case rather difficult.⁵⁵

The key point about the Grand Land Survey is that it did not impose a separate delineation of the lands possessed by the *common military people*. Essentially, former rank-and-file Cossacks did not obtain their lands in private ownership. Instead, these lands were considered state property and for this reason were attached to a particular Cossack community as a whole.⁵⁶ After the liberal reforms of Alexander II, this resulted in hundreds of legal disputes over *old-occupied* (*starozaimochnye*) lands, when the Cossack descendants struggled to acquire private ownership over their lands.⁵⁷

A similar situation arose in relation to the handicrafts. In 1764, the empress declared that “this Slobidska Ukraine gubernia is to remain with the previously confirmed and still valid privileges and [with the] granted charters, without the slightest violation.”⁵⁸ In reality, the reforms favoured the *starshyna*’s entrepreneurship, which flourished in the late eighteenth and early nineteenth centuries on the grounds of tax exemption.⁵⁹ In contrast to the officers, the rank-and-file Cossacks had to paid an increased poll tax (95 kopeks a year) to be able to continue to produce alcohol.⁶⁰

⁵³ РГАДА, ф. 1355, оп. 1, д. 316, 83 лл.

⁵⁴ Ibid., лл. 11, 14–14 об., 29 об.

⁵⁵ Ibid., д. 663, лл. 5–5 об.; д. 1951, л. 2; д. 1935, л. 3. Apparently, these were the plots that the settlers occupied in-group.

⁵⁶ Volodymyr Sklokin, *Viiskovi Obyvateli Slobids'koi Ukrainy: Integraciia do Impers'koho Suspilstva (1765–1798). Dysertatsiia na Zdobuttia Naukovoho Stupenia Kandydata Istorychnykh Nauk za Special'nistiu 07.00.01 – Istoriiia Ukrainy* (Kharkiv, 2009), 106–19.

⁵⁷ Vasiliu Gurov, ed. *Sbornik Sudebnyh Reshenij, Sostiazatel'nyh Bumag, Gramot, Ukazov i Drugih Documentov, Otnociashchihsia k Voprosu o Starozaimochnom Zemlevladienii v Mestnosri Byvshej Slobodskoj Ukrainy*.

⁵⁸ *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiiskoi Imperii*, vol. 16, 1004.

⁵⁹ ЦДІАК України, ф. 1709, оп. 2, спр. 169, 121 арк.; спр. 567, 16 арк.; спр. 1309, 4 арк.; спр. 1520, 18 арк.; ф. 1710, оп. 2, спр. 1346, 21 арк.; спр. 2293, 20 арк та інші.

⁶⁰ *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiiskoi Imperii*, vol. 17, 181; Volodymyr Sklokin, *Viiskovi Obyvateli Slobids'koi Ukrainy: Integraciia do Impers'koho Suspilstva (1765–1798). Dysertatsiia na Zdobuttia Naukovoho Stupenia Kandydata Istorychnykh Nauk za Special'nistiu 07.00.01 – Istoriiia Ukrainy*, 87.

An autobiography titled "Description of the Life, Deeds, Misfortunes, and Various Adventures that is a *Godsporik* or Pilgrimage in This Life" (*Opisanie zhyzni, del, bedstvii i raznykh prikliuchenii, to iest' Godsporik ili stranstvie v zhyzni sei*) by Ivan and Petro Ostrozko-Lokhvitsky illustrates the situation. The Ostrozko-Lokhvitskys were a *starshyna* family from the Ostrohozsk regiment. They were not very wealthy, although Ivan's father served as a captain in the town of Slonivka. As a youth, Ivan (1750–1825) had to "perform menial work such as delivering hay, straw, and firewood, or flour from the mill."⁶¹ Poverty forced him to interrupt his studies at Kharkiv College, where he spent the years 1759–63 and was a capable student. After his father's death in 1771, the family suffered from "extreme privations and small debts." Relatives gave some support, and Ivan married a girl from a neighbouring village. The marriage appeared to be happy and rewarding, as the couple lived together "forty years, two months, and ten days without jealousies, squabbles, or disagreements—in love, peace, and quiet," and had ten children, one of whom was Petro (1787–1846?), the co-author and continuator of the family's autobiography.⁶²

With the assistance of his father-in-law, Ivan became engaged in alcohol production and trade. He built two distilleries on his own and rented three others from former Cossacks. In 1786, he entered into a four-year contract to deliver 550 buckets of "wine" at a price of 60 kopeks per bucket to the town of Novyi Oskol.⁶³ Due to the poor harvest the following year, the cost of a bucket of "wine" increased sharply to 2 rubles and 40 kopeks, something which had "never happened at this place."⁶⁴ Later, the crops became even more expensive, which caused Ivan a considerable loss in his business.⁶⁵ Yet in 1788 the difficulties passed, and he was able to price a bucket at 1 ruble and 60–80 kopeks, which ensured a daily income of 2 rubles.⁶⁶ Ostrozko-Lokhvitsky was so satisfied that he bought a fur coat for 40 rubles and an English watch for 50 rubles.⁶⁷ Later on, he built a new, spacious house with a separate kitchen, a bathhouse, and a stable in the yard, and rebuilt one of his *shynky*.⁶⁸

However, in accordance with the Manifesto by Alexander I, which was promulgated on September 29, 1810, a tax of 60 kopeks per bucket was introduced on alcohol production in the region.⁶⁹ Seven years later the "Decree on Imposing an

⁶¹ Fodor Nikolaichyk, "Zapiski Novooskol'skoho Dvorianina I. O. Ostrozhsko-Lokhvitskoho (s Dobavlieniem Zametok Syna Yeho Petra Ivanovicha)," *Kievskaiia Starina*, 2 (1886), 361.

⁶² *Ibid.*, 11, 496.

⁶³ Fodor Nikolaichyk, "Zapiski Novooskol'skoho Dvorianina I. O. Ostrozhsko-Lokhvitskoho (s Dobavlieniem Zametok Syna Yeho Petra Ivanovicha)," 2, 366; 3, 729, 731, 734, 748.

⁶⁴ *Ibid.*, 3, 744.

⁶⁵ *Ibid.*, 748–749.

⁶⁶ *Ibid.*, 753.

⁶⁷ *Ibid.*, 757–758. In 1790–91, in Saint-Petersburg a smoking pipe inlaid with silver cost 19 rubles, a printed Bible 9 rubles and two icons in silver settings 35 rubles (*Ibid.*, 5, 140–41; 10, 331). In 1808, a Gospel decorated with copper, silver, gold and gems cost 50 rubles (*Ibid.*, 11, 480).

⁶⁸ *Ibid.*, 10, 336, 354; 11, 472, 478.

⁶⁹ *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiiskoi Imperii*, vol. 31, 365.

Alcohol Excise in the 29 All-Russian Gubernias” allowed alcohol production, but a given amount of the produced “wine” (at least 2,000 buckets) had to be provided to the state.⁷⁰ Then, as of 1819, state-run *pothouses* were introduced in Slobidska Ukraine. These innovations disappointed Ivan Ostrozko-Lokhvitsky because they cut a significant portion of his income.⁷¹

His son Petro ran the estate from the 1820s to the 1840s. His entries in the chronicle are more general and concise. In 1839 he sadly noted that at midnight, October 28, the bathhouse in his yard burned down, and his house and the newly-built mill also caught on fire. All his goods and chattels – horses, livestock, clothes, furniture, dinnerware, carriages, silver, icons, pictures, and mirrors – were destroyed in the fire, and he suffered a damage of 10,000 rubles.⁷²

Conclusions

About the integration of the Cossack *starshyna* of the Hetmanate into the Russian nobility, the historian Dmytro Miller made an ironic remark that “for the majority, the freedom of alcohol production was more important than political freedom.”⁷³ One could easily conclude the same with regard to the *starshyna* in Slobidska Ukraine. Economic preferences played a decisive role when it came to the crucial reforms of the 1760s. The *starshyna* did not resist but rather cared only about their own interests. Two decades later, Catherine II promulgated the Charter of the Nobility (*Zhaloval'naia gramota dvorianstvu*), and in 1786–96 the first Book of the Nobility was compiled in Slobidska Ukraine. Almost half of the noble families included in the Book were from the local Cossack elite (at least 632 out of 1,272).⁷⁴ Therefore, the former *starshyna* obtained privileged status with exclusive rights to possess lands and serfs, as well as being exempted from the compulsory state service, personal taxation, and corporal punishment. They finally had their noble status recognized and their loyalty rewarded.

⁷⁰ Ibid., vol. 34, 134–72; vol. 35, 290–291, 331–332

⁷¹ Fodor Nikolaichyk, “Zapiski Novooskol'skoho Dvorianina I. O. Ostrozshko-Lokhvitskoho (s Dobavlieniem Zametok Syna Yeho Petra Ivanovicha),” 12, 629–630.

⁷² Ibid., 652. This list shows how the way the lifestyle of the family changed within half a century.

⁷³ Dmitrii Miller, “Ocherki iz Yuridicheskoho Byta Staroi Malorossii: Prevrashcheniie Kozatskoi Starshyny v Dvorianstvo,” *Kievskaia Starina*, 2 (1897), 198.

⁷⁴ For details see my article, “Cossack Officials in Sloboda Ukraine: from Local Elite to Imperial Nobility?,” in *Dimensions of Modernity. The Enlightenment and its Contested Legacies*, eds. Pawel Marczewski, Stefan Eich (Vienna: IWM Junior Visiting Fellows' Conferences), 34 (2015) <http://www.iwm.at/publications/5-junior-visiting-fellows-conferences/vol-xxxiv/cossack-officials-in-sloboda-ukraine/> Seen 06.02.2018.

Світлана ПОТАПЕНКО
**Лояльність в обмін на заможність:
периферійне дворянство Слобідської України
наприкінці XVIII – початку XIX ст.**

*Світлана Потапенко – кандидатка історичних наук,
стариша наукова співробітниця відділу «Актової археографії»
Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України*

У статті зосереджено увагу на економічних підставах інкорпорації козацької верхівки Слобідських полків до дворянства Російської імперії наприкінці XVIII – початку XIX ст. Зауважено, що притаманна козацькій спільноті егалітарність неухильно втрачалася зі створенням у середині XVII ст. ранньомодерної Української держави – Гетьманщини. Процеси соціального розшарування так само охопили Слобідські козацькі полки, утворені українськими переселенцями на південно-західному фронті Московської держави. Тут формальна рівність козаків і старшини ґрунтувалася на царських жалувальних грамотах 1659–1717 рр. і 1743 р. Ці грамоти визнавали за переселенцями самоврядність у межах козацького устрою та низку економічних свобод, що разом формувало їхню «черкаскую обыкность». Досить скоро полкові й сотенні уряди зосередилися в руках обмеженої групи старшинських родин, які від покоління до покоління обіймали ці посади і отримували пов'язані з ними вигоди. Найціннішим ресурсом була земля, яку і старшини, і козаки набували на праві займанщини. Таке володіння не вимагало документальних підстав, тому дехто зі старшин намагався підтвердити його царськими вотчинними грамотами. Найприбутковішими промислами були винокуріння і шинкування, що разом із млинарством, виробництвом поташу та селітри не оподатковувалися і приносили величезні прибутки.

У другій половині XVIII ст. зловживання з боку старшин дали формальний привід російському уряду, покликаючись на зубожіння козаків, ліквідувати автономію Слобідської України. Козацькі полки було переформовано на гусарські, запроваджено губернський адміністративний устрій і сформовано відповідні органи місцевої влади на чолі з губернатором Євдокимом Щербініним. Старшинам було надано можливість вийти у відставку, служити в регулярних полках або в новостворених цивільних установах. У кожному випадку перед ними з'являлася перспектива набуття спадкового дворянського статусу згідно з «Табелем про ранги». Для врегулювання питання землевласності було створено Вотчинний департамент Слобідсько-Української губернської канцелярії, де фактичні володіння офіційно закріплювали за власниками. Під час Генерального

межування 1770–80-х рр. старшинські земельні надбання було остаточно легалізовано як спадкову приватну власність. На відміну від колишніх козаків, старшини й надалі займалися промислами на безподатковій основі й примножували власні статки. Із оприлюдненням 1785 р. «Жалувальної грамоти дворянству» і подальшим укладанням Родовідних книг колишню козацьку верхівку Слобідських полків було інкорпоровано до дворянства Російської імперії. Отже, економічні привілеї відіграли вирішальну роль у питанні лояльності місцевої еліти до політики метрополії.

Ключові слова: Слобідська Україна, Російська імперія, козацька старшина, “черкасская обыкность”, інкорпорація

Bibliography

Alfyorov, Oleksandr. *Starshynskyi Rid Alfyorovych: Henealohiia, Social'no-Politychne ta Maiinove Stanovyshe Slobids'koi Hilky Druhoi Polovyny XVII – Pochatku XX Stolittia*. Bila Tserkva: Vydavest' O. V. Pshonkivs'ky, 2009.

Bahalii, Dmitrii, ed. *Matelially dlia Istorii g. Khar'kova v XVII veke*. Kharkov: Tipografia K. N. Gagarina, 1905.

Bahalii, Dmitrii, ed. *Materialy dlia Istorii Kolonizacii i Byta Stepnoi Okrainy Moskovskoho Gosudarstva (Kharkovskoi i Otchasti Kurskoi i Voronezhskoi gubernii)*. Kharkov: Tipografia K. P. Schastni, 1886. Vol. 1.

Bahalii, Dmytro. *Istoria Slobids'koi Ukrainy*. Kharkiv: KhHI “NUA”, 1996.

Banac, Ivo and Paul A. Bushkovitch, “The Nobility in the History of Russia and Eastern Europe,” in *The Nobility in Russian and Eastern Europe*, eds. Ivo Banac, Paul A. Bushkovitch. New Heaven: Typography by Brevis Press, 1983.

Brekhunencko, Viktor. *Skhidna Brama Yevropy: Kozac'ka Ukraina v XVII–XVI-II Stolittiakh* Kyiv: Tempora, 2014.

Dixon, Simon. *Catherine the Great*. Harlow: Pearson Education Limited, 2001.

Filaret, “Uezdy Akhtyrskii i Bogodukhovski, Sumskii i Lebedinskii,” in Filaret, *Istoriko-Statistivheskoe Opisanie Khar'kovskoi Gubernii*. Moskva, 1857, otd. III.

Gajecy, George. *The Cossack Administration of the Hetmanate*. Cambridge: Mass, 1978. 2 vols.

Golubinskii, Aleksei. *Gramotnost' Krest'ianstva Yevropeiskoi Rosii po Materialam Polevykh Zapisok General'nogo Mezhevaniiia. Dissertatsyia na Soiskaniie Uchõnoi Stiepieni Kandidata Istoricheskikh Nauk po Spetsyal'nosti 07.00.02 – Otechestvennaia Istoriiia*. Moskva, 2011.

Gurov, Vasilij ed. *Sbornik Sudebnyh Reshenii, Sostiazatel'nykh Bumag, Gramot, Ukazov i Drugikh Documentov, Otnociashchihksia k Voprosu o Starozaimochnom Zemlevladdenii v Mestnosti Byvshei Slobodskoi Ukrainy*. Khar'kov: Tipogr. Okruzh. Shtaba, 1884.

Kohut, Zenon E. *Korinnia Identychnosti. Studii z Rannõmodernoi i Modernoi Istorii Ukrainy*. Kyiv: Krytyka, 2004.

Kohut, Zenon E. *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760s–1830s*. Cambridge: Harvard University Press, 1988.

Komarov, Viktor. *Kondratevy. Rod Voinov i Bladotvoritelei*. Sumy: OOO "RIO AS-Media", 2005.

Kryvosheia, Volodymyr. *Kozac'ka Elita Het'manshchyny*. Kyiv: IPND im. I. F. Kurasa, 2004.

Kvitka, Iliia. *Zapiski o Slobodskikh Polkah s Nachala ih Poseleniia do 1766 g.* Tipograph. Okruzh. Shtaba, 1883.

Madariaga, Isabel de. "Catherine the Great," in *Enlightened Absolutism: Reform and Reformers in Later Eighteenth-Century Europe*, ed. Hamish M. Scott. Hong Kong: Macmillan Education LTD, 1990.

Masliychuk, Volodymyr. *Kozacka Starshyna Slobids'kykh Polkiv Druhoii Polovyny XVII–Pershoii Tretyny XVIII st.* Kharkiv: Kharkivskiy Pryvatnyi Muzei Miskoi Sadyby, 2009.

Masliychuk, Volodymyr. *Provinciia na Perekhresty Kul'tur. Doslidzhennà z Istorii Slobids'koi Ukrainy XVII–XIX st.* Kharkiv: Kharkivskii Pryvatnyi Muzei Miskoi Sadyby, 2007.

Miller, Dmitrii. "Ocherki iz Yuridicheskoho Byta Staroi Malorossii: Prevrashcheniie Kozatskoi Starshyny v Dvorianstvo," *Kievskaiia Starina*, 2 (1897).

Milov, Leonid. *Issledovanie ob "Ekonomicheskikh Primechaniakh" k General'nomu Mezhevaniiu (k Istorii Russkoho Krest'ianstva i Sel'skoho Khoziaistva Vtoroi Poloviny XVIII v.)*. Moskva: MGU, 1965.

Moring, Beatrice and Richard Wall. *Widows in European Economy and Society, 1600–1920*. Woodbridge: The Boydell Press, 2017.

Nikolaichyk, Fodor. "Zapiski Novooskol'skoho Dvorianina I. O. Ostrozhsko-Lokhvitskoho (s Dobavlieniem Zametok Syna Yeho Petra Ivanovicha)," *Kievskaiia Starina*, 2 (1886), 3 (1886), 5 (1886), 10 (1886), 11 (1886).

Odnorozhenko, Oleh. *Ukrains'ka Rus'ka Elita Seredn'ovichcha i Rann'oho Modernu: Struktura ta Vlada*. Kyiv: Tempora, 2011.

Ovcharenko, Yevhen. "Zemel'na Vlasnist' u Slobids'kyi Ukraini, Yii Pokhodzhennia i Formy," in *Zapysky Istoryko-Filolohichnoho Viddilu UAN. Pratsi Istorychnoi Sektsii* 11 (1927): 41–102.

Paramonov, Andrei and Volodymyr Masliychuk, eds. *Perepis' Akhtyrskoho Slobodskogo Kazach'ego Polka*. Khar'kov: Khar'kovskii Pryvatnyi Muzei Gorodskoi Usad'by, 2010.

Paramonov, Andrii, and Rostyslav Rybal'chenko. *Khutory, Mlyny, Vitriaky, Shynky Slobozhanshchyny*. Kharkiv: Kharkivskii Pryvatnyi Muzei Miskoi Sadyby, Kyiv: VD "Stylos", 2007.

Paramonov, Andrii. *Istoriia Rodu Kvitok*. Kharkiv: Kharkivskiy Pryvatnyi Muzei Miskoi Sadyby, 2013.

Potapenko, Svitlana. "Cossack Officials in Sloboda Ukraine: from Local Elite to Imperial Nobility?," in *Dimensions of Modernity. The Enlightenment and its Contested Legacies*, eds. Pawel Marczewski, Stefan Eich (Vienna: IWM Junior Visiting Fellows' Conferences), 34 (2015), accessed December 3, 2018, <http://www.iwm.at/publications/5-junior-visiting-fellows-conferences/vol-xxxiv/cossack-officials-in-sloboda-ukraine/>

Potapenko, Svitlana. "Famil'nyi Archiv Krasovs'kykh: Sproba Rekonstruktsii (Za Materialamy Instytutu Rukopysu Natsional'noi Bilbioteky Ukrainy im. V. I. Vernads'koho)," *Ukraiins'kyi Arkheohrafichnyi Shchorichnyk*, 18 (2014): 24–46.

Potapenko, Svitlana. "Kanceliars'ki Ustanovy Slobids'koi Ukrainy Druhoi Polovyny 60-kh rr. XVIII st.: Osoblyvosti Funkcionuvannia ta Personalnyi Sklad Sluzhbovciv," *Naukovi Zapysky* 18 (2009): 5–22.

Pyvovarenko, Olena. *Rozvytok Vynokurinnia ta Shynkuvannia na Livoberezhnii Ukraini u Druhii Polovyni XVII–XVIII st.: Avtoreferat Dysertatsii na Zdobuttia Naukovoho Stupenia Kandydata Istorychnykh Nauk za Special'nistiu 07.00.01 – Istorii Ukrainy*. Kyiv, 2007.

Seegel, Steven. *Mapping Europe's Borderlands: Russian Cartography in the Age of Empire*. Chicago: The University of Chicago Press, 2012.

Sklokin, Volodymyr. *Viiskovi Obyvateli Slobids'koi Ukrainy: Integraciia do Impers'koho Suspil'stva (1765–1798). Dysertatsiia na Zdobuttia Naukovoho Stupenia Kandydata Istorychnykh Nauk za Special'nistiu 07.00.01 – Istorii Ukrainy*. Kharkiv, 2009.

Sliusarskii, Anton. *Socyal'no-Ekonomicheskoe Raznitie Slobozhanshchyny XVII–XVIII vv.* Khar'kov: Khar'kovskoe knizhnoe izdatel'stvo, 1964.

Sumarkov, Pavel. *Dosugi Krymskogo Sud'i ili Vtoroe Puteshestvie v Tavridu Pavla Sumarkova*. Saint Petersburg: Imperatorskaia Tipografiia, 1803. Chast' 1.

Vyslobokov Kyrylo, and Yurii Shemchushenko, eds. *Prava, za Yakymy Sudyt'cia Malorossiiskyi Narod. 1743*. Kyiv: IDP im. V. M. Korec'koho, 1997.

Yurkevych, Viktor. *Emigraciia na Skhid i Zaliudnennia Slobozhanshchy v chasy Bohdana Khmelnytskoho*. Kyiv: Drukarnia UAN, 1932.

– *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiiskoi Imperii*. Saint Petersburg, 1830, vol. 9.

– *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiiskoi Imperii*. Saint Petersburg, 1830, vol. 16.

– *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiiskoi Imperii*. Saint Petersburg, 1830, vol. 17.

– *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiiskoi Imperii*. Saint Petersburg, 1830, vol. 31.

– *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiiskoi Imperii*. Saint Petersburg, 1830, vol. 34.

– *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiiskoi Imperii*. Saint Petersburg, 1830, vol. 35.

– *Stat Khar'kovskoi Gubernii, Sostoiashechei iz Piatnadsati Uiezdov, a Imenno: Khar'kovskogo, Chuguevskogo, Volchanskogo, Zolochevskogo, Valkovskogo, Akhtyrskogo, Krasnokutskogo, Bogoduhovskogo, Sumskogo, Miropol'skogo, Belopol'skogo, Lebedinskogo, Nedrigailovskogo, Khotmyshskogo i Iziumskogo*.

Archives

Instytut Rukopysu Nacional'noi Biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho, f. 12, spr. 702.

Rossiiskii gosudarstvennyi arkhiv drevnikh aktov (RGADA), f. 16, op. 1, d. 938. – f. 1355, op. 1, d. 316, d. 663, d. 1951, d. 1935.

Tsentral'nyi Derzhavnyi Istorychnyi Arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 785 "Slobids'ko-Ukraiins'kyi Votchynnyi Departament", op. 1, spr. 2, 7, 77, 84, 158, 106; op. 2, spr. 5, 13, 21, 24, 37.

- f. 1801 "Okhtyrs'ka Provintsiina Kantseliarii", op. 1, spr. 2, 82.
- f. 1725 "Kharkivs'ka Polkova Kantseliarii", op. 1, spr. 22, , 124, 193, 833, 977, 1003-1009, 1017-1021, 1037.
- f. 1782 "Komisiia pro Slobids'ki Polky" , op. 1, spr. 20.
- f. 1817 "Bryhadna Kantseliarii Slobids'kykh Polkiv", op.1, spr. 18.
- f. 1807 "Ostrohoz'ka Provintsiina Kantseliarii", op. 1, spr. 130, 368.
- f. 1709 "Kharkivs'ke Namisnyts'ke Pravlinnia", op. 2, spr. 169, 567, 1309, 1520.
- f. 1710 "Slobids'ko-Ukraiins'ka Huberns'ka Kantseliarii", op. 2, spr. 1296, 1346, 2293.
- f. 1584, "Iziyms'ka Polkova Kantseliarii", op. 2, spr. 35.

Orysia Maria KULICK
**Soviet Military Production and the Expanding
Influence of Ukrainian Regional Elites
under Khrushchev and Brezhnev**

*Orysia Maria Kulick – the current Petro Jacyk Post-Doctoral Fellowship in Ukrainian
Politics, Culture, and Society at the University of Toronto.*

This article examines Ukraine’s regional clan structures in the Soviet period, arguing that they endure in the form of historically composed social structures that influence current events. The paper explores changes to the built environment in the 1950s and 1960s, when Ukraine became involved in high priority military-industrial production. The vast network of enterprises, design bureaus, research institutes, and military production facilities are more than a cumbersome Soviet inheritance. They provide a blueprint for crucial transformations in the political economy of Soviet Ukraine, during which regional leadership structures were transformed by the reconfiguration of personal networks after Stalin and by the growing significance of certain industries, such as rocket building and science, which became synonymous for how the Ukrainian republic worked as a whole.

Key words: *remilitarization, regionalism, Soviet industry, infrastructure, Ukrainian-Russian relations*

After Russia’s illegal annexation of Crimea in March 2014, Ukraine’s non-nuclear status became the subject of intense conversation among policy analysts, pundits, and general observers.¹ Some questioned whether violations to Ukraine’s territorial integrity would have happened had its leadership not turned over its nuclear arsenal to Russia in 1994. The international community desired only one nuclear successor state after the collapse of the Soviet Union and worked hard to persuade Ukraine, along with Belarus and Kazakhstan, to turn over their missiles to Russia in return for security guarantees from the five NPT nuclear-weapons states – including the United States and Russia.² At the time, Ukrainian leaders

¹ Thomas D. Grant, *Aggression Against Ukraine: Territory, Responsibility, and International Law* (New York: Palgrave Macmillan, 2015).

² Polina Sinovets and Mirana Buderyn, “Interpreting the Bomb: Ownership and Deterrence in Ukraine’s Nuclear Discourse,” *NPIHP Working Paper #12*, December 2017.

were cognizant of potential security threats but recoiled from keeping these weapons, as they understood that full independence from Moscow would be impossible while Ukraine still controlled a vast nuclear arsenal on its own territory.³

The Crimean imbroglio and the war in the Donbas changed public opinion on this issue both within and outside Ukraine; nearly fifty percent of Ukrainians polled in the second half of 2014 stated they were in favour of rearmament.⁴ Though some analysts have argued that Ukraine would not have faced these challenges to its territorial integrity had the country maintained possession of its nuclear arsenal, a closer look at Soviet military-industrial production indicates that Ukraine's ties to the other republics were very extensive, well beyond the mere distribution of the USSR's nuclear arsenal. As a result of Soviet militarization in the 1950s and 1960s, regional economies in the core republics became thoroughly enmeshed in the defense industry. In Soviet Ukraine, the impact of these developments was significant, transforming regional economies and introducing massive changes to the built environment. Turbines and guidance systems were made in Kharkiv, ships and submarines in Kherson (and later Mykolaiv), and the Antonov Design Bureau was relocated to Kyiv, while batch ("serial") production of long-range nuclear missiles and ICBMs was launched in Dnipropetrovsk (today Dnipro).

These facilities and many others linked Ukraine to producers and suppliers throughout the union, extending the geography of power of its regional elites into Kazakhstan, the RSFSR, and beyond.⁵ The rising influence of Ukrainian elites at the highest levels of power in the 1960s and 1970s is also a by-product of this symbiosis between regional economies and the Soviet military-industrial complex. After the USSR collapse in 1991, the overlapping sovereignties produced by the vast Soviet bureaucracy and command economy crystallized into conflicting loyalties in the military, in independent party and state structures, in the various state security services, and among the specialists who worked in the same industry. Differing perspectives on the past yielded divergent views about how to manage this Soviet inheritance and delineate spheres of authority. As was made clear by the widespread social tumult that followed President Viktor Yanukovich's rejection of greater integration with the European Union, this system of competing loyalties helped to shape decision-making at the elite level even decades after the dissolution of the Soviet Union.⁶ In order to understand the stakes and the consequences of further economic disentanglement of Ukraine from Russia – through diversification of buyers and suppliers of military hardware and other goods – we must first understand in greater depth how Ukrainian and Soviet power structures were transformed by Soviet militarization and other Khrushchev-era reforms.

³ Ibid, 3.

⁴ Ibid, 2.

⁵ TsDAHOU 1/16/92; 1/16/93; 1/16/94; 1/16/95; and 1/16/96.

⁶ Ruth Deyermond, *Security and Sovereignty in the Former Soviet Union* (Boulder, CO: Lynne Rienner Publisher's, Inc, 2007); Eduard Walker, *Dissolution: Sovereignty and the Breakup of the Soviet Union* (Lanham: Rowman & Littlefield, 2003).

Roadmap and Main Questions

This article focuses primarily on the nexus between regional economic elites in Soviet Ukraine and expanding military-industrial production in the 1950s and 1960s, as a window into that evolving world. The interrelationship between the two irrevocably altered not just how Soviet Ukraine was governed but also the union as a whole. My analysis shows how some of these networks formed and created new pathways to power thanks to the symbiosis between certain regions and particularly important production sites such as Southern Machine-Building Plant (aka Yuzhmash; Ukr: *Pivdenmash*) in Dnipropetrovsk or the Antonov Aircraft Plant in Kyiv. These developments empowered Ukrainian regional economic elites while also fostering greater cohesion among the republic's officials in Kyiv. This emergent political-economic system was not static; rather, it adapted in response to changing domestic and international circumstances. For this reason, this article also briefly considers the impact of the dissolution of the USSR and reforms undertaken after Ukraine's independence in 1991.

The main questions are related to the crucial but unevenly covered decades immediately following WWII – the 1950s–1970s. Archival research and a significant body of memoirs and biographies inform this analysis about regional elite networks. These materials allow me to focus on the career paths of certain Soviet officials, while also exploring how upward mobility was affected by major changes in the built environment and various Soviet bureaucracies. A comparative approach across regions (Dnipropetrovsk, Lviv, and Kyiv) provides an opportunity to look beyond a single regional case study and think about regional economic elites as part of a much larger system, with relationships to people and offices at various levels of the Soviet bureaucracy, including those advocating for the interests of individual republics or for the union as a whole.

Theoretical frameworks used by historians and social scientists to study elite networks in the Soviet Union have not fully examined Ukraine for a variety of reasons. Due its size, Ukraine is often overlooked in large-scale comparative studies of regionalism and regional officialdom, which makes it difficult to situate Ukraine and its regions into larger transformations.⁷ Studies focusing on elite circulation patterns, promotions and demotions, and ties between officials give us a robust picture of patronage networks but not necessarily the deeper economic and infrastructural relationships underpinning them – though most do gesture toward the disproportionate impact of the “Dnipropetrovsk clan” on decision-making during

⁷ For instance, Jerry Hough's work on the Soviet “prefects,” or mid-level officials, avoids dealing with the Ukraine-Russia dynamic because of Ukraine's relative size and importance. Jerry F. Hough, *The Soviet Prefects: The Local Party Organs in Industrial Decision-Making* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1969). The project spearheaded by Oleg Khlevniuk and Yoram Gorlizky (*Networks and Hierarchies in the Soviet Provinces*) also deals with a few Ukrainian regions, Vinnytsia and Dnipropetrovsk, but given its ambitious geographical scope, the republic is not dealt with in sufficient depth. Accessed April 24, 2017: <http://personalpages.manchester.ac.uk/staff/yoram.gorlizki/sovietprovinces/about.htm>.

the Brezhnev years.⁸ Circumventing Ukraine, even if for practical methodological reasons, would mean that the republic is regularly sidelined in comparative economic histories. This problem is further compounded by the fact that Soviet economic history as such remains largely outside the current historiography on Ukraine. Nataliya Kibita's remarkable study of the *sovmarkhozy* (Regional Economic Soviets; Ukr: *radnarhospy*) is a rare exception that in fact completely reframes how we understand political and economic decentralization under Khrushchev. While they are typically depicted as needlessly chaotic, Kibita shows that the *sovmarkhozy* actually helped to empower Ukrainian regional economic elites and also create greater cohesion among those working at republic-level bodies in Kyiv.⁹

Studies of Soviet regional elite networks generally focus on the Brezhnev era – the heyday of patronage and clientelism. But analyses extending back into the Khrushchev period are rare, which means that we also have a limited understanding of how regional elite networks evolved, from the tumultuous post-Stalin years into what were retroactively referred to as the period of "Stagnation" under Brezhnev. This absence of information makes it more difficult to explain, much less understand, the circumstances under which regions that seemed peripheral (Kyiv, Kharkiv, and Dnipropetrovsk) factored into how the "Centre" (Moscow) operated. In other words, although scholars recognize the significance of the Ukrainian regional elites, particularly given the dominance of the Dnipropetrovsk clan from the mid-1960s onward, how exactly they rose to such prominence remains much less understood.

Part of the story is based in the fact that the relationship of Moscow to Ukraine and its oblasts varied markedly, which necessitates further analysis of overlapping regional, republic-level, and all-union institutions and jurisdictions in Soviet Ukraine. Inter-institutional conflict and negotiation are important to how the Soviet Union was governed, which means that the reforms undertaken by Khrushchev must be studied more closely, as they redistributed power and increased the numbers of non-Russian members in leading Communist Party and government organs.¹⁰ That these political and organizational changes coincided with important

⁸ Mark Beissinger, "Ethnicity, the Personnel Weapon, and Neo-imperial Integration: Ukrainian and RSFSR Provincial Party Officials Compared," *The Soviet Nationality Reader: The Disintegration in Context* (Boulder, San Francisco, Oxford: Westview Press, 1992); Michael Urban, *An Algebra of Soviet Power: Elite Circulation in the Belorussian Republic, 1966–86* (Cambridge [UK]: Cambridge University Press, 1989); Yoram Gorlitzki, "Too Much Trust: Regional Leaders and Local Political Networks Under Brezhnev," *Slavic Review* 69, no. 3, 2010; Stephen Kotkin, *Armageddon Averted: The Soviet Collapse, 1970–2000* (Oxford: Oxford University Press, 2008). For a study of the intersection of culture and power in Dnipropetrovsk, particularly the consumption of Western cultural products by Komsomol leaders who later became prominent oligarchs and politicians in Ukraine after independence in 1991, see: Sergei Zhuk, *Rock and Roll In the Rocket City: The West, Identity, and Ideology in Soviet Dniepropetrovsk, 1960–1985* (Washington, D.C.: Woodrow Wilson Center Press, 2010).

⁹ Nataliya Kibita, *Soviet Economic Management Under Khrushchev: The Sovmarkhoz Reform* (Routledge/Taylor & Francis Group: London and New York, 2013).

¹⁰ Jerry F. Hough and Merle Fainsod. *How the Soviet Union Is Governed* (Cambridge: Harvard University Press, 1979).

developments relating to military production in Ukraine reinforces the need to examine this convergence of factors, which is crucial for understanding the meteoric rise (and later fall) of Ukrainian regional elites in Soviet leadership structures.

Economic elites and the Soviet-Ukrainian MIC

The role of Ukrainian regional elites in running the Soviet Union's vast military-industrial complex (MIC) is an under-studied dimension of Soviet power, but one that helps to bridge the gap between structural and actor-centred analyses of economic transformations in the region. Classified Politburo materials, obtained from the Party archives in Kyiv, outline Ukraine's production plan for 1959, offering important insights into the vast web of government agencies, ministries and defense installations involved in military production in the Ukrainian SSR in the late 1950s.¹¹ Although defense production continued to evolve through the 1960s and 1970s, this set of documents provides a crucial window into the world of the Soviet Union's MIC. They also provide a framework with which we may investigate what terms like *elites* and *economic elites* meant within the Soviet context and in a command economy. These elites were not owners of the means of production, but they were most certainly in control of vast resources, and responsible for meeting production targets. However, once removed from office or reassigned, Soviet leaders in Ukraine and elsewhere often no longer had the same level of influence or insularity from the outside world.

The vast network of enterprises, design bureaus, research institutes, maintenance services, and military production facilities that supported military production is today a very significant part of Ukraine's vast and often cumbersome Soviet inheritance. They provide a blueprint for crucial transformations in the political economy of Soviet Ukraine in the 1950s and 1960s, during which regions and regional elite networks were transformed by two concurrent processes: the reconfiguration of personal networks in the postwar period and the rising significance of certain industries like rocket-building and science, which became synonymous to how the Ukrainian republic worked as a whole. In regions like Dnipropetrovsk and Kyiv, powerful elite networks emerged alongside new defense production facilities, suggesting that the success of some officials was tied, in part, to the location of high-priority enterprises.¹² The cross-institutional ties that were necessary to support these industries further reinforced these changes, as co-operation and informal exchanges between Party and state officials, enterprise directors, heads of construction companies at the regional level created a level of insularity that made oversight from Moscow and also Kyiv much less effective.¹³ These emergent local

¹¹ TsDAHOU 1/16/92; 1/16/93; 1/16/94; 1/16/95; and 1/16/96.

¹² Volodymyr Platonov, *Iuzhnoe Sozvezdie: Glavnie I Generalnie* (Dnipropetrovsk: Prospekt, 2008), 80-81; S.N. Koniukhov, ed., *Prizvany vremenem. Ot protivostoianiiia k mezhdunarodnomu sotrudnichestvu* (Dnipropetrovsk: ART-PRESS, 2004), 23-27.

¹³ John Armstrong, *The Soviet Bureaucratic Elite: A Case Study of the Ukrainian Apparatus* (New York: Praeger, 1959).

economies allowed some regions to become political powerhouses at the all-union level, with significant agency in the Soviet system.

To understand the significance of these documents, they must first be situated in a larger historical and historiographical context. For the Soviet Ukrainian bureaucratic elite, John Armstrong's study from 1959 has yet to be surpassed regarding its insights into mechanisms of power that governed Soviet Ukraine before and after Stalin. In Armstrong's view, the rising prominence of Ukrainian officials in Moscow in the 1950s could not be explained solely through patronage. Though still recognizing the power of patrons in the Soviet system, Armstrong observes crucial differences in the Ukrainian case. Its politics appeared more robust, shaped by Stalinist modes of rule that deliberately pitted regional elites against one another. This competition provided an effective training ground for the Ukrainian elites, which Armstrong believes engendered a much more nimble approach to bureaucratic politics, aiding them greatly in the post-Stalin transition.¹⁴

Armstrong notices another trend as well – the development of cross-institutional alignments between Party, state, and industrial manager groups in the Donbas coal industry region. This "partially distinct" regional grouping enjoyed considerable insularity from central control, a process Armstrong suspects was also replicated in other industrial regions.¹⁵ The cross-institutional groupings not only empowered regional officials but could also be understood as precursors to the oligarchic formations that coalesced in the same regions after independence. These insights suggest that such Khrushchev-era regional groupings are a phenomenon, and an analytical link, that should be studied more deeply.

During the period that Armstrong did his research in real time as a political scientist, major changes were underway in other regions of Soviet Ukraine. In the early 1950s, Kyiv and Dnipropetrovsk were both contenders for a new design bureau and plant that would focus on making satellites and rockets. Both regions had sizeable machine-building plants that could be converted for military production, as well as large universities capable of training the specialists needed to work in the facilities. It was under Stalin's leadership that Dnipropetrovsk was chosen as the site for batch production of the R-1 missile. The decision was made at a December 25, 1950, special committee meeting that was convened to discuss the diversification of missile production by launching a new facility in one of several possible locations in Siberia, the Urals, and Ukraine.¹⁶

The Minister of Armaments, Dmitry Ustinov, was particularly interested in large, recently constructed machine-building plants that could be repurposed for defense

¹⁴ John Armstrong, *The Soviet Bureaucratic Elite: a Case Study of the Ukrainian Apparatus* (New York: Praegar, 1959).

¹⁵ *Ibid.*, 42-150.

¹⁶ Volodymyr Platonov, *Iuzhnoe Sozvezdie: Glavnie I Generalnie* (Dnipropetrovsk: Prospekt, 2008), 80-81; S.N. Koniukhov, ed., *Prizvany vremenem. Ot protivostoianiiia k mezhdunarodnomu sotrudnichestvu* (Dnipropetrovsk: ART-PRESS, 2004), 23-27; Zhuk, *Rock and Roll In the Rocket City*, 18-23.

production.¹⁷ Initially, the committee had settled on Kyiv – a beautiful old city with enormous educational and technical potential – but Khrushchev, who had just finished his second term as head of the Communist Party of the Ukrainian SSR (CPU) before being named leader of the Communist Party of the Soviet Union (CPSU) in 1950, reportedly protested, on the grounds that “the Ukrainian capital cannot be turned into a closed city.” Instead, the committee chose to reprofile the Dnipropetrovsk Automobile Plant for batch rocket production.¹⁸ The Politburo’s decision to place the Yuzhnoe missile design bureau (Ukr. Pivdenne) in Dnipropetrovsk in 1950 instead of Kyiv changed the trajectories of both regions – the former shaped by its ties to military production and the latter by its role as the republic’s capital.

Regional Co-operation and Coordination after the *Sovnarkhoz* Reforms

Ukraine benefited greatly from the reprioritization of military expenditures in 1959, following a brief hiatus in spending, during which the Soviet leadership attempted to address shortages in consumer goods. However, the expanding role of Ukrainian elites in all-union politics was also tied to Khrushchev-era reforms that attempted to devolve power to regional and local levels. His introduction of *sovnarkhoz*-led reforms in May 1957 upended the Communist Party and state organization system that had been established after the war, abolishing most of the central ministries and dispersed their functions to 150 regional economic councils – the *sovnarkhozy* (Ukr: *radnarhospy*) – and to the individual republics. The crucial armaments, chemicals, and electricity sectors remained under central control, but jurisdiction over everything else fell to regional Communist Party organizations that then had to coordinate among themselves. The reaction to these reforms was unfavourable among regional officials and heads of enterprises affiliated with defense and heavy industry, where clear and consistent access to raw and refined materials was essential for meeting production targets.¹⁹ Conversely, there were republic-level officials and planners in Kyiv who believed that these policies could lead to greater economic and political autonomy.²⁰

The *sovnarkhoz* reforms of 1957–62 engendered a great deal of confusion about spheres of responsibility and authority, by placing civilian industrial and construction enterprises directly under the control of these regional economic councils.²¹ Supply issues, a persistent problem in the Soviet Union’s *shortage economy*, were compounded by these reforms as hoarding in the regions became even more exaggerated. The creation of new institutions meant that new positions were created, along with supervisory organizations that were supposed, but largely failed, to

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Volodymyr Shcherbytskyi: *Spohady Suchasnykiv*, 128; *Yangel: Uroky I Nasledia*, 158-159.

²⁰ Nataliya Kibita, *Soviet Economic Management Under Khrushchev: The Sovnarkhoz Reform* (Routledge/Taylor & Francis Group: London and New York, 2013), 91-106.

²¹ Alec Nove, *An Economic History of the USSR* (Hazell Watson & Viney Ltd.: Great Britain, 1969), 357.

oversee the production process. For instance, a republic-level Ukrainian *sovnarkhoz* established in 1960 was supposed to help coordinate economic activity among all of the Ukrainian *sovnarkhozy* but was rendered ineffective by planners and politicians in Kyiv who had thrown their weight behind the reforms and remained loyal to the involved respective *sovnarkhozy*.²² Additional problems were incurred as the *sovnarkhozy* were enlarged several times in order to mitigate coordination problems among them.

The speed and scale with which these changes were implemented makes Kibita's study of the *sovnarkhoz* in Soviet Ukraine an essential contribution. She carefully traces the evolution of these institutional changes, including the years immediately after Stalin's death, to show how that Ukraine's regional elites openly advocated for decentralization.²³ These reforms were not imposed unilaterally from above by Khrushchev, but in fact developed in consultation with Ukrainian elites – although not all of Ukraine's regions were on board, particularly those in the south-east with significant ties to heavy industry and defense. Kibita argues further that the implementation of the *sovnarkhoz* reforms had an unexpected consequence, allowing the republic-level elites in Kyiv to coalesce into a cohesive political force that represented the interests of the entire republic.²⁴ This insight is crucial for understanding the possibilities and limitations of republican autonomy in the Soviet Union, and enduring regional cleavages within the Ukrainian bureaucratic elite. The leadership had to find a way to balance Kyiv's aspirations for greater political power with the desire of officials in Dnipropetrovsk to ensure a steady supply of materials and streamline production.²⁵

In Dnipropetrovsk, as in other regions with top-priority industries, local officials were directly involved in providing logistical and administrative support for enterprises that remained under central control – that is, by Moscow. As a result, enterprises related to armaments, electricity, and chemical production remained insulated from the full impact of these reforms, as they were subordinated to the defense ministry rather than the *sovnarkhozy*. Yet even in these domains, enterprise directors had to coordinate with regional Party officials, as well as the *sovnarkhozy*, when dealing with supply chains that extended into other sectors of the economy.²⁶

²² Kibita, *Soviet Economic Management Under Khrushchev*, 98-99.

²³ *Ibid*, 9.

²⁴ *Ibid*, 45.

²⁵ *Ibid*, 77-81.

²⁶ "No. 229: Is Postanovlennia TsK KPSS i Soveta Ministra SSSR No. 726-348 "O Sozdanii ballisticheskoi rakety R-14, 2 iulia 1958" in Ivkin, V. I., sost., G. A. Sukhina. *Zadacha Osoboi Gosudarstvennoi Vazhnosti: iz istorii sozdaniia raketno-iadernogo oruzhiiia i Raketnykh voisk strategicheskogo naznacheniiia (1945–1959 g.): sbornik dokumentov* (Moskva: ROSSPEN, 2010), 681. The head of the Dnipropetrovsk *sovnarkhoz* Nikolai Tikhonov was ordered in this joint decree of the Central Committee and Council of Ministers in Moscow to take under "his personal control" the construction of facilities for OKB-586 and Plant-586, including a facility for experimental production, laboratories, and 16,000 sq. m of living space in 1958 and an additional 22,000 sq. m in 1959.

Coordinating among new institutions that appeared overnight was a struggle for local and regional elites, who had to strike a balance between implementing the prescribed changes in policy and bending procedure in order to help the local enterprises continue to meet their targets. Unsurprisingly, graft proliferated during this period of vast economic reorganization, and became a justification for the reversal of the *sovnarkhoz* reforms. One of Kibita's most important insights is that graft and corruption in the regions was a constant concern for Moscow officials since the very beginning of the Soviet "project" in 1917. In the 1950s, Kyivan officials offered solutions for these economic inefficiencies that involved formalizing the republic's autonomy within the Soviet system, which would have allowed them to oversee planning and distribution within the administrative borders of the Ukrainian SSR. In essence, the Kyivan elites transformed their economic claims into political ones, which motivated Moscow officials to abrogate the *sovnarkhoz* experiment after Khrushchev was ousted in 1964.

Whereas the republic-level economic elites in Kyiv saw an opportunity to expand their authority, the regional elites, particularly in the south and east of Ukraine, had mixed views on the *sovnarkhozy*. For instance, officials from Dnipropetrovsk were among the most fervent critics of Khrushchev's economic reforms, and also of the Party bifurcation in 1962, as the split into distinct agricultural and industrial wings made coordination more difficult. Dnipropetrovsk had benefited enormously from the changes to its regional economy after WWII, especially after the launch of batch missile production in 1954. As the region's ties with the defense sector deepened, its local leaders became more entrenched in those high-priority industries, which enjoyed the benefits of strong central control.²⁷

Classified documents from the secret files of the Politburo of the CPSU help to illustrate why that might have been the case. Four large volumes of text and tables were needed to outline the Ukrainian SSR's economic production plan for 1959, and most of the activities described therein supported the Soviet MIC.²⁸ As Khrushchev-era documents, they provide a unique window into the massive institutional experiment undertaken during his tenure – from a particular, and very important, perspective. This plan was drafted after Moscow reversed the economic course set in 1954, reneging on the intended transition to a peacetime economy, which had focused on prioritizing consumer goods and civilian enterprises. Thus, in order to prioritize military spending once again, some aspects of the *sovnarkhoz* reforms were reversed prior to 1959, in order to support this re-militarization of the Soviet economy.²⁹

The 1959 plan reflected this transition, providing a lengthy general outline, followed by hundreds of pages of tables that specified the products to be designed, the republics, ministries, and/or enterprises that had commissioned them, and the

²⁷ "Meeting of the Politburo of CPSU, 12 July 1984," *Cold War International History Project Bulletin, Issue 4* (Washington, DC: Woodrow Wilson International Center for Scholars, 1994), 81.

²⁸ TsDAHOU 1/16/92; 1/16/93; 1/16/94; 1/16/95; and 1/16/96.

²⁹ Kibita, *Soviet Management under Khrushchev*, 91-100.

Ukrainian entities that were to provide or receive them. Among the key players in these files are the Ministry of Defense, the RSFSR, and other republics. The Ukrainian *sovnarkhozy* also had a role to play, particularly those overseeing economic production in Kherson, Kyiv, Dnipropetrovsk, Zaporizhia, Kharkiv, Lviv, and Mykolaiv, all central to Soviet Ukraine's MIC. The sheer scale of Ukraine's involvement in Soviet military production is quite staggering, but more importantly, these documents reinforce the fact that even the highest-priority enterprises and sectors of the economy were not exempt from coordinating with local institutions.³⁰

A closer examination of this planning document further illustrates the level of coordination involved, not just in Ukraine but also with entities throughout the Soviet Union. Radar equipment for military communications was made in the RSFSR, Azerbaijan, and Armenia, while the primary recipients in Ukraine included the Kyiv, Lviv, Dnipropetrovsk, Odesa, Zaporizhia, and Kharkiv *sovnarkhozy*.³¹ For guidance systems, on the other hand, the setup was entirely different, with the central Defense Ministry being the sole recipient, and the Kharkiv *sovnarkhoz* being the primary provider of various technical components; the Dnipropetrovsk, Stalino (Donetsk), Zaporizhia, Luhansk, and Kyiv *sovnarkhozy* provided additional support. Reactive armaments were made mostly at MIC enterprises managed by the Kyiv *sovnarkhoz*, with the Defense Ministry as the sole recipient. Dnipropetrovsk supplied combat gear and fuses, while Zaporizhia manufactured turbo engines and Kharkiv and Lviv produced on-board equipment control systems. The recipients of these components varied, but included the RSFSR, the Defense Ministry, and the Council of Ministers' State Committee for Defense Equipment.³²

Production of the highest-priority armaments – the R-14 and R-16 missiles at OKB-586 and Plant-586 in Dnipropetrovsk (renamed Southern Design Bureau and Southern Machine-Building Plant in 1965) – was organized separately, as outlined in a joint decree of the Central Committee of the CPSU and Council of Ministers of the USSR.³³ Many responsibilities of the existing Dnipropetrovsk facilities had to be moved to other design bureaus in order to free up their production and design capacities. For instance, OKB-586's work on the D-4 weapon complex and the R-21 missile was transferred to SKB-385, Viktor Makeyev's design bureau in Miass, Russia. Maintenance of the R-1 and R-2 was also to be reassigned to an as-yet undetermined enterprise. Work in neighbouring *sovnarkhozy* was also impacted. Enterprises in Kharkiv would no longer be producing guidance systems for the R-11M, 8Y218, and R-12 missiles. The Council of Ministers also delayed

³⁰ TsDAHOU 1/16/92; 1/16/93; 1/16/94; 1/16/95; and 1/16/96; Alec Nove, *An Economic History of the USSR* (Hazell Watson & Viney Ltd.: Great Britain, 1969), 357.

³¹ "Dodatok No. 3 do Postanovy Prezydii TsK KPU I Rady Ministriv UkrSSR "Okrema Papka." TsDAHOU 1/16/96/33-37. This document was one of five addendums to the "Postanova Prezydii KPU I Rady Ministriv UkrSSR pro zatverdzhennia mobilizatsiynoho planu narodnogo hospodarstva na 1959 r.," TsDAHOU 1/16/93.

³² TsDAHOU 1/16/94/1-7.

³³ TsDAHOU 1/16/92/20-31.

providing ground-based equipment for the Burya ICBM until 1960, freeing up the Novokramatorsk Machine-Building Plant – managed by the Stalino *sovmarkhoz* – to help with R-14 and R-16 production.³⁴

Kyiv, Kharkiv, Stalino, Lviv, Zaporizhia, and Dnipropetrovsk were also all asked to prioritize capital works at their plants to provide auxiliary support for the R-14 and R-16. They were ordered to construct new laboratories and production and storage facilities.³⁵ The state planning department Gosplan Ukraine was advised to request an additional two million rubles in order to increase by 100 the number of specialists working on these projects, and offer financial inducements to retain those already involved.³⁶ These are examples of a vast web of institutional connectivity that was warped in 1959 by two clashing forms of organization – the centralized ministerial system that continued in key sectors affiliated with military production, and the *sovmarkhoz* system, which had created regional bodies vested with the authority to plan and manage local economies.

The regional, republican, and all-union institutions listed in these files requires a much deeper analysis of the various institutions, facilities, and republics involved in defense production, which far exceeds the bounds of this article. Nevertheless, what I have tried to demonstrate here with these examples is the importance of examining closely, and at a regional level, the concurrent transformations that were taking place during the Khrushchev period. Only then can one make sense of how the militarization of the Soviet economy, together with the devolution of decision-making power to the regions, prefigured the crystallization of cross-institutional groupings that remained largely insulated from central oversight and control.³⁷ These are early examples of the kinds of political and economic relationships at a local level that are at once essential for the functioning of regional economies (the bending and breaking of rules that make rigid, centrally planned economies work) and at same time difficult to accept by the authorities in Kyiv and Moscow.³⁸

The ascendancy of members of certain regional networks – for instance, the Dnipropetrovsk group under Brezhnev or Nikolai Podgorny's associates from Kharkiv – to positions in Moscow indicates that the changes in Ukraine's political economy had ramifications beyond the borders of the republic. The brief snapshot provided above of the intersecting Khrushchev-era policies that made this possible not only deserve to be researched further, they should also dispel to a certain degree the tendency to focus on patronage networks as the primary mechanism of

³⁴ Ibid.

³⁵ Ibid.

³⁶ TsDAHOU 1/16/92/28-30

³⁷ For interpretations of this kind of “crystallization” in the present historical moment, see: Yuliya Yurchenko (2012) “Black Holes” in the Political Economy of Ukraine: The Neoliberalization of Europe's “Wild East”, *Debate: Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*, 20:2-3, 125-149, DOI: 10.1080/0965156X.2013.777516.

³⁸ Hough, *The Soviet Prefects*; For the post-Soviet evolution of this phenomenon, see: Alena Ledeneva, *How Russia Really Works: The Informal Practices That Shaped Post-Soviet Politics and Business* (Ithaca: Cornell University Press, 2006).

promotion, to the exclusion of other clearly significant factors such as regionalism and changes to the built environment.

The overlap of certain areas with particularly important defense installations had the effect of increasing the political capital of the regional elites that were involved in supporting and facilitating the production process – say, for example, of nuclear missiles in Dnipropetrovsk. The above-mentioned planning documents from 1959 also demonstrate fairly clearly why continued ministerial control over high-priority sectors such as armaments, electricity, and chemicals production would have been necessary, as the number of partners involved in supplying and supporting production increased markedly after the implementation of the *sovnarkhoz* reforms in 1957.³⁹

For example, the Minister of Ferrous Metallurgy in Moscow, Nikolai Tikhonov, was sent back to Ukraine to run the Dnipropetrovsk *sovnarkhoz* in 1957–60, so that a representative from the recently abolished ministry could still maintain some level of influence over the economic reorganization at a regional level.⁴⁰ This fluidity and movement of personnel also served as an important regulatory function in the face of myriad policy changes during this time. As the Dnipropetrovsk *sovnarkhoz* was in charge of a number of strategic enterprises that supported armaments production, Tikhonov could ensure to the best of his ability that auxiliary production essential to defense would continue unabated – for instance, construction of new buildings for additional workshops and housing for new workers. Tikhonov had a long career, and he was fiercely critical of the *sovnarkhoz* reforms well into the 1980s. Soviet functionaries involved with the defense industry found little of value in Khrushchev's approach, while those working in other sectors were more forgiving.⁴¹

We see in these Khrushchev-era documents that Moscow's relationship to each of Ukraine's regions differed depending on how many strategic and high-priority enterprises were found in each one. Having analyzed the overlapping regional, re-

³⁹ Irina Bystrova, *Sovetskii Voenno-Promyshlennyi Kompleks: Problemy Stanovleniia i Razvitiia, 1930-1980-E Gody* (Moskva: In-t rossiiskoi istorii RAN, 2006), 254-255.

⁴⁰ "No. 229: Is Postanovleniia TsK KPSS I Soveta Ministra SSSR No. 726-348 "O Sozdaniu ballisticheskoi rakety R-14, 2 iulia 1958" in Ivkin, V. I., sost., G. A. Sukhina. *Zadacha Osoboi Gosudarstvennoi Vazhnosti: iz istorii sozdaniia raketno-iadernogo oruzhii i Raketnykh voisk strategicheskogo naznachenii (1945–1959 g.)*: sbornik dokumentov (Moskva: ROSSPEN, 2010), 681. The head of the Dnipropetrovsk *sovnarkhoz* Nikolai Tikhonov was ordered in this joint decree of the Central Committee and Council of Ministers in Moscow to take under "his personal control" the construction of facilities for OKB-586 and Plant-586, including a facility for experimental production, laboratories, and 16,000 sq. m of living space in 1958 and an additional 22,000 sq. meters in 1959.

⁴¹ "Meeting of the Politburo of CPSU, 12 July 1984," *Cold War International History Project Bulletin, Issue 4* (Washington, DC: Woodrow Wilson International Center for Scholars, 1994), 81; Oleksandr Liashko for example, believed that had Khrushchev's *sovnarkhoz* reforms been implemented more fully, the Gorbachev transition would have been less painful and may not have led to the disintegration of the Soviet Union. Oleksandr Liashko, *Gruz Pamiati: Trilogiia: Vospominaniia: Kniga Tret'ia, Chast' Pervaia, Na Stupeniakh Vlasti* (Kyiv: Delovaia Ukraina, 1997-2001), 107-110.

public-level, and all-union jurisdictions in Soviet Ukraine as they evolved from the more tumultuous Khrushchev years to the present, the archival records and memoirs make clear that the power structures in Soviet Ukraine were transformed by two concurrent processes: the reconfiguration of personal networks in the postwar period, which resulted in greater political plurality, and the rising significance of its MIC. In regions like Dnipropetrovsk and Kyiv, powerful networks of political players emerged alongside the new defense production facilities, suggesting that the success of some regional officials was tied, in part, to the location of such high-priority enterprises. The cross-institutional ties that were necessary to support these industries further reinforced these changes to Ukraine's political economy, as co-operation and informal exchanges between Party and state officials, enterprise directors, and heads of construction companies at the regional level created a level of insularity that hindered oversight efforts on the part of Moscow and Kyiv.

These emergent local economies allowed some Ukrainian regional elites to become politically influential in the Kremlin, where they were directly involved in adjudicating powers struggles at the highest level. After the failed coup attempt against Khrushchev in 1957 that was led by the "anti-Party group" of Lazar Kaganovich, Viacheslav Molotov, and Georgii Malenkov, changes were made to the Presidium and other government organs, which had a ripple effect throughout the Ukrainian party apparatus.⁴² A number of Kyivan elites moved up the hierarchy to fill vacancies in the Presidium (executive branch) and Central Committee of the CPSU. For example, after Alexei Kirichenko was promoted to the Central Committee in Moscow, Nikolai Podgorny became the first secretary of the CPU and Petro Shelest replaced him as first secretary of the Kyiv Oblast Communist Party (*obkom*) in 1957, a post he held until 1962. In 1963, when Podgorny was moved again to a more influential post, Shelest was made first secretary of the CPU.⁴³ The rapid upward movement of cadres with clear ties to one another and to the same region reinforces the importance of patronage for the Soviet nomenklatura. Yet it was not the only contributing factor. It is important to note that members of the Ukrainian bureaucratic elite who made it to Moscow in 1957 came from several key regions, chief among them Kyiv, Kharkiv, Dnipropetrovsk, and Donetsk. This distribution maintained a more balanced representation of regional interests and various patronage networks that supported different top-ranking Presidium members. It was not until later that Dnipropetrovsk would secure its position as the dominant regional powerhouse.

The historian Iurii Shapoval argues that this dynamism in the Kyiv regional Communist Party network resulted in an untraditional career path for Shelest. His promotions were swift compared to many of his peers, and Shelest himself "never aimed for a political career ... he did not seek out posts, they sought him out."⁴⁴

⁴² TsDAHO 1/53/566/4, 13-15, and 25-44.

⁴³ Lozytskyi, *Politburo TsK Kompartii Ukrainy*, 193, 242, and 288.

⁴⁴ Petro Shelest and Iurii Shapoval, *Petro Shelest: Spravzhnii sud istorii shche poperedu: spohady, shchodennyky, dokumenty, materialy* (Kyiv: Geneza, 2003), 7.

Shelest's political successes were tied to being in the right place at the right time, as well as his work in the defense industry, which facilitated particular kinds of informal connections. In other words, he benefited from a combination of regional and industrial affiliation as well as larger political forces reverberating throughout the entire Soviet nomenklatura. Shelest's career was aided by inter-institutional struggles occurring in Moscow, and also crucial transformations in Ukraine's political economy, which markedly increased the republic's stature and influence in Kremlin politics.⁴⁵

Shcherbytsky, too, was aided by these transformations, albeit from another vantage point. He benefited from the productive working relationship he had cultivated with the rocket manufacturing plant and design bureaus while he served as second secretary of the Dnipropetrovsk *obkom*. That relationship only deepened after he became first *obkom* secretary the following year. In 1957, rockets designed by OKB-586 were first put into production in Dnipropetrovsk. That same year, Shcherbytsky was promoted to CPU Central Committee secretary and Presidium member in Kyiv.⁴⁶ His career advancement was likely aided by his informal links with designers, plant managers, and local Party and state officials in Dnipropetrovsk. These are precisely the kinds of emergent cross-institutional groupings that Armstrong described in his study of the Soviet Ukrainian bureaucratic elite. Over time, Shcherbytsky developed close ties to both Mikhail Yangel (chief designer at OKB-586) and Aleksandr Makarov (director of operations at Plant-586, later head engineer and director in 1961–86).⁴⁷ When he was demoted to first secretary of the Dnipropetrovsk *obkom* in 1963, as punishment for criticizing Khrushchev's bifurcation of the party into agricultural and industrial wings, he suffered a heart attack. Yangel and Makarov rallied behind him, giving Shcherbytsky the support he needed to get back to work. While they were clearly unable to prevent his demotion, they were reportedly among his first guests in Kyiv, when he returned "on a white horse" to serve once again as head of the Ukrainian SSR's government after Khrushchev's ouster in 1964.⁴⁸

The advancement of Ukrainian regional elites into the highest levels of the Communist Party, state, and ministerial hierarchies meant that when the Politburo members moved to oust Khrushchev from power in 1964, this pitted various factions within the Ukrainian political establishment against one another. This time, however, the clash between the reformers and those in favour

⁴⁵ Ibid, 8-10; Iurii Shapoval, "Petro Shelest: 100th Anniversary of the Birth of one of Ukraine's Most Spectacular Political Figures," *Den'*, No. 6; William J. Tompson, *Khrushchev: A Political Life* (Basingstoke: Macmillan in association with St Antony's College, Oxford, 1995), 130.

⁴⁶ Vitalii Vrublevskii "Volodymyr Shcherbitskyi: Pravda I Vyhadyky; Zapisky Pomichnyka: Spohady, Dokumenty, Chutky, Lehendy, Fakty," in *Volodymyr Shcherbitskyi: Spohady Suchasnykiv*, 380-381. *Prokuratory Ukrainy. Volodymyr Shcherbitskyi*. <https://www.youtube.com/watch?v=6Xl2r-W2sxNU>.

⁴⁷ Iuzhnoe Sozvezdie, Glavnie I Generalnie, 155-159.

⁴⁸ Volodymyr Shcherbitskyi: *Spohady Suchasnykiv*, 128; Yangel: *Uroky I Nasledia*, 158-159.

of recentralization had ramifications not just in the Kremlin but internally to Ukraine as well. Both of Ukraine's first Party secretaries after 1964 – Petro Shelest and Volodymyr Shcherbytsky – had direct ties to defense production, Shelest as former director of the Antonov Aircraft Plant and Shcherbytsky due to his involvement with establishing OKB-586 in Dnipropetrovsk, one of the world's premier nuclear missile design bureaus (later renamed the Yuzhnoe or Pivdenne Design Bureau). The connection between military-industrial production and Ukraine's top leadership is not coincidental; in fact, it is a reflection of the symbiosis between defense production and certain regional elite networks – and also of Ukraine's significance overall. The Dnipropetrovsk group's encroachment on high politics in the Kremlin and Kyiv was tied to these mutually reinforcing trends – recentralization, remilitarization, and retrenchment – which squelched plurality in economic production, in culture, and in Party politics across the union. The rise of the Dnipropetrovsk group in the context of Ukraine's republican politics in Kyiv (and also Kremlin high politics) brings into focus the role regional that elites played at multiple stages of this process. What appears on the surface to have been a unidirectional reassertion of control by Moscow was in fact a much more complex story about the recalibration of power among multiple centres of power, involving a constellation of elites with strong affiliations to certain branches of the Soviet bureaucracy – particularly to significant industries and key regions in Ukraine.

Shelest and Shcherbytsky are often depicted in the literature on Ukraine as two sides of one coin – Shelest as a patriot who worked to expand Ukraine's cultural and economic autonomy, and Shcherbytsky as a Russophile who presided over the persecution of Ukrainian dissidents and ideological retrenchment in Ukraine. Neither of these characterizations is fully accurate. They were each shaped by their experiences, spheres of expertise, the region and sectors of the economy with which they were affiliated and forged their careers, as well as larger internal and external forces. There are obvious parallels to the present historical moment, particularly the myriad questions that remain about the motivation of men like Rinat Akhmetov, Igor Kolomoisky, Sergei Taruta, and others (latterly known as *oligarchs*), who reacted very differently to the same set of circumstance in 2014.

Regionalism in Ukraine Today: Continuities and Changes

A great deal has changed in Ukraine since the 1960s and 1970s, and thus it is important to underscore that continuities do not exist in perpetuity. Nevertheless, there are clear infrastructural and institutional patterns that continue to shape current events in Ukraine. In this concluding section, I want to show how a historian's perspective on continuity and change can provide important insights into crucial moments of upheaval (or rupture) like the EuroMaidan rebellion. That moment dramatically shifted the constraints shaping the decisions of political and economic elites in Ukraine, and also across the border in the Russian Federation, by creating new contexts and upending long-standing patterns of engagement between

Moscow and Ukraine, Kyiv and the regions, and regional elites in relation to one another.⁴⁹

Prior to its independence in 1991, Moscow's influence on Ukraine and its regions was more direct, and linked to centrally controlled organizations like the Personnel Department of the Central Committee of the CPSU in Moscow, which was responsible for overseeing appointments in the republic. The Personnel Department used its prerogative to move people around, and to replace individuals who were perhaps not fully supportive of the policies being implemented with those who were more amenable. After 1991, mutual recognition of new borders erected formal juridical and geopolitical barriers between the two largest former Soviet states, and also did away with organizations that transmitted Kremlin policy directly to subordinates in the republics.

With the enduring informal ties between the networks of regional elites on both sides meant that the boundary between the two former Soviet republics remained porous. Numerous confrontations over the demarcation of borders and sovereign waters, control over Ukraine's vast nuclear weapons cache, and the terms of the Russian fleet's presence in Sevastopol show that the process of separation was not seamless. In fact, Ukraine's last three presidents faced many challenges to the country's sovereignty and territorial integrity from its northeastern neighbour. Still, it was not until the collapse of the ruling government in Kyiv – marked by the flight of President Viktor Yanukovich and much of the ruling Party of Regions from the country – that the Kremlin openly transgressed Ukraine's borders by forcibly annexing the Crimean peninsula in February 2014.

That act thrust back into primary focus the issues of territoriality and sovereignty in the region, while underscoring the continued relevance of the complex infrastructural legacy that Ukraine inherited after 1991.⁵⁰ As a number of scholars have shown, the war in the Donbas was driven in part by an unresolved crisis of infrastructure, exacerbated by an EU association agreement that was detrimental to

⁴⁹ Yuriy Romanenko, "Kolomoisky Protiv Poroshenko I Akhmetova: Kharkovskiy-dnepropetrovskiy front," *Glavcom.ua*, June 15, 2015. Accessed April 10, 2017: <http://glavcom.ua/columns/romanenko/130089-kolomojskij-protiv-poroshenko-i-ahmetova-harkovskodnepetrovskij-front.html>, Andriy Portnov, "Chomu Kharkiv I Dnipropetrovsk ne staly Donets'kom I Luhans'kom,?" *Ukrainska Pravda*, February 4, 2016; Orishchuk, Fedor. "Rinat Akhmetov stremitel'no teriaet total'nyi kontrol' nad Donbassom," *Novoye Vremya*, August 5, 2014. Accessed 02/20/2015: <https://nv.ua/publications/nv-rinat-ahmetov-stremitelno-teryaet-totalnyy-kontrol-nad-donbassom-6147.html>.

⁵⁰ For an account of the conformation between Ukraine and Russia over the Kerch Strait and the agreement between Leonid Kuchma and Vladimir Putin to share those waters jointly, see Kost Bondarenko, *Leonid Kuchma: Portret na Fone Epokhi* (Khar'kov: Folio, 2007); On interdependence and national security, see Rawi Abdelal, "Interpreting interdependence: National Security and the Energy Trade of Russia, Ukraine and Belarus," in Robert Levgold and Celeste A. Wallander, eds., *Swords and Sustenance: The Economics of Security in Belarus and Ukraine* (Cambridge, MA: The MIT Press, 2004), 101-128. See also: Hrihoriy Perepelitsa, "Military-Industrial Cooperation between Ukraine, Belarus, and Russia: Possibilities, Priorities, Prospects," in Robert Levgold and Celeste A. Wallander, eds., *Swords and Sustenance: The Economics of Security in Belarus and Ukraine* (Cambridge, MA: The MIT Press, 2004), 129-158.

particular sectors of the Ukrainian economy. It was a trade agreement that pressed on lingering, very important (and sensitive) economic ties between Ukraine and Russia – particularly, but not exclusively, in the machine-building sector.⁵¹ For instance, Viacheslav Boguslaev, director of Motor Sich in Zaporizhia, expressed concern about the negative impact of Euro-integration on highly technical sectors of the Ukrainian economy. Boguslaev argued that unless changes were made to the Association Agreement, up to 20,000 production standards used in Ukraine would become obsolete in a very short period of time.⁵²

A micro-level study conducted by Yuri M. Zhukov supports this interpretation, and his analysis shows that the districts most likely to have seen outbursts of violent separatism in Donetsk and Luhansk oblasts were those tied to machine-building enterprises that exclusively supplied Russian markets. They suffered when Russia used targeted trade restrictions and import substitutions in 2013, in order to pressure the Yanukovich government into backing out of the Association Agreement with the EU.⁵³ Zhukov shows that industry was a much stronger predictor of rebel violence than ethnicity and language. Moreover, no other regions in Ukraine were as vulnerable to negative economic shocks caused by the opening of trade with the EU, and by austerity and trade barriers with Russia, which is why the separatist violence did not spread further.⁵⁴

Analyses like Zhukov's are very important, but they have only scratched the surface in terms of how Soviet infrastructural legacies continue to shape current events. Not all core institutions that tied the Soviet states together dissolved fully after independence. For instance, the military, state security services, and law enforcement agencies remain divided from within with regard to Ukrainian domestic politics, the policies of the Poroshenko government, and also Russia's military incursions into Ukraine (however unofficial). Some economic relationships have continued to function throughout much of the last five years, these economic continuities providing some measure of social stability. Some sectors, like military production, have been very slow to change. For instance, it was only after the prolonged war in the Donbas that some enterprises like the Antonov Aircraft Plant in Kyiv, Turboatom in Zaporizhia, and Yuzhmash in Dnipropetrovsk thought about scaling back or halting entirely the delivery of key components and the maintenance of Russian military hardware in 2016.⁵⁵

⁵¹ Yuri M. Zhukov, "Trading Hard Hats for Combat Helmets: The Economics of Rebellion in Eastern Ukraine," *Journal of Comparative Economics*, November 1, 2015, 1-3.

⁵² "Iefremov vypravdovuie deputativ-rehionaliv, iaki vystupaiut' proty ievrointehratsii." *Tyzhden'*, September 2, 2013. URL accessed April 10, 2017: <http://tyzhden.ua/News/88323>;

⁵³ Zhukov, "Trading Hard Hats for Combat Helmets, 1-3.

⁵⁴ Yuri M. Zhukov, "Why the Ukraine Rebellion is Unlikely to Spread," *Newsweek*, 11/25/2015 at 6:48pm. URL accessed April 3, 2017: <http://www.newsweek.com/why-ukraine-rebellion-unlikely-spread-397530>; Yuri M. Zhukov, "Ekonomika separatizma na vostoce Ukrainy," *Liga. Novosti*, 11.11.2015 09:00. URL accessed January 17, 2017: http://news.liga.net/articles/politics/7096887-ekonomika_separatizma_na_vostoce_ukrainy.htm.

⁵⁵ Carol J. Williams, "Ukraine's freeze on military exports to Russia carries risks," *LA Times*, November 26, 2014. URL accessed Nov 15, 2016: <http://www.latimes.com/world/europe/la-fg-ukraine-arms-russia-20141125-story.html>.

The fact that Ukraine's armaments industry remains largely state-owned also indicates clear continuities with the past, even with the recent reorganization of the sector. Many of the enterprises Ukroboronprom oversees, such as Kharkiv's Malyshev Plant or Kyiv's Antonov, were created during the Soviet period. The Malyshev Plant made and designed tanks for the Red Army, while the Antonov Plant was responsible for producing planes during the war and afterward. Its facilities were moved to Novosibirsk during the Second World War, away from encroaching German forces, and then back to Kyiv in 1952. Petro Shelest, who later became the first secretary of the Ukrainian Communist Party, also moved to Kyiv during this time to serve as director of the Antonov plant.

By contrast, Motor Sich, a major aircraft and helicopter engine producer, was privatized in the 1990s, making it one of Ukraine's most effective and efficient companies. With the country at war, rumors of new shareholders and the transfer of technology became a serious source of concern. In September 2017, it was reported that a little-known Chinese company, Skyrizon, became a majority shareholder in Motor Sich, surprising industry experts. These developments led some to speculate that the ultimate aim of this partnership was transferring Ukrainian technology from "a once-vibrant sector ... with an exalted lineage dating back to Soviet days."⁵⁶ There has been discussion of renationalizing the enterprise, which in April 2018 was also under investigation by Ukraine's State Security Services for a sophisticated share redistribution scheme that the SBU alleges was designed to weaken this strategic plant.⁵⁷ As with most dramas in this area of the economy, security concerns are only a part of the story. Analysts indicate that players in both Kyiv and Washington were concerned about the larger geopolitical ramifications of Ukrainian economic elites deepening co-operation with the Chinese, while others suggest that political infighting among may have led the SBU to step in.

Such rapidly shifting terrain makes it difficult to track what is happening in the more opaque sectors of the Ukrainian economy. Nonetheless, changes in the defense industry and in clusters of the regional economic elites involved in over-seeing military-industrial production can, and should, be situated in a much larger trajectory. This is an important analytical frame that has been largely absent from the discussion of what is happening in Ukraine today. Patterns of competition and

⁵⁶ Charles Clover and Roman Olearchyk, "Chinese deal with Ukraine defence group raises hackles," *Financial Times*, October 5, 2017. Accessed April 24, 2018: <https://www.ft.com/content/e8aed9f4-a1dc-11e7-9e4f-7f5e6a7c98a2>; Liu Zhen, "Chinese firm's stake in Ukraine military aircraft engine maker 'frozen'" South China Morning Post, September 16, 2017. Accessed April 24, 2018: <http://www.scmp.com/news/china/diplomacy-defence/article/2111493/chinese-firms-stake-ukraine-military-aircraft-engine>.

⁵⁷ "SBU provodit obyski v "Motor Sich" v Zaporozh'ë," TASS, April 23, 2018. Accessed April 24, 2018: <http://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/5150215>; "SBU raids Motor Sich aircraft engine manufacturer in "sabotage" probe," UNIAN, April 23, 2018. Accessed April 24, 2018: <https://economics.unian.info/10092023-sbu-raids-motor-sich-aircraft-engine-manufacturer-in-sabotage-probe.html>; Fedir Oryshchuk, "Motor Sich hotuyut do natsionalizatsiyi?" *Glavkom*, October 31, 2017. Accessed April 24, 2018: <https://glavkom.ua/publications/motor-sich-gotuyut-do-natsionalizaciji--448050.html>.

co-operation between Ukraine's various geographically based clan structures in the past are not just historical artifacts. They endure in the form of historically composed social structures and interrelationships forged over decades.⁵⁸ Therefore, it is important to remember that the choices made by economic elites and citizens in various regions were more than just event-driven responses to domestic and internal pressures.

Today's larger context for the shifting allegiances of regional economic elites in Ukraine includes both privatized assets and key state-owned enterprises, which have been actively courting new consumers and clients. Diversification and expansion into new markets has its risks, but keeping an eye on further developments in this area will be crucial for anticipating and understanding the inevitable shifts in Ukrainian domestic politics, and also Ukraine's place within the larger geopolitical game currently ongoing.

Conclusion

Further study of Ukraine's complex Soviet inheritance is essential in order to understand the longer-term patterns for shaping the behaviour of Ukrainian regional economic elites, as well as the hydra of corruption that continues to evade reformers. The war in the Donbas shows no signs of abating and has already had a deleterious effect on the Ukrainian economy and on efforts to fight corruption in the country. The oligarchs have been chastened by significant losses of wealth, fueled in part by the declining gas trade, the seizure and destruction of assets, and deteriorating economic conditions more generally. As Anders Aslund has observed, Ukraine is still stuck in "a vicious rent-seeking trap" not because of the grip of the oligarchs, but because of a multitude of "grey cardinals" in parliament – recent beneficiaries of Ukraine's changing geopolitical and economic terrain. It is they who control state companies like, for instance, the defense concern UkrOboronProm, which was created in 2010 during the Yanukovich presidency to manage the MIC in Ukraine and the enterprises that fall under its jurisdiction.⁵⁹ With the country at war, this appears to be a nearly bottomless source of revenue for these new cardinals.

This evolving interrelationship of private and state-controlled wealth should be watched closely, especially with presidential and parliamentary elections on the horizon. In terms of the larger discussion of whether economic elites are friends or foes, it appears that further close attention to the shifting circumstances is essential before making that determination. A case in point is Ihor Kolomoisky, who responded swiftly to immediate conventional and non-conventional threats to Ukrainian sovereignty in 2014, succeeding in squelching a credible broader separatist movement in the southeast. Nevertheless, he resigned just one year later

⁵⁸ I am deeply indebted to Monica Eppinger, who, as always, was able to distill the central argument in conversation about this piece. Many thanks! See also: Serhii Plokhyy, *The Gates of Europe: A History of Ukraine* (New York: Basic Books, 2015).

⁵⁹ Anders Aslund, "Ukraine's economy still stuck in vicious rent-seeking trap," *Kyiv Post*, April 2, 2018.

after, clashing with President Poroshenko over UkrTransNafta and a number of other issues, indicating that their convergence of interests was short-lived.⁶⁰ Five years into the war in the Donbas, it is clear that conditions have changed considerably, but the role of regional economic elites remains important and also hard to fully comprehend. With greater attention to the recent under-studied past, it is possible to situate these recent developments in a larger context that allows us to better understand the contours of the struggle and the infrastructural and institutional legacies hampering the efforts of reformers. The past is not just prologue; it can and should frame our analysis, even if only to recognize that some old Soviet patterns are really hard to break.

Орися Марія КУЛИК
Радянське виробництво зброї
та розширення впливу регіональних еліт України
впродовж поч. 1950-х – поч. 1980-х років

*Орися Марія Кулик – постдокторантка Програми імені Петра Яцика
з дослідження української політики, культури й суспільства
в Університеті Торонто (Канада).*

У цій статті розглянуто українські регіональні кланові структури радянського періоду, відзначено, що вони зберігаються у формі історично сформованих соціальних структур, які впливають на поточні події. Досліджено зміни у середовищі 1950-х та 1960-х років, коли Україна стала брати участь у найбільш пріоритетному на той час військово-промисловому виробництві. Величезна мережа підприємств, конструкторських бюро, науково-дослідних інститутів та військових виробничих потужностей – це більше, ніж наслідування радянської спадщини. Вони забезпечують план важливих перетворень у політичній економіці Радянської України, під час яких регіональні керівні структури було змінено завдяки перебудові мереж персональних зв'язків постсталінського періоду та все більшого значення таких галузей, як ракетобудування та наука, що фактично відображало, як Українська республіка працювала загалом.

Ключові слова: *ремілітаризація, регіоналізм, радянська промисловість, інфраструктура, українсько-російські відносини*

⁶⁰ Guy Chazan and Roman Olearchuk, "Ukraine: An oligarch brought to heel," *The Financial Times*, March 25, 2015. URL accessed April 16, 2017: <https://www.ft.com/content/b0b04474-d232-11e4-a225-00144feab7de>.

Bibliography

Abdelal, Rawi. "Interpreting interdependence: National Security and the Energy Trade of Russia, Ukraine and Belarus." In Levgold, Robert, ed., and Celeste A. Wallander. *Swords and Sustenance: The Economics of Security in Belarus and Ukraine*, 101-128. Cambridge, MA: The MIT Press, 2004.

Andreev, L.V., S.N. Koniukhov. *Iangel'. Uroki i nasledie*. Dnepropetrovsk: Art-Press, 2001.

Armstrong, John. *The Soviet Bureaucratic Elite: A Case Study of the Ukrainian Apparatus*. New York: Praeger, 1959.

Aslund, Anders. "Ukraine's economy still stuck in vicious rent-seeking trap." *Kyiv Post*, April 2, 2018.

Beissinger, Mark. "Ethnicity, the Personnel Weapon, and Neo-imperial Integration: Ukrainian and RSFSR Provincial Party Officials Compared." In *The Soviet Nationality Reader: The Disintegration in Context*, edited by Rachel Denber, 211-225. Boulder, San Francisco, Oxford: Westview Press, 1992.

Bondarenko, Kost. *Leonid Kuchma: Portret na Fone Epokhi*. Khar'kov: Folio, 2007.

Bystrova, Irina. *Sovetskii Voенно-Promyshlennyi Kompleks: Problemy Stanovleniia i Razvitiia, 1930-1980-E Gody*. Moskva: In-t rossiiskoi istorii RAN, 2006.

Chazan, Guy and Roman Olearchyk. "Ukraine: An oligarch brought to heel." *The Financial Times*, March 25, 2015. <https://www.ft.com/content/b0b04474-d232-11e4-a225-00144feab7de>.

Clover, Charles and Roman Olearchyk. "Chinese deal with Ukraine defence group raises hackles." *Financial Times*, October 5, 2017.

Deyermond, Ruth. *Security and Sovereignty in the Former Soviet Union*. Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers, Inc., 2007.

Gorlitzki, Yoram. "Too Much Trust: Regional Leaders and Local Political Networks Under Brezhnev." *Slavic Review* 69, no. 3, 2010.

Grant, Thomas D. *Aggression Against Ukraine: Territory, Responsibility, and International Law*. New York: Palgrave Macmillan, 2015.

Hough, Jerry F. *The Soviet Prefects: The Local Party Organs in Industrial Decision-Making*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1969.

Hough, Jerry F., and Merle Fainsod. *How the Soviet Union Is Governed*. Cambridge: Harvard University Press, 1979.

"Iefremov vypravdovuiе deputativ-rehionaliv, iaki vystupaiut' proty ievrointehratsii." *Tyzhden'*, September 2, 2013. URL accessed April 10, 2017: <http://tyzhden.ua/News/88323>.

Kibita, Nataliya. *Soviet Economic Management Under Khrushchev: The Sovnarkhoz Reform*. Routledge/Taylor & Francis Group: London and New York, 2013.

Koniukhov, S.N. ed., *Prizvany vremenem. Ot protivostoianiia k mezhdunarodnomu sotrudnichestvu*. Dnipropetrovsk: ART-PRESS, 2004.

Kotkin, Stephen. *Armageddon Averted: The Soviet Collapse, 1970–2000*. Oxford: Oxford University Press, 2008.

Ledeneva, Alena. *How Russia Really Works: The Informal Practices That Shaped Post-Soviet Politics and Business*. Ithaca: Cornell University Press, 2006.

Liashko, Oleksandr. *Gruz Pamiaty: Trilogiia: Vospominaniia: Kniga Tret'ia, Chast' Pervaia, Na Stupeniakh Vlasti*. Kyiv: Delovaia Ukraina, 1997-2001.

"Meeting of the Politburo of CPSU, 12 July 1984," *Cold War International History Project Bulletin, Issue 4* (Washington, DC: Woodrow Wilson International Center for Scholars, 1994), 81.

Nove, Alec. *An Economic History of the USSR*. Hazell Watson & Viney Ltd.: Great Britain, 1969.

Oryshchuk, Fedir. "Motor Sich hotuyut do natsionalizatsiyi?" *Glavkom*, October 31, 2017. <https://glavcom.ua/publications/motor-sich-gotuyut-do-natsionalizatsiyi--448050.html>.

Orishchuk, Fedor. "Rinat Akhmetov stremitel'no teriaet total'nyi kontrol' nad Donbassom," *Novoye Vremya*, August 5, 2014. <https://nv.ua/publications/nv-rinat-ahmetov-stremitelno-teryaet-totalnyy-kontrol-nad-donbassom-6147.html>

Perpelitsa, Hrihoriy. "Military-Industrial Cooperation between Ukraine, Belarus, and Russia: Possibilities, Priorities, Prospects," In *Swords and Sustenance: The Economics of Security in Belarus and Ukraine*, edited by Robert Levgold and Celeste A. Wallander, 129-158. Cambridge, MA: The MIT Press, 2004.

Platonov, Volodymyr. *Iuzhnoe Sozvezdie: Glavnie I Generalnie*. Dnipropetrovsk: Prospekt, 2008.

Plochy, Serhii. *The Gates of Europe: A History of Ukraine*. New York: Basic Books, 2015.

Portnov, Andriy. "Chomu Kharkiv i Dnipropetrovsk ne staly Donets'kom i Luhans'kom?" *Ukrainska Pravda*, February 4, 2016.

Romanenko, Yuriy. "Kolomoisky Protiv Poroshenko I Akhmetova: Kharkovskiyi-dnepropetrovskiyi front." *Glavcom.ua*, June 15, 2015. <http://glavcom.ua/columns/romanenko/130089-kolomojskij-protiv-poroshenko-i-ahmetova-harkovskodnepropetrovskij-front.html>

"SBU raids Motor Sich aircraft engine manufacturer in "sabotage" probe," UNIAN, April 23, 2018. Accessed April 24, 2018: <https://economics.unian.info/10092023-sbu-raids-motor-sich-aircraft-engine-manufacturer-in-sabotage-probe.html>.

"SBU provodit obyski v "Motor Sich" v Zaporozh'eh," TASS, April 23, 2018. Accessed April 24, 2018: <http://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/5150215>.

Shelest, Petro, and Iurii Shapoval. *Petro Shelest: Spravzhnii sud istorii shche poperedu: spohady, shchodennyky, dokumenty, materialy*. Kyiv: Geneza, 2003.

Shapoval, Iurii. "Petro Shelest: 100th Anniversary of the Birth of one of Ukraine's Most Spectacular Political Figures," *Den'*, no. 6.

Sinovets, Polina and Mirana Buderyn. "Interpreting the Bomb: Ownership and Deterrence in Ukraine's Nuclear Discourse." *NPIHP Working Paper #12*, December 2017.

Tompson, William J. *Khrushchev: A Political Life*. Basingstoke: Macmillan in association with St Antony's College, Oxford, 1995.

Urban, Michael. *An Algebra of Soviet Power: Elite Circulation in the Belorussian Republic, 1966–86*. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1989.

Vrublevskii, Vitalii. “Volodymyr Shcherbitskyi: Pravda i Vyhadky; Zapisky Pomichnyka: Spohady, Dokumenty, Chutky, Lehendy, Fakty.” In *Volodymyr Shcherbitskyi: Spohady Suchasnykiv*. Kyiv: Vydavnychiy dim “In Iure”, 2003.

Walker, Eduard. *Dissolution: Sovereignty and the Breakup of the Soviet Union*. Lanham: Rowman & Littlefield, 2003.

Williams, Carol J. “Ukraine’s freeze on military exports to Russia carries risks,” *LA Times*, November 26, 2014. <http://www.latimes.com/world/europe/la-fg-ukraine-arms-russia-20141125-story.html>.

Yurchenko, Yuliya. “Black Holes” in the Political Economy of Ukraine: The Neoliberalization of Europe’s “Wild East.” *Debate: Journal of Contemporary Central and Eastern Europe* 20, 2-3 (2012): 125-149.

Zhen, Liu. “Chinese firm’s stake in Ukraine military aircraft engine maker ‘frozen,’” *South China Morning Post*, September 16, 2017. <http://www.scmp.com/news/china/diplomacy-defence/article/2111493/chinese-firms-stake-ukraine-military-aircraft-engine>.

Zhuk, Sergei. *Rock and Roll In the Rocket City: The West, Identity, and Ideology in Soviet Dnepropetrovsk, 1960–1985*. Washington, D.C.: Woodrow Wilson Center Press, 2010.

Zhukov, Yuri M. “Ekonomika separatizma na vostoce Ukrainy.” *Liga. Novosti*, November 11, 2015. http://news.liga.net/articles/politics/7096887-ekonomika_separatizma_na_vostoce_ukrainy.htm.

Zhukov, Yuri M. “Trading Hard Hats for Combat Helmets: The Economics of Rebellion in Eastern Ukraine.” *Journal of Comparative Economics*, November 1, 2015.

Zhukov, Yuri M. “Why the Ukraine Rebellion is Unlikely to Spread.” *Newsweek*, November 25, 2015. <http://www.newsweek.com/why-ukraine-rebellion-unlikely-spread-397530>;

N° 229: Iz postanovleniia TsK KPSS i Soveta Ministrov SSSR N° 726-348 “O sozdanii ballisticheskoi rakety R-14””, Moskva, Kremľ, 2 iiulia 1958. Sovershenno sekretno. Osoboi vazhnosti,” Ivkin, V. I., sost., G. A. Sukhina. *Zadacha Osoboi Gosudarstvennoi Vazhnosti: iz istorii sozdaniia raketno-iadernogo oruzhiia i Raketnykh voisk strategicheskogo naznacheniiia (1945–1959 g.)*: sbornik dokumentov (Moskva: ROSSPEN, 2010).

Archives

Tsentrāl'nyi derzhavnyi arkhiv hromads'kykh ob'iednan' Ukrainy (TsDAHOU), F. 1, op. 16, spr. 92–6.

TsDAHOU, F. 1, op. 53, spr. 566, ark.4.

СТРАТЕГІЇ ВПЛИВУ ТА ЛЕГІТИМАЦІЇ: ПОЛІТИКА ТА БІЗНЕС У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Lidiya ZUBYTSKA
**The Rise and Establishment of Oligarchs
as Party Substitutes in Ukraine:
an Assessment of the Post-Revolutionary (Orange) Years**

Lidiya Zubytka – PhD in Political Science, University of Kansas

This article traces the rise and establishment of the Ukrainian oligarchs as “party substitutes” in the transitional period around the Orange revolution. It argues that the transition of the political system during that time constituted a specific environment of political uncertainty. In this context, the elected officials were more prone to seek an accommodation of interests beyond the traditional voter base, in order to maintain their political relevance, reputation, safe exit and/or political immunity, rather than to aim for re-election. Ukrainian oligarchs, who had been engaged in complex balancing during the Kuchma presidency for years, and accumulated a wealth of material and organizational resources, became logical providers of such “political goods” to the Ukrainian transitional leaders. Thus, during the post-Orange years, the Ukrainian economic elites tipped the institutional balance from depending on government for krysha and immunity towards utilizing the government resources in their augmented role as party substitutes for personal economic gains.

Key words: *oligarchy, party system, political transition, Orange revolution*

Over the span of a decade, Ukraine saw two revolutions that rocked its political and social life to the very core: the Orange Revolution of 2004 and the Revolution of Dignity of 2014. The political transition following the first change of power, from the authoritarian-leaning President Kuchma to the pro-revolutionary Orange government, exhibited a new political trend: the economic elites – actors who had hitherto played behind the scenes of the Ukrainian political life – entered the stage and actively sought to improve their public image and win voter support. Moreover, they prominently spearheaded political campaigns for specific policies, as well as openly managed parties in way that effectively converted their role from being mere interest groups to replacing the democratic functions of political par-

ties in the Ukrainian context. In this article, I trace the rise and establishment of the Ukrainian oligarchs as such “party substitutes”,¹ able to deliver political benefits to prospective candidates for office in the transitional environment surrounding the Orange Revolution.

This article will first examine the academic literature on developing party systems and political transitions, which establishes my theoretical grounds for modelling the role of oligarchs as party substitutes in Ukraine. I then provide a short review of the emergence of Ukrainian economic elites during the years of Leonid Kuchma’s presidency. I will further argue that it was precisely the uncertainty-fraught transitional nature of post-Orange political environment in Ukraine that enabled the oligarchic elites to consolidate their role as party substitutes under President Yushchenko, from 2004 to 2010. Conclusions will summarize the findings of this paper.

Party Substitutes and the Uncertainty of Transition: A Theoretical Overview

The political context of transitional states has characteristics that are distinct from what scholars typically assume for stable and democratically advanced states. We know from comparative research, for instance, that political parties in developing democracies form party systems with a volatile dynamic.² They are also not necessarily organized along social cleavages,³ and are characterized by weaker voter attachment.⁴ Further, once in office such parties may pursue “promiscuous power-sharing” with unlikely coalition partners.⁵ On the other hand, we know from Brader, Tucker, and Duell⁶ that party–voter policy congruence is very sensitive to the longevity, incumbency, and ideological clarity of parties in both developed and emerging democracies.

Under such conditions, political actors may expect to not engage in repeated interactions (e.g., elections) and thus seek to maximize their payoffs in a single-shot game. In other words, uncertainty “may lead party elites to emphasize short-term gain from holding office over longer-term preferences for maximizing votes”.⁷ In such conditions, *party substitutes* emerge to offer political actors the

¹ Henry E. Hale, “Why Not Parties? Electoral Markets, Party Substitutes, and Stalled Democratization in Russia,” *Comparative Politics* 37, no. 2 (2005): 147–66.

² Marcus Kreuzer, “Assessing Causal Inference Problems with Bayesian Process Tracing: The Economic Effects of Proportional Representation and the Problem of Endogeneity,” *New Political Economy* 21, no. 5 (2016): 473–83. Margit Tavits, “Organizing for Success: Party Organizational Strength and Electoral Performance in Postcommunist Europe,” *The Journal of Politics* 74, no. 1 (2012): 83–97.

³ Herbert Kitschelt, “Formation of Party Cleavages in Post-Communist Democracies: Theoretical Propositions,” *Party Politics* 1, no. 4 (1995): 447–72.

⁴ Russell J. Dalton, and Steven Weldon, “Partisanship and Party System Institutionalization,” *Party Politics* 13, no. 2 (2007): 179–196.

⁵ Dan Slater, and Erica Simmons, “Coping by Colluding Political Uncertainty and Promiscuous Powersharing in Indonesia and Bolivia,” *Comparative Political Studies* 46, no. 11 (2013): 1366–93.

⁶ Ted Brader, Joshua A. Tucker, and Dominik Duell, “Which Parties Can Lead Opinion? Experimental Evidence on Partisan Cue Taking in Multiparty Democracies,” *Comparative Political Studies* 46, no. 11 (2013): 1485–1517.

⁷ N. Lupu, and R. B. Riedl, “Political Parties and Uncertainty in Developing Democracies,” *Comparative Political Studies* 46, no. 11 (2013): 1339–65.

political and financial support they require.⁸ Akin to *machine politics*, according to Henry Hale, the fused financial, industrial, and political influence of party substitutes – such as financial-industrial groups in Russia – allows political leaders in power to conceive of their professional career and personal well-being beyond the reliance on party-voter linkages.

In Henry Hale's work⁹, party substitutes are analyzed from an economic theoretical standpoint, where individual political actors are *buyers* and parties are *sellers* of a particular commodity: electoral votes. Hale innovatively resolves the puzzle of conflicting evidence on the strength and weakness of the party system in Russia by proposing a concept of what he calls "party substitutes" on the electoral vote market. With an array of organizational, material and reputational resources at their disposal, party substitutes are able to bypass the publicly controlled political parties and deliver votes to individual candidates. According to Hale, in the Russian context party substitutes are financial and industrial complexes or local governor-run political machines.

Applying this approach in the specific conditions of transitional uncertainty, where time horizons for political actors are significantly shortened in decision making, I theorize that transitional leaders can also turn to party substitutes for the same organizational, material, and reputational resources, as Hale suggests. However, their goal may not necessarily be re-election but continued political relevance, reputation, safe exit, and/or political immunity.

In the Ukrainian context, party substitutes are primarily oligarchs¹⁰ whose financial, industrial, and media resources have been underwriting many political events and processes for the past twenty-seven years of independence. Indeed, due to the significant influence of these financial magnates on Ukrainian politics and a concomitant high level of corruption, the country's current political system has been variously described as an *oligarchate*¹¹ or *piranha capitalism*¹². Such systems are characterized by massive practices of embezzlement, insider trading,

⁸ Henry E. Hale, "Why Not Parties? Electoral Markets, Party Substitutes, and Stalled Democratization in Russia," *Comparative Politics* 37, no. 2 (2005): 147–66.

⁹ Henry E. Hale, "Why Not Parties? Electoral Markets, Party Substitutes, and Stalled Democratization in Russia," *Comparative Politics* 37, no. 2 (2005): 147–166.

¹⁰ Denoting rule by a small group, the terms *oligarch* and *oligarchy* originate from the philosophical works of Aristotle. In the Ukrainian context, I follow a popular definition explored by Aslund and McFaul (Anders Åslund, and Michael McFaul, eds. *Revolution in Orange: The Origins of Ukraine's Democratic Breakthrough* (Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace, 2006), 10), who discuss an oligarch as a "politically well-connected tycoon, a dollar billionaire or near-billionaire, who is the main owner of a conglomerate and has intimate ties with the president." However, since the relative influence of the office of the Ukrainian president varies vis-à-vis the Prime Minister, it is useful to view oligarchs more generally as being connected to several top decision makers, such as the President, the Prime Minister, Minister of the Interior, and Prosecutor General, among others.

¹¹ Oleh Havrylyshyn, *The Political Economy of Independent Ukraine: Slow Starts, False Starts, and a Last Chance?* (London, UK: Palgrave MacMillan, 2016), 201.

¹² Stanislav Markus, *Property, Predation, and Protection* (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2015).

and corrupt privatization maneuvers, including armed violence and raider attacks on competitors¹³.

Several academic works in political science have underscored the influence of the new big capital on Ukrainian politics. Margarita Balmaceda explored the fusion of oligarchic and political interests in the Ukrainian energy sector.¹⁴ Melnykovska, Schweickert, and Kostiuhenko dwelled on the role of oligarchs in state institutional reforms.¹⁵ Havrylyshyn, Matuschak, and Puglisi each respectively delineated the rise and scope of economic influence of the new business elites in independent Ukraine.¹⁶ However, comparatively little scholar attention has been dedicated to the role of oligarchic interests in the very process of party formation and development. While efforts continue by civil society activists to expose corrupt fusions in Ukrainian politics (e.g., the NGOs Obiektyv (Lens) project, Anti-Corruption Centre, Skhemy (Schemes) project, etc.), we know little about how the oligarchic elites were able to enter Ukrainian party politics during the conditions of transitional uncertainty. This is the theoretical gap that the present article attempts to bridge, by examining the rise and consolidation of these party substitutes in the years leading to and following the 2004 Orange Revolution.

The Rise of Oligarchs in Ukrainian Politics: From 'Krysha' to Rada under President Kuchma

Ukraine arrived at the dawn of the 21st century with a well-defined (even if not well exposed to the public) circle of business elites that had formed strong links to Kuchma regime. The government granted them tax breaks, legal protection, insider privatization opportunities, and direct budget subsidies, among other privileges, in exchange for kickbacks from rent-seeking activities and loyalty to the regime.¹⁷

¹³ Anders Åslund, "The Economic Policy of Ukraine after the Orange Revolution," *Eurasian Geography and Economics* 46, no. 5 (2005): 327–53. Viatcheslav Avioutskii, "The Consolidation of Ukrainian Business Clans," *Revue Internationale D'intelligence Économique* 2, no. 1 (2010): 119–41. Rosaria Puglisi, "The Rise of the Ukrainian Oligarchs," *Democratization* 10, no. 3 (2003): 99–123.

¹⁴ Margarita Mercedes Balmaceda, "The Politics of Energy Dependency: Ukraine, Belarus, and Lithuania between Domestic Oligarchs and Russian Pressure," *Studies in Comparative Political Economy and Public Policy*, vol. 40. (University of Toronto Press, 2013).

¹⁵ Inna Melnykovska, and Rainer Schweickert, "Who You Gonna Call?: Oligarchic Clans as a Bottom-up Force of Neighborhood Europeanization in Ukraine," *Arbeitspapiere Des Osteuropa-Instituts* 67 (2008): 1–32. Melnykovska, Inna, Rainer Schweickert, and Tetiana Kostiuhenko, "Balancing National Uncertainty and Foreign Orientation: Identity Building and the Role of Political Parties in Post-Orange Ukraine," *Europe-Asia Studies* 63, no. 6 (August 2011): 1055–72.

¹⁶ Oleh Havrylyshyn, *The Political Economy of Independent Ukraine: Slow Starts, False Starts, and a Last Chance?* (London, UK: Palgrave MacMillan, 2016). Sławomir Matuszak, *The Oligarchic Democracy: The Influence of Business Groups on Ukrainian Politics* (Warsaw: Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia, 2012). Rosaria Puglisi, "The Rise of the Ukrainian Oligarchs," *Democratization* 10, no. 3 (2003): 99–123.

¹⁷ Oleh Havrylyshyn, *The Political Economy of Independent Ukraine: Slow Starts, False Starts, and a Last Chance?* (London, UK: Palgrave MacMillan, 2016), 207–16.

Members of this group had accumulated their initial wealth from the chaotic privatization – popularly dubbed *prykhvatizatsiia* ‘grab-ization’ – processes that occurred after Ukraine gained independence in 1991 (following the collapse of the Soviet Union). They had a priori privileged access to government stemming from their links to the Communist Party or other positions of power in the old Soviet system of governance. However, with few large state-owned enterprises and companies remaining by the late 1990s, and with the initial competition between major Ukrainian business players having stabilized, the major concern for the oligarchs became the ability to protect their assets and their rent-seeking mechanisms from unpredictable state intrusion, reprivatization, and other pressure from the government.

Notoriously cumbersome and seemingly unending Ukrainian state regulations on anything from fire safety to high taxation rates gave much trouble to small and medium businesses in Ukraine, and privileged the consolidation of big business. However, these typically repressive regulations also made big businesses inevitably liable for violation of any given code, and thus required a *krysha* ‘roof’, or protection from local or national authorities.¹⁸ The fate of the Ukrainian oligarch and former Prime Minister Pavlo Lazarenko,¹⁹ tried subsequently on corruption charges in the USA, and the jailing of the renegade oligarch Mikhail Khodorkovsky in neighbouring Russia, were alarming examples for the Ukrainian oligarchs of the state’s capability of cracking down on individual wealth and business interests.

Beyond personal and familial connections to the ruling Kuchma regime, one of the ways to acquire a *krysha*, and further assurance of non-intrusion on the part of the government, was to obtain the legal indemnity and immunity granted to an elected official. Such rights were guaranteed under the 1996 Constitution of Ukraine and further expanded in the Law of Ukraine “On the Status of People’s Deputies of Ukraine.”²⁰ First introduced as early as 1992, this Law saw fifteen different amendments adopted by Ukraine’s parliament, the Verkhovna Rada, prior to the Orange Revolution. In the same time frame, the scope of deputy immunity

¹⁸ This, in passing, is also a reason for some of the major retail businesses from abroad having stayed out of the Ukrainian market. For instance, IKEA did not want to enter the Ukrainian market because it did not want to be embroiled in corrupt business practices and Ukraine’s byzantine bureaucracy (details, e.g., at <http://www.worldbulletin.net/europe/165278/ukraine-wants-ikea-store-symbol-of-anti-corruption-fight>). In addition, prior to the Orange Revolution Ukraine had scored 58.70 on the World Bank’s Starting Business measure, and only slightly improved that score in the year following the revolution, 61.68 in 2005. The measure aids in assessing the absolute level of regulatory performance and how it improves over time, allowing users to see both the gap between a particular economy’s performance and the best performance at any point in time; it complements the annual Ease of Doing Business ranking, which compares economies with one another at a point in time. Source: <http://www.doingbusiness.org/data/distance-to-frontier>.

¹⁹ As Kuchma’s prime minister in 1996–97, Lazarenko was named “one of the top 10 corrupt officials” in the recent history by Transparency International; he embezzled at least \$114 million from the Ukrainian government. For more, see: https://www.nytimes.com/2016/07/07/business/international/a-ukrainian-kleptocrat-wants-his-money-and-us-asylum.html?_r=0.

²⁰ The Ukrainian-language version of the law is available here: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2790-XII>

underwent the scrutiny of the Constitutional Court of Ukraine six times.

President Kuchma took the issue of immunity even further. To curb the influence of the Rada, he put the question of immunity before Ukrainian voters in a national referendum in 2000. Eighty-five percent of the cast ballots were in favour of curtailing deputy immunity. For various political reasons, however, the results of the referendum were never put in practice.

To the contrary, in fact, an update to the 2001 law *expanded* the rights of Rada members. Previously Rada deputies were immune to prosecution for their political statements and votes in the legislature – as is the parliamentary norm in democratic states. But also, according to Part II, Article 17²¹ in the revised law, they were now granted *unlimited access* to any territory or state or local government or private agency, enterprise, or other facility. Additionally, they obtained the right to demand immediate restitution for any identified violation of Ukrainian law, under the threat of legal or criminal responsibility of those who refuse to do so. In effect, what this meant was that Rada deputies could have access to any entity in Ukraine without regard to the form of ownership or level of confidentiality. In addition, if they inflicted damage to such an entity, they were constitutionally protected from liability.

This was a huge opportunity for the Ukrainian economic elites to protect their assets and rent-seeking mechanisms, and led to an unprecedented rise in the number of parliamentarians who came from big business. Alsund estimated that at the start, near 1994, 20% of the seats in the Rada were controlled by individuals who had accumulated significant wealth from the initial state privatization programs.²² Then, after the 1998 election, at least 28% of the seats were serving the interests of these *nouveaux riche* groups.²³ But after the promulgation of the revised law on the status of national deputies, by 2002 300 of the 450 Rada deputies were dollar millionaires.²⁴ This marked a new stage of oligarchic relationship with the Ukrainian government, which had previously provided *krysha* protection and opportunities for rents, but now became its own unique kind of asset for business purposes.²⁵

²¹ The full official version of this law is available here: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2328-14>

²² Anders Åslund, *How Ukraine Became a Market Economy and Democracy* (Columbia University Press, 2009), 65.

²³ Rosaria Puglisi, “The Rise of the Ukrainian Oligarchs,” *Democratization* 10, no. 3 (2003): 109.

²⁴ Bayrachny, quoted in Oleh Havrylyshyn, *The Political Economy of Independent Ukraine: Slow Starts, False Starts, and a Last Chance?* (London, UK: Palgrave MacMillan, 2016), 214.

²⁵ This dynamic is akin to *political clientelism* in Latin America, where interactions between political actors are built on personal relationship and hierarchy. In *traditional clientelism*, “large numbers of low-status individuals, such as those in the slums of rural and underdeveloped areas, are protected by a powerful patron who defends their interests in return for deference or material reward.” In the modern version of political clientelism, businesses, parties and bureaucracies develop their own network of patrons, brokers, and clients (John D. Martz, *The Politics of Clientelism: Democracy & the State in Colombia* (New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 1997), 29). As such, loyalty to a patron in exchange for favours becomes the major operating principle of the political system. Certain parallels have been drawn to the Ukrainian case (see, for instance: Henry E. Hale, *Patronal Politics: Eurasian Regime Dynamics in Comparative Perspective* (Cambridge: Cambridge University Press, 2015)).

Such a direct influence on the decision-making process in the Ukrainian context means that the fusion of political and financial interests contributed to a cyclic interest loop between oligarchs and politicians,²⁶ as pointed out by Melnykovska and Schweickert:

[Oligarchic clans] are mainly interested in accumulating wealth and capturing new markets. However, the oligarchic clans also are different from a classic business entity in the way they use the strategy '**power-money-power**' for wealth accumulation. Namely, access to state power enables the oligarchic clans to secure their economic interests and make profits, which they use to broaden their political power. A symbiosis of politics and business does not involve just a simple patronage connection. Besides lobbying, networking and bribing to influence politics, the oligarchic clans aim at assimilating the political elite. The assimilation of clan members in politics and vice versa is a common phenomenon in Ukraine.²⁷

In fact, Leonid Kuchma himself, looking back at his years in office, acknowledged that during his presidency years, "Our main common failure was the failure to separate power from business".²⁸

Thus, having emerged in the early 1990s following the state privatization process²⁹ and undergone fierce, at times violent, competition,³⁰ the Ukrainian oligarchs achieved a relatively established system of power, balancing vis-à-vis each other and the government, by the end of Kuchma regime.³¹ They began by primarily pursuing accumulation of wealth, and in the context of vast corruption, found ways to protect their rent-seeking through personal connections to the Kuchma regime and/or through deputy indemnity and immunity.³²

²⁶ We may also observe another way through which oligarchic-political interests were connected: the political appointment to executive offices of either oligarchs themselves (e.g., Mr. Poroshenko as Minister of Foreign Affairs under President Yushchenko and Minister of Trade and Economic Development under President Yanukovich, or Mr. Kolomoisky as an oblast governor under the more recent Poroshenko government) or those closely linked and beholden to them. For more details, see: http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/03/150326_oligarch_ukraine_map_vc.

²⁷ Inna Melnykovska, and Rainer Schweickert, "Who You Gonna Call?: Oligarchic Clans as a Bottom-up Force of Neighborhood Europeanization in Ukraine," *Arbeitspapiere Des Osteuropa-Instituts* 67 (2008): 9.

²⁸ Leonid Kuchma, "Oligarchs Disappointed Me Less Than Yushchenko," *Unian.ua*, September 22, 2018, <https://www.unian.ua/politics/231837-kuchma-rozpoviv-yak-viv-yuschenka-pochinayuchi-z-natsbanku.html>

²⁹ Serhiy Kudelia, and Taras Kuzio. "Nothing Personal: Explaining the Rise and Decline of Political Machines in Ukraine," *Post-Soviet Affairs* 31, no. 3 (2015): 250–78.

³⁰ The practice of *reiderstvo* 'raidership' or violent takeover of some companies by armed groups to force a change of ownership between oligarchs is further explored in Matthew Rojansky's "Corporate Raiding in Ukraine: Causes, Methods and Consequences," *Demokratyzatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization*, 22.3 (2014): 411–43.

³¹ Margarita Mercedes Balmaceda, "The Politics of Energy Dependency: Ukraine, Belarus, and Lithuania between Domestic Oligarchs and Russian Pressure," *Studies in Comparative Political Economy and Public Policy*, vol. 40. (University of Toronto Press, 2013), 99.

³² Other ways and means by which Ukrainian oligarchs have been connected to political power-holders are explored in more detail in Viatcheslav Avioutskii, "The Consolidation of Ukrainian Business Clans," *Revue Internationale D'intelligence Économique* 2, no. 1 (2010): 119–41), who

The impending end of the turbulent second term for President Kuchma foretold a major upset in the comfortable relationship between the oligarchs and the regime. Part of the reason for the oligarchs' concern was that Kuchma's prospective successor Viktor Yanukovich, in contrast to the incumbent president, favoured a very clear and undiversified regional oligarchic connection with his home base of Donetsk. As a former governor of this oblast, he worked to strengthen the Party of Regions along with other individuals involved in heavy industry, business, and mining in the Donbas. Hence, the prospect of a single ruling oligarchic clan from Donetsk was unsatisfactory to the other wealthy Ukrainian magnates.³³ Already after 2000, under the premiership of Viktor Yanukovich there was a clear preference pattern of awarding privatization deals, with a bias toward those who consolidated their support behind Yanukovich.³⁴

When a relatively more popular alternative to Yanukovich came forth in the form of the opposition movement headed by Viktor Yushchenko, many oligarchs put their resources in support of this political opportunity. Although they were not united in a single coalition, as the opposition movement started to grow, they pursued interests that united them for the time being at this critical juncture of the pending transition of power.³⁵

To summarize, initially the dubious post-Soviet privatization transactions and illegal rent-seeking schemes drove the new class of oligarchs to seek out *krysha* protection through close and strong connections with the Ukrainian government. Throughout the 1990s they secured their profits through personal connections, and further proceeded to solidify their influence through bribe-influenced executive appointments, parliamentary seats with coveted immunity, that improved their influence over policy outcomes in their favour. By the beginning of the 2004 Orange Revolution, the Ukrainian oligarchs had accumulated enough political experience and financial resources to reverse the power relationship with the government. Not only were they uncontrolled by Kuchma any longer, this group was now in a position to offer material, organizational, and parliamentary support to prospective politicians in order to boost their chances for political success.

emphasizes the regional origin and character of the Ukrainian oligarchic clans, the level at which the original links between big business and politicians are made. Havrylyshyn (Oleh Havrylyshyn, *The Political Economy of Independent Ukraine: Slow Starts, False Starts, and a Last Chance?* London, UK: Palgrave MacMillan, 2016), however, argues that Ukrainian oligarchs overcame the regionalization of capital and influence by the end of Kuchma regime, and thus for my period of study it is more fitting to analyze them at the national (Rada and other state institutions) rather than regional level.

³³ Scott Radnitz, "The Color of Money: Privatization, Economic Dispersion, and the Post-Soviet 'revolutions,'" *Comparative Politics* 42, no. 2 (2010): 127–146.

³⁴ Heiko Pleines, "Manipulating Politics: Domestic Investors in Ukrainian Privatisation Auctions 2000–2004," *Europe-Asia Studies* 60, no. 7 (2008): 1177–97.

³⁵ John A. Gould, *The Politics of Privatization: Wealth and Power in Postcommunist Europe* (Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers, 2011). Serhiy Kudelia, "Society as an Actor in Post-Soviet State-Building," *Demokratyzatsiya* 20, 2 (2012): 149.

Such was the emergence of the political influence of party substitutes in Ukraine. If early on the oligarchs pursued politics for reasons of security and profit, by the end of the Kuchma presidency it was the politicians who sought oligarchic support for their own political benefit.

Functions of the Oligarchic Political Parties in the Post-Orange Years

Henry Hale's concept of party substitutes, as presented above, originates from a distinctly economic model, where the only essential function that a party substitute fulfills in relation to a political decision maker is the delivery of votes. Admittedly, Hale's theoretical propositions remain analytically open to what kind of actors – financial-industrial groups, governors, or (as in the present case) oligarchs – step into the role of substitutes, depending on the contextual variables. He posits that the exact nature of party substitutes may differ from society to society, since it largely "hinges on the particular pattern of concentration of those political and economic resources that can potentially be mobilized for electoral purposes".³⁶

In this sense, to demonstrate that in the post-Orange years the Ukrainian oligarchs indeed assumed the function of political party substitutes after their rise and establishment during the Kuchma term, evidence must be provided of their critical support for candidates in the Ukrainian elections. This will be the task of the section below.

To start, as it was shown above, the rise of oligarchic influence in Ukrainian politics revealed that these actors were an established part of the Ukrainian political scene – as parliamentarians, top executives, and others. By the beginning of the Orange Revolution, they actively sought to reshape the political system by using their wealth of material, organizational, and other resources to deliver votes to prospective candidates. In Ukrainian politics, clear examples along this line come from both the pro-Orange political side as well as the Party of Regions.

As for the latter, Avioutskii claims that the Party of Regions was created in order to achieve a well-defined objective: victory for Prime Minister Yanukovich in the 2004 presidential elections. In subsequent years, the objective was slightly modified by widening its electoral base beyond Donetsk oblast. The majority of party control remained behind its indubitable powerholder, Rinat Akhmetov. In Avioutskii's assessment, "His influence in policy making is so overwhelming that even his opponents are bound to appoint his representatives to high-ranking posts in the state administration [...] This is considered a kind of parallel government in Ukraine. The nominal leader of the P(arty) of R(egions), V. Yanukovich, is in fact supported by only a very small circle of party members".³⁷ Avioutskii further lists ten key oligarchs connected to Rinat Akhmetov and the

³⁶ Henry E. Hale, "Why Not Parties? Electoral Markets, Party Substitutes, and Stalled Democratization in Russia," *Comparative Politics* 37, no. 2 (2005): 150.

³⁷ Viatcheslav Avioutskii, "The Consolidation of Ukrainian Business Clans," *Revue Internationale D'intelligence Économique* 2, no. 1 (2010): 127.

Party of Regions. Matuszak provides a more elaborate map of their connections to other political and oligarchic figures.³⁸

It is clear from the Party of Regions' performance in the Ukrainian parliamentary elections that oligarchic support for this political project was essential to gain a landslide of votes. After its inception in 1997, in the first electoral cycle (1998) the Party of Regions won only two seats in the Verkhovna Rada. However, after major backing from the oligarchic groups – at the brink of a possible power transition from Kuchma to Yanukovych, when new political alliances were forged – the Party of Regions experienced a dramatic spurt in growth: in the 2002 elections it saw a thirteen-fold increase in gained party seats. Furthermore, in the 2006 elections it claimed 186 seats.

With that, oligarchs' parliamentary influence was slated only to grow when the constitutional reforms of 2006 shifted the Ukrainian electoral system to a closed-list, fully proportional electoral format. This institutional rearrangement provided incentives for oligarchs to engage not only as individual deputies but, more importantly, as high-profile sponsors, leaders, and managers of political parties. Rinat Akhmetov, for instance, became a Rada deputy in 2006 and again in the snap elections of 2007, as #5 and #3, respectively, on the party list of the Party of Regions.

Not only did the oligarchs uniquely act through the Party of Regions by delivering votes to prospective presidential and parliamentary candidates, as predicted by Henry Hale, but moreover they acted directly to offer and barter prospective electoral votes. Thus, Donetsk-based oligarchs approached Viktor Yushchenko early on after his resignation as prime minister in 2001 with proposals to support his candidacy by delivering close to 10% of the votes in the Donbas region.³⁹

Further evidence that the Party of Regions was able to carry its banner only as far as the oligarchs were willing to take it is the contrast between the electoral results for the Party in 2012 and 2014. The new electoral law of 2011 reinstated a mixed electoral system, changing it back from a fully proportional one. The effects of this change are primarily felt at the level of single-member (first-past-the-post) districts. At the electoral level, the reputational assets and damages of political parties during transition may vary vastly. But the ability of individual candidates to appeal to (and occasionally buy the votes of) localized district interests is to the advantage of those "pork-rich" candidates who have connections to the consolidated executive powers and/or oligarchic support and resources. Hence, for instance, while the Party of Regions was trailing in approval ratings, at around a modest 20%, it was nonetheless able to amass a sweeping 113 of 225 seats in single-member districts.

This party became a lynchpin for political and oligarchic connections and interests from 2001 to 2015, and its collapse was also revealing of who was acting behind the scenes. So, immediately after Yanukovych's exodus, the Party of Regions fell

³⁸ Sławomir Matuszak, *The Oligarchic Democracy: The Influence of Business Groups on Ukrainian Politics* (Warsaw: Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia, 2012).

³⁹ Taras Stetskiv, "We Invited Kuchma Over to Sit, Drink and Talk," *Hvylyna.net*, 2016, <http://hvylyna.net/interview/politics2/taras-stetskiv-mi-zaprosili-kuchmu-do-sebe-tipu-posiditi-vipiti-pogomoniti.html>.

apart, and its head, Mr. Rybak, resigned two days afterwards. This is another sign that the party primarily served the needs and interests of certain figures behind it, rather than functioning to give policy representation to its members and voters. To underscore this point, in the 2015 local elections most of the former Party of Regions representatives were standing for office under various new party banners⁴⁰ – set up and run, in fact, by the same group of key political and oligarchic actors as before.⁴¹

This is precisely the way, as predicted by Henry Hale, that the oligarchs backing Mr. Yanukovych were acting as party substitutes, promising votes in a system that was based on their connection to voters, through controlling their salaries and employment. Indeed, these tactics of voter pressure, intimidation, ballot stuffing, and falsification to boost the electoral results to a desired number were later used by the Kuchma regime and his team in the 2004 elections, sparking the onset of the active stage of the Orange Revolution amid the accusations of electoral fraud.

As for the Orange leaders themselves, their political fortunes likewise were strongly linked to the oligarchic weight behind them. As the "grand balancer" Kuchma was preparing to leave office, his prospective successor, Viktor Yanukovych, indicated that only certain oligarchic groups would be privileged. In this context, many Ukrainian oligarchs found it more profitable to put their stakes with the opposition camp under the leadership of Viktor Yushchenko. Petro Poroshenko, a chocolate magnate, appeared on stage at the Orange protests, whereas others preferred less public gestures that involved backdoor negotiations and material support. Yulia Tymoshenko, Viktor Yushchenko's ally, was backed by her Dnipropetrovsk connection, the oil and banking mogul Ihor Kolomoisky.⁴²

Lucan Way estimated that overall, Yushchenko's presidential campaign cost over \$100 million, which went to fund "nearly ubiquitous banners and logos; transport[ation] for poll observers and thousands of \$300 video cameras to record violations on election day; enormous video screens and other equipment for rock concert-like demonstrations all over the country in the aftermath of the fraudulent election; and tents, camp kitchens, and other equipment to facilitate the occupation of central Kyiv".⁴³ Such influx of capital was from the Ukrainian large and medium business elites, the author argues, with Western funding for exit polls and other training programs paling in comparison.

My interview with a Ukrainian activist also confirms that support from the West was primarily received through Western NGOs for training conducted by

⁴⁰ Svitlana Dorosh, "Opposition Block at Elections: Victory or Imitation?", *bbc.com*, November 24, 2015, https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/11/151019_opposition_block_election_chances_sd

⁴¹ Vitaliy Hrushevskiy, "'Oppositional Block' Are Yanukovych's Best Students Says Ex-Party of Regions Member," *Unian.ua*, September 17, 2014, <https://www.unian.ua/politics/986103-eks-regional-opozitsiyniy-blok-tse-kraschi-uchni-yanukovicha.html>.

⁴² Oleh Havrylyshyn, *The Political Economy of Independent Ukraine: Slow Starts, False Starts, and a Last Chance?* (London, UK: Palgrave MacMillan, 2016).

⁴³ Lucan Way, "The Real Causes of the Color Revolutions," *Journal of Democracy* 19, no. 3 (2008): 55–69.

Serbian and Georgian counterparts, rather than direct financial contributions. Other insiders' reports, looking back at these events years after they took place, also confirm that Western partners provided training, advice, and analytical support rather than direct funding.⁴⁴

The financial capital and networks that Ukrainian oligarchs generated during the 1990s were turned to serve rising politicians in exchange for continued security of their rent-seeking channels and guarantees of immunity from prosecution. In this way, the declared values of the Orange Revolution, such as "Bandits – Behind Bars!" and other promises of ridding the post-Orange Revolution Ukrainian government of bribery and corruption were, to a degree, Problematic from the very beginning. The Orange politicians were backed by certain oligarchs who supplied them with organizational and material resources in exchange for non-execution of the Orange threats – the very same resources that Henry Hale predicts party substitutes are designed to supply to their political allies.

Several contextual events inaugurated a new relationship between business and government elites in Ukraine after the Orange Revolution. On the political side, the inability of the government to assuage public discontent following the assassination of the muckraking journalist Heorhi Gongadze, the "Kuchmagate" scandal, and Prime Minister Viktor Yushchenko's resignation after his largely successful 1996 monetary reform revealed a deep crisis in the current authoritarian-leaning system, which routinely handled viable opposition by resorting to extra- or quasi-judicial violence. To some degree, as a reaction to these tendencies there was a growing consensus among business and political elites that more power and authority should be shifted to the parliament. With 450 electoral seats, the Verkhovna Rada of Ukraine offered a more diversified field for competing oligarchic influences than a single-handed decision-making process by the President. This reaction was finalized in an agreement, signed in the heat of the Orange Revolution on December 7, 2004, between the Orange leaders and the outgoing regime, shifting the institutional setup of Ukraine from the semi-presidential to the parliamentary model.

After the victory of Viktor Yushchenko, Ukrainian oligarchs were in a waiting mode to see what his policy toward the big capital elites was going to be. Certain oligarchic opponents that had lined up behind Mr. Yanukovych were afraid of retributions. In fact, after Yushchenko left Presidential office, a former Orange colleague accused him of receiving bribes in cash from the very oligarchs who had supported Yanukovych and Kuchma, in return for security guarantees that he allegedly agreed to provide to them.⁴⁵

⁴⁴ Taras Stetskiv, "We Invited Kuchma Over to Sit, Drink and Talk," *Hvylyna.net*, 2016, <http://hvylyna.net/interview/politics2/taras-stetskiv-mi-zaprosili-kuchmu-do-sebe-tipu-posiditi-vipiti-pogomoniti.html>.

⁴⁵ Mykola Tomenko, "After the Revolution, Yanukovych Oligarchs Brought Cases with Cash to Yushchenko," *Intvua.com*, 2012, <http://intvua.com/news/politics/51572-tomenko-srazu-posle-revolucii-yuschenko-zanosili-chemodany-s-dengami-oligarhi-iz-okruzheniya-yanukovicha-video.html>.

Contrary to the Orange slogans promoting the cleansing of government from corrupt influences, no retributive actions were implemented. Instead, Yushchenko shied away from the role that Kuchma had practiced in his relations, monitoring and arbitration between the oligarchs. For their part, the waiting mode for the oligarchs was exacerbated by several extenuating circumstances. In the first few years of his presidency, Yushchenko underwent 26 surgeries to counter the debilitating effects of poison.⁴⁶ Second, during the first three months of his presidency the time of convalescence for Mr. Yushchenko was combined with extensive official visits abroad. Both these personal and logistical reasons contributed to Yushchenko's general reluctance to assume the same "arbiter" role for oligarchs that Kuchma had previously held.

Hence, a large majority of the oligarchs understood that no arbitration, balancing, or punishment would be disbursed from Yushchenko's office. Meanwhile, Prime Minister Yulia Tymoshenko, a former oligarch herself, conveyed a different position early in her premiership in 2005. She stated that oligarchs are not to be jailed or prosecuted, but rather that their capital needs to be "legalized" in Ukraine and fill government coffers. "I believe that oligarchs are not to be jailed but they are to be forced to share," she said on the record in April 2005.⁴⁷

Thus, at the beginning of the Orange regime this group of party substitutes received assurances that neither persecution for malfeasance nor wrongly directed political support were going to threaten their personal or business security. They were encouraged to come out of the shadow and become more publicly visible and socially engaged. In terms of their relative influence vis-à-vis each other and the rest of the government, the oligarchs were left to settle their affairs without Yushchenko's direct interference, except for a few who were connected by their rent-seeking to him personally.

In this context, oligarchic groups functioned as party substitutes during the post-Orange years in a few distinct ways. First, their influence on Ukrainian politics through the ability to deliver votes was evident in the new approach of the Ukrainian media to covering the political landscape of the country. During Kuchma's presidency, government censorship and *temnyky* (regime-scripted instructions on how to cover the political news) were repressive practices against which the pro-Orange journalists eventually rebelled. But the live coverage of the Orange protests that was broadcast by 5 Kanal – a media resource owned by Petro Poroshenko – was a remarkably new phenomenon for Ukrainian political and social life. Subsequently, the new media freedom that President Yushchenko's administration ushered in was a notable achievement for the Orange government protection of civil liberties.

On the flip side of such liberalization of speech, however, the major media outlets also became loudspeakers for specific political ideologies and interests. Indeed, it

⁴⁶ Viktor Yushchenko, *Non-State Secrets: Notes from Memories' Distant Shores* (Kharkiv: Folio, 2014), 323.

⁴⁷ "Tymoshenko Won't Kill the Oligarchs, She Will Milk Them," *Pravda.com*, 2005, http://www.pravda.com.ua/news/2005/04/18/3008921/mode_amp/.

became a customary practice for Ukrainian oligarchs to buy major media and news outlets and use them to promote certain ideological positions, policies, and party images while sheltering their owners from negative exposure.⁴⁸ In fact, their influence on public political opinion was so prominent in Ukraine that of the 80% of the Ukrainian population for whom television was a primary information medium, in 2004–15 two-thirds were receiving their news from stations controlled by Ukrainian oligarchs.⁴⁹

Therefore, through their media influence the Ukrainian oligarchs were displacing the essential functions of political parties in two ways. First, they were activating citizens during elections and mobilizing them to political participation (e.g., 5 Kanal coverage of the protests, etc.). Second, the oligarchic media were providing ideological linkages between voters and candidates by informing the electorate about policy choices in different local and national elections during the transitional post-Orange years, thereby shaping voter preferences for specific policy alternatives.

Finally, another example of oligarchic substitution for political parties during the transitional post-Orange Revolution years was the effect of dwindling oligarchic support on the demise of the Orange political party *Nasha Ukraina*. Similarly to the fortunes of the Party of Regions, as political chances for re-election slipped rapidly away from President Yushchenko due to domestic policy failings and political infighting, so was the oligarchic backing withdrawn for the Orange Party's projects. *Nasha Ukraina* was in fact officially registered as a political party only after the revolution was finished, in 2005. This was done primarily in order to coalesce the electoral popularity of Viktor Yushchenko and capitalize on the name brand "*Nasha Ukraina*" that technically, prior to 2005, was simply a coalition of political parties that had already been functioning on the Ukrainian political horizon for years. Namely, there was no acute gap in representation that the *Nasha Ukraina* party was aiming to fill, but rather it was attempting to capture the political momentum of the popularity of the Orange political forces and give it a distinctly Yushchenko-associated brand name – as opposed to, say, Yulia Tymoshenko, his ally quickly turned rival, who already had a political party of her own.

As a party, *Nasha Ukraina* did succeed: a year following its foundation and in a bloc with other parties under the same umbrella name, "*Nasha Ukraina*" collected 13.95% of votes in the 2006 parliamentary elections. Again, such confusing name-branding – from being the title for a political alliance during the revolution to becoming a party name, which was subsequently given as the name of a political bloc – is another sign that its political handlers were more concerned with capturing the association with Viktor Yushchenko rather than necessarily fashioning a dis-

⁴⁸ Joseph Dresen, "Media in Ukraine: A Domain of the State, the Oligarchs, or the Politics?," Wilson Center, July 7, 2011, <https://www.wilsoncenter.org/publication/media-ukraine-domain-the-state-the-oligarchs-or-the-public>. Iryna Fedets, "Oligarchs on the Airwaves." *Foreign Policy* (blog), November 11, 2015, <https://foreignpolicy.com/2015/11/11/oligarchs-on-the-airwaves-ukraine-media/>.

⁴⁹ Heiko Pleines, "Oligarchs and Politics in Ukraine," *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization* 24, no. 1 (2016): 123–24.

tinct ideological and policy position to represent voters. Once again, as the political chances for re-election were turning out to be dim and oligarchic alliances shifted away from Yushchenko to new players, the party's electoral results slumped. In the snap elections of 2007, Nasha Ukraina had to add another political ally, the People's Self-Defense party, to remain at the same level of electoral support. And once President Yushchenko was out of office, in the following parliamentary elections of 2012, Nasha Ukraina failed to get past the 5% electoral threshold, only receiving 1.11% of national votes. As votes and oligarchic support shifted from this party, the ability of Nasha Ukraina to sustain a tangible political relevance, or even presence, in the Ukrainian party system waned. Pleines underscores this point of shifting oligarchic alliance, which moves from one political leader to another in an almost cyclical nature, by pointing out that "with their informal influence over a significant share of parliamentary deputies and with their control of important mass media, oligarchs [...] clearly contributed to the creation of an uneven playing field, putting the political opposition at a pronounced disadvantage" and, as a result, "as catalysts for an ongoing change [...] giving additional support to the supposedly winning side."⁵⁰

To summarize, the oligarchic influences were strong and privileged under President Kuchma, who had a balancing effect on the oligarchs with the constant threat of an authoritarian crackdown. Yet the oligarchic influences *after* the Orange Revolution not only remained strong, they further expanded in both the economic and political realms. This was done through the encouragement of quasi-transparency, "social responsibility" projects and direct involvement in the formation of parties, organizations, and legislative activities, without proper governmental vigilance as to their potentially harmful business or political practices. Political-oligarchic ties were not only *not* severed during the Orange regime, they further exacerbated the party-oligarchic-parliamentary dysfunction in Ukraine – and, as I have shown, the role of oligarchs as party substitutes in this regard was very paramount.

Conclusions and Discussion

This article has advanced the position that the transitional nature of the political system in Ukraine around the time of the 2004 Orange Revolution formed a specific environment of political uncertainty, where elected officials were more prone to seek accommodation of their interests beyond the traditional voter base, in order to have continued political relevance, maintain or enhance their reputation, and ensure a safe exit and/or political immunity, rather than merely obtain electoral votes. At the same time Ukrainian oligarchs – who had navigated a precarious balancing scheme for years during Kuchma's presidency and accumulated a wealth of material and organizational resources – became logical providers of such "political goods" to transitional Ukrainian leaders. Furthermore, during the post-Orange years, Ukrainian economic elites tipped the institutional balance

⁵⁰ Heiko Pleines, "Oligarchs and Politics in Ukraine," *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization* 24, no. 1 (2016): 126.

from depending on the government for *krysha* protection and immunity firmly toward utilizing diverse government resources in their augmented role as party substitutes for personal economic gain.

Furthermore, despite the public Orange promises to impose order and justice, Ukrainian oligarchs received assurances of personal and business security from the Orange camp very early on after the revolution. After the oligarchs' major concerns for security and continued profit-making were satisfied, they waited for "arbitration" from the top executive office. However, instead they were allowed to vie for economic influence and advantage vis-à-vis the government and between themselves. On the other hand, regarding engagement with the political system, the oligarchs were encouraged to come out of the shadow. This explains their growing numbers in lists of the extremely wealthy both in Ukraine and abroad. In addition, these business elites were given a new role of "socially responsible actors" that provided them a direct connection to President Yushchenko and his family.

As the dynamic of the relationship between the oligarchs and the Orange leaders became more solidified (i.e., no prosecution, no arbitration, more publicity, more "social responsibility," and tacit support from the Orange camp), the oligarchs switched more of their efforts toward party formation and management. Their role as party substitutes able to offer, barter for, and deliver significant votes through a variety of media, financial, and administrative resources became dominant in the Ukrainian political system. In this research, I have shown that oligarchic involvement in post-Orange Ukrainian party politics was critical to the political fortunes of the Party of Regions and Nasha Ukraina, positioned on either side of the political divide.

One theoretical aspect merits discussion at this point, as it could also serve as a fruitful future extension of the current paper. As mentioned above, Henry Hale's concept of party substitutes takes its analytical roots from an economic model. However, if we analytically transpose the concept of party substitutes from its economic theoretical background to more mainstream research on political parties and political behaviour, then oligarchic actors as substitutes can be shown to fulfill other functions that parties normally carry out in democratic or democratizing political systems. In juxtaposition to Hale's model of what candidates receive from their sponsors (party substitutes), the focus could be shifted to what voters receive from parties, or their substitutes, in such a relationship. The functions of parties vis-à-vis voters are varied, and could be summarized as *campaign linkages* (parties recruits candidates and set parameters of electoral process), *participatory linkages* (parties activate citizens during elections and mobilize them to vote), *ideological linkages* (parties inform and shape voting preferences on policy alternatives), *representative linkages* (parties represented in parliament achieve congruence with citizen policy preferences), and *policy linkages* (parties deliver on electoral policy promises).⁵¹ All of these could be examined in the post-Orange and/or post-Euro-

⁵¹ Russell J. Dalton, David M. Farrell, and Ian McAllister, "Parties and Representative Government," in *Political Parties and Democratic Linkage* (Oxford: Oxford University Press, 2011), 6.

maidan years to determine the specific processes by which oligarchs influence the political landscape of party politics in Ukraine.

Finally, connected with the above point, the propositions in this paper leave an interesting open door for the analysis of the current processes that are underway in today's Ukraine. If we consider that the Euromaidan movement ushered in a new transitional period for Ukraine, and that the armed conflict in the east of the country is still threatening political stability, it signals that the current (post-Euromaidan) revolution in Ukraine is far from over. This is especially the case because reforms to the political system in accordance with the values of the Revolution of Dignity have not yet been firmly put in place. Thus, according to the propositions elaborated in this research, it is logical to conclude that oligarchic actors still maintain the ability to function as party substitutes in the current political context. Further possible research could therefore more broadly encompass the period from the Orange Revolution to present, as Ukraine's attempts continue to fashion its political future in the globalizing world of the 21st century.

Лідія ЗУБИЦЬКА
**Виникнення та розвиток олігархічних груп
як заміників партійної системи в Україні:
оцінка постреволюційного (помаранчевого) періоду**

*Лідія Зубицька – запрошена науковиця Інституту досліджень Росії та Євразії
Уппсальського університету (Швеція),
докторка політичних наук (Канзаський університет, США).*

У статті відстежено зародження і встановлення українських олігархів у політичній системі держави як «заміників партій» під час перехідного періоду, пов'язаного з подіями Помаранчевої революції. Зміна політичного режиму в Україні створила специфічні умови політичної непередбачуваності. Під впливом цього чинника політичні обранці були цілеспрямовані не так на переобрання і пов'язаного з ним задоволення інтересів виборців, як на забезпечення власної політичної актуальності, репутації, недоторканності та/або безпечного виходу з політики. Ці «політичні товари» могли надати обраним політикам українські олігархи, які протягом попередніх років президенства Леоніда Кучми назбирали істотні матеріальні й організаційні ресурси. Отже, певні угруповання економічних еліт країни, набувши нової функції «заміників партій», переважили шальки інституційної рівноваги від власної урядової залежності в питаннях захищеності від владних посягань (потре-

ба «криші») в бік використання урядових структур і надр для особистих економічних прибутків.

Ключові слова: олігархія, партійна система, процес політичного переходу, Помаранчева революція

Bibliography

Åslund, Anders. "The Economic Policy of Ukraine after the Orange Revolution." *Eurasian Geography and Economics* 46, no. 5 (2005): 327–53.

Åslund, Anders. *How Ukraine Became a Market Economy and Democracy*. Columbia University Press, 2009.

Åslund, Anders, and Michael McFaul, eds. *Revolution in Orange: The Origins of Ukraine's Democratic Breakthrough*. Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace, 2006.

Avioutskaa, Viatcheslav. "The Consolidation of Ukrainian Business Clans." *Revue Internationale D'intelligence Économique* 2, no. 1 (2010): 119–41.

Balmaceda, Margarita Mercedes. "The Politics of Energy Dependency: Ukraine, Belarus, and Lithuania between Domestic Oligarchs and Russian Pressure." *Studies in Comparative Political Economy and Public Policy*, vol. 40. University of Toronto Press, 2013.

Brader, Ted, Joshua A. Tucker, and Dominik Duell. "Which Parties Can Lead Opinion? Experimental Evidence on Partisan Cue Taking in Multiparty Democracies." *Comparative Political Studies* 46, no. 11 (2013): 1485–1517.

Chervonenko, Vitaliyy. "Karta oliharkhiv Ukrainy ta ikhii vplyv na vladu," *BBC Ukraina*, March 27, 2015, http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/03/150326_oligarch_ukraine_map_vc

Dalton, Russell J., and Steven Weldon. "Partisanship and Party System Institutionalization." *Party Politics* 13, no. 2 (2007): 179–196.

Dalton, Russell J., David M. Farrell, and Ian McAllister. "Parties and Representative Government." In *Political Parties and Democratic Linkage*. Oxford: Oxford University Press, 2011.

Dresen, Joseph. "Media in Ukraine: A Domain of the State, the Oligarchs, or the Politics?," Wilson Center, July 7, 2011, <https://www.wilsoncenter.org/publication/media-ukraine-domain-the-state-the-oligarchs-or-the-public>.

Dorosh, Svitlana. "Opposition Block at Elections: Victory or Imitation?," *bbc.com*, November 24, 2015, https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/11/151019_opposition_block_election_chances_sd

Fedets, Iryna. "Oligarchs on the Airwaves." *Foreign Policy* (blog), November 11, 2015, <https://foreignpolicy.com/2015/11/11/oligarchs-on-the-airwaves-ukraine-media/>.

Gould, John A. *The Politics of Privatization: Wealth and Power in Postcommunist Europe*. Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers, 2011.

Hale, Henry E. "Why Not Parties? Electoral Markets, Party Substitutes, and Stalled Democratization in Russia." *Comparative Politics* 37, no. 2 (2005): 147–166.

Hale, Henry E. *Patronal Politics: Eurasian Regime Dynamics in Comparative Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.

Havrylyshyn, Oleh. *The Political Economy of Independent Ukraine: Slow Starts, False Starts, and a Last Chance?* London, UK: Palgrave MacMillan, 2016.

Hrushevskiy, Vitaliy. "'Oppositional Block' Are Yanukovych's Best Students Says Ex-Party of Regions Member," *Unian.ua*, September 17, 2014, <https://www.unian.ua/politics/986103-eks-regional-opozitsiyniy-blok-tse-kraschi-uchni-yanukovicha.html>.

Kitschelt, Herbert. "Formation of Party Cleavages in Post-Communist Democracies: Theoretical Propositions." *Party Politics* 1, no. 4 (1995): 447–472.

Kreuzer, Marcus. "Assessing Causal Inference Problems with Bayesian Process Tracing: The Economic Effects of Proportional Representation and the Problem of Endogeneity." *New Political Economy* 21, no. 5 (2016): 473–83.

Kuchma, Leonid. "Oligarchs Disappointed Me Less Than Yushchenko," *Unian.ua*, September 22, 2018, <https://www.unian.ua/politics/231837-kuchma-rozpo-viv-yak-viv-yuschenka-pochinayuchi-z-natsbanku.html>

Kudelia, Serhiy. "Society as an Actor in Post-Soviet State-Building." *Demokratizatsiya* 20, 2 (2012): 149.

Kudelia, Serhiy, and Taras Kuzio. "Nothing Personal: Explaining the Rise and Decline of Political Machines in Ukraine." *Post-Soviet Affairs* 31, no. 3 (2015): 250–78.

Leshchenko, Serhiy. "Yushchenko: A Done Deal," *Pravda.ua*, December 19, 2007, http://blogs.pravda.com.ua/authors/leschenko/476941e5a73cf/page_3/.

Lucan, Way. "The Real Causes of the Color Revolutions." *Journal of Democracy* 19, no. 3 (2008): 55–69.

Lupu, N., and R. B. Riedl. "Political Parties and Uncertainty in Developing Democracies." *Comparative Political Studies* 46, no. 11 (2013): 1339–65.

Markus, Stanislav. *Property, Predation, and Protection*. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2015.

Martz, John D. *The Politics of Clientelism: Democracy & the State in Colombia*. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 1997.

Matuszak, Sławomir. *The Oligarchic Democracy: The Influence of Business Groups on Ukrainian Politics*. Warsaw: Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia, 2012.

Melnykovska, Inna, and Rainer Schweickert. "Who You Gonna Call?: Oligarchic Clans as a Bottom-up Force of Neighborhood Europeanization in Ukraine." *Arbeitspapiere Des Osteuropa-Instituts* 67 (2008): 1–32.

Melnykovska, Inna, Rainer Schweickert, and Tetiana Kostiuchenko. "Balancing National Uncertainty and Foreign Orientation: Identity Building and the Role of Political Parties in Post-Orange Ukraine." *Europe-Asia Studies* 63, no. 6 (August 2011): 1055–72.

Moskal, Hennadiy. "Oligarchs Transfers Millions to The Hospital of the Future. Funds Embezzled," *Censor.net*, June 7, 2016, https://censor.net.ua/photo_news/392146/na_initsiiovanuyu_yuschenko_bolnitsu_budushego_oligarhi_oppozitsionery_i_fondy_vydilili_445 mln_dollarov.

"Oligarchs Are Not Happy with Yushchenko's Daughter," *Gazeta.ua*, April 14, 2008, https://gazeta.ua/articles/politics/_oligarhi-ne-zadovoleni-donkoyu-uschenka-a-ahmetov-ne-perebirlivij/214814.

Pleines, Heiko. "Manipulating Politics: Domestic Investors in Ukrainian Privatisation Auctions 2000–2004." *Europe-Asia Studies* 60, no. 7 (2008): 1177–97.

Pleines, Heiko. "Oligarchs and Politics in Ukraine." *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization* 24, no. 1 (2016): 105–127.

"Private Clinic Instead of 'The Hospital of the Future' in Ukraine," *Korrespondent.net*, June 20, 2016, Korrespondent.Net. <http://ua.korrespondent.net/ukraine/3700424-zamist-likarni-maibutnoho-v-ukraini-ziavylasia-pryvatna-klinika>.

Puglisi, Rosaria. "The Rise of the Ukrainian Oligarchs." *Democratization* 10, no. 3 (2003): 99–123.

Radnitz, Scott. "The Color of Money: Privatization, Economic Dispersion, and the Post-Soviet 'revolutions.'" *Comparative Politics* 42, no. 2 (2010): 127–146.

Rojansky, Matthew. "Corporate Raiding in Ukraine: Causes, Methods and Consequences," *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization*, 22, no. 3 (2014): 411–43.

Slater, Dan, and Erica Simmons. "Coping by Colluding Political Uncertainty and Promiscuous Powersharing in Indonesia and Bolivia." *Comparative Political Studies* 46, no. 11 (2013): 1366–1393.

Stetskiy, Taras. "We Invited Kuchma Over to Sit, Drink and Talk," *Hvylyna.net*, 2016, <http://hvylyna.net/interview/politics2/taras-stetskiy-mi-zaprosili-kuchmu-do-sebe-tipu-posiditi-vipiti-pogomoni.html>.

Tavits, Margit. "Organizing for Success: Party Organizational Strength and Electoral Performance in Postcommunist Europe," *The Journal of Politics* 74, no. 1 (2012): 83–97.

Tomenko, Mykola. "After the Revolution, Yanukovych Oligarchs Brought Cases with Cash to Yushchenko," *Intvua.com*, 2012, <http://intvua.com/news/politics/51572-tomenko-srazu-posle-revolyucii-yuschenko-zanosili-chemodany-s-dengami-oligarhi-iz-okruzheniya-yanukovicha-video.html>.

"Tymoshenko Won't Kill the Oligarchs, She Will Milk Them," *Pravda.com*, 2005, http://www.pravda.com.ua/news/2005/04/18/3008921/mode_amp/.

"Ukraine wants IKEA store, 'symbol' of anti-corruption fight," *World Bulletin*, last modified October 14, 2015, <http://www.worldbulletin.net/europe/165278/ukraine-wants-ikea-store-symbol-of-anti-corruption-fight>.

Way, Lucan. "Kuchma's Failed Authoritarianism." *Journal of Democracy* 16, no. 2 (2005): 131–45.

Wayne, Leslie. "A Ukrainian kleptocrat wants his money and U.S. asylum," *The New York Times*, July 6, 2016, https://www.nytimes.com/2016/07/07/business/international/a-ukrainian-kleptocrat-wants-his-money-and-us-asylum.html?_r=0.

"Yushchenko Plans to Meet with Oligarchs Quarterly," *Censor.net*, July 4, 2007, https://censor.net.ua/news/11795/yuschenko_nameren_vstrechatsya_s_oligarhami_ejekvartalno.

Yushchenko, Viktor. *Non-State Secrets: Notes from Memories' Distant Shores*. Kharkiv: Folio, 2014.

Hanna SÖDERBAUM
**Elite Giving in Ukraine:
State Relations and Legitimacy¹**

Hanna SÖDERBAUM – PhD, Economic History, Uppsala University.

Since the late 1990's, wealthy businessmen-politicians in Ukraine have been initiating private philanthropy foundations. This article explores the purposes these giving organizations serve. The empirical basis of the study consists of forty-six original interviews, of which most were with the donors, directors, and project managers of ten selected foundations. Additional interviews with experts and other businessmen-donors and giving organizations provide important viewpoints as well as details on the institutional framework within which the giving organizations exist. The article shows how the institutionalization of elite giving in Ukraine can be interpreted as a mix of compensating for state failure in order to benefit society, a legitimization strategy of the wealthy elite, and an instrument for state actors to influence business.

Keywords: *elite giving, foundations, economic and political elites, transition, legitimacy*

Introduction

Private philanthropy foundations have been initiated by wealthy businessmen-politicians in Ukraine since the late 1990s. The transition from the Soviet economy entailed radical changes in the ownership of business operations, as well as the provision of welfare services. Ukraine experienced a rise of extremely wealthy businessmen in a system of intertwined relations between business and politics.² The extant Soviet political elite in the country stayed rather intact, due to

¹ The author is thankful for constructive feedback from Orsi Husz, Li Bennich-Björkman, Mychailo Wynnnyckyj, colleagues at the Economic History Department at Uppsala University, the editors and anonymous reviewers. The generous support of the Swedish Institute and Olle Engkvist Byggnästandare Foundation is gratefully acknowledged.

² See Eva Bellin, "Contingent Democrats: Industrialists, Labor, and Democratization in Late-Developing Countries," *World Politics* 52, no. 2 (2000): 175–205, Rosaria Puglisi, "The rise of the Ukrainian oligarchs," *Democratization* 10, no. 3 (2003): 99–123, and Inna Melnykovska, "Big Business and Politics in Ukraine: The Evolution of State-Business Relations," *Emecon: Employment and Economy in Central and Eastern Europe* 1 (2015), http://www.emecon.eu/fileadmin/articles/1_2015/1%202015%20MelnykovskaN.pdf. The rise of one extremely wealthy business-

the persistence of network politics or *patronal politics*.³ Consequently, the legacy of the Soviet Union maintained a strong hold over the bureaucracy in newly independent Ukraine. Meanwhile, large segments of the public perceived the redistribution of property that took place from the state to certain individuals as illegitimate; this, in turn, increased the likelihood of nationalization and reprivatization.⁴ It seems reasonable to understand these giving initiatives as possible attempts to legitimize the wealthy elite's extraordinary position in society, whether as individuals or as a group.

Philanthropy is beneficial for both donors and recipients,⁵ and philanthropic power has never been entirely disconnected from political control, even when the philanthropist has officially abstained from political power.⁶ However, theories on the motives behind elite giving are only rarely investigated in an empirically way;⁷

woman (Yulia Tymoshenko) is perhaps an exception that proves the rule here that the use of the term "businessmen" is not a disparaging instance of sexism.

³ Henry Hale, *Patronal Politics* (New York: Cambridge University Press, 2015).

⁴ See Sergei Guriev, and Andrei Rachinsky. "The Role of Oligarchs in Russian Capitalism," *Journal of Economic Perspectives* 19, no. 1 (2005): 131–150.; Olga Kesarchuk, "The Attitudes and Adaptation Strategies of Oligarchs to Ukraine's Democratization" (Conference paper) Canadian Political Science Association Vancouver, BC. June 4–6, 2008, 15; Sławomir Matuszak, "The oligarchic democracy: The influence of business groups on Ukrainian politics," *Osrodek studio wschodnich* (Centre for Eastern studies) no. 42 (September 2012), Warsaw. Accessed January 31, 2018. Retrieved from https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/prace_42_en.pdf, Chrystia Freeland, *Sale of the Century: Russia's Wild Ride from Communism to Capitalism* (New York: Crown Business, 2000).

⁵ Thomas Adam, *Philanthropy, Patronage, and Civil Society: Experiences from Germany, Great Britain, and North America* (Bloomington: Indiana University Press, 2004).

⁶ Thomas Adam, *Buying Respectability: Philanthropy and Urban Society in Transnational Perspective, 1840s to 1930s* (Bloomington: Indiana University Press, 2009), 95.

⁷ For valuable contributions to theories on motives, see, for example: Nicola Guilhot, "Reforming the world: George Soros, Global capitalism and the philanthropic management of the social sciences," *Critical Sociology* 33 (2007): 447–464, Marcel Mauss, *The gift: forms and functions of exchange in archaic societies* (London: Routledge & Kegan Paul, 1970), James Andreoni, "Impure Altruism and Donations to Public Goods: A Theory of Warm-Glow Giving," *The Economic Journal* 100, no. 401 (June 1990): 464–477, Jerome B. Schneewind, ed., *Giving: Western Ideas of Philanthropy* (Bloomington: Indiana University Press, 1996), Francie Ostrower, *Why the wealthy give: The culture of elite philanthropy* (Princeton: Princeton University Press, 1995), Teresa Oden-dahl, *Charity begins at home: Generosity and self-interest among the philanthropic elite* (New York: Basic Books, 1990), Carol M. Sánchez, "Motives for Corporate Philanthropy in El Salvador: Altruism and Political Legitimacy," *Journal of Business Ethics* 27, no. 4 (2000): 363–366, Brian Duncan, "A theory of impact philanthropy," *Journal of Public Economics* 88, no. 9–10 (August 2004): 2159–2180, Alfred H. Y. Lin, "Warlord, Social Welfare and Philanthropy: The case of Gouangzhou under Chen Jitang, 1929–1936," *Modern China*. 30, no. 2 (2004): 156, Thomas Adam, *Buying Respectability: Philanthropy and Urban Society in Transnational Perspective, 1840s to 1930s* (Bloomington: Indiana University Press, 2009), 95, Filip Wijkström, and Stefan Einars-son, *Foundations in Sweden – Their scope, roles and visions* (Stockholm School of Economics, The Economic Research Institute, 2004), 24–26). On the role in society, critics raise concerns that benevolence must give a voice and not just money to those who are silenced (Patricia Moon-ey-Nickel, and Angela Eikenberry, "A critique of the discourse of marketized philanthropy" *American behavioural Scientist* 52, no. 7 (2009): 986).

moreover, most existing studies are conducted in the context of stable democracies. While it is impossible to disentangle any one-dimensional motives in order to explain philanthropy, it is interesting to investigate the nature of specific philanthropic initiatives; this especially concerns foundations that are set up by the political and economic elite in a transforming society. In stable democracies, elites are constrained by institutions; on the other hand, in societies undergoing reform and transformation, where institutions are in flux, elites consequently have broader degrees of choice and action.⁸ This gives them more room to use giving organizations for political motives.

This paper explores the specific purpose of legitimization behind elite giving. The strategy of legitimization is here understood as *image creation* through content and exposure. *Content* is the giving itself as a social responsibility; and *exposure* makes the socially responsible behaviour visible in public.

The objective is not only to increase our understanding of these initiatives in relation to the founders/donors, but also in relation to the state. Since the collapse of the Soviet Union, the provision of social welfare in Ukraine has suffered severely from enormous gaps in the state budget. What is the role of these foundations in relation to the state? Are they compensating for the state's failure or, rather, maintaining its failure? Do they want to compete with the state and ultimately replace it because it is malfunctioned or because of individual power ambitions? Do they aim to change, compensate, or perhaps compete with the state? To *change* the state would mean to create platforms that nourish democratic thinking and "open the minds" of the Ukrainian public. Education, empowerment of human rights, and contemporary art could fit into this agenda. However, the organizations behind such initiatives should be independent. *Compensation* also includes activities that support and complement the welfare state. *Competing* implies a distrust of the authorities and attempts to create alternative models for welfare programs.

By studying ten important cases of elite giving organizations in one empirical framework and scrutinizing their giving behaviour, we can enhance our understanding of the public and private roles of these private giving organizations. The main source material used is interviews with representatives of giving organizations that were founded or headed at some point in time by politically active figures among Ukraine's wealthy elite. The majority of the interviews were conducted between 2011 and 2013.

Analytical tool

The analyzed data include the character and public exposure of the gifts, as well as the structure of the organizations and the attitudes of foundation representatives and donors/founders toward the state. Four main aspects – welfare, empowerment, visibility, and structure, with sub-categories – will map the organizations and direct us through the material (see Figure 1 on p. 166).

⁸ John Higley, György Lengyel eds., *Elites after state socialism: Theories and analysis* (Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2000), 1–2.

Character of Gifts: Welfare and Empowerment

We will start with the character of the gift, something that is disentangled into welfare provision and empowerment. First, providing *welfare* is about targeting immediate needs rather than long-term visions of change. *Social welfare* entails a sort of de facto empowerment, however, there is a difference between having the ambition to empower citizens on a structural level and bring about change and providing welfare for other reasons. If an initiative seeks to meet immediate needs exclusively, systemic failures are not targeted and thus it is not necessarily a force for change. Examples of welfare provision can be covering surgery costs, organizing summer camps for children, or giving financial support to the elderly or underprivileged families. This phenomenon can be interpreted as a legacy of the Soviet enterprise, which is observed not only as an economic institution but also as the primary unit of Soviet society and the ultimate base of social and political power. Gudeman⁹ advances a theory in which commercial and social values are inseparable and institutions exist in a grey zone of “mutuality.” This mutuality can be interpreted as clientelism – a system of asymmetrical interdependency between an authoritative, wealthy patron with high social status and an underprivileged client in a dependency situation, who is willing to become loyal to a patron if the patron somehow supports him. Social welfare, or charity, is not necessarily clientelism but it can be. Welfare provision is here understood as both a reply to instant social requests (“social assistance”) or ad-hoc help to people in need – which is often characterized by selective,

WELFARE
– reply to instant social requests
– support to social policy infrastructure
EMPOWERMENT
– aiming at system change
– support to grassroots movements
– support of culture and/or education
VISIBILITY
– hyper projects
– geographical focus
– name of the founder ascribed the foundation
STRUCTURE & ATTITUDES
– funding sources
– attitudes towards state and local authorities
– operating control

Figure 1. Analytical tool.

non-transparent processes – and support to social policy infrastructure, for example, health-care reform programs. For the state, this is most often a form of compensating. As recipients become dependent on a donor, the strategy can also be interpreted as competing with the state, especially when it is combined with visibility.

Second, giving with *empowering* motives is understood as support for culture and education, human rights advocacy, grassroots civil society, and projects aimed at democratization. Empowerment is the

⁹ Stephen Gudeman, *Economy's tension: The dialectics of market and economy* (New York and Oxford: Berghahn Books, 2008).

... capacity of individuals, groups, and/or communities to take control of their circumstances, exercise power and achieve their own goals, and the process by which, individually and collectively, they are able to help themselves and others to maximize the quality of their lives.¹⁰

Linz and Stepan contend that "at all stages of the democratization process ... a lively and independent civil society is invaluable".¹¹ Empowering projects can change the state, modernize and democratize it. In her study of "art girls" in Russia, Milam¹² discusses the contemporary art scene upheld by oligarchs' money, but with a sincere interest by the women leading the art foundations to have a positive effect on society by changing attitudes toward postmodern art (through normalizing the experience, for example). *Aiming at system change* reflects whether the foundation's representative emphasized any wish for this; within this indicator I distinguish between social change through the existing system, implying a belief in the current political system, and change through future generations, which may indicate mistrust toward the current political system. *Support to grassroots movements* implies that support to groups of people (informally or formally organized) with a shared interest is also essential in order to be perceived as an "alternative" foundation (see below), although not to the same extent as aiming for social change. Finally, *support of culture and/or education* can be implemented as support to art museums, scholarships for higher education within Ukraine or abroad, or even renovation of playgrounds and school sports facilities. Of these, foundation support to art museums carries high visibility; thus, such projects can additionally be categorized as a legitimization strategy.

Public Exposure of Gifts: Visibility

Next, let us examine how we can analyze the motivational aspect of exposure or visibility. In the eighteenth and nineteenth centuries, philanthropy in the United States and Germany was never anonymous; on the contrary, donors were clearly identified and exposed. In the case of art museums, for example, admiration for the objects also entailed admiration for their donors, and subsequently, such philanthropy was part of a larger goal of legitimizing and enforcing the hegemony of the elites.¹³ Today, the extreme manifestation of such motives is through very visible grandiose *hyperprojects*, like building a concert hall or a stadium, or an ornate fountain or a zoo. Legitimization attempts are always connected with an intended audience; therefore, the *geographical focus*, whether regional, national or international, reveals something about the intended audience, and we should also pay attention to the social class of the audience. Finally, whether the *name of the founder*

¹⁰ Robert Adams, *Empowerment, Participation and Social Work* (Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan, Fourth Edition, 2008).

¹¹ Juan J. Linz, and Alfred Stepan, *Problems of Democratic Consolidation* (Baltimore: John Hopkins University Press, 1996), 9.

¹² Jennifer Milam, "Art Girls": Philanthropy, Corporate Sponsorship, and Private Art Museums in Post-Communist Russia. *Curator: The Museum Journal*, 56, no. 4 (2013): 395.

¹³ Thomas Adam, *Buying Respectability: Philanthropy and Urban Society in Transnational Perspective, 1840s to 1930s* (Bloomington: Indiana University Press, 2009), 95, 99.

is ascribed to the foundation's name is also an indicator of visibility. This strategy is associated with social legitimization. While the expressed intention may ostensibly be to change the state, hyperprojects are more likely to compete with the state.

Structure of Giving Organizations: Supporting the Status Quo or Alternatives

Finally, examining the structure of giving organizations will help us analyse their role in relation to the state. Philanthropy foundations are sometimes classified as conservative, liberal, or alternative.¹⁴ *Liberal* and *conservative* organizations are at times lumped together, as they “frequently revolve around the best way to achieve an agreed-upon goal with the least disturbance to the status quo.”¹⁵ There are only a few “alternative” foundations that clearly seek to channel citizens’ voices.¹⁶

To my knowledge, relations between government, civil society, and philanthropy in Ukraine have been studied only sparsely, and only with a broader civil society focus.¹⁷ Regarding elite giving in the United States and Israel, respectively, Ostrower¹⁸ and Shimoni¹⁹ found that elite donors expressed dissatisfaction with the government’s poor performance in dealing with social welfare problems; additionally, they criticized the excessive bureaucracy and lack of professionalism. In the Ukrainian context, this criticism can also be due to the numerous mechanisms of pressure and influence that state actors have over business. For example, public officials can use tax audits and fines as a means of punishing any business leaders who challenge them.²⁰

Whether a giving organization is based on a single or several *funding sources* will reveal how flexible it can be, and how independent it is from its donors. A high degree of endowed capital increases the prospects of an organization to function as an alternative and independent force, with foundations under these conditions being less dependent on the donors and on the market. To what extent are Ukrainian giving organizations’ activities independent from the state? What characterizes these relations, and what are their *attitudes toward government authorities*? If an organization shows high control, together with a reluctant attitude toward the

¹⁴ Daniel R. Faber, & Debroah McCarthy, *Foundations for Social Change: Critical Perspectives on Philanthropy and Popular Movements* (Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers, Inc, 2005).

¹⁵ Robert F. Arnove, *Philanthropy and cultural imperialism: The foundations at home and abroad* (Boston: G K Hall, 1980), 432.

¹⁶ Ibid., 433 Kohl-Arenas, Erica. *The Self-Help Myth: How philanthropy Fails to Alleviate Poverty*. Berkeley: University of California Press, 2016.

¹⁷ NGOs and state relations in Ukraine are the research subjects in “Ukraine: The role of private sector in the public service of Ukraine: Social-political governance perspective” (2002) and “Civil Society Organizations in Ukraine: The State and Dynamics (2002–11)”.

¹⁸ Francie Ostrower, *Why the wealthy give: The culture of elite philanthropy* (Princeton: Princeton University Press, 1995).

¹⁹ Baruch Shimoni, “Mega Donors’ Perspectives on Philanthropy and Government Relations in Israel”, *Society* 54, no. 3 (2017): 263.

²⁰ Lucan A. Way, “Rapacious individualism and political competition in Ukraine, 1992-2004,” *Communist and Post-Communist Studies* 38 (2 SPEC. ISS.), (2005): 197.

state, it is possible to see features of anarcho-capitalism and competition with the state: a high degree of *operating control* and structured programs suggests higher motivation for developing an independent agenda with directions for the foundation to follow, along with a generally clearer vision of its aim and activities.

Material

The empirical base of this study consists of forty-six original qualitative interviews, of which thirty-one are unique. Information retrieved from the organizations' archived and published documents and websites is also explored. The core interviews were conducted with donors, directors, project managers, and associates of the foundations. In order to provide a degree of anonymity, anyone who receives a salary from the foundation was called a *representative*. The survey respondents were representatives of the foundations, most of them holding high positions and influence over their organization, and in most cases having close contact with the donors behind the foundations. The interviews supplied information on these actors' attitudes and values. Although the interviews also provided data on the foundations' programs and how they are run, the focus was on the representatives' interpretations and attitudes. Thus, quotes should not be taken as emanating from the foundations themselves, as the respondents were not in the role of spokespersons for the organizations or for the donors behind them. (Nevertheless, in cases of more than one interview from the same foundation, similar views were in fact expressed.) Additionally, I conducted interviews with four other private giving organizations, other donor-businessmen with regional influence, experts in the field of Ukrainian giving, and a minor sample of NGO representatives. These provided important interpretations as well as the institutional framework within which the giving organizations exist.

Case Selection

Ukraine does not stand out as a country with a particularly developed philanthropic culture. Many citizens share suspicious attitudes toward philanthropy, similar to those in other post-Soviet states. In the Charities Aid Foundation's 2016 World Giving Index list, Ukraine was ranked 106th in the world. However, the field has developed in the time since Ukraine gained independence in 1991. In 2015, almost ten thousand charity organizations collectively contributed over 9 billion hryvnias (389 million USD) to charitable purposes.²¹ Comparing this figure with Ukraine's public budget expenditures of 103 billion hryvnias (4 billion USD) the same year, it was almost one-tenth the size of the public expenditures. It should be noted that there were special circumstances in 2015, when the war in Eastern Ukraine generated donations both to the army and to internally displaced people. However, private foundations had also been effective before the outbreak of the war in 2014.

²¹ Anna Gulevska Chernysh, "Blagotvoritel'nost' v Ukraine: poslevkusiie 2016-ho," *Gazeta Zerkalo Nedeli*. January 20, 2017. Accessed January 24, 2018, <http://gazeta.zn.ua/SOCIUM/blagotvoritel-nost-v-ukraine-poslevkusie-2016-go-.html>.

Philanthropic organizations in Ukraine that have a public figure behind them are by far the smallest group – although according to a 2008 estimate they are the most influential.²² The share of total net worth spent on private philanthropic foundations in post-Soviet countries is relatively minor if compared to well-known giants like Bill Gates or Warren Buffet.²³ Nevertheless, the relative influence of private foundations in relation to public finances can be compared.²⁴

The study focuses on ten private domestic giving organizations that were initiated or headed by actors who, at some point, showed political ambitions. Aside from two, all of these were listed among the twelve largest private giving foundations in Ukraine in one or more of various press publications in 2010–12.²⁵

The list of selected giving organizations, including their Ukrainian names, is as follows:

1. Rinat Akhmetov's Foundation for Development of Ukraine / Фонд Ріната Ахметова 'Розвиток України'.
2. Victor Pinchuk Foundation / Фонд Віктора Пінчука.
3. Petro Poroshenko Foundation / Фонд Петра Порошенка - Фонд Порошенка.
4. International Charitable Fund of Oleksandr Feldman / Міжнародний благодійний фонд 'Фонд Олександра Фельдмана'.
5. Borys Kolesnikov Foundation / Фонд Бориса Колеснікова.
6. Klitschko Foundation / Фонд Братів Кличків.
7. Open Ukraine: Arseniy Yatsenyuk Foundation / Фонд Відкрий Україну.
8. International Charitable Fund 'Ukraine 3000' / Міжнародний благодійний фонд 'Україна 3000'.
9. Ukraine's Future Foundation / Фонд 'Майбутнє України'.
10. Foundation for Promotion of the Arts / Фонд содействия развитию искусств.

²² According to a report by the Ukrainian Philanthropists Forum, the impact of private foundations of one individual or family, as opposed to corporate or community foundations, is significant: "Regardless of all existing tax burdens, private foundations ... remain the most stable in their activities" (Anna Gulevska Chernysh, ed., *Philanthropic Institutions of Ukraine: Current Status and Development Prospects*, Ukrainian Philanthropists Forum, Kyiv, 2008, 88). They are the smallest in number, yet the richest group of all the charity foundations operating in Ukraine (Anna Gulevska Chernysh, ed., *Philanthropic Institutions of Ukraine: Current Status and Development Prospects*, Ukrainian Philanthropists Forum, Kyiv, 2008, 80).

²³ Bill and Melinda Gates donated, via their foundation, 16 billion USD over fifteen years, while Rinat Akhmetov has donated the USD equivalent of around 13–16 million *per year* since 2007.

²⁴ In 2015, Gates was described as the real secretary of education in an op-ed in the *New York Times* (Linsey McGoe, *No such thing as a free gift: The Gates foundation and the price of philanthropy* (London: Verso, 2015), 117), and in the 1990s the Foundation for Promotion of the Arts in Ukraine used the self-identified nickname "Ministry of Culture" (March 19, 2012).

²⁵ "Kontrakty" 988–989, no. 17–18 (25 April 2011), "Korrespondent" (16 Dec 2011). Serhiy Arbutov's Ukraine's Future Foundation was only launched in 2013, explaining its absence in these lists. Since the study is based on interviews with managers of the foundations, the foundations' willingness to take part in that study and meet me has been one criterion. The Firtash Foundation was contacted to no avail, and thus was left out of the analysis. All the others rather easily accessible and willing to meet.

Five of the ten founders of the organizations under study are among the top fifty wealthiest Ukrainians. These five merit the label "oligarch," to a greater or lesser degree, due to varying magnitudes of rent-seeking behaviour since the late 1990s; this includes buying property at discounted prices, receiving state subsidies, and developing and maintaining a monopoly position in the market, all within a patronalistic system permeated by corruption.²⁶ The political scientist Jeffrey Winters defines oligarchs more generally; to him, they are powerful specifically because of their material wealth, and unlike other elites, oligarchs are unusually resistant to dispersing it.²⁷ I argue that differences within oligarchies, between oligarchs, need to be taken into account in order to grasp the phenomenon fully. This study of ten crucial cases is not statistically generalizable; however, *analytical generalizations* can be made that go beyond their specific setting.²⁸

While we focus on these ten, a wider sample of giving organizations is included for the general findings: responses are analyzed from representatives and donors of four additional giving organizations,²⁹ and from four donor-businessmen based in Lviv, Kyiv, and Kharkiv. They have no political affiliations, neither currently nor previously.

Three Approaches to Giving

The giving strategies of the ten elite giving organizations under study are mapped out in Table 1. These findings suggest that they are associated with the founders' involvement in politics and to the budget size of the foundation. Business magnates who have refrained from official politics and typically distance themselves from the term "oligarch" – although they are seen by many as typical oligarchs due to their funding of political parties, economic wealth, and mass media holdings – tend to have considerable yearly expenditures by their foundations (13–16 million USD as of 2012); we refer to them as *post-politician oligarchs* (PPO). Business magnates who themselves are appointed or elected office-holders are termed *oligarch-politicians* (OP), since they actively and officially combine economic and political roles; annually they donate about 1–4 million USD. The third type of foundation, initiated by a *politician* (P) without significant wealth, has a smaller budget.

²⁶ The post-Soviet system of endemic corruption is described in Johan Engvall, *The State as Investment Market: Kyrgyzstan in Comparative Perspective* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2016), Alena V. Ledeneva, *Russia's Economy of Favours: Blat, Networking and Informal Exchange* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), Alena Ledeneva, *Can Russia Modernize? Sistema, Power Networks and Informal Governance* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013), Sarah Chayes, *Thieves of State – Why Corruption Threatens Global Security* (New York: Norton & Company, 2015), and Henry Hale, *Patronal Politics* (New York: Cambridge University Press, 2015).

²⁷ Jeffrey A. Winters, *Oligarchy* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), 4–5.

²⁸ Mario L. Small, "How many cases do I need? On science and the logic of case selection in field-based research," *Ethnography*, Vol 10, no. 1 (2009): 5–38. Robert K. Yin, *Case Study Research and Applications: Design and Methods*, Sixth Edition (SAGE Publications, 2018).

²⁹ They are the Renaissance Foundation, Bohdan Hawrylyshyn Charitable Foundation, AntiAIDS Foundation, and K. Kondakov Foundation.

Name of foundation and year of establishment	Background information	Organizational features and independency							Empowerment			Social welfare			Visibility	
		2012 year's budget, million hryvna	Control/Degree of project management	Funding	Degree of endowed capital	Degree of cooperation public sector	Aiming at 'system change'	Degree of support to grass-root movements/ NGOs	Degree of support to culture and/or education	Reply to instant social requests ('social assistance')	Degree of support to social policy infrastructure	Geographical focus (National, International, Regional)	Degree of support to very visible 'Dubai projects'			
Victor Pinchuk Foundation 2006	Oligarch	167	High	One	None	Medium	future generation	Medium	High	Medium	I+N	High				
Rinat Akhmetov Foundation 2005	Oligarch	198	High	One	None	High	reform current system	Low	Medium	High	N	High				
Petro Poroshenko Foundation 1999	Oligarch, Politician	23	Low	One	None	Low	none	Low	Low	High	N+R	High				
Oleksandr Feldman Foundation 1997	Oligarch, Politician	45	Low	One	None	Low	none	Low	Low	High	N+R	High				
Borys Kolesnikov Foundation 2008	Oligarch, Politician	18	Medium	One	None	Low	none	Low	Medium	Medium	N+R	Medium				
Klichko Brothers Foundation 2003	Celebrity Politician	10	High	Several	Low	Medium	none	Low	High	Low	N	Low				
Open Ukraine (Arseniy Yatsenyuk) 2007	Politician	*	Medium	Several	None	Medium	none	Low	Medium	Low	N+I	Low				
Ukraine 3000 (Yushchenko) 2001	Politician	6	Medium	Several	None	Low	yes	Low	Medium	Low	N	Low				
Ukraine's Future Foundation (Serhiy Arbuzov) 2013	Politician	?	High	Several	None	?	none	Low	Medium	Low	N	Low				
Bohdan Hawrylyshyn Foundation 2010	Westerner with Ukrainian origin	4	High	One	High	Low	future generation	Medium	High	Low	N+I	Low				

The "PPO" giving organizations are Rinat Akhmetov's Foundation for Development of Ukraine (DoU) and the Victor Pinchuk Foundation (VPF). Akhmetov left the Ukrainian parliament in 2012, so technically he was also a politician during the study period. However, he is included in this category since he is the archetypal oligarch and influences politics more unofficially than officially. His image has since 2012 been presented as a post-politician.³⁰ Oligarchs may indeed move in and out of politics³¹; thus, their grouping may be somewhat arbitrary, but the different giving strategies of the groups identified above are clearly defined. The DoU and VPF describe themselves with values of transparency, international best practices, effectiveness, and professionalism, and appear somewhat similar from an outside perspective. While both foundations run programs aimed at empowerment, they also engage in hyperprojects and social assistance. Their projects are mostly nationwide; the foundations have a high degree of management and control their programs by partnering, when needed, with NGOs, allowing them to implement parts of the programs but giving them limited decision making authority.³²

The "OP" group consists of the Borys Kolesnikov Foundation, the Oleksandr Feldman Foundation, and the Petro Poroshenko Foundation. Similarly to the two foundations in the first group, their programming includes hyperprojects, but these three are also involved in the delivery of welfare. Their origins were regional, developing nationwide following the path of the founders' political careers but keeping the strongest foothold at the regional level. If the donor's audience is mostly regional or local, and if the donor runs a business in that region or is likewise running for local political positions, he usually engages in targeted aid. This implicitly does not require a fast-moving organization, and patron-client relationships are close.

The "P" category of foundation, on the other hand, fundraises for its smaller budget and provides a variety of support, in some instances aiming at social development. Opposition politicians tend to be weaker financially and base their organizations on fundraising; they target groups at a national level, either fishing for votes or "collecting money," or hoping to influence change. Giving organizations such as Arseniy Yatsenyuk's Open Ukraine Foundation, former President Yushchenko's wife's 'Ukraine 3000', Serhiy Arbuzov's Ukraine's Future Foundation³³, Anatoliy Tolstoukhov's Promotion of the Arts Fund and the Klitschko [Brothers] Foundation are all characterized by smaller budgets and projects in the fields of culture, international relations, youth, and sports. On its website Yatsenyuk's Open Ukraine (open

³⁰ See Hanna Söderbaum, "The Business-Superman: Oligarchs Justifying Giving in Post-Soviet Ukraine", *Economic History Yearbook* (forthcoming).

³¹ Jeffrey A. Winters, *Oligarchy* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011)

³² A counter example is Swedish donor Sigrid Rausing, according to Anna Breman, *Forskning om filantropi: Varför skänker vi bort pengar?* (Stockholm: Ekonomiska Forskningsinstitutet (EFI), 2008).

³³ Serhiy Arbuzov initiated a new giving organization in 2015 called "Put' Dobra" (*lit.* The Good Path) focused on welfare provision projects in Odesa. It is however not under scrutiny in this study.

v.) lists its main tasks as “improving international reputation of Ukraine and increasing its promotion abroad” and “promoting international cooperation with Ukraine and public diplomacy.” Initially, the foundation received large amounts of funding from Victor Pinchuk. When this was severely reduced after the 2008 financial crisis, the foundation struggled (Representative 1, Open Ukraine, October 31, 2011), and this explains why it has turned to international organizations for funding. The latest list of the Open Ukraine Foundation’s sponsors includes the NATO Information and Documentation Centre and Germany’s Friedrich Ebert Foundation, among others. These “P” organizations are not engaged in hyperprojects, and within this group, most are not actually named after their founder, often including “Ukraine” instead. One exception is the Klitschko Foundation. It was founded in the late 1990s by the world-class boxing brothers Vitali and Wladimir (Volodymyr) Klitschko, and has since been focused on projects aiming at improving the life and lifestyle of young Ukrainians.³⁴

The Gift: Welfare & Empowerment

To compensate for state failure seems an important point of departure for the studied organizations. The prevailing attitude is “What would it look like without us?” An Anti-AIDS foundation representative (March 20, 2012) says, “We support state hospitals with vocational training and equipment ... the state is failing ... but people need help *now*.” The Klitschko brothers’ foundation complements the state in what they call *public-charitable partnership* (PCP), as they cooperate with local authorities to establish school playgrounds; within all such projects they negotiate with city councils to share the costs (October 23, 2013). The Kondakov Foundation representative contends that the private foundations compensate for the state: “Some things are provided for by the state, some things by rich persons” (November 11, 2013). Open Ukraine expresses the same view: “Business and private sources support contemporary art, while the state supports traditional art” (Representative 1, October 31, 2011).

The Kolesnikov Foundation representative also gives this complementarian view, remarking on the importance of national pride among international audiences (October 16, 2013) along with a reference to hosting the 2012 UEFA European Championship. “It is not only about filling the holes, but also inspiring youth,” the respondent said. An associate of Akhmetov’s Development of Ukraine, culture program, opines on the helplessness of the state, believing it “important to cooperate with state institutions – they need support” (October 28, 2011). Anna Gulevska Chernysh, director of the umbrella organization Ukrainian Philanthropists’ Forum, emphasizes the ignorance of the state: “The way to get public support is to turn to wealthy individuals. The state just does not provide. [The private giving organizations are] not really complementing, the state ignores.”

³⁴ Vitali Klitschko was not a politician at the time of the study, and was not obliged to prove that this was not an organization aiming to promote him among the electorate. He obviously had political ambitions, though, since he has served as Mayor of Kyiv since June 2014.

How are the studied organizations engaged in welfare provision? The Klitschko Foundation is mainly involved in building children's playgrounds throughout Ukraine. As of spring 2014, they celebrated 140 playgrounds, and 181 playgrounds by spring 2018, in 135 villages and cities.³⁵ They emphasise the need to provide playgrounds for "normal" children – in other words, those without disabilities, since charities tend to focus on those groups:

It is important for us to create a new generation of good Ukrainians, educated Ukrainians, who believe in themselves... To my knowledge, there are a lot of other foundations that work with disabled children, a lot of companies that invest money in orphanages (October 23, 2013).

Helping a new generation of Ukrainians believe in themselves associates with empowerment; however, I interpret it mostly as welfare, since it alludes to apolitical health. The Borys Kolesnikov Foundation responds to requests from persons in need; however, the interviewee claimed, "We have helped up to ten persons this year" (October 16, 2013). This is far less, by comparison, than the figure mentioned (around 2,000) at the Oleksandr Feldman Foundation (November 13, 2013). To work with targeted assistance is usually the equivalent of working in an ad-hoc manner, replying to needs and projects that they like to support: "He [Feldman] always helps out when people ask for money, especially when it concerns children, pensioners, families ... we do not refuse anyone."

Both PPOs have welfare programs: DoU runs programs to fight tuberculosis and cancer,³⁶ and back in 2006 VPF launched the "Cradles of Hope" program, which builds a network of neonatal centres at existing state hospitals throughout Ukraine.³⁷ These welfare programs can be interpreted as compensating the state.

However, the effect of these initiatives is disputed. Open Ukraine adds to this view, but with criticism directed toward the capacity of the private sector: "People are expecting help from the state [but it does not provide], while businesses support only those who are already successful" (Representative 2, October 31, 2011). A previous employee at VPF, Dmytro Ostroushko, believes that VPF contributed to the modernization and improved image of Ukraine abroad (September 21, 2017), while Evhen Bystrytsky, director of the George Soros-funded Renaissance Foundation, is critical toward these initiatives, since long-term solutions are lacking: "The state has no culture politics. The initiatives by Pinchuk and Akhmetov etcetera are good, but they don't solve the problems – the problems are accumulating" (November 11, 2011). The general attitude is that these initiatives function as compensation for state failures, and the wish to support the creation of a functioning state, able to provide social welfare, is rather widespread. The interviewees

³⁵ The Klitschko Brothers on the Foundation, <http://www.klitschkofoundation.org/en/projects/sport/call-your-friends-lets-play-together/>

³⁶ Rinat Akhmetov Foundation, <http://fund.fdu.org.ua/>. Date accessed: January 31, 2018.

³⁷ Victor Pinchuk Foundation, <https://pinchukfund.org/en/projects/10/>. Date accessed: January 31, 2018.

also express distrust about the capability of the private sector to substitute for the welfare state.

Proclamations of empowering the future generation are made frequently by representatives of the PPO foundations, as well as by Politicians, while the OP foundations do not stress it. “Empowering a new generation” is here interpreted as supporting education, art, and NGOs; these are efforts that could potentially play a crucial role in a future democratization process. This is a means to “change” the state. Through student scholarship, “inspiring lectures,” and a “mind-opening museum of contemporary art,” the VPF strives to “change people’s minds” and create space for “future change” through the next generation:

In a country like Ukraine, the most effective approach is to invest in the next generation. If you provide them with great education, with the experience of international best practices, of how life abroad can be, of what international visionary thinkers say about the world of tomorrow, with the vision of contemporary artists which also depicts the world of today and tomorrow with its contradictions and possibilities, then these young people can grow up in a different way, form a new mind-set, form different sorts of skills, and when they get into positions of responsibility they can really change the country. And this is much more effective than trying to lessen the bad things happening now by investing in what’s happening at the moment. So, investing in the next generation [is the priority] because then it brings a bigger return on your social investment (representative, Victor Pinchuk Foundation, October 14, 2013).

According to their website, the VPF has funded more than 2,000 monthly stipends across Ukraine over seven years;³⁸ in 2010–12, fifty-five students were accepted to study at the highest ranked universities in the world. International studies are funded up to 60 per cent of the total cost of study fees. In accepting the grant, there is a commitment to return to Ukraine and work for at least five years; the scholarship must be returned if this is not followed (Scholarship Holder, November 21, 2013). The foundation also started translating online education courses of Coursera, the leading online education platform:³⁹ “This is something we may develop because again, it can give a huge impact if all Ukrainian young people have access to the best education of the best institutions in the world” (VPF, October 14, 2013).

The reform agenda differs between the two “PPO” foundations. VPF stresses change through “future generations,” while DoU focuses on reforming the current state. DoU’s Representative 2 believes that changing current state agencies is more effective than “change through future generations. We work with the state, it is really hard, not easy, but we have to if we want to deal with these problems.”

³⁸ Zavtra.UA fund students with a monthly stipend of 942 hryvnias at seventy-nine universities of Ukraine. The fund totaled 18,110,000 hryvnias. Victor Pinchuk Foundation.

³⁹ Victor Pinchuk Foundation, <http://pinchukfund.org/en/news/10884/>. Date accessed: January 31, 2018.

The Yatsenyuk's "Open Ukraine" and the Klitschko Foundation are humbler in their framing than DoU and VPF. They never offered big expectations on what they would do for social or political change – even though some of their projects, on a smaller scale than those of the business magnates, were aimed at "changing the state" via structural improvements or social change.

What about any links to grassroots civil society? Based on her work in the United States, the philanthropy researcher Francie Ostrower⁴⁰ contends that contemporary elite philanthropy is organization-based, with donations going to non-profit institutions rather than directly to recipients. In Ukraine, however, civil society actors searching for funding for their causes do not find support from elite philanthropy. According to the civil society expert Svitlana Kuts (March 7, 2011), trust between NGOs and elite giving organizations is low.

One example that stands out is the initiative of the VPF called the *philanthropic marketplace*. It is an internet platform where the public can donate to specific NGO projects (the projects appear online after passing a transparency test). In an interview, the representative (October 14, 2013) said, "The idea is that this will help Ukraine make a jump forward and put philanthropic engagement into the DNA of the young generation."⁴¹ According to the Philanthropic Marketplace website, the goal is "to create, maintain, and develop an effective collaborative platform for donors, non-governmental organizations, and recipients of aid, thus strengthening the non-profit sector and philanthropy in Ukraine." While the VPF focuses on developing infrastructure to increase trust in civil society and encourage citizens to give more, they do not themselves directly support NGOs. The DoU is more focused on running their projects, which reinforces the thesis that trust toward NGOs is low. Contrary to VPF, the DoU does not engage in any projects that could facilitate for NGOs.

None of the studied organizations gives grants directly to NGOs, while most give grants to individuals; this means, in fact, that they are not supporting a grassroots civil society. Hence, while some of their projects may create platforms for change, it is not a comprehensive strategy of these organizations.

The Gift: Visibility

Both OPs and PPOs engage in very visible projects. The Poroshenko Foundation and the Feldman Foundation are still attached to their native cities, although they have offices in Kyiv and work at the national level. Both also engage in grand projects aiming at instilling pride as well as attracting visitors to their home cities. One example is the spectacular light and music fountain built in Vinnytsia by the Poroshenko Foundation, which involved a complete reconstruction of the bay of the Pivdennyi Buh River:

⁴⁰ Francie Ostrower, *Why the wealthy give: The culture of elite philanthropy* (Princeton: Princeton University Press, 1995), 9.

⁴¹ In total, 17 million hryvnias were allocated to different aims (projects in health, education, culture, sports, ecology, animals, etc.) as of June 2014.

It was a charitable gift to the city and had an impact on the number of tourists, with the people in Vinnytsia realizing that we are not worse than European countries... To some degree, the decision was prompted by an ecological problem, as the Old City was inundated during the flooding of the Pivdennyi Buh. The fountain is just amazing. It is 100 metres wide and its highest point is 63 metres, and all this with 20–25 minutes of music, like in Dubai (October 31, 2011).

The respondent implies that Vinnytsia is not a European city, despite its actual geographical location. Often when people in Ukraine say “*Європа*,” they mean the European Union or some general idea of Western civilization. The Poroshenko Foundation representative is proud that Ukrainians can do no worse – in fact, even better – with this project as an example. These same feelings of pride, and hints of an inferiority complex, are expressed by a DoU associate. While Akhmetov built a stadium in Donetsk, and the Pinchuk Art Center was inaugurated in Kyiv, on discussing the fountain in Vinnytsia the DoU associate claims that these projects were important for the local communities.

We have always felt a bit of an inferiority complex for being smaller than Russia. These kinds of projects bring pride to the city. [The stadium in Donetsk is] fantastic, very impressive and nice. Like a flying saucer... So kudos to them, it is fine that they engage in these big projects. Of course, I believe that their money would be better used if they built a hospital. But I try to see it from my heart's perspective (October 21, 2011).

The respondent expresses an inferiority complex with respect to Russia, reflecting the regional home turf of Rinat Akhmetov, mirrored in the work of the foundation focusing on Donetsk. I interpret this as a form of competing with the state, especially when it is combined with donor dependency and donor PR. In the case of Petro Poroshenko's foundation, the inferiority complex stands in relation to the EU (or “civilized Europe”), not Russia, suggesting that Poroshenko is more Western-oriented. In my interview, when I stated that many people believe this is a PR project, the foundation manager answered that they have nothing to hide:

Yes, you can interpret it as PR. On the other hand, it is good PR... a lot of people come to see it. It is free, but it is a grandiose and expensive project. Of course we have less expensive projects, of a religious type, for example – a lot of money goes to the restoration of churches (representative, Poroshenko Foundation, October 31, 2011).

As he says, image-building can go hand in hand with the public good. When supporting the ArtPole music festival, they invited thirty-four journalists from Vinnytsia to write about it. Similarly, the Kolesnikov Foundation and the Feldman Foundation actively work to involve the media. However, the representative at the Feldman Foundation claims that it pauses six months before elections, although this is something that Vladimir Salenkov, a donor-businessman in the same city of Kharkiv, contested, saying, “this is the time when the Feldman Foundation is the most active” (November 13, 2013). The Kolesnikov Foundation denies any PR

strategy; according to its representative, Kolesnikov does not need it, stating that as he is already famous and respected in Europe: "All of Europe knows him. I think he has a good reputation in Europe among people in the sports community" (October 16, 2013).

On the outskirts of Kharkiv, the Feldman Foundation opened Eco Park, a large public zoo that is accessible to disabled or ill children. At the Kolesnikov Foundation, there is no typical hyperproject; however, in 2010 Kolesnikov was appointed the minister in the Mykola Azarov government responsible for the UEFA 2012 Championship in Ukraine (shared with Poland). The foundation supports this sport, for example, by installing football fields all over Ukraine, and supports culture, for example, by setting organizing grant competitions for musicians and photographers (October 23, 2013).

The Victor Pinchuk Foundation runs its programs on both national and international levels, associating with liberal European and American communities, seeming to focus on getting its message out to these audiences. This is in contrast to the "OP" giving organizations, which are not at all so communicative or easily accessible in English. The VPF organizes public lectures in Kyiv and Dnipro (Dnipropetrovsk) with celebrities like British Labour politician Tony Blair, Fred Bergsten of the Peterson Institute of International Economics, Nobel laureate Muhammed Yunus, former US president Bill Clinton, and former Israel president Shimon Perez, who speak to multitudes of students, "so people here can see some of the best thinkers, leaders in the world today" (interview, October 14, 2013).

When confronted with the question of whether these activities can controversially have a positive effect on the reputation of their donor, the representatives often acknowledge this and say, "But what's wrong with that?" In fact, it is usually PR for the *foundation* but not for the *donor* or founder, if he is a politician (e.g., Open Ukraine). Teresa Yatsenyuk (November 3, 2011) implies that giving is good, so then there is no need to dig into how people made their money: "We were told [by PR consultants] that if we want to do PR we should do social work – that would make us popular." Nevertheless, she claims that Open Ukraine is not devoted to image building. Representative 1 said that after the Revolution of Dignity, when Yatsenyuk became the new prime minister, he was "ready to sacrifice his political image in these post-revolutionary times, which is not easy for any leader" (Representative 1, Open Ukraine, May 25, 2014).

The Ukraine's Future foundation representative said, "Of course there is an understanding of these initiatives as 'whitewashing' the past, but it destroys the meaning of philanthropy" – and yet both Akhmetov and Pinchuk reject it as a motive. Representative 2 (DoU May 28, 2014) said they have no statistics on public opinion regarding the foundation (but according to other sources it is something they do have, which indicates their interest in the matter). Instead, he stresses the national pride that these types of projects bring. The VPF representative admits that a good reputation is nice and adds that working for Pinchuk helped to improve his own image (May 27, 2014).

Others argue that while Pinchuk needs social legitimacy, his programs support

a “brain drain” of Ukrainian talent. Bohdan Hawrylyshyn (October 28, 2013) and VPF ex-employee Mikhail Minakov argue that these initiatives are more PR than philanthropy, which was the reason for the latter to leave the organization after only one year. However, he also admits that some of the projects are sincere – for instance, the neo-natal program (October 26, 2011).

Based on the statement of a project manager at the Bohdan Hawrylyshyn Charitable Foundation, *political philanthropy* is about money from parliamentary deputy candidates going to daycare institutions and other similar areas (October 3, 2013), implying a legitimization motive behind the welfare support, combined with visibility. Others claim that these projects are positive for Ukraine’s international image, and that while they might have been initiated as image-building projects, in time they developed into patriotism and genuine good will (DoU associate, October 21, 2011; ex-employee VPF, September 21, 2017).

Organizational Structure

The definition of a *foundation* in English often entails a commitment to endowed capital. Usually, it is structured so that the principal amount is kept intact while the investment income is available for use, or only part of the principal is released each year, allowing more effective donations over a longer period than if the principal was to spend all at once. The endowment may come with stipulations regarding its usage. In our Ukrainian study, the majority of the selected giving organizations lack any endowment. Ukrainian law does not require the founder(s) to transfer any minimum capital or specific types of assets to establish a charitable or private foundation. Instead, the official act incorporating the foundation should specify some assets assigned for designated purposes.⁴² The reasons why most of the studied organizations are not based on endowments may be that the donors: (1) prefer annual control over their expenditures; (2) prefer to invest in Ukraine now with all their strength; or (3) are young individuals and who therefore are not yet ready to bind their capital assets. When asked about an endowment, Representative 2 at DoU said they have discussed it over the years with the founder, Rinat Akhmetov, but he never recognized “the advantage of an endowment ... that it is more sustainable and not dependent on conjunctures.” Part of his explanation includes the rhetorical statement that “on the other hand, if your business was going well, where would you put the money – back into your own business or in the foundation market?” (Representative 2, DoU, November 26, 2013). The VPF ex-employee Mikhail Minakov believes the behaviour of these foundations to be consequently unpredictable, and too dependent on their owners:

I would really stipulate an endowment as a criterion for Ukrainian philanthropists. If you think that an organization should do some public good, then endow it; make it independent. Establish the foundation, endow the foundation, and articulate the goal for this endowment. Then step back. If

⁴² Alexander Vinnikov, “Charitable and private foundations in Ukraine,” *The international journal of not-for-profit law* 8, no. 3 (May 2006). The International Center for Not-for-Profit Law.

you want to have a puppet and to please some of your emotions, it shouldn't be called philanthropy (October 26, 2011).

Private foundations are established in Ukraine under the Civil Code. Until 2014, they were not exempt from paying taxes on non-assigned donations from residents of Ukraine, and were not entitled to any VAT-exempt donations of in-kind and/or humanitarian assistance. Since 2014, individual and corporate donations to charities are deductible for up to 4 per cent of the taxable income/previous year's net profit; for corporations, only 70 per cent of payments are tax deductible.⁴³

Since institutional settings and giving cultures vary so greatly internationally, researchers of organizational philanthropy worldwide have shifted from labelling these organizations "foundations" and instead call them "institutional philanthropy" (ISTR 2016). My opinion is ambivalent concerning not only the term *foundation* but also the term *philanthropy*; since the latter is value-loaded, I prefer to use the more neutral term *giving*. However, since the organizations I am studying are often labelled "foundations," they will be referred to as such if the particular organization identifies itself with that term.

Organizational control is the strongest factor among the "PPO" organizations. DoU's Representative 2 stated, "You need to look closely at the factors that influence the problem you are wishing to solve, and carefully follow progress to see if it is developing in the way you wish." To maintain control is thus highly valued. When the foundation operates its own projects to a large degree, a wider audience is probably intended at the national or international level. PPOs tend to have large, operative projects at the national level, supporting education, culture, and social welfare. A high degree of control often reflects a general fear of and distrust in society, and/or a belief that the team are the ones best suited to implement the programs. This implies something about their attitude to other actors in society, the state, and civil society, and also suggests that controlling image is important.

Attitudes toward the Public Sector

In our research, the representatives who most often expressed distrust toward the authorities were from the "OP" giving organizations, which all had one funding source that was sole for their activities. A Poroshenko Foundation manager said that they never co-fund anything; they always try to ensure that there is no other partner involved: "We never receive money from the state and they never receive money from us. We have only one funding source, in order to keep track." Yaroslav Rushchyn, a donor-businessman said, "I would never cooperate with state institutions" (October 9, 2013), and the Foundation for Promotion of the Arts representative expresses pride for never having received money from the state (March 19, 2012).

⁴³ Olga Zhogova, "Oblik blahodiinoi dopomohy na pidpriemstvi," *Nezaleznyi AUDYTOR* (2015), http://n-auditor.com.ua/uk/component/na_archive/789?view=material.

Before the Maidan protests in 2013–14, most foundations expressed distrust toward Ukrainian state institutions, describing them as “not results-oriented” (representative, Bohdan Hawrylyshyn Charitable Foundation, October 3, 2013). The Poroshenko Foundation respondent said: “The state is very inefficient. Taxes are not returned to the people, not in Kyiv nor in Vinnytsia ... I believe that these private charity projects are extremely important for the well-being of our society, since the state is not able to provide due to theft” (October 31, 2011).

Money in Ukraine can only be earned by violating the law. Otherwise, we are forced to live below the poverty line. Top management receives huge salaries illegally, big salaries. Small employees receive small salaries. I know this from my own experience, since I worked in the system of the Ministry of Defense (project manager, Bohdan Hawrylyshyn Charitable Foundation, October 3, 2013).

Attraction of Resources

Now let us examine how the fundraising organizations attract funds, and the role in this of a powerful name. The Klitschko Foundation fundraises through gala dinners with auctions, where the boxing brothers sell their prizes, clothes, belts, paintings, and items donated by their celebrity friends, such as Sylvester Stallone and Arnold Schwarzenegger. The Scorpions played at one gala, and donated a guitar that was bought for 300,000 USD. This form of celebrity fundraising is unique in my sample, but is in line with the general phenomenon of a public figure attracting resources – like the rest of the “P” foundations, such as Ukraine’s Future, ‘Ukraine 3000’, and the Foundation for Promotion of the Arts. These organizations, which are based on fundraising, have seen enormous vacillations in their resources as a consequence of the changing political positions of their founders. For example, Ukraine’s Future was established in 2010, but it was only in 2013 that Serhiy Arbuzov, then first deputy prime minister, agreed to chair the board so that it could launch a big project, which was a grant competition aiming at rather unspecified “change” in Ukraine. The winning project could be in arts, education, health care, or any other field; and there were no defined sectors of interest or sums for running the project. Arbuzov’s name functioned more as an attractor of resources than as the funder, because of his position as a government official. The manager of Ukraine’s Future said:

[Arbuzov] as chairman of the board opens doors and opportunities to have discussions with business. Ukraine is that kind of country: if you do not have a big boss, business will not talk to you. Along with a big boss come opportunities for us to hold productive negotiations with big business. Only then will they possibly listen to us (November 20, 2013).

Anatoliy Tolstoukhov’s Foundation for Promotion of the Arts, which is affiliated with the Party of Regions, shows a similar pattern. It was created 1994, employing hundreds of specialists and collaborating with a wide range of important actors and institutions. It was the “presidential foundation,” sometimes called the “mini-ministry of culture.” However, after the Orange Revolution, when the Party

of Regions faction lost much of its support, the monthly donations from businessmen and philanthropists quickly waned (interview November 20, 2013).

Similarly, the president of Ukraine following the Orange Revolution in 2004, Viktor Yushchenko, initiated the 'Ukraine 3000' foundation. It was later taken over by his wife, Kateryna Yushchenko, as chair of the foundation. After being accused of embezzling several million hryvnias that had been collected from oligarchs and the Ukrainian public, designated for the building of a children's hospital on the outskirts of Kyiv, the foundation was struck hard financially. Additionally, after Yushchenko approached the end of his political career and lost trust among the Ukrainian public, it became very hard for the foundation to attract funds. The foundation is shrinking continually, but it still exists. When I had my final interview with their representative (November 22, 2013), they were still running their education projects, and their main and most stable funding source was the multinational corporation McDonald's. By April 2018, however, their website was down.

It is striking how these organizations function parallel to the state, and how their sources of funding have a strong tendency to increase and decrease in direct dependence on the political leadership. They can be interpreted as *competing with the state*, when resources come from public funds and are channelled through the private sector.⁴⁴

Yushchenko had several projects that drew together big businessmen and their resources to organize social welfare outside Ukrainian state structures. This can be interpreted as an alternative method of what the 'Ukraine 3000' representative described as "forced cooperation" (although he disliked the term). State bodies at the central appeal to the private sector with requests for financial help to solve social problems. Businesses cannot realistically object, since it is "practically impossible to do successful business without the cooperation of political authorities." This he interprets more like "filling social gaps" with the help of business, rather than "effective philanthropy." The term is not perfect, since it not only enforces the political levers of power but also the structural necessity of the businesses to operate.

Today you can provide solutions to road conditions or financing kindergartens, but tomorrow you will have a problem that needs to be solved by the authorities ... and of course it will be easier for you to talk to the authorities if you already had some good relations (Ukraine 3000, November 22, 2013).

⁴⁴ Ukraine has had more of these "power foundations" that not studied here since they have ceased to exist. The Fund for Effective Politics and Centre for Effective Politics (CEP) were established in the early 2000s with the aim of improving former Ukrainian president Kuchma's image. According to the British political scientist Taras Kuzio, "the CEP also had an illegal side, being ultimately responsible for preparing the *temnyky* [covert instructions] sent to television stations, advising them what to report on and what to ignore" (Taras Kuzio, "Oligarchs, Tapes and Oranges: 'Kuchmagate' to the Orange Revolution," *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 23, no. 1 (2007): 42).

What the interviewee describes is a variety of reasons to engage in philanthropy in Ukraine. There are: (1) more or less voluntary business activities; (2) forced cooperation; and (3) philanthropy in order to establish and continue good relations with the authorities. A given company can engage in philanthropy based on all three reasons. This reflects one angle of the complicated relations between business and politics, and emphasizes the interdependency between state and market. Vladimir Salenkov, a donor-businessman in Kharkiv, also mentions the practice of “forced cooperation”:

Yes, charitable foundations are being created at state institutions. This practice is common in Ukraine. I have transferred money to these funds, although I do not consider it an act of charity, and I regretted every penny. Nevertheless, without such income their work is impossible, since the employees have small salaries and there are no capital assets or office equipment. As a result, it is impossible for them to live and work. That is, independently donations are an additional source of financing. This is undoubtedly bad, but if there is no money in the state budget to fund them, then nothing can be done. A good illustration of this situation is the proverb “necessity is the mother of invention (November 13, 2013).

The Feldman Foundation representative, also located in Kharkiv, said: “We always respond to the needs of the authorities.” To the question of whether this is “forced cooperation” she replied, “Yes, we can make a deal with the authorities when something big comes up,” pointing also to their support of the Yushchenko initiative (November 13, 2013). The Kolesnikov Foundation speaks in favourable terms of “social contracts between government authorities and charities when their goals coincide” (October 16, 2013), while Andrey Palchevsky, a donor-businessman in Kyiv, explains how philanthropy could be abused in various ways:

A philanthropy foundation is the best instrument for whatever political action you could have in Ukraine. You want to win an election? Philanthropy. You want to bribe somebody? Philanthropy. You want to get great sweetheart deals with any ministry? First thing you do is go to the Ministry of Health, say, and come up with a philanthropic project (October 3, 2013).

There is a strong tendency by Ukrainian philanthropists to compensate the state by supporting it whenever necessary. However, in this section it is shown that this compensating behaviour is not always desirable for private actors. Furthermore, it can be a means of abusing power, both on the side of the businessman and the politician.

DISCUSSION

Being based on interviews with donors, foundation representatives, and external actors, this exploratory study of elite giving organizations in Ukraine cannot be generalized statistically. However, it can make analytical generalizations that go beyond the specific setting for the cases of elite giving in Ukraine and possibly in other insti-

tutional settings.⁴⁵ My argument is that this study of ten crucial cases increases our understanding of the elite giving landscape in the Ukrainian context by highlighting differences between the foundations – and also, more importantly, similarities, depending on political standing. Political factors in elite giving mean that relations between politics and business in Ukraine are still very much intertwined. I also show how the foundations claim to compensate for state failure, and how these organizations may function as legitimacy creators, for different reasons and in various ways.

Compensating for State Failure

Can it be argued that these initiatives are a way to *compete* with the state? The institutional setting in Ukraine is poorly developed, and most of the organizations are not based on endowed capital. Upon this weak institutional base, the *personal-kingdom risk* is intensified, as their existence is dependent on yearly donations from the founders. The state can be interpreted as being challenged by the oligarch-politicians – who have a regional focus, express distrust toward the authorities, and provide social welfare for their beneficiaries, similarly to patron-client relations. The state is depicted as inefficient and bureaucrats as thieves. OPs are most harsh in their attitude toward the state, while the other organizations and donors express a wish to *support the state* in these difficult times, heavily coloured by “*sistema practices*”.⁴⁶

What about *changing the state*? Patriotism, pride, and hope are expressed regarding an abstract “future Ukraine.” Some of the organizations, mostly headed by PPOs and Ps, are ostensibly working for this. However, since dependency on the donors is high due to the lack of endowments, and political power is so important for the ability of the foundation to function, the sustainability of these projects is not secured. Something that cannot be contested is that these giving organizations all, to a greater or lesser degree, *compensate* for state failure by providing some social welfare to targeted audiences.

Political Power Dependency

This study shows that relations with the Ukrainian governing elite are important for giving organizations. The political position behind each of the founders is noticeable, both in relation to the state and to other groups in civil society. While Yatsenyuk (in opposition to Yanukovych) and Akhmetov (in support of Yanukovych) both run think-tanks aimed at reforms, the Poroshenko Foundation had no interest in supporting the government, “which has no future anyway.”⁴⁷ This study also re-

⁴⁵ Mario L. Small, “How many cases do I need? On science and the logic of case selection in field-based research,” *Ethnography*, Vol 10, no. 1 (2009): 5–38; Robert K. Yin, *Case Study Research and Applications: Design and Methods*, Sixth Edition (SAGE Publications, 2018).

⁴⁶ Alena V. Ledeneva, *Russia's Economy of Favours: Blat, Networking and Informal Exchange* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998); Alena Ledeneva, *Can Russia Modernize? Sistema, Power Networks and Informal Governance* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013).

⁴⁷ Poroshenko was later elected president, after the Maidan revolution that ousted former president Viktor Yanukovych.

veals some post-Soviet peculiarities. In the Ukrainian context, again, where state and market relations are tightly interwoven, business is not always the most powerful.

Attitudes and relations to the state and local authorities are characterized by distrust, but also compassion in trying to support the state. The distrust of authorities is not only due to the incapability of the state to deliver, but to the way the state enforces “cooperation” with private entities, using their power to collect material resources supposedly for public good causes. The importance of political power is also evident in the manner some foundations talk about the need for a public figure to attract resources. While some organizations’ representatives were repelled by the thought of the state, others were not above proposing “Public-Charity Partnerships” or creating projects meant to be transferred to the state, treating seriously the innovative function of a civil society.

Representatives of big business are dependent on maintaining good relations with the governing elite, and the very existence of some of the giving foundations can be interpreted as an outcome of regime change and perhaps even the values of the governing regime. While most OPs established their foundations in the late 1990s during Leonid Kuchma’s presidency, Pinchuk and Akhmetov established theirs just after the Orange Revolution, when the presidency of Viktor Yushchenko stood for something new, with more democracy and hope for socio-political reforms. Engaging in programs aiming at reform or democratization, as they both did, can be interpreted as a way of the following dynamic norms in society. This means that what is seen as legitimate changes with different political leadership. Moreover, audiences and strategies will vary depending on the donor’s position in relation to current political leadership. Note that the study at hand is focused on the time of Yanukovych presidency.⁴⁸

Legitimization strategies

Since legitimization is a two-way dynamic process, we need to look at the presumed audiences. Based on project character and geographic location, I have identified the following audiences:

Table 2. *Geographical and social groups as targeted audiences*

Geographical audience	Social audience
Regional	Electorate, citizens
National	The national political elite, intellectual elites, in some cases citizens and the electorate, recognition among peers
International	Economic and political elites

⁴⁸ See Hanna Söderbaum, *From Oligarch to Benefactor? Legitimation Strategies among the Wealthy Elite in Post-Soviet Ukraine* (Uppsala Studies in Economic History 113, Acta Universitatis Upsalensis 2018) for an analysis of dynamic legitimization strategies over the regime change in 2014.

In the literature, targeted audiences include recognition among *peers*⁴⁹, while *international political and economic elites* are, to my knowledge, rarely specified. PPOs who distance themselves from the label "oligarch," wanting to be presented as some kind of respected "post-oligarchs," target the *broader public* and *peers*; in only one case was the *international political and economic elite* specified. OPs, meanwhile, tend to target *citizens at the regional level*, but over time they also aim at the *national intellectual elite*. They have less productive foundations and work for image reputation with the help of hyperprojects, embracing domestic values such as responsibility (positive) or clientelism (negative) through ad hoc welfare assistance. Finally, the queried Ps target the *national intellectual elite*; in one case, the interests crossed the border to the international sphere.

The patterns crystallized between the different types of economic-political elites suggest a close connection between the *background of the donor* and his *giving strategy*. It seems that we cannot neglect where the money comes from when trying to understand the role of these initiatives, and not only the public role but also the private one, and what function it has for the donor. The patterns of giving strategies that I trace suggest that in order to understand these organizations' roles in society, we are helped by information on their donors' profiles – which challenges the argument that no attention need be paid to the origin of the money. Moreover, we see clear differences within the power elite between those with financial power and those without, which is in line with Winters' argument about the necessity to distinguish the very wealthy elite from other elites. My study shows the need to differentiate between oligarchs, and highlights patterns in their giving strategies.

The giving can be interpreted as a legitimization strategy, although of varying kinds. While politicians seek to legitimize their future power aspirations, oligarchs seek to legitimize their assets obtained in the past. Both types of groups need to legitimize their extraordinary positions in society. "PPO" organizations show a portfolio of projects that touch on all three spheres. I interpret it as a way of maximizing their giving strategies in order to maximize influence. The wealthiest and most influential oligarchs use multiple legitimization strategies in order to reach multiple audiences. This is similar to what they do in politics: support diverse parties simultaneously. In a quantitative analysis of the Ukrainian super-rich, Markus suggests that "wealth is more resilient against various shocks ... for oligarchs who pursue 'flexible' strategies aimed at legitimacy [via media and political parties] than for oligarchs who rely on direct power or asset mobility"⁵⁰ These "chameleon strategies" of the wealthiest oligarchs' organizations, as shown in the present study, point in the same direction as Markus' argument and enhance it with additional findings.

⁴⁹ Francie Ostrower, *Why the wealthy give: The culture of elite philanthropy* (Princeton: Princeton University Press, 1995).

⁵⁰ Stanislav Markus, "The Atlas That has Not Shrugged: Why Russia's Oligarchs are an Unlikely Force for Change," *Daedalus*, 146, no. 2. (2017): 110. See also Stanislav Markus, and Volha Charnysh. "The Flexible Few: Oligarchs and Wealth Defense in Developing Democracies," *Comparative Political Studies* 50, no. 12 (2017): 1632-1665.

Ганна СЕДЕРБАУМ
**Благочинність економічної еліти в Україні:
державні відносини та легітимність**

Ганна Седербаум – докторка філософії з економічної історії,
Утсальський університет (Швеція).

За допомогою аналізу десяти благодійних організацій, які заснували або очолювали політично активні члени української багатой еліти, ця стаття шукає відповіді на два широкі запитання: у який спосіб можна інтерпретувати інституціоналізацію благодійності як стратегію легітимації, а також якою є проголошена функція цих благодійних фондів у державі? Стаття розкриває інституціоналізацію благодійних пожертв з боку українських еліт як комбінацію трьох чинників: компенсація прогаин держави в підтримці суспільства, стратегія легітимації олігархів та інструмент державних акторів для впливу на бізнес.

Ключові слова: *благочинність, благодійні організації, економічні й політичні еліти, стратегії легітимації, інтерв'ю*

Bibliography

Adam, Thomas. *Buying Respectability: Philanthropy and Urban Society in Transnational Perspective, 1840s to 1930s*. Bloomington: Indiana University Press, 2009.

Adam, Thomas. *Philanthropy, Patronage, and Civil Society: Experiences from Germany, Great Britain, and North America*. Bloomington: Indiana University Press, 2004.

Adams, Robert. *Empowerment, Participation and Social Work*. Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan. Fourth Edition, 2008.

Andreoni, James. "Impure Altruism and Donations to Public Goods: A Theory of Warm-Glow Giving." *The Economic Journal* 100, no. 401 (June 1990): 464–477.

Arnove, Robert F. *Philanthropy and cultural imperialism: The foundations at home and abroad*. Boston: G K Hall, 1980.

Bellin, Eva. "Contingent Democrats: Industrialists, Labor, and Democratization in Late-Developing Countries." *World Politics* 52, no. 2 (2000): 175–205.

Brandsen, Taco. "The third sector and the delivery of public services: an evaluation of different meta-theoretical perspectives." In *The Third Sector in Europe: Prospects and Challenges*, edited by Stephen P. Osborne. London: Routledge, 2008.

Breman, Anna. *Forskning om filantropi: Varför skänker vi bort pengar?* Stockholm: Ekonomiska Forskningsinstitutet (EFI), 2008.

Casier, Tom. "The EU's two-track approach to democracy promotion: The case of Ukraine." *Democratization* 18, no. 4 (2011): 956–977.

"Civil Society Organizations in Ukraine. The State and Dynamics (2002–2011)". Survey Report. CCC Creative Center.

Chayes, Sarah. *Thieves of State – Why Corruption Threatens Global Security*. New York: Norton & Company, 2015.

DiMaggio, Paul J., & Anheier, Helmut K. "The Sociology of Nonprofit Organizations and Sectors." *Annual Review of Sociology* 16, no. 1 (1990): 137–159.

Duncan, Brian. "A theory of impact philanthropy." *Journal of Public Economics* 88, no. 9–10 (August 2004): 2159–2180.

Engvall, Johan. *The State as Investment Market: Kyrgyzstan in Comparative Perspective*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2016.

Faber, Daniel R. & McCarthy, Debroah. *Foundations for Social Change: Critical Perspectives on Philanthropy and Popular Movements*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers, Inc, 2005.

Forbes.ua. "100 bogateishikh 2012". <http://forbes.ua/magazine/forbes/1336274-100-bogatejshih-2012>.

Freeland, Chrystia. *Sale of the Century: Russia's Wild Ride from Communism to Capitalism*. New York: Crown Business, 2000.

Frumkin, Peter. *Strategic Giving: The Art and Science of Philanthropy*. Chicago: University of Chicago Press, 2006.

Gudeman, Stephen. *Economy's tension: The dialectics of market and economy*. New York and Oxford: Berghahn Books, 2008.

Guilhot, Nicola. "Reforming the world: George Soros, Global capitalism and the philanthropic management of the social sciences." *Critical Sociology* 33 (2007): 447–477.

Gulevska Chernysh, Anna, ed. *Philanthropic Institutions of Ukraine: Current Status and Development Prospects*. Ukrainian Philanthropists Forum, Kyiv, 2008.

Gulevska Chernysh, Anna. "Blagotvoritel'nost' v Ukraine: poslevkusiie 2016-ho", *Gazeta Zerkalo Nedeli*. January 20, 2017. Accessed January 24, 2018. Available online at: http://gazeta.zn.ua/SOCIUM/blagotvoritelnost-v-ukraine-poslevkusiie-2016-go-_.html.

Guriey, Sergei, and Andrei Rachinsky. "The Role of Oligarchs in Russian Capitalism", *Journal of Economic Perspectives* 19, no. 1 (2005): 131–150.

Hale, Henry. *Patronal Politics*. New York: Cambridge University Press, 2015.

Higley, John; Lengyel, György, eds. *Elites after state socialism: Theories and analysis*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2000.

ISTR. x Panel "The ISTR's International Comparative project on Institutional Philanthropy", ISTR Conference. June 28, 2000. Stockholm.

Kesarchuk, Olga. "The Attitudes and Adaptation Strategies of Oligarchs to Ukraine's Democratization" (Conference paper) *Canadian Political Science Association Vancouver, BC*. June 4–6, 2000.

Kiviniemi, Marku. "Conclusions: The state of our knowledge and future challenges." In *The Third Sector in Europe: Prospects and Challenges*, edited by Stephen P. Osborne. London: Routledge, 2008.

Klitschko Foundation. Accessed January 20, 2017. <http://www.klitschkofoundation.org/en/projects/sport/call-your-friends-lets-play-together/>.

Kohl-Arenas, Erica. *The Self-Help Myth: How philanthropy Fails to Alleviate Poverty*. Berkeley: University of California Press, 2016.

Kuzio, Taras. "Oligarchs, Tapes and Oranges: 'Kuchmagate' to the Orange Revolution". *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 23, no. 1 (2007): 30–56.

Ledeneva, Alena V. *Russia's Economy of Favours: Blat, Networking and Informal Exchange*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

Ledeneva, Alena. *Can Russia Modernize? Sistema, Power Networks and Informal Governance*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.

Lin, Alfred H. Y. "Warlord, Social Welfare and Philanthropy: The case of Gouangzhou under Chen Jitang, 1929-1936." *Modern China* 30, no. 2 (2004): 151-198.

Linz, Juan J. and Alfred Stepan. *Problems of Democratic Consolidation*. Baltimore: John Hopkins University Press, 1996.

Markus, Stanislav. "The Atlas That has Not Shrugged: Why Russia's Oligarchs are an Unlikely Force for Change." *Daedalus*, 146, no. 2. (2017): 101–112.

Markus, Stanislav and Charnysh, Volha. "The Flexible Few: Oligarchs and Wealth Defense in Developing Democracies." *Comparative Political Studies* 50, no. 12 (2017): 1632–1665.

Matuszak, Slawomir. *The oligarchic democracy: The influence of business groups on Ukrainian politics*. Osrodek studio wschodnich (Centre for Eastern studies) no. 42 (September 2012), Warsaw. Accessed January 31, 2018. Retrieved from https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/prace_42_en.pdf

Mauss, Marcel. *The gift: forms and functions of exchange in archaic societies*. London: Routledge & Kegan Paul, 1970.

McGoey, Linsey. *No such thing as a free gift: The Gates foundation and the price of philanthropy*. London: Verso, 2015.

Melnykovska, Inna. "Big Business and Politics in Ukraine: The Evolution of State-Business Relations." *Emecon: Employment and Economy in Central and Eastern Europe* 1 (2015). http://www.emecon.eu/fileadmin/articles/1_2015/1%202015%20MelnykovskaN.pdf

Milam, Jennifer. "Art Girls": Philanthropy, Corporate Sponsorship, and Private Art Museums in Post-Communist Russia. *Curator: The Museum Journal* 56, no. 4 (2013): 391–405.

Mooney-Nickel, Patricia and Angela Eikenberry. "A critique of the discourse of marketized philanthropy" *American behavioural Scientist* 52, no. 7 (2009): 974-989.

Najam, Adil. "The Four-C's of Third Sector; Government Relations." *Nonprofit Management & Leadership* 10, no. 4 (2000): 375–396.

Odendahl, Teresa. *Charity begins at home: Generosity and self-interest among the philanthropic elite*. New York: Basic Books, 1990.

Open Ukraine. Accessed December 7, 2018. <http://openukraine.org/en>.

"Opodatkuvannia blahodiinoi diial'nosti." Accessed January 27, 2018. <http://www.npp.com.ua/print/news/2725.html>.

Osborne, Stephen P., ed. *The Third Sector in Europe: Prospects and Challenges*. London: Routledge, 2008.

Ostrower, Francie. *Why the wealthy give: The culture of elite philanthropy*. Princeton: Princeton University Press, 1995.

Puglisi, Rosaria. "The rise of the Ukrainian oligarchs." *Democratization*. 10, no. 3 (2003): 99-123.

Putnam, Linda and Gail T. Fairhurst. "Discourse analysis in organization: Issues and Concerns". In *The New Handbook of Organizational Communication: Advances in Theory Research and Methods*, edited by Fredric M. Jablin and Linda Putnam London, New Delhi: SAGE Publications, Inc, 2005.

Rinat Akhmetov Foundation. Accessed December 7, 2018. <http://fund.fdu.org.ua/>.

Salole, Gerry. Panel "The ISTR's International Comparative project on Institutional Philanthropy." June 28. ISTR Conference. Stockholm, 2016.

Sánchez, Carol M. "Motives for Corporate Philanthropy in El Salvador: Altruism and Political Legitimacy." *Journal of Business Ethics* 27, no. 4 (2000): 363-366.

Schneewind, J. B., ed. *Giving: Western Ideas of Philanthropy*. Bloomington: Indiana University Press, 1996.

Shimoni, Baruch. Mega Donors' Perspectives on Philanthropy and Government Relations in Israel. *Society* 54, no. 3 (2017): 261-271.

Small, Mario L. "How many cases do I need? On science and the logic of case selection in field-based research." *Ethnography*, Vol 10, no. 1 (2009): 5-38.

Söderbaum, Hanna. "Ukraine. The role of the private sector in the public service of Ukraine: Social-political governance perspective." *European Journal of Social Work* 5, no. 1 (2002): 79-86.

– *From Oligarch to Benefactor? Legitimation Strategies among the Wealthy Elite in Post-Soviet Ukraine*. Uppsala Studies in Economic History 113. Acta Universitatis Upsaliensis, 2018.

Ukrainian Philanthropy Forum. Accessed June 30, 2014. http://ufb.org.ua/about_us.htm.

Ukrainska Birzha Blagodiinist. Accessed June 30, 2014. https://ubb.org.ua/en/about_us/.

Victor Pinchuk Foundation. Accessed January 31, 2018. <https://pinchukfund.org/en/>.

Vinnikov, Alexander. "Charitable and private foundations in Ukraine." *The international journal of not-for-profit law*. 8, no. 3 (May 2006). The International Center for Not-for-Profit Law.

Way, Lucan A. Rapacious individualism and political competition in Ukraine, 1992-2004. *Communist and Post-Communist Studies*, 38 (2 SPEC. ISS.), (2005): 191-205.

Wijkström, Filip and Stefan Einarsson. *Foundations in Sweden – Their scope, roles and visions*. Stockholm School of Economics, The Economic Research Institute, 2004.

Winters, Jeffrey A. *Oligarchy*. Cambridge Cambridge University Press, 2011.

World Wide Studies. Accessed October 4, 2016. <http://worldwidestudies.org/en/>.

Yin, Robert K. *Case Study Research and Applications: Design and Methods*, Sixth Edition. SAGE Publications, 2018.

Young, Dennis R. Alternative Models of Government-Nonprofit Sector Relations: Theoretical and International Perspectives. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 29, no. 1 (2000): 149–172.

Zhogova, Olga. “Oblik blahodiinoi dopomohy na pidprijemstvi.” *Nezalezhnyi AUDYTOR* (2015), http://n-auditor.com.ua/uk/component/na_archive/789?view=material.

Original interviews

Focus giving organizations' representatives

Associated, (Rinat Akhmetov) Development of Ukraine, October 21, 2011. Kyiv.

Representative 1 (Rinat Akhmetov) Development of Ukraine, October 2011. Kyiv.

Representative 2 (Rinat Akhmetov) Development of Ukraine, March 23, 2012; November 26, 2013; May 28, 2014. Kyiv.

Representative 1, Open Ukraine, October 31, 2011; November 3, 2011; May 25, 2014. Kyiv.

Representative 2, Open Ukraine, October 31, 2011. Kyiv.

Teresa Yatsenyuk, Open Ukraine, November 3, 2011. Kyiv.

Representative, Petro Poroshenko Foundation, October 31, 2011. Kyiv.

Representative, Ukraine 3000, November 8, 2011; November 22, 2013. Kyiv.

Representative, Foundation for the Promotion of Arts, March 19, 2012. Kyiv.

Representative, Victor Pinchuk Foundation, October 13, 2013; May 27, 2014. Kyiv.

Representative, Borys Kolesnikov Foundation, E-mail interview, November 14, 2011; October 16, 2013; May 23, 2014. Kyiv.

Representative, Klitschko brothers Foundation, October 23, 2013; May 29, 2014. Kyiv.

Representative, Oleksandr Feldman Foundation, November 13, 2013. Kharkiv.

Representative 1, 2 (two respondents) Ukraine's Future Foundation, November 20, 2013. Kyiv.

Receiver/Student, Victor Pinchuk Foundation, November 21, 2013. Kyiv.

Previous employees, potential recipients, non-focus giving organizations' representatives, donors-businessmen

Mikhail Minakov, Associate Professor at Kyiv Mohyla Academy, founder of Foundation for Good Politics, previous employee at Victor Pinchuk Foundation, October 26, 2011. Kyiv.

Dmytro Ostroushko, Analyst, Gorshenyn Institute, previous employee at Victor Pinchuk Foundation, October 26, 2011; June 4, 2016; September 21, 2017; November 15, 2017. Kyiv.

Artist, November 5, 2011. Kyiv.

Evhen Bystrytsky, Director of the Renaissance Foundation, November 11, 2011. Kyiv.

Project manager, Anti-AIDS Foundation, March 20, 2012. Kyiv.
Andrey Palchevskiy, donor-businessman, October 3, 2013. Kyiv.
Representative 1, Bohdan Hawrylyshyn foundation, October 3, 2013. Kyiv.
Yaroslav Rushchyshyn, donor-businessman, October 9, 2013. Kyiv.
Bohdan Hawrylyshyn, donor-businessman, October 28, 2013. Kyiv.
Employee, K. Kondakov Foundation, November 11, 2013. Kyiv.
Vladimir Salenkov, donor-businessman, November 13, 2013. Kharkiv.
Representative 2, Bohdan Hawrylyshyn Foundation, May 30, 2014. Kyiv.
Representative, New Donbas, June 7, 2016. Kyiv.

Researchers, practitioners, analysts

Svitlana Kuts, expert in civil society and philanthropy, International Fundraising Consultancy Ukraine, March 7, 2011. Kyiv.
Anna Gulevska Chernysh, Ukrainian Philanthropists Forum, November 2011; March 13, 2012; November 19, 2013, May 27, 2014, December 16, 2016. Kyiv.
Ella Libanova, National Academy of Science, March 19, 2012. Kyiv.

ЕКОНОМІЧНІ ЕЛІТИ ЧЕРЕЗ БІОГРАФІЧНУ ПЕРСПЕКТИВУ

Ігор ЛИМАН, Вікторія КОНСТАНТИНОВА З'єднуючи Британську, Російську й Німецьку імперії: родина британського віце-консула Джона Грієвза в авангарді модернізації на Півдні України

*Ігор Лиман – доктор історичних наук, професор,
завідувач катедри історії та філософії, координатор міжнародної
діяльності Бердянського державного педагогічного університету.*

*Вікторія Константинова – докторка історичних наук,
професорка Бердянського державного педагогічного університету,
директорка Науково-дослідного інституту історичної урбаністики.*

Серед акторів модернізаційних процесів у Російській імперії помітну роль відіграв британський підданий Джон Грієвз, який, прибувши до портового міста Бердянська в статусі представника британської фірми “Clayton & Shuttleworth”, заснував там завод із виготовлення сільськогосподарської техніки, що згодом став найбільшим заводом в Європі у відповідному сегменті; ще 1877 р. Грієвз пропонував себе на посаду німецького віце-консула в Бердянську, а 1907 р. став віце-консулом Британської імперії, залишаючись на цій посаді аж до 1918 р.

Грієвз став прикладом нового вектора мобільності акторів і нових практик соціалізації, що формувались під впливом модернізаційних процесів і стимулювали появу нових форм лояльностей, а також поєднання економіки й політики. Тож на прикладі Джона Грієвза і членів його родини вивчено економічні й політичні еліти Півдня України часів його модернізації як стратегічно важливої складової Російської імперії. Модернізації, яка зазнавала впливів зокрема й з боку Британської імперії.

Іншим аспектом, висвітленим у статті, який аргументує концепт імперської біографії і при цьому є доволі показовим для характеристики модернізаційних процесів у регіоні, є родинні й ділові зв'язки Грієвза із німцями, а також персональний досвід його контактів із владою Німеччини, що особливо цікаво в контексті конкурентної боротьби, що розгорталась між Британською, Російською і Німецькою імперіями.

Ключові слова: модернізація, еліти, міжнародні відносини, консульство, імперська біографія

Імперська біографія і модернізація

У другій половині XIX ст. Російська імперія була вимушена стати на шлях модернізації¹, який Велика Британія торувала уже впродовж століття. Це було зумовлено, зокрема, і провальними результатами Східної (Кримської) війни з Великою Британією і її союзниками. Початок «Великих реформ» знаменував чергову фазу спостережуваних понад триста років коливань курсу держави від показового протиставлення себе Європі до її наздоганання із принаймні частковим сприйняттям західноєвропейських досягнень за зразок для наслідування.

Британська імперія вельми оперативно зреагувала на початок змін у Російській імперії після Східної війни, зокрема істотно розширивши свою консульську мережу в стратегічно важливому Чорноморсько-Азовському регіоні. Нововлаштовані тут консульські установи мали сприяти отриманню британськими підданими максимального зиску з тих нових можливостей, що відкривались у Російській імперії. Своєю чергою, самі британські консули та їхні співвітчизники, які прийняли «виклик нових земель», стали одними з акторів модернізаційних процесів у Російській імперії.

Серед цих акторів помітну роль відіграв британський підданий Джон Грієвз. Прибувши з Німецької імперії до портового міста Російської імперії Бердянська в статусі представника британської фірми “Clayton & Shuttleworth”, він заснував там завод із виготовлення сільськогосподарської техніки, що згодом став найбільшим заводом в Європі у відповідному сегменті. Іще 1877 р. Грієвз пропонував себе на посаду німецького віце-консула в Бердянську, а 1907 р. став віце-консулом Британської імперії, залишаючись на цій посаді в Бердянську аж до 1918 р.

Історія Джона Грієвза певною мірою відповідає характеристиці в анонсі біографій осіб із книги “Colonial Lives Across the British Empire: Imperial Careering in the Long Nineteenth Century”: ці персони зробили Британську імперію, а імперія зробила їх². Якоюсь мірою – тому що названі особи зробили «імперську кар'єру», переміщуючись у межах самої Британської імперії. На відміну від них, Грієвз робив цю кар'єру, перебравшись в іншу імперію – Російську. Тож щодо нього більш коректним буде формулювання, що він зробив Британську і Російську імперії, а ці імперії зробили його.

Прийнятний методологічний інструментарій для вписування case study британського консула і промисловця Джона Грієвза в широкі історичні контексти пропонує концепт імперської біографії³. Відповідно до цього кон-

¹ Про дискусії в історіографії та авторську позицію щодо модернізації/відсталості Російської імперії див., зокрема: Вікторія Константинова, *Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки)* (Запоріжжя: АА Тандем, 2010).

² David Lambert, Alan Lester, eds., *Colonial Lives Across the British Empire: Imperial Careering in the Long Nineteenth Century* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006).

³ Tim Buchen, Rolf Malte, eds., *Eliten im Vielvölkerreich: Imperiale Biographien in Russland und Österreich-Ungarn (1850–1918)* (Oldenbourg: De Gruyter, 2015); Martin Aust, Frithjof Benjamin Schenk, *Imperial Subjects. Autobiographische Praxis in den Vielvölkerreichen der Romanovs, Habsburger und Osmanen im 19. und frühen 20. Jahrhundert* (Köln: Böhlau, 2015).

цепту Тіма Бухена й Мальте Рольфа мультиетнічні імперії були нерозривно пов'язані з життям і кар'єрами еліт: з одного боку, трансформації імперських і професійних структур, модернізаційні процеси визначали кар'єрне просування і повсякдення еліт, а з другого, останні мали можливість продукувати і втілювати в життя власні ідеї, тим самим ініціюючи зміни в імперіях⁴.

Джон Грієвз став прикладом нового вектора мобільності акторів і нових практик соціалізації, що формувались під впливом модернізаційних процесів і стимулювали появу нових форм лояльностей, а також поєднання економіки й політики. Тож у цій розвідці ми маємо намір на прикладі Джона Грієвза і членів його родини звернути увагу на економічні й політичні еліти Півдня України часів його модернізації як стратегічно важливої складової Російської імперії.

Іншим аспектом, який вписується в концепт імперської біографії і при цьому є доволі показовим для характеристики модернізаційних процесів у регіоні, на який ми звернемо увагу, є родинні й ділові зв'язки англійця, британського підданого й офіційного представника цієї імперії Джона Грієвза з німцями, а також персональний досвід його контактів із владою Німеччини, що особливо цікаво в контексті конкурентної боротьби, яка розгорталась між Британською, Російською і Німецькою імперіями.

Розглядаючи історію Джона Грієвза і його родини в тісному зв'язку із теорією модернізації, ми не схильні трактувати модернізацію як «завершальний етап еволюції всіх суспільств»⁵ і ототожнювати її із «вестернізацією» чи то «американізацією». Натомість є сенс слідом за Наталією Яковенко розуміти модернізацію як «успішну метафору», модель описування й пояснення минулого, стрижнем якої є синтезування останнього «в певну цілісність на підставі низки усталених ознак трансформації традиційних суспільств у “модерні”, індустріальні»⁶. При цьому ми маємо всі підстави погодитись із Райнером Лінднером в тому, що модернізація і в цілому Російської імперії, і її південноукраїнського регіону не була тотальним і лінійним процесом⁷.

Портові міста Південної України, зокрема й Бердянськ, географічно перебуваючи на периферії Російської імперії, при цьому були «на передньому краї» її модернізаційних процесів⁸. Ще до початку ери «Великих реформ» саме ці

⁴ Tim Buchen, Rolf Malte, eds., *Eliten im Vielvölkerreich: Imperiale Biographien in Russland und Österreich-Ungarn (1850–1918)* (Oldenbourg: De Gruyter, 2015), 32.

⁵ Цит. за: Александр Ковалев, «Модернизация как эволюция типов организации», *Социологическое обозрение*, Т. 2, № 3 (2002): 69.

⁶ Наталя Яковенко, *Вступ до історії* (Київ: Критика, 2007), 272, 274.

⁷ Див.: Райнер Лінднер, *Підприємці і місто в Україні, 1860–1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії)* (Київ-Донецьк: ТОВ «ВПІ «Промінь»», 2008), 14.

⁸ Иван Бастрьга, Игорь Лыман, *Начала истории Бердянска* (Запорожье, б.и., 2002); Константин Баханов, Игорь Лыман, *Бердянск в дневниках титулярного советника В.К. Крыжановского. Крыжановский В.К. Дневники* (Запорожье: Просвіта, 2002); Виктория Константинова, Игорь Лыман, «Бердяньские купцы XIX столетия: материалы к просопографическому портрету», *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*,

порти виступали для імперії як «вікна в Європу», і тут впливи останньої були набагато відчутнішими, ніж у внутрішніх регіонах Російської імперії. Та й в цілому Південь України, землі якого крок за кроком було відібрано в Османській імперії, вже в останній чверті XVIII – першій половині XIX ст. розвивався як вельми специфічний регіон, адже його урбанізація, колонізація і господарське освоєння виступали пріоритетними завданнями держави, що прагнула не просто якомога міцніше закріпити Південь під зверхністю офіційного Петербурга, але й на повну використовувати його геополітичний та економічний потенціал. У контексті ж підготовки й реалізації «Великих реформ» відповідні процеси в регіоні набули нового потужного імпульсу. Хоча, зрозуміло, і тут конкретика модернізації в її чотирьох головних складових (диференціація соціальних структур; раціоналізація і секуляризація людського життя, індивідуалізація особистості та її ідентичності, одомашнення природного середовища⁹) великою мірою визначалась не так західними зразками, як реаліями самої Російської імперії зі всім її традиційним «вантажем», що робив процес модернізації звивистим, непослідовним і суперечливим¹⁰. Джону Грієвзу, як і всім іншим акторам цього процесу, слід було зважати на відповідні реалії.

В авангарді індустріалізації Півдня

Народжений у 1845 р.¹¹ в англійському промисловому Шеффілді, Джон Грієвз з дитинства був свідком тамтешньої індустріалізації. Зростаючи в родині, що належала до середнього класу, Джон зміг здобути в університеті

1134, 49 (2014): 206–217; Вікторія Константинова, «Бердянськ кінця XIX ст.: особливості складу населення приморського повітового міста Південної України», *Музейний вісник*, 9 (2009): 147–153; Вікторія Константинова, «Публікації «Одеського Вісника» як джерело з історії Бердянська останньої чверті XIX ст.», *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, XXV (2009): 214–218; Вікторія Константинова, «Чиновники, інтелігенція, міщани...: населення Бердянська кінця XIX ст. за статистичними джерелами», *Інтелігенція і влада: громадсько-політ. наук. збір.*, 19 (2010): 24–30; Ігор Лиман, Микола Єременко, «Справа про наглядача Бердянської митної застави титулярного радника Крижанівського», *Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. праць*, 1 (2013): 5–18; Ігор Лиман, «Полеміка щодо з'єднання залізницею Бердянська з Дніпровським Надпоріжжям та іншими місцевостями Катеринославщини в публікаціях «Одеського Вісника» 1847 року», *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр.*, 8 (2010): 111–121; Ігорь Лыман, Виктория Константинова, «Бердянск и его уезд последней четверти XIX века в публикациях «Одесского Вестника»», *Вестник Таганрогского государственного педагогического института. Гуманитарные науки*, 2 (2008): 108–112; Игорь Лыман, «Бердянск и Таганрог в австралийском издании воспоминаний Рафаила и Елены Кабо», *Вестник Таганрогского государственного педагогического института. Гуманитарные науки*, 2 (2011): 37–40.

⁹ Див.: Райнер Лінднер, *Підприємці і місто в Україні, 1860-1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії)*, 14–15.

¹⁰ Вікторія Константинова, *Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки)* (Запоріжжя: АА Тандем, 2010).

¹¹ The National Archives, FO 655 (Foreign Office: Chief Clerk's Department and Passport Office: Collection of Passports), FO 655/269 "Place of Issue: ROSTOV. Name: John Edward Greaves, with wife Jane", p. 1.

Лондона¹² освіту цивільного інженера, яка відповідала потребам стрімкого індустріального розвитку. Утім, докладати новоздобуті знання з інженерії Грієвз вирішив не на батьківщині, а в Російській імперії, де лише кілька десятків років тому був заснований і тепер стрімко розвивався портовий Бердянськ. Загалом для «володарки морів» Британської імперії, в якій «ніколи не заходило сонце», географічна мобільність підданих була звичним явищем. Однак для родини, в якій виріс Джон, це не було типово: його предки мешкали в Шеффілді впродовж багатьох поколінь, і до кінця життя там залишились жити батько і обидва рідні брати Джона.

За деякими даними, молодий інженер опинився на Півдні України, будучи спеціально запрошеним Йоганном Тіссеном із Катеринослава для встановлення тільки-но закупленого обладнання для парового млина¹³. На момент від'їзду до Російської імперії Джону Грієвзу було лише трохи більше 20 років¹⁴.

Чому саме Південь України? Запрошення сюди інженера Грієвза зовсім не випадково припало на період, коли в цьому регіоні Російської імперії в тісному взаємозв'язку розгортались урбанізація та індустріалізація, які потребували кваліфікованих кадрів та імпоротної техніки. І Джон Грієвз став одним із важливих акторів цих процесів. Оселившись у Бердянську як представник "Clayton & Shuttleworth", Грієвз відкрив там 1876 р. склад сільськогосподарського знаряддя, яке поставляла до Російської імперії ця фірма, а при складі облаштував майстерню. Зумівши швидко зорієнтуватись в умовах змін митних тарифів і збільшеного попиту на сільськогосподарську техніку, Грієвз 1882 р. розпочав виробництво жниварок із самоскидним механізмом¹⁵, а наступного року відкрив у Бердянську власний механічний ливарний завод¹⁶.

За класифікацією, котру використовує Джон МакКей, двома основними джерелами іноземного підприємництва в індустріалізації Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. були представники великих західноєвропейських корпорацій, що створювали тут свої філії, і «агресивні індивідуальні зарубіжні промоутери», які були добре знайомі з умовами ведення бізнесу в Російській імперії. При всіх індивідуальних особливостях, спільними рисами представників другої групи була здатність використовувати інвестиційні можливості, залучати капітал із-за кордону, при цьому вкладаючи і власні гроші, а також гроші своїх друзів і партнерів; багато з цих індивіду-

¹² Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, R 252115, s. 81.

¹³ Viktor Petkau, «История и родословная семьи Исаака Яковлевича Зудермана из Бердянска – Константиновки», <http://chort.square7.ch/kb/petkau1.pdf>. Переглянуто 11.07.2017.

¹⁴ "Pioneer of Industries. Late Sheffield Resident's Experiences in Russia", *Sheffield Independent* (January 20, 1923): 3.

¹⁵ Леон Кафенгауз, *Развитие русского сельскохозяйственного машиностроения. К вопросу о пошлинах на сельскохозяйственные машины* (Харьков: типолитогр. Ю.М. Беркман, 1910), 21–22.

¹⁶ «9 августа», *Одесский Вестник*, 221, 18(30).VIII.1886: 3; *Весь Бердянск и его уезд. Адресно-справочная и торгово-промышленная книга* (Симферополь: типо-лит. Звенигородскаго П. Ф. Вересотской и Брахтман, 1911), 29.

альних промоутерів були іноземними підприємцями, які постійно мешкали в Російській імперії і добре знали місцеві умови, разом із тим зберігаючи зв'язки із батьківщиною. Як наслідок, вони ідеально відповідали потребам поєднання («шлюбу») місцевих ресурсів із технікою провідних іноземних фірм і капіталами іноземних банків та фондових бірж¹⁷. У випадку з Джоном Грієвзом можемо констатувати, що він, розпочавши свою діяльність у Російській імперії як представник хоч і не корпорації, але великої західноєвропейської інжинірингової компанії, що спеціалізувалась на парових машинах і молотарках, згодом став одним із саме тих «агресивних індивідуальних зарубіжних промоутерів» із абсолютною більшістю названих характеристик.

Заснувавши в Бердянську майстерню, на базі якої невдовзі почав діяти його механічний ливарний завод, Грієвз зробив наступний важливий крок: він не став обмежуватись наявними технічними розробками, а почав випускати жниварку власної конструкції, яка була значно дешевша за популярну тоді жниварку Вуда, але при цьому ні в чому не поступалась західному конкурентові за якістю¹⁸.

У 1893 р. виконувач обов'язки віце-консула Великої Британії в Бердянську Грін у своєму рапорті до Лондона охарактеризував виробництво Джона Грієвза як найбільший завод із виготовлення жниварних машин в Європі (“the largest reaper manufactory in Europe”)¹⁹. Ця інформація мала резонанс, і відповідну характеристику оперативно повторили видання “The Investor’s Monthly Manual” і “The Economist”, а невдовзі її використав у роботі “Fields, Factories, and Workshops” теоретик анархізму Петро Кропоткін, зокрема там було відзначено: «місто Бердянськ може тепер похвалитись найбільшим виробництвом жниварок в Європі, здатним випускати 3 000 машин щорічно»²⁰.

Для просування своєї продукції Джон Грієвз діяв вельми енергійно, широко використовуючи для цього рекламу й різноманітні сільськогосподарські виставки, що їх організовували в різних регіонах Російської імперії. Відповідно зростав авторитет і самого Грієвза. У 1896 р. його запросили зробити доповідь у Нижньому Новгороді на Загальноросійському торгово-промислому з’їзді²¹. Грієвзу було надано право використовувати російський

¹⁷ John P. McKay, *Pioneers for Profit: Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization, 1885-1913: Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization, 1885-1913* (University of Chicago Press, 1970), 62.

¹⁸ «9 августа», *Одесский Вестник*, 221, 18(30).VIII.1886: 3.

¹⁹ *Foreign Office. 1894. Annual Series. # 1375. Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance. Russia. Report for the Year 1893 on the Trade & c. of Taganrog* (London: Harrison and Sons, 1894): 24–26.

²⁰ “The town of Berdyansk,” he added, “can now boast of the largest reaper manufactory in Europe, capable of turning out three thousand machines annually” (Peter Kropotkin, *Fields, Factories and Workshops* (New Brunswick and London: Transaction Publishers, 1993): 37–38). Уже пізніше цю характеристику повторив, із посиланням на «Вестник финансов, промышленности и торговли» Володимир Ульянов (Ленін) у роботі «Развитие капитализма в России».

²¹ Леон Кафенгауз, *Развитие русского сельскохозяйственного машиностроения. К вопросу о пошлинах на сельскохозяйственные машины*, 17.

імперський герб у рекламі своєї продукції. А 1898 р. англієць отримав подяку російського імператора за енергійну і плідну діяльність «в деле русского сельско-хозяйственного машиностроения»²².

Але вже через рік після цієї імператорської подяки виробництво Грієвза, яке з 1894 р. номінально належало Торговельно-Промисловому Товариству, перейшло у власність Бельгійського анонімного товариства, і на початку 1900 р. Російський імператор підписав умови діяльності на території його держави цього "Etablissements industriels de Berdiansk John Greaves et Co, Société anonyme" («Торгово-промислового анонімного товариства Джон Грієвз і Ко в Бердянську»). За цими умовами Бельгійське анонімне товариство розпочинало свою діяльність у Російській імперії саме для придбання та експлуатації ливарного й машинобудівного заводу в Бердянську, що належав торговому дому «Джон Грієвз і Ко», а також для торгівлі продукцією цього виробництва²³. Товариство випустило 4 000 акцій по 500 франків кожна і 8 000 акцій без визначення вартості²⁴.

Утім, вже сама назва Бельгійського товариства свідчила про те, що Джон Грієвз аж ніяк не втрачав контроль над заводом. Американський економіст Фред Карстенсен небезпідставно писав, що формальну зміну власника Грієвз провів, між іншим, і для зменшення податкового тягаря способом обходу корпоративних податків на прибуток, який мали сплачувати російські компанії²⁵.

Реорганізація компанії, що її здійснив Грієвз відповідно до законодавства Королівства Бельгія, внесла певну корективу в систему лояльностей цього підданого Британської імперії, який продовжував вести бізнес і мешкати в Російській імперії. Відтепер у Брюсселі був відкритий офіс «Торгово-промислового анонімного товариства Джон Грієвз і Ко в Бердянську», і Грієвз став часто навідуватись у справах до бельгійської столиці, а 1912 р. за заслуги перед Бельгією ("in recognition of valuable services rendered by him") король Альберт I нагородив Джона Грієвза відзнакою кавалера Ордена Корони²⁶.

При цьому основні ринки збуту продукції заводу Грієвза продовжували розміщуватись у Російській імперії. Грієвз діяв саме з імперським розмахом і аж ніяк не обмежувався регіоном, в якому розміщувалось його виробництво. Господарське освоєння безкрайніх просторів усе ще аграрної Російської імперії, у якій відбувалася модернізація, потребувало величезної кількості техніки. Грієвз це чудово розумів. Він шукав і знаходив потужні державні

²² *Весь Бердянск и его уезд. Адресно-справочная и торгово-промышленная книга*, 30.

²³ *Полное собрание законов Российской империи* (СПб.: Государственная Типография, 1902), Собр. III, Т. XX, Отд. I: 36–37.

²⁴ *Указатель действующих в империи акционерных предприятий. Издание А.И. Дмитриева-Мамонова* (СПб.: тип. И. Гольдберга, 1903), 1751.

²⁵ Fred V. Carstensen, "Foreign Participation in Russian Economic Life: Notes of British Enterprise, 1865–1914," in Gregory Guroff, Fred V. Carstensen, eds., *Entrepreneurship in Imperial Russia and the Soviet Union* (Princeton: Princeton University Press, 1983): 156.

²⁶ "Whitehall, October 22, 1912", *The Edinburgh Gazette* (October 29, 1912): 1100.

замовлення. Серед них – і Переселенського управління, яке постачало сільськогосподарську техніку в Оренбурзьку, Тобольську, Томську, Єнісейську, Іркутську губернії, Уральську, Семирічинську, Тургайську, Забайкальську і Далекосхідну області, а також на острів Сахалін²⁷. Склади та (або) контори керованого Грієвзом товариства діяли в Маріуполі, Харкові, Челябінську, Семипалатинську й Омську. В останньому саме товариство Грієвза стало одним із перших, що налагодили тісні торговельні зв'язки із сибірськими закладами дрібного кредиту, і 1912 р. таких партнерських кредитних товариств Грієвз уже мав 50²⁸.

У 1910 р. Лев Кафенгауз, пишучи про підприємство Грієвза як про «найбільшого і найсерйознішого» виробника жниварок із самоскидним механізмом, навів дані щодо динаміки виробництва цих машин, що їх надав йому сам Джон Грієвз:

<i>Рік</i>	<i>Кількість</i>
1901	25
1902	300
1903	250
1904	300
1905	400
1906	500
1907	750
1908	1 000
1909	1 075
1910	1 000 ²⁹

Аби впевнено триматись в умовах конкурентної боротьби, Грієвз і надалі робив акцент на вдосконаленні техніки. Станом на 1911 р. його завод мав уже десятки відповідних патентів, понад 40 виставкових нагород і 5 закордонних медалей і дипломів, випускаючи на рік 8 000 букерів, 7 000 плугів німецького зразка, 6 500 сівалок, 4 000 лобогрійок, 2 000 жниварок із автоматичним скиданням, 500 сінокосарок і відливаючи на замовлення інших заводів 49 000 пудів ковкого чавуну³⁰.

У 1914 р. «Торгово-промислове анонімне товариство Джон Грієвз і К^о в Бердянську» із заводом сільськогосподарських машин і знарядь та чавунно-сталеливарним заводом мало основний капітал у 3 мільйони франків,

²⁷ «Деятельность сельско-хозяйственных складов Переселенческого Управления в 1912 году (Из годового отчета складов)», *Вопросы колонизации. Периодический сборник под редакцией Г.Ф. Чиркина и Н.А. Гаврилова*, 14 (1914): 254, 264.

²⁸ Елизавета Чедурова, *Кооперация Западной Сибири и ее роль в развитии аграрных технологий, 1906–1917 гг.* (Диссертация ... кандидата исторических наук: 07.00.02, Барнаул, 2000), 86.

²⁹ Леон Кафенгауз, Развитие русского сельскохозяйственного машиностроения. К вопросу о пошлинах на сельскохозяйственные машины, 56–57.

³⁰ *Весь Бердянск и его уезд. Адресно-справочная и торгово-промышленная книга*, 30.

запасний капітал – у 123 082 франки; чисельність робітників становила 1 500 осіб³¹.

Утім, того ж року істотні корективи в діяльності заводу Грієвза відбулись у зв'язку з початком Першої світової війни, яка спричинила стрімке зменшення попиту на продукцію сільськогосподарського машинобудування і втрату частини кадрів заводу через призов до лав збройних сил Російської імперії. За таких умов британський підданий провів переорієнтацію виробництва на виконання російських військових замовлень. Тепер його завод випускав також скорострільні снаряди Готчкісса³², гранати й саперні лопатки³³.

Принципово важливо, що бізнес Грієвза у Бердянську розвивався як родинний у тому розумінні, що на ключових позиціях у ньому за всіх формальних змін статусу залишались сам глава сімейства Джон Грієвз і його родичі. Тож кажучи про «компанію Грієвза», ми ведемо мову саме про родинну справу. Зокрема, Джон Грієвз, його дружина Анна (Джейн) і син Георг, які жили разом із Джоном у Бердянську, стояли на чолі Торговельно-Промислового Товариства, якому завод належав від 1894 р. Вже будучи в підпорядкуванні Бельгійському анонімному товариству, станом на 1911 р. завод мав адміністрацію, на чолі якої стояв голова цього товариства Джон Грієвз, директором-розпорядником був його син Георг, а управителем конторою – зять Петро Судерман³⁴. Після початку Першої світової війни один із цехів заводу очолив онук Джона і син Георга Ніколас Грієвз, якому тоді не було навіть 17 років. Саме цей цех, у якому працювали 700 робітників, став виконувати військові замовлення, виготовляючи снаряди Готчкісса. Іншим цехом заводу в цей же час керував старший брат Ніколаса Джон Грієвз-молодший³⁵.

Родинний бізнес британця підлаштовувався під реалії Російської імперії, при цьому, своєю чергою, впливаючи на останні. На певному етапі економічним успіхам Грієвза було «підставлене політичне плече», і в одній особі стали поєднуватись промисловець Російської імперії і офіційний представник Британської імперії.

Віце-консул Британської імперії

Після того, як 1858 р. до Бердянська було вперше призначено консула Великої Британії, тривалий час особи, які перебували на цій посаді, не суміщали

³¹ Леон Карлович Езиоранский, *Фабрично-заводские предприятия Российской Империи (исключая Финляндию)* (Петроград, 1914).

³² H. M. King and E. E. Yeld, compilers, *Oundle Memorials of the Great War MCMXIV-MCMXIX* (London: printed for Oundle School by Philip Lee Warner, Publisher to the Medici Society Ltd., 1920), 380.

³³ «Воспоминания Беляевой-Сычевой Е.А. о работе в г. Бердянске в двадцатых годах», в Баханова Л.Ф., *Странички желтые листая...: краеведческие очерки* (Донецк: Юго-Восток, 2009), 326.

³⁴ *Весь Бердянск и его уезд. Адресно-справочная и торгово-промышленная книга*, 30.

³⁵ “Victims of Enemy Hate. Wife of former Sheffield Gentleman Dies in Russia”, *Sheffield Independent* (January 9, 1917): 2.

виконання консульських обов'язків з іншими видами діяльності³⁶. Британська імперія як у Бердянську, так і в інших містах воліла мати так званих консулів, які не торгували (“non-trading”), що йменувались французькою “Consul de carrière”. Вони не робили комерційні операції і, зокрема, не вели торгівлю, тобто мали жити на жалування від британського уряду. В цьому були як переваги, так і недоліки. Серед переваг, за спостереженням одного з попередників Джона Грієвза на посту британського консула в Бердянську, було те, що таких осіб чиновники Російської імперії сприймали як колег, державних службовців, і поводились із ними відповідно, на відміну від торгових (“trading”) консулів, на думку яких представники російської бюрократії мали зважати, але яких при цьому часто недолюбливали, вважаючи такими, що не заслуговують на високий статус³⁷.

При цьому представники Британської імперії як не торгові консули були в явній меншості: серед персоналу десятка наявних у Бердянську іноземних представництв, крім британців, до певного часу не мали права робити комерційні операції тільки італійці³⁸.

Іншою особливістю, яка відрізняла консулів Британської імперії від багатьох їхніх колег з інших держав (і це було безпосередньо пов'язано, зокрема, і з їхнім статусом як чиновників на урядовому жалуванні), було те, що вони представляли за кордоном інтереси лише своєї країни, тоді як вельми поширеною була практика суміщення однією особою функцій представництва інтересів одразу кількох держав³⁹.

Наприкінці XIX ст. політика Британської імперії щодо формування кадрового складу своїх консульських представництв зазнала змін, і призначення Джона Грієвза віце-консулом у Бердянську відповідало цьому тренду. Офіційний Лондон перейняв практику призначення торгових консулів, котрі порівняно з “Consul de carrière” мали перевагою інтегрованість у суспіль-

³⁶ Ігор Лиман, Вікторія Константинова, «На захисті інтересів Великої Британії у Північному Приазов'ї: консул Джеймс Ернест Наполеон Зораб», *Історія торгівлі, податків та мита* 2 (2015): 139–156; Ігор Лиман, Вікторія Константинова, «Британський консул у Бердянську Вільям Георг Вагстаф», *Scriptorium nostrum* 3 (2015): 72–90; Igor Lyman, Victoria Konstantinova, “William George Wagstaff – British Consul, Responsible for Ekaterinoslav Province and Ports of the Sea of Azov”, *Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки* 12 (2016): 57–62; Вікторія Константинова, «Віце-консул Великої Британії у Бердянську Харві Роберт Лоу та його рапорти», *Scriptorium nostrum* 3 (6) (2016): 76–91; Igor Lyman, Victoria Konstantinova, “British Consul in Berdyansk Cumberbatch, Great-Greatgrandfather of Modern Sherlock Holmes”, *Scriptorium nostrum* 2 (8) (2017): 195–207.

³⁷ *Accounts and Papers. Consular Establishments. Session 6 February – 10 August 1872, Volume LX* (London: Harrison and Sons, 1872): 74–75.

³⁸ *Accounts and Papers. Consular Establishments. Session 6 February – 10 August 1872, Volume LX* (London: Harrison and Sons, 1872): 75.

³⁹ Скажімо, у самому Бердянську в другій половині XIX – на початку XX ст. Ян Гаспар Іванчіч представляв одночасно Австро-Угорщину, Швецію і Норвегію, Михайло Пайкос – Грецію і Нідерланди, Франсуа Бонне – Бельгію і Францію, Іван Геммерле – Німеччину й Бельгію, Л. Кауфман – Бельгію і Францію, Андронік Пайкос – Швецію, Норвегію і Нідерланди, Антоніо Сангвинеті – Іспанію і Грецію, Михайло Орсеро – Данію і Австро-Угорщину, Жан Франсуа Бонне – Францію, Данію і Бельгію.

ство, в якому повинні були представляти інтереси Великої Британії, і добру обізнаність із місцевою ситуацією. Не кажучи вже про менші витрати британської казни на їхнє утримання.

Тож маємо підстави стверджувати, що саме успіхи Джона Грієвза на ниві підприємництва стали причиною того, що йому запропонували пост очільника консульської установи в Бердянську. Призначення авторитетного й багатого промисловця Грієвза віце-консулом знаменувало поширення активного поєднання економіки з політикою в практиці визначення складу офіційних представників Британської імперії. За всієї важливості виконання Джоном Грієвзом обов'язків на консульській службі, відповідна діяльність для нього все ж була менш значущою, ніж опікування заводом.

Про те, що призначення підприємця представником Великої Британії не було екстраординарною подією, свідчив досвід сусіднього міста-порту Маріуполь: першим і останнім британським консулом там був упродовж 1896–1917 рр. Уільям Шеррінгтон Вальтон – власник графітового заводу в Маріуполі. Будучи торговим консулом, він, як і Джон Грієвз, не жив за рахунок урядового жалування, хоча саме на консульські потреби йому щорічно й було виділено певну суму⁴⁰.

При цьому як щодо Вальтона, так і щодо Грієвза Британська імперія й надалі дотримувалась принципу несуміщення представництва інтересів одразу кількох держав: обидва були консулами тільки Великої Британії.

Важливо, що сама формальна процедура призначення на консульську посаду передбачала перевірку лояльності не тільки до країни, яку мав представляти претендент, але й до держави, де він мав працювати. Перевірку лояльності до Російської імперії, яку мав пройти Джон Грієвз, до того пройшли його попередники на посаді в Бердянську. Після звернення британського посла в Петербурзі до Міністерства іноземних справ Російської імперії із клопотанням про затвердження призначення віце-консула Департамент внутрішніх зносин Міністерства іноземних справ Російської імперії звертався до керівника Таврійської губернії з проханням повідомити, чи немає перешкод для призначення. Керівництво Таврійської губернії і собі зверталось до представників місцевих органів державної влади, причому тут могло спеціально уточнюватись, що треба було повідомити про спосіб життя, поведінку й політичну благонадійність претендента. У відповідь представник державної влади укладав рапорт на ім'я Таврійського губернатора, губернатор – рапорт на адресу Департаменту внутрішніх зносин Міністерства іноземних справ про відсутність перешкод для призначення зі свого боку. Остаточне ж рішення приймав сам імператор, уже після чого Сенат за зверненням Міністра іноземних справ або ж його товариша видавав розпорядження за усталеним формулюванням, аби губер-

⁴⁰ Victoria Konstantinova, Igor Lyman, Anastasiya Ignatova, *European Vector of the Northern Azov in the Imperial Period: British Consular Reports about Italian Shipping* (Berdyansk: Tkachuk O.V., 2016), 40–44.

ське керівництво визнавало претендента віце-консулом і надавало йому в разі потреби допомогу і правосуддя⁴¹. Таку ж процедуру узгодження проходили і представники інших держав, яких призначали на консульські посади в Російську імперію⁴².

Аналіз рапортів Джона Грієвза з Бердянська до Лондона⁴³ і їх зіставлення із рапортами попередників Грієвза на консульській посаді в місті на узбережжі Азовського моря дає підстави стверджувати, що зміст цих рапортів великою мірою відбивав економічні зацікавлення власника заводу сільськогосподарських машин. Тоді як фактично всі попередні консули Великої Британії в Бердянську основний акцент робили на аналізі експортної торгівлі зерновими через місцевий порт, Грієвз набагато більше уваги, ніж попередники, приділяв стану місцевої промисловости і передусім сільськогосподарського машинобудування. Грієвз аналізував і динаміку імпорту сільськогосподарських машин до Російської імперії з Великої Британії та інших країн. Звичайно, при цьому Грієвз давав інформацію і щодо інших питань, які цікавили Лондон, як-от: стан навігації, вирощування зерна та іншої сільськогосподарської продукції, стан банківської сфери, особливості ринку праці, розвиток металургії і вуглевидобутку в сусідньому Донбасі, розширення залізничної мережі в регіоні, розширення мережі закладів освіти, епідеміологічний стан, вартість життя тощо. Фактично зміст консульських рапортів Грієвза рефлектував, з одного боку, напрями, цікаві і пріоритетні для самої Великої Британії, а з другого, розуміння пріоритетів самим віце-консулом і його прагнення оцінити перспективи розвитку регіону саме в ключі модернізаційних тенденцій.

Досліджуючи участь іноземних підприємців у процесі індустріалізації Російської імперії, Джон МакКей називає саме іноземних консулів одними з ініціаторів інвестицій у промисловість країни їхнього перебування: ці

⁴¹ Державний архів Автономної Республіки Крим (ДААРК), ф. 26 (Канцелярія Таврического губернатора), оп. 1, спр. 26281 (О назначении Великобританским вице-консулом в г. Бердянске Вагстофа. 13 ноября 1874 г. – 22 января 1875 г.), арк. 1–7 зв.; ДААРК, ф. 26 (Канцелярия Таврического губернатора), оп. 1, спр. 26564 (О назначении Великобританским вице-консулом в г. Бердянске Гарвей-Роберта Лове (Lowe). 27 ноября 1876 г. – 20 января 1877 г.), арк. 1–7 зв.

⁴² ДААРК, ф. 26, оп. 1, спр. 26281, арк. 8–8 зв.

⁴³ # 4295. *Annual Series. Diplomatic and Consular Reports. Russia. Report for the Year 1908 on the Trade and Commerce of the Consular District of Odessa* (London: Harrison and Sons, 1909): 68–75; # 4537. *Annual Series. Diplomatic and Consular Reports. Russia. Report for the Year 1909 on the Trade and Commerce of the Consular District of Odessa* (London: Harrison and Sons, 1910): 47–52; # 4965. *Annual Series. Diplomatic and Consular Reports. Russia. Report for the Year 1911 on the Trade and Agriculture of the Consular District of Odessa* (London: Harrison and Sons, 1912): 37–43; # 5114. *Annual Series. Diplomatic and Consular Reports. Russia. Report for the Year 1912 on the Trade of the Consular District of Odessa* (London: Harrison and Sons, 1913): 37–43; *Weekly Bulletin, Published by the Department of Trade and Commerce* (Ottawa, June 25, 1917): 480–481.

консули повідомляли у своїх рапортах про торгівлю й комерцію про ті чи ті можливості для вкладення інвестицій, могли направляти для аналізу зразки мінералів тощо⁴⁴. Тоді як деякі з попередників Джона Грієвза на консульській посаді в Бердянську справді наполегливо пропонували Лондону варіанти просування на російському ринку інвестицій у цю країну, сам він на цій ниві великої активності не проявляв. Принаймні певний час до початку Першої світової війни. Після повернення з німецького полону віце-консул став уже не так обмежуватись констатацією наявного стану речей і почав активніше аналізувати перспективи, пропонувати «рецепти» просування інтересів Великої Британії в регіоні.

Наочним проявом поєднання економіки й політики (ясно, якщо розуміти останню широко, оскільки консульські установи за визначенням були сконцентровані не на політичних питаннях) в діяльності промисловця і віце-консула Грієвза було те, що британське віце-консульство розміщувалось у будівлі заводууправління підприємства Грієвза в Бердянську, на балконі якого був великий герб Великої Британії.

Не менш показово, що коли на піку буремних подій квітня 1917 р. робітники його заводу влаштували мітинг і силою доставили на нього Джона Грієвза, аби той поновив на роботі нещодавно звільнених працівників, Грієвз відмовився виконувати вимоги мітингарів, повідомив послу Великої Британії в Петрограді про неприпустимі дії проти себе, виставив над власним будинком прапор Великої Британії й оголосив, що це житло недоторканне саме як власність британського консула⁴⁵.

Між тим посада віце-консула, яка в певних ситуаціях справді захистила Джона Грієвза, мала і зворотний вельми небезпечний бік, який на повний голос дав про себе знати в процесі карколомних геополітичних змін початку ХХ ст. в контексті взаємин Британської, Російської та Німецької імперій.

Грієвзи й німці

Регіон, до якого перебрався з Великої Британії молодий Джон Грієвз, ще раніше став новою батьківщиною для численних вихідців з німецьких земель. Наприкінці правління імператриці Катерини II, з 1787 по 1796 рр., основну частку іноземних мігрантів до земель Південної України разом із Північним Приазов'ям становили меноніти. Вихідці з німецьких земель були серед тих перших переселенців, які почали перебиратись до Бердянська ще до одержання ним офіційного статусу міста. Якщо основним заняттям німецьких колоністів сільської місцевості Північного Приазов'я

⁴⁴ John P. McKay, *Pioneers for Profit: Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization, 1885–1913: Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization, 1885–1913*, 87.

⁴⁵ Александр Солженицын, *Красное колесо: Повествование в отмеренных сроках. Узел IV: Апрель Семнадцатого*, http://www.alibet.net/writer/1921/books/56602/soljenitsyin_aleksandr_isaevich/krasnoe_koleso_uzel_IV_aprel_semnadtsatogo/read/2. Переглянуто 29.01.2018.

було вирощування зернових, то в Бердянську – садівництво, торгівля і млинарство⁴⁶.

Джон Грієвз тісно взаємодіяв як із сільськими, так і з міськими німцями регіону від самого свого переселення. Почати хоча би з того, що, ймовірно, завдяки запрошенню німця Йоганна Тіссена він і опинився в Російській імперії.

Ми виявили документи, які засвідчують контакти Джона Грієвза з Міністерством закордонних справ Німеччини вже через рік після відкриття ним складу сільськогосподарського знаряддя в Бердянську, у грудні 1877 р. Саме тоді Грієвз звернувся до Берліна із пропозицією своєї кандидатури на посаду віце-консула Німеччини в Бердянську⁴⁷. Підставою для такого звернення були як родинні зв'язки Грієвза із німцями, так і його попередній досвід роботи торговим представником у німецькому Бреслау. Невідомо, як склалась би подальша доля Грієвза і його родини, якби цю пропозицію не було відхилено.

Згодом саме німецькі колоністи регіону, будучи заможними землеробами, становили важливий сегмент ринку збуту продукції заводу Джона Грієвза. Тож зовсім не випадково чимало уваги в рапортах Грієвза до Лондона приділялось саме опису вправності німецьких колоністів у веденні господарства. Натомість у тих саме рапортах містилась доволі невисока оцінка якості імпортованої продукції з Німеччини, що постачалась до Приазов'я. За твердженням Грієвза, німецькі експортери вигравали конкуренту боротьбу в британців і продукція з Вестфалії крок за кроком витісняла товари з Бірмінгема й Шеффільда аж ніяк не через якість німецьких товарів, яка могла би бути значно краща, але завдяки прямим контактам із місцевими покупцями, чого не робили британські фірми.

При тому, що компанія Грієвза була родинним бізнесом, в її керівництві етнічні німці були представлені навіть більше, ніж англійці. Адже, по-перше, німкенюю, а точніше баваркою, була сама дружина Джона Грієвза. В Бердянську на місцевий манер її називали Анною Людвигівною, в англомовному середовищі – Джейн Грієвз, при народженні ж у Мюнхені у 1845 р. вона фігурувала як Джейн Вільгельміна Спенгрубер. Станом на 1894 р. четвертим і останнім, разом із подружжям Грієвзів і їхнім сином Георгом, членом керівництва Торговельно-Промислового Товариства, якому належав завод у Бердянську, був Олександр Зуккау. А це – ніхто інший, як віце-консул Німеччини в Бердянську часів, коли Джон Грієвз обіймав посаду віце-консула Великої Британії⁴⁸. Станом на 1911 р. Зуккау вже не був у складі керівництва виробництва в Бердянську. Натомість разом із Джоном і Георгом Грієвзами

⁴⁶ Светлана Иосифовна Бобылева, Наталья Васильевна Бочарова, Оксана Владимировна Безносова [и др.], С. И. Бобылева, ред., *Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.)*; (Днепропетровск: АРТ-ПРЕСС, 1999), 27, 49, 130; Наталья Венгер, *Меннонитское предпринимательство в условиях модернизации Юга России: между конгрегацией, кланом и российским обществом (1789-1920)* (Днепропетровск, 2009), 223–226.

⁴⁷ Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, R 252115, s. 81.

⁴⁸ *Central-Blatt für das Deutsche Reich* (Berlin, 1912): 277; *Памятная книжка Таврической губернии на 1914 год* (Симферополь: Таврическая губернская типография, 1914), 137.

там перебував меноніт Петро Судерман. Промовистою є та обставина, що німець став управителем контори заводу «Джон Грієвз и К^о» після того, як одружився із донькою Джона Грієвза Емілією. Посівши одну з ключових позицій у керівництві компанії тестя-британця, Петро Судерман за одним із трендів модернізаційних часів зробив інший крок у соціальній мобільності – став гласним міської думи Бердянська⁴⁹, фігуруючи при цьому як «бердянський купець»⁵⁰.

Одруживши доньку з Петром Судерманом, Джон Грієвз породичався з впливовим не тільки в Бердянську, але й загалом у регіоні менонітським кланом Судерманів. Батько Петра Ісаак Якович Судерман експортував зерно через Бердянський порт, певний час був гласним Бердянського повітового земського зібрання⁵¹.

Шлюб доньки Джона Грієвза із Петром Судерманом, від якого народилось четверо онуків англіяця, які були менонітами, не став єдиним зв'язком, що поєднав родини Грієвзів і Судерманів. Племінниця Джона Грієвза Амі Евелін Грієвз, яка була запрошена із Шеффільда до Бердянська на весілля своєї двоюрідної сестри Емілії із Петром Судерманом і за вибором Джона Грієвза виконувала почесну функцію дружки, саме на тому весіллі познайомилась із рідним братом нареченого Яковом Ісааковичем Судерманом. Англіяка і німець швидко заприязнилися і вже невдовзі, 1900 р., побрались⁵².

Після одруження Амі Евелін оселилась із чоловіком на хуторі, що належав клану Судерманів, на річці Кривий Торець біля Костянтинівки. Коли ж хутір збанкрутував, родину племінниці врятував від скрути Джон Грієвз,

⁴⁹ ДААРК, ф. 42 (Таврическое губернское по земским и городским делам присутствие), оп. 1, спр. 933 (Постановления Бердянской городской думы (и материалы к ним)), арк. 202, 206 зв.

⁵⁰ *Торгово-промышленный указатель и путеводитель по городу Бердянску. Издание первое, 1915 года* (Бердянск: типография М. Дорошенко, 1915), 18–19.

⁵¹ Viktor Petkau, «История и родословная семья Исаака Яковлевича Судермана из Бердянска – Константиновки», <https://chort.square7.ch/kb/petkau1.pdf>.

⁵² Тож приїхавши із Великої Британії в Російську імперію лише із зібраними за два дні двома валізами на один-два місяці, племінниця Грієвзів прийняла рішення назавжди пов'язати своє життя з державою, яка, за її власними оцінками, років на 50 відстала від цивілізованої Англії і про яку раніше вона знала переважно лише те, що це земля льоду і снігу, полярних ведмедів і нігілізму, сибірських каторжників і Кримської війни, а також край, де її дядько Джон досяг успіху і де його родина жила щасливо (Amy E. Greaves Sudermann Enss, *Winding Trails: From Sheffield to the Steppes and Beyond: a Memoir 1899–1915*. Editors: David P. Sudermann and Mary R. Blocksma (Privately Published Northfield, MN; Corrected Unpublished 2nd Edition, 2001), 22). Завдяки шлюбу із Яковом Судерманом племінниця Грієвза стала родичкою і підданих Німецької імперії. Тож уже невдовзі після весілля, того ж 1900 р., поїхавши відвідати батька та інших британських родичів у Шеффільд, Амі Евелін дорогою завітала і до майбутніх родичів у німецькому Бохумі. Під час як цієї, так і наступних поїздок до Англії Амі Евелін відвідувала й Берлін, а також інші німецькі міста, де жили друзі її шеффільдської родини. В одну з таких поїздок Амі Евелін із чоловіком і дітьми відвідали й рідну сестру Якова Судермана Луїзу, яка мешкала в Дюссельдорфі з її чоловіком – Оскаром Сіммерсбахом. Цей родич Джона Грієвза був науковцем, який працював у металургійній промисловості, і його розробки були використані у створенні знаменитої гармати Велика Берта, яку Німеччина застосовувала у Першій світовій війні.

взявши Якова Судермана до себе на роботу як агента з продажу сільсько-господарських машин⁵³.

У залученні родичів-німців до діяльності своєї компанії, зокрема і як агентів-комівояжерів, Грієвз керувався не тільки шляхетним бажанням матеріально їх підтримати. Тут був і суто прагматичний розрахунок: як він зізнавався виконавачу обов'язків віце-консула Великої Британії в Бердянську Спіро Габріелі, пошук чесних агентів був найактуальнішим завданням його бізнесу; виробники Бердянського повіту навіть почали вести «чорну книжку», куди, аби вберегти інших, записували інформацію про нечесних агентів⁵⁴. Винаймати за агента родича було для Грієвза певною гарантією від шахрайства.

Немає нічого дивного в тому, що навіть малолітні діти племінниці Джона Грієвза майже однаково вправно розмовляли англійською, німецькою і російською мовами⁵⁵. Коли перший чоловік племінниці Джона Грієвза помер від тифу 1909 р., Амі Евелін Грієвз Судерман вдруге одружилась знову із німцем-менонітом, і за кілька років виїхала з ним і дітьми як від першого, так і від другого шлюбу з Російської імперії до Берліна, аби чоловік здобув освіту в місцевій євангельсько-біблійній школі та університеті Гумбольдта. Вельми показово, що в своїх мемуарах Амі Евелін зафіксувала, що, перетнувши німецький кордон, їхня родина «знову була у високоцивілізованій країні»⁵⁶.

Надзвичайно драматичною і одночасно показовою сторінкою у трикутнику Британської, Російської та Німецької імперій у родинному вимірі Грієвзів стала Перша світова війна. Одразу після її початку Амі Евелін із чоловіком і дітьми вирішила залишити Берлін і переїхала до свого батька в Шеффілд, а звідти невдовзі емігрувала до США.

Відповідні географічні переміщення відбувались у житті самого Джона Грієвза і його дружини. На момент початку Першої світової вони саме вирушили на відпочинок до Карлсбада. Дорогою Грієвза, як підданого і консула ворожої Німеччині країни, затримали в Дрездені, і він тільки якимось дивом зумів домовитись про своє переведення з родиною до Мюнхена, під домашній арешт у квартирі рідного брата Джейн Вільгеміні. Дуже показово, що цей брат, який служив високопоставленим чиновником у Генеральному поштовому офісі в Мюнхені, палко підтримував німецький мілітаризм і його ідеологію, покладав провину за війну на англійців і прихистив родичів, тільки розраховуючи отримати за це від Грієвза чималі гроші. Коли ж цей розрахунок не виправдався, брат став знущатись із сестри, стежити за нею, підозрюючи у шпигунстві, і попередив: щойно вона скаже бодай щось про-

⁵³ Amy E. Greaves Sudermann Enss, *Winding Trails: From Sheffield to the Steppes and Beyond: a Memoir 1899–1915*, 103.

⁵⁴ # 2265. *Annual Series. Diplomatic and Consular Reports. Russia. Report for the Year 1898 on the Trade and Commerce of Taganrog and District* (London: Harrison and Sons, 1899): 28.

⁵⁵ Amy E. Greaves Sudermann Enss, *Winding Trails: From Sheffield to the Steppes and Beyond: a Memoir 1899–1915*, 111–112.

⁵⁶ *Ibid.*, 194.

ти німецької влади чи німців, він не сумніваючись віддасть її під арешт як ворога Німеччини⁵⁷. Самого ж 70-річного Джона Грієвза невдовзі насправді кинули за ґрати⁵⁸. Джейн Вільгеміна намагалась розчулити німецьку поліцію, кажучи про те, що вона сама баварка за народженням. Утім, це лише спричинило спалах люті німецьких правоохоронців, які тепер, у розпал війни, трактували сам факт одруження Джейн Вільгеміні з британцем чи не як національну зраду і кричали, що оскільки вона вступила у такий шлюб, то і має вважатись належною до «ненависної раси» англійців⁵⁹.

Як згадувала Джейн Вільгеміна, під час відвідин чоловіка в мюнхенській в'язниці вона щодня чула на вулицях, що Бог має покарати «цих англійських убивць»⁶⁰. Попри таку атмосферу, допомога прийшла не звідкись, а з Берліна, від поки не з'ясованого німецького високопосадовця, що був давнім другом родини Грієвзів. Той зміг облаштувати так, аби за справу визволення британського віце-консула Джона Грієвза взявся консул тоді ще нейтральних Сполучених Штатів Америки. Згодом до розв'язання справи долучилась і британська дипломатія. І Грієвза після довгих поневірянь наприкінці березня 1915 р. таки звільнили⁶¹ в обмін на 5 або 6 німецьких високопосадовців, яких утримували у Великій Британії. Тільки-но в'їхавши після звільнення чоловіка до безпечної Швейцарії, дружина Джона Грієвза виклала всі обставини своїх поневірянь у Німеччині в листі до родички, яка мешкала в англійському Нантвічі. Система лояльностей німкені – дружини британського віце-консула – досить недвозначно маркована тим, що Джейн Вільгеміна наполягла, аби цей її лист родичка опублікувала в газеті, щоб з нього британці могли дізнатись, «якими лютими тваринами є німці»⁶².

Тепер, однозначно сприймаючи Німецьку імперію як ворога, Грієвзи, деякий час побувши у Великій Британії, повернулись до Російської імперії. Це було цілком логічно і передбачувано: у Бердянську жили їхні діти й онуки, розміщувалась їхня нерухомість, надалі діяв їхній завод, нарешті, чекали на виконання консульські обов'язки. За час відсутності Грієвза в Бердянську й загалом у Російській імперії як позиції німців, так і ставлення до них вельми змінилися. Невдовзі після початку війни німецькі консульства були закриті, не тільки піддані Німецької імперії, але й етнічні німці опинились під підоз-

⁵⁷ "A Consul in Germany. Put in a Common Gaol", *Nantwich Guardian* (April 30, 1915): 5.

⁵⁸ The National Archives, FO 383/40 – Germany: Prisoners, including: Treatment of British prisoners and conditions in camps, including: ... John E. Greaves, British vice-consul at Berdiansk: report of his treatment when detained in Germany, <http://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C2617282>. Переглянуто 27.01.2018.

⁵⁸ The National Archives, FO 383/41 – Germany: Prisoners, including: Treatment of British prisoners and conditions in camps, including: ... John E. Greaves, British vice-consul at Berdiansk: ill-treatment when detained in Germany, <http://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C2617283>. Переглянуто 27.01.2018.

⁵⁹ "A Consul in Germany. Put in a Common Gaol", *Nantwich Guardian* (April 30, 1915): 5.

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ *Parliamentary Papers*, Volume 84 (H. M. Stationery Office, 1916).

⁶² "A Consul in Germany. Put in a Common Gaol", *Nantwich Guardian* (April 30, 1915): 5.

рою, а Німеччина, як писав сам Джон Грієвз 1917 р., перестала бути конкуренткою на місцевому ринку парових молотарок і керосинових двигунів⁶³.

Вплив глобальних геополітичних процесів, прямо пов'язаних також із військовою і політичною боротьбою імперій, на розвиток подій на українських землях і безпосередньо в Бердянську, 1918 р. конкретизувався, зокрема, і у вже другому арешті Джона Грієвза німцями. Цього разу – тими, які увійшли до Бердянська за умовами Брестського миру. 16 липня 1918 р. Грієвз, а також консули, які представляли в Бердянську інтереси трьох інших ворожих Німецькій імперії держав – Франції, Греції та Італії, – були заарештовані у власних будинках⁶⁴. Уже невдовзі їх було інтерновано до Німеччини. Разом із Джоном Грієвзом насильно вивезено до околиць Берліна і його сина Георга й онука Джон Грієвза-молодшого. І тільки після підписання Комп'єнського перемир'я Грієвзи були звільнені⁶⁵.

Родину спіткала й інша трагедія: буквально за два тижні до завершення Першої світової загинув у повітряному бою проти німців над Бельгією онук Джона Грієвза Ніколас, який виїхав із Бердянська до Шеффілда ще 1917 р., аби вступити до Королівських військово-повітряних сил⁶⁶.

Після звільнення в листопаді 1918 р. Джон Грієвз вирішив їхати із Берліна вже не до Бердянська, а до Шеффілда, де й залишився до смерті.

Його ж син і онук повернулись із Берліна до Північного Приазов'я, маючи намір відновити там промислову діяльність. Утім, подальше розгортання подій і прихід до влади більшовиків уже не дали Грієвзам шансу надалі залишатись в авангарді модернізаційних процесів у регіоні.

Лояльності, практики соціалізації і повсякдення

Для розгляду лояльностей вельми показово, що об'єктивно завод у Бердянську, що його створив і очолив підданий Великої Британії Джон Грієвз, економічно сприяв розвитку Російської імперії, при цьому обмежуючи можливості просування тут британської сільськогосподарської техніки. Вже у згадуваному рапорті за 1893 р. один із попередників Грієвза на консульській посаді констатував, що попит на британську сільськогосподарську техніку в регіоні постійно зменшується, тоді як місцева промисловість не встигає за попитом на жниварки, який збільшується значно швидше за темпи розширення виробництва. Навіть більше, місцеві жниварні машини стали замовляти як за кордон (зокрема, у Румунію та Болгарію), так і в різні регіони самої Російської імперії, разом із розташованими на Тихоокеанському узбережжі⁶⁷.

⁶³ "Agricultural Implements in Russia", *Weekly Bulletin, Published by the Department of Trade and Commerce*, 700 (June 25, 1917): 480–481.

⁶⁴ *Friedensstimme* (Juli 27, 1918): 6.

⁶⁵ Heinrich Ediger, *Erinnerungen aus meinem Leben* (Karlsruhe, 1927), 32.

⁶⁶ H.M. King and E.E. Yeld, compilers, *Oundle Memorials of the Great War MCMXIV-MCMXIX*, 380; *Sheffield Evening Telegraph* (November 25, 1918): 3.

⁶⁷ *Foreign Office. 1894. Annual Series. # 1375. Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance. Russia. Report for the Year 1893 on the Trade & c. of Taganrog* (London: Harrison and Sons, 1894): 24–26.

Попри те, що діяльність заводу Грієвза обмежувала можливості просування британської сільськогосподарської техніки на внутрішній ринок Російської імперії, виходець із Шеффілда підтримував і бізнесові контакти передусім із колегами зі своєї малої батьківщини. У британському консульському рапорті за 1887 р. повідомлялось, що Бердянськ закуповував деталі сільськогосподарських машин саме з Шеффілда⁶⁸. Через 2 роки віце-консул Великої Британії в Бердянську Гарві Роберт Лоу інформував Лондон, що англійські товари в цій частині Російської імперії тепер траплялися рідко, але ті нечисленні замовлення, які робили надалі, прибували із того самого Шеффілда⁶⁹. При цьому, як згадувала його племінниця, Джон Грієвз час від часу навідувався до Шеффілда у справах бізнесу⁷⁰. Продукцію сільськогосподарського машинобудування Грієвз імпортував і на початку ХХ ст.⁷¹.

Вельми показово, що в консульських рапортах Грієвза з Бердянська до Лондона про стан сільськогосподарського машинобудування прозоро проглядало домінування позиції та інтересів не британського консула, але промисловця Російської імперії. Найбільш рельєфно це видно в тих частинах рапортів 1909–1912 рр., де Грієвз жалівся на нерівність умов, у яких доводиться конкурувати російським і закордонним виробникам у зв'язку із звільненням останніх від необхідності сплачувати ввізне мито за деякі види товарів, тоді як місцевих товаровиробників оподатковували. У рапорті ж за 1913 р. Грієвз не приховував свого задоволення запровадженням закону, який передбачав премії виробникам певних видів сільськогосподарських машин, виготовлених на території Російської імперії з місцевих матеріалів, що дозволяло їм успішніше конкурувати з імпортною безмитною продукцією.

Між тим Грієвз, будучи британським консулом і підданим Великої Британії, у своїх рапортах до Лондона цілком співчував Британській імперії в її конкуренції з Німеччиною та США, звертаючи увагу на слабкі сторони позицій його батьківщини в цій конкуренції і в деяких випадках пропонуючи заходи для покращення ситуації.

Через деякий час після того, як до системи лояльностей Джона Грієвза через бізнес-інтереси додалась ще й бельгійська складова, склалась вельми показова для імперіялізму ситуація. У розпал Першої світової, коли Джон Грієвз як британський віце-консул перебував у німецькому полоні, а його за-

⁶⁸ *Foreign Office. 1888. Annual Series. # 346. Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance. Russia. Report for the Year 1887 on the Trade of the Consular District of Odessa* (London: Harrison and Sons, 1888): 15.

⁶⁹ *Foreign Office. 1890. Annual Series. # 675. Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance. Russia. Report for the Year 1889 on the Trade of the Consular District of Taganrog* (London: Harrison and Sons, 1890): 21.

⁷⁰ Amy E. Greaves Sudermann Enss, *Winding Trails: From Sheffield to the Steppes and Beyond: a Memoir 1899–1915*, 1.

⁷¹ Российский государственный исторический архив, ф. 1276 (Совет Министров (1905–1917), оп. 25, д. 17, л. 47.

вод у Бердянську виконував військові замовлення Російської імперії, в окупованому німцями Брюсселі надалі діяв офіс «Торгово-промислового анонімного товариства Джон Грієвз і К^о в Бердянську», де раз на рік скликали чергові загальні збори товариства⁷².

Соціалізація багатого британця в бердянській громаді відбувалась за всіма «законами жанру» часів імперської модернізації. Осівши в регіоні «всерйоз і надовго», Джон Грієвз вивчив російську мову, самі бердянські мешканці стали звертатись до нього на напівмісцевий манер Джон Едуардович, а його син Георг іноді фігурував взагалі як Георгій Іоаннович⁷³. Як і багато інших фінансово впливових городян, Грієвз увійшов до складу низки місцевих інституцій. Причому, що важливо для розуміння пріоритетів місцевого суспільства, він був запрошений до цих інституцій ще до того, як став віце-консулом Великої Британії. Ще до 1905 р. Джон Грієвз був членом Таврійської губернської з фабричних справ присутности. Крім того, його обрали головою Бердянського благодійного товариства⁷⁴. Згодом Грієвз став членом Бердянського біржового комітету⁷⁵. Промисловця й членів родини регулярно запрошували на різноманітні заходи, на обіди і прийоми, які влаштовували представники місцевих еліт. Неодмінним атрибутом світського життя було відвідання місцевого театру, і там за Джоном Грієвзом була закріплена окрема ложа, в якій родина дивилась усі прем'єри⁷⁶.

При цьому, за спостереженням його племінниці, Джон Грієвз залишався справжнім англійцем навіть у своїх виразах, попри багаторічне проживання далеко від батьківщини й щоденне використання інших мов і дружину-німкеню⁷⁷. Щодо останньої, то племінниця, ніжно її люблячи, все ж потішалась з її вимови і писала, що «тітчина англійська була ще дуже німецькою», бо та ніяк не могла вимовляти “th” і вимовляла на кшталт “Ach, doze are our grandchildren; zey are some leetle rascals. Ze old voman ees zeir nurse, you see”⁷⁸.

Важливою складовою соціалізації, вкорінення британця і його родини в місцеву бердянську громаду було досягнення духовної спорідненості через участь у хрещенні й вінчанні. Причому, що цілком відповідало трендам поліконфесійного регіону в умовах модернізації, належний до англіканської церкви Джон Грієвз і його дружина католичка Анна (Джейн) ставали хрес-

⁷² *Gesetz- und Verordnungsblatt für die okkupierten Gebiete Belgiens* (Januar 8, 1916, # 163): 1495.

⁷³ Державний архів Запорізької області (ДАЗО), ф. 5593 (Покровская церковь г. Бердянска Бердянского уезда Таврической губернии), оп. 1, спр. 46 (Метрическая книга регистрации актов гражданского состояния за 1895 год), арк. 40 зв. – 41.

⁷⁴ Viktor Petkau, «История и родословная семьи Исаака Яковлевича Зудермана из Бердянска – Константиновки», <https://chort.square7.ch/kb/petkau1.pdf>.

⁷⁵ *Весь Бердянск и его уезд. Адресно-справочная и торгово-промышленная книга*, 37.

⁷⁶ Amy E. Greaves Sudermann Enss, *Winding Trails: From Sheffield to the Steppes and Beyond: a Memoir 1899–1915*, 45.

⁷⁷ *Ibid.*, 11.

⁷⁸ *Ibid.*, 28.

ними батьком і матір'ю, а також були восприємниками під час вінчання православних⁷⁹. Цікаво, що Джон Грієвз через відсутність у Бердянську англійської церкви відвідував служби в лютеранській кірхі⁸⁰.

Будинок родини Грієвзів у Бердянську був оснащений за останнім словом техніки. Як згадувала племінниця Джона Амі Евелін, яка 1899 р. вперше приїхала до Бердянська із Шеффілда, великий будинок Грієвза із розлогим двором за залізними кованими воротами, з численними просторими кімнатами із дубовою підлогою і важкими теж дубовими дверима, басейном із золотими рибками, галереєю зі скляним дахом, у якій росло багато пальм, – все освітлювалось електрикою. І це при тому, що в будинку Амі Евелін у Шеффілді на той час ще використовували газове освітлення. При спальні, призначеній в Бердянську для Амі Евелін, була найсучасніша ванна кімната з розкішною сантехнікою і фурнітурою, з гарячою і холодною проточною водою. Будівля мала центральне опалення. Невдовзі гостя із Шеффілда мала можливість переконавшись, що будинок її дядька був у Бердянську величезним винятком: не те що гаряча, але й холодна проточна вода в місті була майже не відома, а електричне освітлення й центральне опалення Амі Евелін не побачила більше ніде і вважала, що тільки інженерні здібності Джона Грієвза дозволили йому так обладнати своє житло⁸¹. Крім цього будинку і будинків дітей Джона Грієвза, родина британського віце-консула мала вельми комфортабельну дачу для відпочинку на курорті неподалік узбережжя моря – будівля вціліла в Бердянську донині. Був вражений умовами життя й успіхами Джона Грієвза, так само як і розмірами його заводу, і рідний брат підприємця, який вперше і востаннє приїхав із Англії до Бердянська для участі у весіллі своєї доньки⁸².

Певною мірою про специфіку лояльностей британського консула в Бердянську, його належності, хоча і в різних аспектах, одразу до двох імперій свідчать і траєкторії географічної мобільності його дітей і онуків у здобутті освіти. Син Джона Георг, тільки один клас провчившись у Бердянській чоловічій гімназії⁸³, подальшу освіту здобував на малій батьківщині батька, у старому коледжі Уеслі і Технічній школі Шеффілда⁸⁴, де вивчився на інженера. Син Георга Ніколас був відправлений з Бердянська на навчання спочатку до

⁷⁹ ДАЗО, ф. 5593 (Покровская церковь г. Бердянска Бердянского уезда Таврической губернии), оп. 1, спр. 45 (Метрическая книга регистрации актов гражданского состояния за 1894, 1894 год), арк. 129; Виктор Михайличенко, Денисов Евгений, Тишаков Николай, *Бердянск. Взгляд через столетия* (Бердянск: Південна зоря; Запорожжє: Дикое Поле, 2010), 338.

⁸⁰ Amy E. Greaves Sudermann Enss, *Winding Trails: From Sheffield to the Steppes and Beyond: a Memoir 1899-1915*, 31.

⁸¹ *Ibid.*, 27, 43.

⁸² *Ibid.*, 49. Невід'ємною складовою життя родини Грієвзів було періодичне відвідання родичів у Західній Європі, а також регулярний сімейний відпочинок на європейських курортах, зазвичай – у Карлсбаді та Марієнбаді.

⁸³ *Циркуляр по управлению Одесским учебным округом*, 11 (1884): 409.

⁸⁴ "Victims of Enemy Hate. Wife of former Sheffield Gentleman Dies in Russia", *Sheffield Independent* (January 9, 1917): 2.

коледжу британського міста Гаррогейт, а згодом вступив до елітної англійської школи Оундл⁸⁵. У коледжі Гаррогейта здобув освіту також рідний брат Ніколаса Джон⁸⁶. На навчання в дівочу школу до Англії Джон Грієвз відіслав і свою доньку Клеопатру (Петті). І тільки молодша донька Грієвза Емілія здобула освіту на території Російської імперії⁸⁷.

За такого підходу до вибору країни навчання дітей і онуків Джон Грієвз аж ніяк не прагнув «прив'язати» їх до Британської імперії. Після навчання кожен з них повернувся до міста на узбережжі Азовського моря, причому це зробили всі чоловіки – аби влитись у бізнес, який заснував глава родини. Члени родини Грієвза мали соціалізуватись у Бердянську.

Навіть більше, жоден із дітей Джона Грієвза не обрав собі за супутника життя підданого чи піддану Великої Британії. До того ж усі вони стали до шлюбу навіть не з одновірцями. У цьому розумінні case study родини Грієвза цілком відповідає характеристиці Південної України відповідного періоду як плавильного котла народів і культур, де був сприятливий ґрунт для виникнення нових «культурних гібридів».

Що ж до соціалізації онуків Джона Грієвза, які через юний вік у бердянський період свого життя в шлюби не вступили, то тут маємо чудовий приклад перенесення Грієвзами британського досвіду на місцевий ґрунт. Як відомо, перший у світі офіційний футбольний клуб з'явився 1857 р. саме в Шеффілді. І саме повернувшись з навчання в Англії, Ніколас і Джон Грієвз-молодший привезли звідти захоплення футболом, яке вони передали своїм бердянським ровесникам: в місті були сформовані кілька футбольних команд, причому одна з них – при заводі Грієвза, і обидва онуки британського віце-консула стали грати за неї⁸⁸. Родина Грієвзів навіть у спорті виявилась комунікатором між двома імперіями, між якими вона аж ніяк не «розривалась», а навпаки з'єднувала.

Родина Джона Грієвза виступала колективним актором, який вельми прислужився інтересам як Британської, так і Російської імперій, при цьому, вочевидь, діючи передусім у власних інтересах. Вона прагнула і змогла вписатись у пріоритети обох імперій, певною мірою впливаючи на їхнє втілення і маючи від цього важливі зиски. Можна сказати, що успіхи промисловця і британського віце-консула Джона Грієвза і його родини стали, з одного боку, втіленням тих можливостей, що відкривались в умовах модернізації, а з другого, самі впливали на формування цих можливостей.

⁸⁵ H.M. King and E.E. Yeld, compilers, *Oundle Memorials of the Great War MCMXIV-MCMXIX*, 380.

⁸⁶ The National Archives, FO 655/1317 – Application for a Child's Passport (Form 'B'). Name: John Greaves URL: <http://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C3184116>. Переглянуто 29.01.2018.

⁸⁷ Amy E. Greaves Sudermann Enss, *Winding Trails: From Sheffield to the Steppes and Beyond: a Memoir 1899-1915*, 1.

⁸⁸ «Матч "Никополь" – Бердянск», *Мариупольская жизнь* (2.09.1913).

Певною мірою щодо Джона Грієвза є справедливою характеристика, що її дали імперським економічним елітам Тім Бухен і Мальте Рольф. Відповідно до неї підприємці розглядали імперію як структуру можливостей, територіальні складові якої тісно взаємопов'язані. При цьому підприємці мислили саме в імперських категоріях, усвідомлюючи себе частиною загальноімперської еліти «модернізаторів або соціальних інженерів»⁸⁹. Свідомо прагнучи діяти в масштабах всієї Російської імперії і не обмежуватись у своїй підприємницькій діяльності регіоном, у якому він перебував і де розміщено його виробництво, Джон Грієвз при цьому об'єктивно все ж робив першочерговий внесок у модернізацію саме південноукраїнських земель і безпосередньо Північного Приазов'я як їхньої складової. І завод Грієвза, і його методи ведення бізнесу (разом із методами просування продукції), і навіть його побут і спосіб життя були для багатьох взірцем, на який варто було рівнятись. Британець вів перед 3-поміж місцевих еліт, між тим не протиставляючи їм себе і докладаючи зусиль для власної соціалізації і членів своєї родини в російських імперських реаліях. Усі його дії до 1917 р. свідчили про те, що Грієвз не планував повернутись до Британської імперії, роблячи все, аби міцніше закріпитись у Російській, але при цьому аж ніяк не пориваючи тісних зв'язків із Великою Британією.

«Система координат», у якій рухалась родина Грієвзів, хоча і мала двома основними складовими Російську і Британську імперії, але зовсім не обмежувалась ними. Маємо на увазі рух не тільки і навіть не так географічний. Прагнення найефективніше використовувати можливості модернізації із урахуванням специфіки національних законодавств на зламі XIX і XX ст. спонукали Грієвзів додати до ієрархії їхніх лояльностей бельгійську складову. А складна траєкторія взаємин родини із Німецькою імперією певною мірою може служити вельми колоритним прикладом на мікрорівні неоднозначності взаємин Британської, Російської й Німецької імперії.

Найуспішніший представник економічних еліт Бердянська, якому належали цілі квартали нерухомості в місті на узбережжі Азовського моря і під керівництвом якого свого часу працювали кілька тисяч робітників, закінчив життя 1923 р. у Великій Британії, на своїй малій батьківщині, у доволі скромних умовах, залишивши після себе спадок, на який можна було придбати в Шеффілді лише будинок на дві-три спальні. Його некролог, надрукований у місцевій газеті, мав промовисту назву "Pioneer of Industries. Late Sheffield Resident's Experiences in Russia". Карколомні зміни на теренах уже колишньої Російської імперії не дозволили Грієвзу надалі бути тут ані підприємцем, ані британським віце-консулом: більшовицький режим такий актор змін уже зовсім не влаштовував. Завод був націоналізований, а британське консульство, як і всі інші іноземні представництва в Бердянську,

⁸⁹ Tim Buchen, Rolf Malte, eds., *Eliten im Vielvölkerreich: Imperiale Biographien in Russland und Österreich-Ungarn (1850–1918)* (Oldenbourg: De Gruyter, 2015), 34.

були закриті. Імперська модернізація була перервана, і подальший розвиток як міста і регіону, так і країни, до якої вони тепер належали, вже виключав участь представників старих економічних і політичних еліт на кшталт Грієвза і членів його родини.

Igor LYMAN, Victoria KONSTANTINOVA
**Connecting the British,
Russian and German Empires: The
Family of British Vice-consul John Greaves
at the Forefront of Modernization
in South Ukraine**

*Igor Lyman – Doctor of Historical Sciences, Full Professor,
the Head of the Department of History and Philosophy,
the Coordinator of the International Relations of Berdyansk State Pedagogical University.*

*Victoria Konstantinova – Doctor of Historical Sciences,
Full Professor of the Department of History and Philosophy
of Berdyansk State Pedagogical University, Director of the Research Institute of Urban History.*

John Greaves, a British subject, was an important actor of modernization in the Russian Empire. He arrived at the port of Berdyansk as a representative of the British company Clayton & Shuttleworth, and he established a plant of agricultural machinery there, which became the largest plant of this kind in Europe. In 1877 Greaves offered himself for the position of German vice-consul in Berdyansk. In 1907 he became a vice-consul of the British Empire, and kept this post until 1918.

Greaves and his family became an example of a new vector of actors' mobility and new practices of socialization, formed under the influence of modernization. These stimulated the emergence of new forms of loyalty, as well as the combination of economics and politics.

Special attention is paid to the Greaves' family and business ties with the Germans, as well as on his personal experience of contacts with the German authorities, which is particularly interesting in the context of the competitive struggle between the British, Russian and German empires.

Key words: *modernization, elites, international relations, consulate, imperial biography*

Bibliography

Bakhanov, Konstantin, Igor' Lyman. *Berdiansk v dnevnikh tituliarnogo sovetnika V.K. Kryzhanovskogo. Kryzhanovskii V.K. Dnevniky*. Zaporozh'e: Prosvita, 2002.

Bastruga Ivan, Igor' Lyman. *Nachala istorii Berdianska*. Zaporozh'e, b.i., 2002.

Bobyleva, Svetlana Iosifovna, Nata'ia Vasil'evna Bocharova, Oksana Vladimirovna Beznosova [i dr.], S. I. Bobyleva, red. *Ocherki istorii nemtsev i menonitov Iuga Ukrainy (konets XVIII – pervaiia polovina XIX v.)*. Dnepropetrovsk: ART-PRESS, 1999.

Buchen, Tim, Rolf Malte, eds. *Eliten im Vielvölkerreich: Imperiale Biographien in Russland und Österreich-Ungarn (1850–1918)*. Oldenbourg: De Gruyter, 2015.

Carstensen, Fred V. "Foreign Participation in Russian Economic Life: Notes of British Enterprise, 1865–1914." In Guroff, Gregory, Fred V. Carstensen, eds., *Entrepreneurship in Imperial Russia and the Soviet Union*. Princeton: Princeton University Press, 1983, 156.

Chedurova, Elizaveta M. *Kooperatsiia Zapadnoi Sibiri i ee rol' v razvitii agrarnykh tekhnologii, 1906-1917 gg.* Dissertatsiia ... kandidata istoricheskikh nauk: 07.00.02. Barnaul, 2000.

Iakovenko, Natalia. *Vstup do istorii*. Kyiv: Krytyka, 2007.

Kafengauz, Leon B. *Razvitie russkogo sel'skokhoziaistvennogo mashinostroeniia. K voprosu o poshlinakh na sel'skokhoziaistvennye mashiny*. Khar'kov: tipolitogr. IU.M. Berkman, 1910.

King, H. M. and Yeld E. E., eds. *Oundle Memorials of the Great War MCMXIV-MCMXIX*. London: printed for Oundle School by Philip Lee Warner, Publisher to the Medici Society Ltd., 1920.

Konstantinova, Victoria, Igor Lyman, Anastasiya Ignatova. *European Vector of the Northern Azov in the Imperial Period: British Consular Reports about Italian Shipping*. Berdyansk: Tkachuk O.V., 2016.

Konstantinova, Viktoriia M. "Berdians'k kintsia XIX st.: osoblyvosti skladu naselennia prymors'koho povitovoho mista Pivdennoi Ukrainy." *Muzeinyi visnyk* 9 (2009): 147–153.

– "Chynovnyky, intelihentsiia, mishchany...: naselennia Berdians'ka kintsia XIX st. za statystychnymy dzherelamy." *Intelihentsiia i vlada: hromads'ko-polit. nauk. zbir.* 19 (2010): 24–30.

– "Publikatsii "Odes'koho Visnyka" iak dzherelo z istorii Berdians'ka ostannoi chverti XIX st." *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu XXV* (2009): 214–218.

– "Vitse-konsul Velykoi Brytanii u Berdians'ku Kharvi Robert Lou ta ioho raporty." *Scriptorium nostrum*, 3 (6) (2016): 76–91.

– *Urbanizatsiia: pivdennoukrains'kyi vymir (1861–1904 roky)*. Zaporizhzhia: AA Tandem, 2010.

Konstantinova, Viktoriia M. "Na zakhysti interesiv Velykoi Brytanii u Pivnichnomu Pryazov'i: konsul Dzheims Ernest Napoleon Zorab," *Istoriia torhivli, podatktiv ta myta* 2 (2015): 139–156.

Konstantinova, Viktoriia, Igor' Lyman. "Berdianskie kuptsy XIX stoletia: materialy k prosopograficheskomu portretu." *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina* 1134, 49 (2014): 206–217.

Kovalev, Aleksandr. "Modernizatsiia kak evoliutsiia tipov organizatsii." *Sotsiologicheskoe obozrenie*, T. 2, no. 3 (2002): 69.

Kropotkin, Peter. *Fields, Factories and Workshops*. New Brunswick and London: Transaction Publishers, 1993).

Lambert David, Lester Alan, eds. *Colonial Lives Across the British Empire: Imperial Careering in the Long Nineteenth Century*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

Lindner, Rainer. *Pidpriansi i misto v Ukraini, 1860–1914 rr. (Industrializatsiia i sotsial'na komunikatsiia na Pivdni Rosiis'koi imperii)* Kyiv-Donets'k: TOV "VPP "Promin""", 2008).

Lyman, Igor' I., Viktoriia N. Konstantinova. "Berdiansk i ego uezd poslednei chetverti XIX veka v publikatsiiakh "Odesskogo Vestnika," *Vestnik Taganrogs'kogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo instituta. Gumanitarnye nauki* 2 (2008): 108–112.

Lyman, Igor, Victoria Konstantinova. "British Consul in Berdyansk Cumberbatch, Great-Greatgrandfather of Modern Sherlock Holmes," *Scriptorium nostrum* 2 (8) (2017): 195–207.

– "William George Wagstaff – British Consul, Responsible for Ekaterinoslav Province and Ports of the Sea of Azov", *Istoriia i kul'tura Prydniprov'ia: Nevidomi ta malovidomi storinky*, 12 (2016): 57–62.

Lyman, Ihor I. "Polemika shchodo z'iednannia zaliznytseiu Berdians'ka z Dniprov's'kym Nadporizhzhiam ta inshymy mistsevostiamy Katerynoslavshchyny v publikatsiiakh "Odes'koho Visnyka" 1847 roku," *Prydniprov'ia: istoryko-kraieznavchi doslidzhennia: zb. nauk. pr.* 8 (2010): 111–121.

– "Berdiansk i Taganrog v avstraliiskom izdaniі vospominanii Rafaila i Eleny Kabo," *Vestnik Taganrogs'kogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo instituta. Gumanitarnye nauki*, 2 (2011): 37–40.

Lyman, Ihor, Mykola Ieremenko. "Sprava pro nahliadacha Berdians'koi mytnoi zastavy tytuliarnoho radnyka Kryzhanivs'koho," *Istoriia torhivli, podatkov ta myta: zb. nauk. prats'* 1 (2013): 5–18.

Lyman, Ihor, Viktoriia Konstantinova. "Brytans'kyi konsul u Berdians'ku Vil'iam Heorh Vahstaf", *Scriptorium nostrum*, 3 (2015): 72–90.

Martin, Aust, Frithjof Benjamin Schenk. *Imperial Subjects. Autobiographische Praxis in den Vielvölkerreichen der Romanovs, Habsburger und Osmanen im 19. und frühen 20. Jahrhundert*. Köln: Böhlau, 2015.

McKay, John P. *Pioneers for Profit: Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization, 1885–1913: Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization, 1885-1913* (Chicago: University of Chicago Press, 1970).

Mikhailichenko, Viktor, Evgenii Denisov, Nikolai Tishakov. *Berdiansk. Vzhliad cherez stoletia*. Berdiansk: Pivdenna zoria; Zaporozh'є: Dykoe Pole, 2010.

Pamiatnaia knizhka Tavricheskoi gubernii na 1914 god. Simferopol': Tavricheskaia gubernskaia tipografiia, 1914.

Petkau, Viktor. "Istoriia i rodoslovnaia sem'i Isaaka Iakovlevicha Zudermana iz Berdianska – Konstantinovki": 14 URL: <http://chort.square7.ch/kb/petkau1.pdf>. Pereglianuto 11.07.2017.

Solzhenitsyn, Aleksandr I. *Krasnoe koleso: Povestvovanè v otmerennykh srokakh. Uzel IV: Aprel' Semnadsatogo* URL: http://www.alibet.net/writer/1921/books/56602/soljenitsyn_aleksandr_isaevich/krasnoe_koleso_uzel_IV_aprel'_semnadsatogo/read/2. Pereglianuto 29.01.2018.

Sudermann, David P. "Sound and Silence: The Autobiographical Writings of Amy Sudermann Enss", *Mennonite Life* 52 (September, 1997): 17.

Torgovo-promyshlennyi ukazatel' i putevoditel' po gorodu Berdiansku. Izdanie pervoe, 1915 goda. Berdiansk: tipografiia M. Doroshenko, 1915.

Venger, Natal'ia. *Mennonitskoe predprinimatel'stvo v usloviakh modernizatsii Iuga Rossii: mezhdru kongregatsiei, klanom i rossiiskim obshchestvom (1789–1920)*. Dnepropetrovsk, 2009.

Ves' Berdiansk i ego uezd. Adresno-spravochnaia i torgovo-promyshlennaia kniga. Simferopol': tipo-lit. Zvenigorodskago P. F. Veresotskoi i Brakhtman, 1911.

Archives

2265. Annual Series. Diplomatic and Consular Reports. Russia. Report for the Year 1898 on the Trade and Commerce of Taganrog and District (London: Harrison and Sons, 1899): 28.

4295. Annual Series. Diplomatic and Consular Reports. Russia. Report for the Year 1908 on the Trade and Commerce of the Consular District of Odessa (London: Harrison and Sons, 1909): 68–75.

4537. Annual Series. Diplomatic and Consular Reports. Russia. Report for the Year 1909 on the Trade and Commerce of the Consular District of Odessa (London: Harrison and Sons, 1910): 47–52.

4965. Annual Series. Diplomatic and Consular Reports. Russia. Report for the Year 1911 on the Trade and Agriculture of the Consular District of Odessa (London: Harrison and Sons, 1912): 37–43.

5114. Annual Series. Diplomatic and Consular Reports. Russia. Report for the Year 1912 on the Trade of the Consular District of Odessa (London: Harrison and Sons, 1913): 37–43.

"9 avgusta", *Odesskii Vestnik*, 221, 18(30). VIII.1886: 3.

"A Consul in Germany. Put in a Common Gaol", *Nantwich Guardian* (April 30, 1915): 5.

"Agricultural Implements in Russia", *Weekly Bulletin*, Published by the Department of Trade and Commerce, 700 (June 25, 1917): 480–481.

"Deiatel'nost' sel'sko-khoziaistvennykh skladov Pereselencheskogo Upravleniia v 1912 godu (Iz godovogo otcheta skladov)", *Voprosy kolonizatsii. Periodicheskii sbornik pod redaktsiei G.F. Chirkina i N.A. Gavrilova*, 14 (1914).

"Match "Nikopol'" – Berdiansk", *Mariupol'skaia zhizn'* (2.09.1913).

“Pioneer of Industries. Late Sheffield Resident’s Experiences in Russia”, *Sheffield Independent* (January 20, 1923): 3.

“Victims of Enemy Hate. Wife of former Sheffield Gentleman Dies in Russia”, *Sheffield Independent* (January 9, 1917): 2.

“Vospominaniia Beliaevoi-Sychevoi E.A. o rabote v g. Berdianske v dvadtsatykh godakh”, Bakhanova L.F. *Stranichki zhelyte listaia...: kraevedcheskie ocherki* (Donetsk: IUgo-Vostok, 2009).

“Whitehall, October 22, 1912”, *The Edinburgh Gazette* (October 29, 1912): 1100.

Accounts and Papers. Consular Establishments. Session 6 February – 10 August 1872, Volume LX (London: Harrison and Sons, 1872): 74-75.

Amy E. Greaves Sudermann Enss, *Winding Trails: From Sheffield to the Steppes and Beyond: a Memoir 1899-1915*. Editors: David P. Sudermann and Mary R. Blocksma (Privately Published Northfield, MN; Corrected Unpublished 2nd Edition, 2001).

Central-Blatt für das Deutsche Reich (Berlin, 1912): 277.

Derzhavnyi arkhiv Avtonomnoi Respubliki Krym (DAARK), f. 26 (Kantseliariia Tavrisheskogo gubernatora), op. 1, spr. 26564 (O naznachenii Velikobritanskim vitse-konsulom v g. Berdianske Garvei-Roberta Love (Lowe). 27 noiabria 1876 g. – 20 ianvaria 1877 g.), ark. 1–7 zv.

– f. 26 (Kantseliariia Tavrisheskogo gubernatora), op. 1, spr. 26281 (O naznachenii Velikobritanskim vitse-konsulom v g. Berdianske Vagstofa. 13 noiabria 1874 g. – 22 ianvaria 1875 g.), ark. 1–7 zv.

– f. 42 (Tavrisheskoe gubernskoe po zemskim i gorodskim delam prisutstvie), op. 1, spr. 933 (Postanovleniia Berdianskoi gorodskoi dumy (i materialy k nim), ark. 202, 206 zv.

Derzhavnyi arkhiv Zaporiz’koi oblasti (DAZO), f. 5593 (Pokrovskaia tserkov’ g. Berdianska Berdianskogo uezda Tavrisheskoi gubernii), op. 1, spr. 45 (Metricheskaia kniga registratsii aktov grazhdanskogo sostoianiia za 1894, 1894 god), ark. 129.

– f. 5593 (Pokrovskaia tserkov’ g. Berdianska Berdianskogo uezda Tavrisheskoi gubernii), op. 1, spr. 46 (Metricheskaia kniga registratsii aktov grazhdanskogo sostoianiia za 1895 god), ark. 40 zv. – 41.

Foreign Office. 1888. Annual Series. # 346. *Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance. Russia. Report for the Year 1887 on the Trade of the Consular District of Odessa* (London: Harrison and Sons, 1888): 15.

Foreign Office. 1890. Annual Series. # 675. *Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance. Russia. Report for the Year 1889 on the Trade of the Consular District of Taganrog* (London: Harrison and Sons, 1890): 21.

Foreign Office. 1894. Annual Series. # 1375. *Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance. Russia. Report for the Year 1893 on the Trade & c. of Taganrog* (London: Harrison and Sons, 1894): 24–26.

Friedensstimme (Juli 27, 1918): 6.

Gesetz- und Verordnungsblatt für die okkupierten Gebiete Belgiens (Januar 8, 1916, # 163): 1495.

- Heinrich Ediger. *Erinnerungen aus meinem Leben* (Karlsruhe, 1927).
Parliamentary Papers, Volume 84 (H.M. Stationery Office, 1916).
Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, R 252115, s. 81.
- Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii (SPb.: Gosudarstvennaia Tipografiia, 1902), Sobr. III, T. XX, Otd. I: 36–37.
- Rossiiskii gosudarstvennyi istoricheskii arkhiv, f. 1276 (Sovet Ministrov (1905-1917), op. 25, d. 17, l. 47).
- The National Archives, FO 383/40 – Germany: Prisoners, including: Treatment of British prisoners and conditions in camps, including: ... John E. Greaves, British vice-consul at Berdiansk: report of his treatment when detained in Germany URL: <http://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C2617282>. Perekliano 27.01.2018.
- The National Archives, FO 383/41 – Germany: Prisoners, including: Treatment of British prisoners and conditions in camps, including: ... John E. Greaves, British vice-consul at Berdiansk: ill-treatment when detained in Germany URL: <http://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C2617283>. Perekliano 27.01.2018.
- The National Archives, FO 655 (Foreign Office: Chief Clerk's Department and Passport Office: Collection of Passports), FO 655/269 "Place of Issue: ROSTOV. Name: John Edward Greaves, with wife Jane", p. 1.
- The National Archives, FO 655/1317 – Application for a Child's Passport (Form 'B'). Name: John Greaves URL: <http://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C3184116>. Perekliano 29.01.2018.
- Tsirkuliar po upravleniui Odesskim uchebnym okrugom, 11 (1884).
- Ukazatel' deistvuiushchikh v imperii aktsionnykh predpriatii. Izdanie A.I. Dmitrieva-Mamonova (SPb.: tip. I.Gol'dberga, 1903).
- Weekly Bulletin, Published by the Department of Trade and Commerce (Ottawa, June 25, 1917): 480–481.

Хайко ПЛЯЙНЕС
**Олігархи й політика в Україні.
Зв'язки між неформальними маніпуляціями
та динамікою політичного режиму¹**

*Хайко Пляйнес – голова відділу політики й економіки
Дослідницького центру країн Східної Європи при Бременському університеті*

Спираючись на власний набір даних, що охоплює всіх українських олігархів, та на дослідження різних форм політичного впливу, ця стаття демонструє, що ядро олігархів залишалось стійким упродовж усього досліджуваного періоду від 2000 до 2015 року, а олігархічні стратегії політичного впливу значно не змінилися. Ці стратегії, основані на неформальних маніпуляціях, без сумніву, ставили опозицію в дуже несприятливе становище. Проте олігархи не є головними гравцями в українській політиці, адже завжди намагаються пристосуватися до тих, хто має або здобуває політичну владу, – себто вони не вирішують, хто отримує політичну владу, але каталізують зміни, які відбуваються, надаючи додаткову підтримку стороні, яка виграє.

За таких обставин вплив динаміки режиму на політичну роль олігархів залежав від міри політичного суперництва. Вищий ступінь політичного суперництва за замовчуванням спричинює плюралізм, який дає більше свободи політичним партіям, депутатам парламенту та мас-медіям, і відображається кращими показниками в рейтингу демократії. Це не свідчить про справжню відданість демократичним стандартам, тому що неформальні маніпуляції олігархів переважно залишаються без змін.

Ключові слова: олігарх, олігархічні стратегії політичного впливу, політична влада

¹ Статтю опубліковано в: Heiko Pleines, “Oligarchs and Politics in Ukraine,” *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization* 24, no. 1 (2016): 105–127. Редакція “України модерної” щиро дякує часопису й Авторіві за згоду та дозвіл на переклад і публікацію.

Вступ

Спираючись на класичне визначення олігархії як устрою, в якому керує кілька егоїстичних еліт, термін «олігарх», із-поміж іншого, позначає підприємців, котрі використовують своє багатство, щоб здійснювати політичний вплив. У цьому контексті поняття «олігарх» також тісно пов'язано з політичною корупцією, а сам термін переважно використовують в аналізі формально демократичних систем із авторитарними тенденціями, – скажімо, у Латинській Америці, Південно-Східній Азії, а з 1990-х років також у Східній Європі. У вужчому розумінні, в якому ми й уживатимемо його тут, це поняття не охоплює політиків або державних службовців, які використовують свій політичний вплив, щоб здобути контроль над економічною діяльністю.

У цій статті буде зіставлено політичну роль олігархів під час президентства Леоніда Кучми (другий термін: 2000–04), Віктора Ющенка (2005–09), Віктора Януковича (2010–14) і нарешті Петра Порошенка (від 2014 року). За ці чотири періоди, які є об'єктом аналізу, формально політичний режим в Україні істотно змінився. Тож Україна є ідеальним кейсом для дослідження зв'язку між динамікою політичного режиму й політичною роллю олігархів.

Олігархи й політики

Нещодавно в науці знову актуалізувалася дискусія про поняття, які описують неформальну політику в недемократичних обставинах. У цьому контексті академічна література спирається на припущення, що олігархи мають вирішальний вплив на політичний режим.

Найпоширеніший підхід, який виник у 1990-х рр., Геллман та інші дослідники влучно визначили як *захоплення держави* (state capture). Це поняття стосується саме постсоціалістичних країн, а тому зосереджується на переможцях перших ринкових реформ після руйнування планової економіки. Ці переможці отримали зиск від ринкових диспропорцій і політичних зв'язків. Як конкретизує автор, «переможці першого етапу реформи зацікавлені в тому, щоб блокувати її подальший розвиток, що мав би виправити ті диспропорції, на які спиралися їхні початкові вигоди. Тому вони намагаються розтягнути період часткових реформ, щоб зберегти початкові надходження ренти, попри значні суспільні кошти»².

Як наслідок, «лише за десятиліття страх перед левіафанівською державою поступився місцем дедалі більшій увазі до олігархів, які мають владу “захоплювати державу” та формувати процес ухвалення політичних рішень, регуляторні та правові норми для власної вигоди, отримуючи концентровану ренту коштом решти економіки»³. Автори визначають захоплення держави

² Joel S. Hellman, “Winners take all. The politics of partial reform in postcommunist transitions,” *World Politics* 50 (1998), 233.

³ Joel S. Hellman, Geraint Jones and Daniel Kaufmann, “‘Seize the State, Seize the Day’. *State Capture, Corruption, and Influence in Transition*”, World Bank Policy Research Working Paper 2444

як межу, «до якої фірми роблять нелегальні та непрозорі приватні платежі державним посадовим особам, щоб вплинути на прийняття законів, правил, положень і наказів із боку державних установ»⁴. Відповідно спроби ранніх переможців блокувати подальші реформи найімовірніше будуть успішними в політичному режимі, схильному до корупції та маніпуляцій ухваленнями політичних рішень. Отож, згідно з концепцією захоплення держави, у гібридних або напівавторитарних режимах олігархи масштабно використовують неформальні й незаконні шляхи, аби впливати на процеси ухвалення політичних рішень так, щоб це гарантувало їм додаткові прибутки.

Якщо концепція захоплення держави зосереджує увагу на бізнес-інтересах олігархів, то новіша концепція *конкурентного авторитаризму*, яку розвинули Стівен Левицький і Лукан Вей, пропонує можливість зрозуміти роль олігархів у політиці. За визначенням Левицького і Вей, «режими конкурентного авторитаризму є громадянськими режимами, за яких функціонують формальні демократичні правила, що сприймаються як головні засоби здобуття влади, але зловживання керівної державної еліти ставить їх в значно вигідніше становище щодо опонентів. Такі режими є конкурентними в тому розумінні, що опозиційні партії використовують демократичні правила, щоб серйозно змагатися за владу, але вони не є демократичними, адже поле гри істотно спотворено на користь керівної еліти. Тож конкуренція є справжньою, але нечесною»⁵. Олігархи можуть відігравати важливішу роль у такій системі, адже мають можливість використовувати фінансову владу та контроль над засобами масової інформації, аби допомагати керівним політичним елітам створювати нерівні умови.

Відповідно в контексті конкурентного авторитаризму олігархи, намагаючись зберегти можливості для отримання додаткових доходів, також сприяють неформальним політичним маніпуляціям, перешкоджаючи цим демократичній консолідації. Водночас вони формують конкурентні центри політичної влади, що запобігає також і авторитарній консолідації. Як наслідок, конкурентні авторитарні режими можуть залишатися стабільними впродовж триваліших часових проміжків⁶.

Генрі Гейл, котрий у своїй найновішій книжці аналізує організацію політичної влади, стверджує, що «в пострадянській Євразії мережі, закорінені в трьох широких групах колективних суб'єктів, зазвичай утворюють найваж-

(Washington: The World Bank, 2000), quote from abstract. Див. також: Joel S. Hellman, Geraint Jones and Daniel Kaufmann "Seize the State, Seize the Day: State Capture and Influence in Transition Economies," *Journal of Comparative Economics* 31, no. 4 (2003): 751–773.

⁴ Joel S. Hellman, Geraint Jones, and Daniel Kaufmann, „Seize the State, Seize the Day”. State Capture, Corruption, and Influence in Transition, 5–6.

⁵ Steven Levitsky and Lucan A. Way, *Competitive authoritarianism. Hybrid regimes after the cold war* (Cambridge University Press, 2010), 5.

⁶ На прикладі України цей аргумент розглянуто в: Lucan Way, “Rapacious individualism and political competition in Ukraine 1992–2004,” *Communist and Post-Communist Studies*, 38 (2005): 191–205.

лівіші структурні елементи політичної системи, рухомі частини в її режимній динаміці: 1) місцеві політичні механізми, які утворилися з реформ початку 1990-х; 2) величезні політизовані корпоративні конгломерати; 3) різні гілки державної влади, що мають або велику готівку, або чималий репресивний потенціал. Той, хто контролює цих босів, «олігархів» і посадових осіб, той контролює і країну. [...] Розуміючи, що саме так функціонує політика, керівники цих механізмів у країні, олігархи й посадові особи мають потужні стимули, щоб підкоритися або навіть завоювати довіру глави виконавчої влади, активно працюючи в його чи її інтересах. [...] Тож недавня політична історія майже кожної пострадянської країни включала створення єдиної піраміди влади, величезного політичного механізму, який спирався на вибіркове застосовування репресій та винагороду, на індивідуалізовані послуги й покарання». У цьому контексті «найбільша відмінність між “патрональними” (patronalistic) формами правління полягає в тому, чи патрональні мережі утворюють єдину піраміду, чи формують множини пірамід, що зазвичай конкурують між собою»⁷.

Представлені вище підходи відрізняються фокусом, адже зосереджують увагу відповідно на: олігархах, які шукають додаткових прибутків; маніпуляціях формальним політичним режимом; і на «реальному», основаному на заступництві, політичному режимі. Тому вони не погоджуються щодо важливості конкретних аспектів політичного режиму, хоча їхні базові тези про роль олігархів не суперечать одна одній. Усі автори припускають, що олігархи об'єднуються в неформальні мережі з політичними елітами, щоб відстоювати свої бізнесові інтереси, утворюючи нерозривний зв'язок, який допомагає блокувати ринкові й демократичні реформи.

Ба більше, усі три підходи описують наявний режим як стабільніший, аніж це припускає більшість експертів. Гейл стверджує, що дослідження треба переорієнтувати «з логіки зміни режиму на логіку динаміки режиму – логіку, що [...] може показати, як рухомі елементи надзвичайно патрональних форм правління (як-то олігархічні мережі й регіональні політичні механізми) формуються і переформовуються регулярно й навіть передбачувано, – так що на позір це навіть здається “зміною” режиму, хоч насправді відображає стійкий базовий набір неформальних правил і принципів роботи»⁸.

Пострадянський регіон і справді досі не надавав емпіричних прикладів значних змін щодо політичної ролі олігархів. Проте, спираючись на моделі політичної економіки, дехто стверджував, що у тривалішій перспективі роль олігархів у політиці зміниться. Зосередившись на ролі майнових прав і наводячи приклад «баронів-розбійників» у Сполучених Штатах Америки наприкінці XIX століття, ці дослідники нагадують: тією мірою, як згадані «барони» нагромаджували чималі багатства, вони ж, як олігархи, дедалі

⁷ Henry Hale, *Patronal Politics. Eurasian Regime Dynamics in Comparative Perspective* (Cambridge University Press, 2015), quotes from the Introduction.

⁸ Ibid.

більше були зацікавлені в нормальному функціонуванні правової системи, яка забезпечувала б їхні майнові права⁹.

У цьому контексті Джефрі Вінтерз аналізує стратегії захисту багатств олігархів, розмежовуючи захист власності й захист доходів. Доки майнові права не захищено, захист багатств спирається на неформальний політичний вплив. Але щойно майнові права захистили, увага олігархів переходить на захист доходів, який переважно спирається на бізнес-стратегії мінімізації податків. А це означає, що в тривалішій перспективі олігархи підтримують той політичний режим, який дасть їм змогу зберігати багатства без регулярного втручання в політику¹⁰.

Водночас здається логічним припустити, що розвиток політичного режиму впливає на політичну роль олігархів. Греме Гілл (Gill, Graeme) стверджує, що олігархи, або, за його термінологією, «промислова буржуазія», «намагаються вписатися в ієрархію влади в тому вигляді, в якому вони її застали, використовуючи наявні процеси та структури, щоб просувати свої інтереси й розширювати вплив»¹¹. Подібно й аналіз 296 російських бізнес-магнатів періоду між 1995 і 1999 роками спонукав Сергея Брагінського до висновку, що «нові олігархи, здається, загалом прийняли правила гри [...], просто використовуючи політичний вплив на власну користь у боротьбі за контроль над цінними активами»¹². Відповідно взаємини між політичним режимом і олігархами взаємозалежні. Олігархи впливають на політичний режим, але й політичний режим впливає на ролі та стратегії олігархів.

Можна очікувати, що несподівана зміна в групі керівних політичних еліт спричинює зміни в складі олігархів, адже при нових правителях дехто випадає, а нові бізнесмени виростають до олігархічного статусу завдяки зв'язкам із новою владою. Щодо російського прикладу, то Брагінський вважає, що «понад половина посткомуністичних олігархів, які стали значущими за доби Єльцина, не змогла вціліти в статусі олігархів до 2006 року»¹³. Коли до влади приходять нові політичні правителі, правила політичної гри також можуть змінитися, що спричинює пристосування політичних стратегій олігархів. Якщо політична зміна призводить до зміни якості демократії, то загальний політичний вплив олігархів також може змінитися.

Оскільки група керівних політичних еліт в Україні та офіційний політичний режим країни істотно змінювалися кілька разів за останні двадцять років, країна є ідеальним кейсом для вивчення зв'язку між динамікою полі-

⁹ Див., наприклад: Christopher Clague, Philip Keefer, Stephen Knack, Mancur Olson, "Property and Contract Rights in Autocracies and Democracies," *Journal of Economic Growth* 1, no. 2 (1996): 243–276.

¹⁰ Jeffrey A. Winters, *Oligarchy* (Cambridge University Press, 2011).

¹¹ Gill Graeme, *Bourgeoisie, state, and democracy. Russia, Britain, France, Germany and the USA* (Oxford University Press, 2008), 325.

¹² Sergey Braguinsky, "Postcommunist oligarchs in Russia. Quantitative analysis," *Journal of Law and Economics* 52, no. 2 (2009): 346.

¹³ Ibid.

тичного режиму й політичною роллю олігархів. Цей аналіз має на меті покращити розуміння політичної ролі українських олігархів:

- інтегруючи концептуальні підходи, запропоновані вище, та розмаїття вже наявних емпіричних кейсів дослідження;
- розглядаючи олігархів на індивідуальному рівні (замість того, щоб аналізувати їх як групу і припускати, що всі вони мають ідентичні інтереси та стратегії, що призводять до подібних наслідків, хіба що з різним ступенем успішності);
- звертаючи увагу на те, як динаміка політичного режиму впливає на самих олігархів, – аспект, який досі радше ігнорували і звужували до питань про виживання олігархів.

Олігархи в Україні. Визначення

Тут ми аналізуємо не всіх заможних українців, а лише тих, які відповідають визначенню олігархів як бізнесменів, що були політично активними щонайменше впродовж одного року за період від 2000 до 2015-го. Критеріями відповідної вибірки були:

- *Політична активність на національному рівні.* Мета цього критерію двояка. По-перше, він обмежує аналіз політично активними бізнесменами (ключове визначення олігархів). Тих, хто не втручається в політику, як-от деякі іноземні інвестори або деякі місцеві інвестори в аграрному секторі, в дослідженні не враховано.

По-друге, це обмежує аналіз національним рівнем, адже динаміка політичного режиму має безпосередній вплив на національному рівні, а також тому, що регіональні та місцеві політики в країні відрізняються. Отже, за цим критерієм, сюди не залучено олігархів, активних лише в місцевій і регіональній політиці.

Політична активність на національному рівні може бути формальною і неформальною, але належить розуміти, що такий бізнесмен має наміри та потенціал регулярно впливати на процеси політичного ухвалення рішень на національному рівні. Офіційна політична діяльність спирається на вступ на політичну посаду. Неофіційну діяльність визначити складніше, але журналістські розслідування олігархічних зв'язків і мережевий аналіз особистих зв'язків надавали все ж таки доволі вичерпну інформацію. Обидва види політичної діяльності описано у відповідних емпіричних частинах нижче.

- *Бізнесові інтереси є ключовою діяльністю.* Щоб визначити олігархів як групу, яку можна аналізувати окремо від політичних еліт, цей критерій аналітично розмежовує олігархів, які долучаються до політики, щоб підтримувати свою бізнес-діяльність, і повноцінних політиків, які прагнуть політичної влади як самоцілі. Це означає, що олігархи, обійнявши офіційну політичну посаду, зосереджують діяльність на своїх вузьких бізнес-інтересах. Гарний приклад – це олігархи, яких обрали до національного парламенту. Як буде описано в емпіричній частині нижче, їхня законодавча діяльність була дуже обмеженою і зосереджувалася на сприянні власному бізнесу.

Коли олігархи починають розробляти програму та долучаються до політики як основної діяльності далеко поза своїм бізнес-фокусом, у рамках цього аналізу вони перестають бути олігархами. Найкращим прикладом тут є Петро Порошенко. Політичні посади, які він обіймав до 2014 року, були виразно підпорядковані його бізнес-інтересам. Але коли 2014 року він став президентом, то зосередив увагу на політичній грі поза своїми бізнес-інтересами¹⁴. Відповідно в період президентства ми не розглядаємо Порошенка як олігарха¹⁵.

Аналогічно тут не визначено як олігархів і тих політиків або державних службовців, котрі використовують свій політичний вплив, щоб отримати контроль над економічною діяльністю, проте й далі зосереджуються на політиці. Відповідно для нашого аналізу не надто важливо, скільки саме багатств накопичив президент Янукович, адже це не перетворило його на підприємця.

- *Багатство, оцінене щонайменше в 200 мільйонів доларів США.* Щоб обмежити аналіз найзаможнішими підприємцями, цей критерій аналітично розмежовує олігархів, що передбачає їхню особливу фінансову вагу, та ширшу групу бізнесменів. Оцінки багатства взято з журналістських джерел (зокрема, журналів "Forbes" і «Кореспондент»). Оскільки ці джерела дають лише приблизну оцінку, було вибрано низький поріг¹⁶. Усі олігархи, які бодай упродовж одного року долали цей поріг, залучені до аналізу¹⁷.

- *Особа є не афілійованою в бізнес-імперії.* Цей критерій призначений виключити дублювання того самого джерела впливу. Якщо два бізнес-партнери діють у тандемі, основаному на спільному володінні компаніями, то їх розглядають як колективний суб'єкт. Найпоказовіший приклад – Геннадій Голубов, партнер Ігоря Коломойського в холдинговій групі «Приватбанк», який особисто не втручається в будь-яку діяльність, пов'язану з політикою. Отже, у цьому аналізі медіа-активи «Приватбанку» покриваються лише через включення Коломойського. Інший приклад – брати Буряки, котрі обидва політично активні, але разом просували інтереси банку, яким спільно володіли. Відповідно ми розглядаємо їх як одну олігархічну команду.

Спираючись на ці критерії вибірки, було виокремлено 29 олігархів за період від 2000 до 2015 рр. Окрема таблиця, яку тут не можна розмістити

¹⁴ Для визначення, вживаного тут, не істотно, залишався він власником своєї бізнес-імперії чи ні, адже це визначення спирається не на критерій багатства, а на головну діяльність.

¹⁵ Окрім Порошенка, з 2014 року є ще три українські олігархи, які змогли стати повноцінними політиками впродовж досліджуваного періоду: Гайдук, Хорошковський і Тігіпко. Але ці приклади є менш явними, тож можуть уважатися «гібридами» між олігархами та політиками. Це означає, що їх долучено до аналізу, але ще потрібно перевірити, чи їх виключення впливає на інтерпретацію результатів.

¹⁶ Вичерпних даних про бізнесменів із багатством, оціненим нижче за встановлену межу, в Україні немає.

¹⁷ Єдиний виняток становить Сергій Курченко, якого було додано до аналізу, попри те, що оцінок його статків немає в переліку мільйонерів, які використано в цьому дослідженні. Велику бізнес-діяльність він розпочав лише 2013 року, і, за підрахунками, мав понад 200 мільйонів доларів США; але його компанії вже конфіскувала держава на хвилі кримінальних процесів перед тим, як нові оцінки багатств було опубліковано 2014 року.

через брак місця, але яка доступна в режимі онлайн, пропонує огляд головних характеристик олігархів. У колонці 2 вказано, у який період всі критерії олігархічного статусу поєднуються. Тут виокремлено: другий термін президентства Леоніда Кучми (2000–04), Віктора Ющенка (2005–09), Віктора Януковича (2010–14) та Петра Порошенка (з 2014-го)¹⁸.

Форми політичного впливу

Олігархи, за визначенням, встановлюють політичний вплив через неформальні мережі з політичними елітами. Але в Україні більше, аніж в інших пострадянських державах, олігархи також обіймали офіційні політичні посади – переважно в парламенті. Окрім того, деякі олігархи створювали медіа-холдинги, які надавали їм змогу впливати на громадську думку в політичних питаннях. Наступні підрозділи пропонують огляд цих трьох стратегій у межах чотирьох періодів, тут досліджених, та 29 олігархів, що їх аналізовано.

Неформальні мережі

Щодо президентства Леоніда Кучми, то дослідження показало, що олігархи, які фігурували в українській політиці, діяли не індивідуально, а формували регіональні мережі (т. зв. клани), які об'єднували економічних і політичних діячів. З'явилися три окремі регіональні мережі з загальнонаціональним впливом в Україні. Дніпропетровську мережу в економіці представляв «Холдинг Інтерпайп» зятя Кучми Віктора Пінчука та «Приватбанк», який належав Коломойському та Боголюбову; політично, окрім президента Кучми, мережа привела до влади також кількох прем'єр-міністрів. Донецька мережа об'єднала два олігархічні холдинги, зокрема «Індустріальний союз Донбасу», з непрозорою структурою власності та Віталієм Гайдуком як публічною особою, а також із «Систем Кепітал Менеджмент», що сформував Ренат Ахметов. На політичній арені мережу представляло донецьке регіональне керівництво, тож коли Янукович, колишній губернатор Донецька, став прем'єр-міністром 2002 року, воно також отримало представництво в національній політиці. Київську мережу економічно живила група «Динамо-Київ», якою неофіційно керував Ігор Суркіс, у політиці ж її представляв передусім Віктор Медведчук, який 2002 року отримав посаду Глави Адміністрації Президента¹⁹.

¹⁸ Таблиця доступна онлайн у форматі «excel»: <http://www.forschungsstelle.uni-bremen.de/UserFiles/file/table-oligarchs-overview.xls>

¹⁹ Sławomir Matuszak, "The oligarchic democracy. The influence of business groups on Ukrainian politics," *OSW Studies* 42 (2012): 13–20; Taras Kuzio, "Oligarchs, Tapes and Oranges: "Kuchmagate" to the Orange Revolution," *Journal of Communist Studies and Transition Politics* 23 (2007): 30–56; T. Kowall, "Leonid Kutschma und die Oligarchen. Vom Gewinnen und Verlieren der Macht," in *Zwischen Diktatur und Demokratie. Staatspräsidenten als Kapitane des Systemwechsels in Osteuropa*, eds. E. Bos, A. Helmerich (Münster: LIT, 2006), 117–133; Rosaria Puglisi, "The rise of the Ukrainian oligarchs," *Democratization* 10, no. 3 (2003): 99–123; Serhyi Kudelia, "The sources of continuity and change of Ukraine's incomplete state," *Communist and Post-Communist Studies* 45 (2012): 420–423.

Але неформальні мережі між олігархами й політиками, в яких політики підтримують економічні інтереси олігархів і в нагороду отримують вигоду від політичної підтримки, не лише формуються на регіональній основі, а й містять зв'язки між окремими олігархами та представниками виконавчої гілки влади, відповідальною за їхні комерційні сфери інтересу. Яскравим прикладом слугує піднесення Дмитра Фірташа після Помаранчевої революції. Факт, що він став монополістом з імпорту природного газу, приймали як Віктор Янукович, так і Віктор Ющенко. Обоє також підтримували надзвичайно непрозору структуру відповідних ділових зв'язків і тривалий час захищали анонімність Фірташа як головного акціонера компанії з імпорту «РосУкрЕнерго»²⁰.

Структура групи олігархів насправді не надто змінилася внаслідок Помаранчевої революції, адже нікого з названих осіб не переслідували в судовому порядку, як і не кидали систематичного виклику їхньому бізнес-становищу²¹. Натомість змінилася конфігурація самих олігархів²². За термінологією Генрі Гейла, замість єдиної піраміди влади (на чолі з Кучмою), виникли дві конкурентні піраміди, які організували відповідно Віктор Ющенко і Юлія Тимошенко, що надало простір для створення наступних пірамід²³.

Із трьох регіональних мереж між олігархами та політичними елітами, які домінували за президента Леоніда Кучми, дві розпалися після Помаранчевої революції. Донецька неформальна мережа, зосереджена довкола Януковича, його Партії регіонів та Ахметова як олігарха, утвердилася як незалежна політична сила. Однак на початку президентства Віктора Ющенка вони опинилися в опозиції. Унаслідок цього чимало олігархів перейшли в табір «помаранчевих». Дедалі більша непевність щодо розподілу влади, коли табір «помаранчевих» розділився між президентом Віктором Ющенком та прем'єр-міністром Юлією Тимошенко, тоді як Партія регіонів частково повернулася до влади після створення урядової коаліції, змусила багатьох олігархів підстрахувати свої ставки. Як наслідок, зв'язки руйнувалися, посилювалося індивідуальне суперництво²⁴.

²⁰ S. Pirani, *Ukraine's gas sector* (Oxford Institute for Energy Studies, 2007), <http://www.oxfordenergy.org/pdfs/NG21.pdf>; J. Kuszniur, "RosUkrEnergo," *Ukraine-Analysen 2* (2006): 10–11, <http://www.laender-analysen.de/ukraine/pdf/2006/UkraineAnalysen02.pdf>.

²¹ Кількісне дослідження показників діяльності підприємств після Помаранчевої революції свідчить, що істотного впливу на підприємства, належні олігархам, це не мало, адже вони могли «відносно легко налагодити нові зв'язки з урахуванням політичних змін» (John S. Earle, Scott Gehlbach, "The productivity consequences of political turnover. Firm-Level Evidence from Ukraine's Orange Revolution," *American Journal of Political Science* 59 (2015): 719.

²² Див. колонку 2 (олігархічний статус) таблиці, доступної онлайн у форматі excel: <http://www.forschungsstelle.uni-bremen.de/UserFiles/file/table-oligarchs-overview.xls>

²³ Henry Hale, "Patronal Politics. Eurasian Regime Dynamics," *Comparative Perspective* (Cambridge University Press, 2015), esp. chapter 9.

²⁴ Kudelia Serhyi, "The sources of continuity and change of Ukraine's incomplete state," *Communist and Post-Communist Studies* 45 (2012), 423–426; Matuszak Sławomir, "The oligarchic democracy. The influence of business groups on Ukrainian politics," *OSW Studies* 42 (2012): 20–33.

Відсутність нових великих неформальних мереж означала, що, коли на початку 2010 року Янукович виграв на президентських виборах, залишилася лише донецька мережа. Отже, Янукович уже міг монополізувати політичну владу і, маючи зв'язки з олігархами²⁵, знову створити єдину владну піраміду²⁶. Водночас порівняно з періодом президентства Леоніда Кучми політичні еліти, здавалося, змінили владний баланс супроти олігархів на свою користь.

По-перше, Януковичу вдалося передати чималий бізнес своїм родичам і друзям (яких зазвичай називали «сім'єю») насамперед через систему державних закупівель. Але «сім'я» не була олігархічною групою, яка діяла б через систему патронату (себто в обмін політичної підтримки на вигідні бізнес-угоди). Насправді «сім'я» є прикладом непотизму, де персональні зв'язки гарантують прибуткові бізнес-угоди²⁷.

По-друге, коли олігархи лишилися підтримки Януковича, у них не було альтернатив у політиці й бізнесі, внаслідок чого вони втратили свій олігархічний статус, як найвиразніше показує приклад Хорошковського. Певною мірою це зумовлено прямим впливом на владу, який встановив Янукович із допомогою Партії регіонів, а частково через слабкість олігархів на початку його президентства, що збіглося з кризовим етапом у бізнесі олігархів²⁸.

Коли Януковича в лютому 2014 року вигнали, ролі олігархів не був кинутий систематичний виклик. Сергій Курченко був єдиним олігархом, якого українська влада переслідувала в судовому порядку в проміжний період першого уряду Арсенія Яценюка. Його холдингову компанію конфіскували за постановою суду. Особливо подією став арешт Дмитра Фірташа у Відні за наказом ФБР (а не з ініціативи української влади) в березні 2014 року, хоча він залишався активно задіяним у бізнесі й політиці України. Водночас чотири олігархи втратили свій статус унаслідок економічної кризи²⁹.

Це означає, що, подібно до Помаранчевої революції, вигнання Януковича також не надто змінило структуру групи олігархів, а лише її конфігурацію

²⁵ Tadeusz Olszański, "The Party of Regions monopolises power in Ukraine," *OSW Commentary*, 40 (September 29, 2010), Serhyi Kudelia, "The sources of continuity and change of Ukraine's incomplete state," *Communist and Post-Communist Studies* 45 (2012): 426–427.

²⁶ Henry Hale, "Patronal Politics. Eurasian Regime Dynamics," in *Comparative Perspective* (Cambridge University, 2015) Press, esp. chapter 9.

²⁷ Anders Åslund, "Oligarchs, Corruption and European Integration," *Journal of Democracy* 25, no. 3 (2014): 64–73; Wojciech Konońchuk and Arkadiusz Sarna, "The presidential "family" in Ukraine is developing its business base," *OSW Eastweek* 26 June 2013, <http://www.osw.waw.pl/en/publikacje/eastweek/2013-06-26/presidential-family-ukraine-developing-its-business-base>; Sławomir Matuszak, "The oligarchic democracy. The influence of business groups on Ukrainian politics" *OSW Studies*, 42 (2012): 40–50; Samsonova Julia and Yurchenko Alisa, "Maskarad," *Vlast' Deneg* 29–30 (2013): 8–12; Stewart Susan, "Public Procurement Reform in Ukraine: The Implications of Neopatrimonialism for External Actors," *Demokratyzatsiya* 21, no. 2 (2013): 197–214.

²⁸ Sławomir Matuszak, "The oligarchic democracy. The influence of business groups on Ukrainian politics," *OSW Studies* 42 (2012): 50–57.

²⁹ Див. колонки 2, 3 і 5 таблиці, доступної онлайн у форматі excel: <http://www.forschungsstelle.uni-bremen.de/UserFiles/file/table-oligarchs-overview.xls>

у зв'язку з появою кількох пірамід влади³⁰. Петро Порошенко та Ігор Коломойський здобули впливові політичні посади перед тим, як між ними виник конфлікт, що і спричинило усунення Коломойського з політики. Після цього Коломойський трансформував свою мережу в окрему владну піраміду, вступивши у владну боротьбу з президентом і створивши власні політичні партії³¹. Декілька олігархів залишалися в старій мережі Партії регіонів і в її де-факто партії-наступниці Опозиційному блоці, який також сформував окрему владну піраміду. Але найбільші олігархи мережі Януковича понизили свою політичну активність, однак демонстрували, що їхній контроль над важливою інфраструктурою, передусім енергетичним сектором, є необхідним для країни, і почали фінансувати діяльність, що становила суспільний інтерес, зокрема гуманітарні конвої для Донбасу й міжнародні консультаційні проекти³².

Підсумовуючи, можна сказати, що за Леоніда Кучми існували кілька конкурентних олігархічних мереж, згуртованих довкола одного політичного табору, натомість після Помаранчевої революції більшість олігархів діяла сама собою й належала до різних політичних таборів. За Януковича олігархи знову долучилися до одного єдиного центру політичної влади, але більше не були частиною великих неформальних коаліцій (за винятком Донецької мережі), а конкуренцію їм створили мережі непотизму. Після усунення Януковича з Донецької мережі окремі олігархи долучилися до різних політичних таборів. Петро Порошенко, котрий став повномасштабним політиком, та Ігор Коломойський були єдиними олігархами, спроможними формувати впливові політичні мережі, тоді як інші олігархи намагалися переважно захищати свої бізнес-інтереси через тіньове лобіювання.

Вступ на політичну посаду

Щоб стабілізувати свої зв'язки з політикою, чимало олігархів також вступали на офіційні політичні посади. З 29 олігархів, які фігурують у цьому аналізі, лише троє ніколи не мали жодної офіційної політичної посади; натомість двадцятьох трьох інших обирали в національний парламент щонай-

³⁰ Генрі Гейл, який написав свою книжку всередині 2014 року, сформулював це лише як сподівання. Henry Hale, "Patronal Politics. Eurasian Regime Dynamics," in *Comparative Perspective* (Cambridge University Press, 2015), end of chapter 9.1.

³¹ Порошенко та Коломойський є єдиними прикладами в межах досліджуваного періоду, коли олігарх почав будувати власну владну піраміду, замість інтеграції своєї мережі в піраміду члена політичної еліти. Це є показником хаотичної ситуації після єдиного випадку несподіваної зміни влади в пострадянському регіоні (Hale Henry, "Patronal Politics. Eurasian Regime Dynamics," in *Comparative Perspective* (Cambridge University Press, 2015), chapter 7.10).

³² Serhiy Leshchenko, "Sunset and/or Sunrise of the Ukrainian Oligarchs after the Maidan?," in Andrew Wilson, ed., *What does Ukraine think?*, (Brussels: European Council on Foreign Relations, 2015), 99-107; Tadeusz Olszański, "A Trial of Strength in Ukrainian Politics after the Head of the Special Services resigns," *OSW Analyses* (June 24, 2015). Steffen Halling, „Pazifismus, Patriotismus und Reformismus. Öffentlichkeitsstrategien der Oligarchen nach dem Maidan,“ *Ukraine-Analysen* 154 (2015): 14–19.

менше раз, а шестеро обіймали офіційну посаду у виконавчій владі в аналізований період (себто після 2000 року)³³.

Три олігархи, які обіймали посади у виконавчій владі, робили це майже весь час, доки перебували в олігархічному статусі, створивши своєрідний гібрид олігархів і професійних політиків; Порошенко натомість чітко вибрав політичний статус після президентських виборів 2014 року.

Для формальної політичної діяльності олігархів представництво в парламенті відігравало значно більшу роль, аніж долучення до виконавчої влади в державі. Більшість політиків сприймала свою присутність у парламенті, по-перше, як службу конкретному політику, а по-друге, як спосіб підтримати власні бізнес-інтереси, але не як спосіб систематично долучатися до законотворчої діяльності. Про це чітко свідчить їхня діяльність у парламенті. Будучи повний термін депутатом, від 2007 до 2012 року, Ренат Ахметов був присутній лише на одній сесії. Аналіз 20 найзаможніших депутатів парламенту, який здійснив «Forbes Україна» 2013 року, показує, що багато хто з них рідко з'являвся в парламенті, більшість не була причетна до жодної законодавчої ініціативи, а ті, які брали участь у законотворчості, переважно підтримували проекти, що захищали їхні вузькі бізнес-інтереси³⁴.

Але роль олігархів у національному парламенті відрізняється в чотири аналізовані періоди. Під час другого правління Кучми більшість олігархів (як частини регіональних неформальних мереж) згуртувалася довкола пропрезидентських фракцій і лише двоє долучилися до опозиційних. Головною метою пропрезидентських олігархів було створення парламентської більшості для президента.

Відповідно олігархи не просто балотувалися на виборах як депутати до парламенту. 1998–1999 вони стояли за створенням кількох політичних партій, які підтримували кампанію з переобрання Кучми 2000 року. Окрім того, олігархи зуміли привабити депутатів із інших фракцій. Наприклад, Трудова партія України, створена з ініціативи олігарха Віктора Пінчука лише через рік після парламентських виборів 1998 року, була представлена в парламенті фракцією з 36 депутатів (що становило 8 % голосів) у березні 2000 року. Внаслідок кількох змін пропрезидентські фракції вперше отримали парламентську більшість (хоч і непевну) на початку 2000 року. На парламентських виборах 2002 року пропрезидентські партії отримали третину всіх парламентських місць. І знову переманили опозиційних депутатів у свої фракції, щоб сформувати парламентську більшість³⁵. Партія

³³ Таблиця, яка містить детальний огляд ключової економічної та політичної діяльності олігархів, доступна онлайн у форматі excel: <http://www.forschungsstelle.uni-bremen.de/UserFiles/file/table-oligarchs-overview.xls>

³⁴ Максим Каменев, «20 самых богатых народных депутатов», *Forbes.ua* 17 июля 2013, <http://forbes.ua/nation/1355394-20-samyh-bogatyh-narodnyh-deputatov>

³⁵ Erik S. Herron, «Causes and consequences of fluid faction membership in Ukraine», *Europe-Asia Studies* 54, no. 4 (2002): 625-639; Paul Kubicek, «The limits of electoral democracy in Ukraine», *Democratization* 8, no. 2 (2001): 117-139; Oleh Protsyk, and Andrew Wilson, «Centre politics

регіонів, яка асоціювалася з синім кольором, стала найуспішнішою партією в цьому розумінні.

На початку 2005 року перемога Ющенка на повторних президентських виборах після Помаранчевої революції спричинила істотну зміну, адже чимало олігархів перейшли на бік політичних сил, що перемогли (як показано в Таблиці 1). Навіть більше, дехто пішов із політики, що зменшило загальну кількість олігархів у парламенті.

Проте чимало олігархів мали тепер своїх представників у парламенті. Зміна виборчої системи з одномандатної на мішану, а потім на партійну сприяла цьому розвитку, адже кандидати в нижній частині партійних списків не підлягали журналістській «перевірці», як і не впливали на рішення виборців. Відповідно, маючи представників у парламенті, олігархи могли уникнути громадського контролю й дати змогу своїм партіям творити імідж послаблення стосунків з олігархами. Окрім того, вихід із політичної арени дав олігархам можливість керувати власними компаніями, адже після конституційної реформи 2004 року членам парламенту заборонено брати участь у підприємницькій діяльності. Ба більше, те, що олігархи посилали своїх представників у парламент, можна вважати реакцією на менш стабільну політичну ситуацію. Олігархи могли диверсифікувати свій політичний вплив, посилаючи представників у різні політичні табори³⁶.

Таблиця 1. Політична належність олігархів у парламенті

Президент	Кучма		Ющенко		Янукович		Порошенко	
	2004	2005	2007	2011	2012	2014	2015	
Сині	13	7	44	88	11	6	2	
Помаранчеві	2	8	66	33	0	2	0	
Незалежні	0	0	00	00	2	4	3	
Разом	15	15	10	11	13	12	5	

in Russia and Ukraine. Patronage, power and virtuality,” *Party Politics* 6 (2003): 703-727; Puglisi Rosaria, “The rise of the Ukrainian oligarchs,” *Democratization* 10, no. 3 (2003): 99-123, esp.: 109-115; Andrew Wilson, “Ukraine’s 2002 elections. Less fraud, more virtuality,” *East European Constitutional Review* 3 (2002); Kerstin Zimmer, “Wahlen als Business. Betrachtungen zur Ukraine vor den Präsidentschaftswahlen,” *Arbeitspapiere und Materialien der Forschungsstelle Osteuropa* 60 (2004): 35-40.

³⁶ P.Wolowski, “Ukrainian Politics after the Orange Revolution. How far from democratic consolidation?” in S. Fischer, ed., *Ukraine. Quo vadis?* (Paris: EU Institute for Security Studies, 2008, Chaillot Paper No. 108), 25-54.

Примітка: Табір «синіх» – це політичні сили, близькі до Партії регіонів (Кучми, Януковича). Табір «помаранчевих» – сили, які підтримала Помаранчева революція (Ющенко, Тимошенко, Порошенко).

Джерело: Індивідуальну інформацію про кожного олігарха див. у колонці 6 таблиці, доступній у форматі «excel» на сторінці <http://www.forschungsstelle.uni-bremen.de/UserFiles/file/table-oligarchs-overview.xls>

Коли Янукович переміг на президентських виборах 2010 року, виразно підтвердивши свою Партію регіонів як єдиний центр політичної влади, представництво олігархів у парламенті відповідно змінилося. Знову підтримка з боку олігархів була одним із вирішальних чинників для створення парламентської більшості для президента³⁷. Коли Януковича вигнали з президентської посади в лютому 2014 року, втрата влади для Партії регіонів означала, що, подібно до ситуації після Помаранчевої революції, деякі олігархи змінили свою належність. Але, на відміну від ситуації 2004 року, більшість олігархічних депутатів залишилися на боці тих, хто програв. Їхній тісний зв'язок із командою Януковича та руйнування політичного ландшафту зробили такий перехід значно складнішим. Опозиційні партії були не готові зіпсувати імідж, прийнявши в свої ряди олігархів. Як наслідок, кількість олігархів у національному парламенті України скоротилася з не менш ніж 10 за весь період від 2000 до 2014 року і лише до 5 в 2015-му.

І хоча у провладній коаліції, утвореній після парламентських виборів 2014 року, не було жодного олігарха, вони й далі могли впливати на парламентські голоси за допомогою своїх представників. І найперший приклад – це Ігор Коломойський. Керівна коаліція, яка об'єднала понад 70 % депутатів, упродовж кількох місяців не могла прийняти закон, щоб підтримати свою позицію за умов конфлікту з І. Коломойським. За підрахунками, 30 депутатів панівної коаліції були в той час вірні Коломойському³⁸, тоді як підтримку додаткових парламентських голосів можна було отримати за допомогою хабарів³⁹. Це показує, що політична стратегія олігархів змінюється з обіймання офіційної політичної посади на неофіційний вплив через представників і таємні угоди⁴⁰.

³⁷ Oleksandr Fisun, "Electoral Laws and Patronage Politics in Ukraine," *PONARS Eurasia Policy Memo* 22 (2012).

³⁸ Станіслав Мирошніченко, Єлизавета Букреева, «Рада Коломойського», *Фокус* (03 Апрель 2015): 28-29.

³⁹ Як повідомляли, один голос депутата парламенту коштував 10 тисяч доларів США (Панов Роман, «Халтура» для законодавців), *Аргументы и факты в Украине* 13-2015 (2015): 10–11.

⁴⁰ Serhiy Leshchenko, "Sunset and/or Sunrise of the Ukrainian Oligarchs after the Maidan?" in Wilson Andrew, ed., *What does Ukraine think?* (Brussels: European Council on Foreign Relations, 2015), 99–107; Tadeusz Olszański, "A Trial of Strength in Ukrainian Politics after the Head of the Special Services resigns," *OSW Analyses* (June, 24 2015).

Підсумовуючи, належить сказати, що парламентське представництво олігархів відіграло важливу роль для Кучми та Януковича за часів їхнього президентства, адже олігархи гарантували політичну більшість, переманюючи опозиційних депутатів у пропрезидентський табір. Під час президентства Ющенка Помаранчевий табір зумів зменшити цей вплив, привабивши й підтримавши власних олігархів. Подібна ситуація склалася і після вигнання Януковича 2014 року, хоча цього разу більше олігархів, аніж 2005-го, відійшли від офіційної політики.

Мас-медії

Хоча попит споживачів і рекламників в Україні виявився недостатнім, щоб керувати великими медія-концернами прибутково, 9 із 29 олігархів, яких тут проаналізовано, увели до складу своїх холдингів великі медія-компанії. Майже ті самі олігархи володіли головними телеканалами в досліджуваний період, і лише два з восьми телеканалів, які належали олігархам, пережили зміну власника.

Для олігархів головною політичною цінністю у володінні медіями була можливість підтримувати виборчі кампанії певних політиків⁴¹. Як зазначили у висновку до моніторингу Місії зі спостереження за парламентськими виборами 2010 року ОБСЄ / Бюро з демократичних інститутів і прав людини (БДІПЛ): «Кандидати мали прямий доступ до змісту новин, спираючись на угоду між кандидатом і керівництвом телеканалу. Ця практика, а не професійні стандарти значущості інформації, визначали те, які кандидати привертати увагу в новинах. Це підважувало фундаментальні принципи чесності, балансу та неупередженості в новинах, усупереч професійній етиці та міжнародним принципам»⁴².

За весь досліджуваний період телебачення було головним інформаційним джерелом для українського населення, і понад 80 % називали його головним джерелом інформації⁴³. Відповідно телемережі з політичним покриттям надають найкращий доступ до громадської думки. Спираючись на показники частки глядачів, наведені в Таблиці 3, можна дійти висновку, що впродовж майже всього досліджуваного періоду майже дві третини глядачів українського телебачення дивилися новини каналів, які контролювали олігархи.

⁴¹ Marta Dyczok, "Breaking Through the Information Blockade. Election and Revolution in Ukraine 2004," in *Canadian Slavonic Papers*, 47, no. 3-4 (2005), 241-264; Daria Orlova, "Standards of Media Coverage of Elections in Ukraine," *Public Service Broadcasting: A German-Ukrainian Exchange of Opinions*. Working Papers of the Institute for Broadcasting Economics at the University of Cologne, Olexiy Khabyuk, Manfred Kops (eds.), No. 277 (Cologne, December 2010), 95-104, <http://www.rundfunk-institut.uni-koeln.de/institut/pdfs/27710.pdf>

⁴² Office for Democratic Institutions and Human Rights, "Ukraine Presidential elections 17 January and 7 February 2010," OSCE/ODIHR Election Observation Mission Final Report, Warsaw April 28, 2010, p.16.

⁴³ Serhiy Leshchenko, "The two worlds of Viktor Yanukovich's Ukraine," *open Democracy*, March 14, 2013, <http://www.opendemocracy.net/print/71579>

Таблиця 2.

Частка глядачів телеканалів, які належали олігархам (2004–15 роки)

Канал	Олігархічний власник	2004	2006	2009	2011	2015
Інтер	Суркіс / Хорошковський / Фірташ	23 %	20 %	20 %	19 %	15 %
1+1	Роднянський / Коломойський	21 %	19 %	9 %	14 %	11 %
Україна	Ахметов	Немає	5 %	8 %	11 %	9 %
ICTV	Пінчук	8 %	7 %	8 %	8 %	8 %
СТБ	Пінчук	4 %	6 %	9 %	6 %	7 %
Новий канал	Пінчук	10 %	8 %	7 %	5 %	4 %
5 канал	Порошенко	> 1%	2 %	Немає	1 %	1 %
ТЕТ	Суркіс / Коломойський	Немає	3 %	Немає	2 %	Немає
Інші	-	33 %	30 %	39 %	35 %	43 %

Примітка: Дані не завжди стосуються всього року.

Джерела: GFK Ukraine viewer panel 2004-2011 (Цит. в: Dyczok, Marta 2006: Was Kuchma's censorship effective? Mass media in Ukraine before 2004, *Europe-Asia Studies* 58(2), pp.215-238, тут: р. 238; *Ukraine-Analysen* 17/2006, р. 6, *KAS Policy Paper* 18/2010, pp.12-13; *Wikipedia*, http://en.wikipedia.org/wiki/Television_in_Ukraine) та Ukrainian Television Industry Committee (cited in: *Economist* 12 March 2015, available online at www.economist.com/node/21646280/print).

З погляду політичної належності це означає, що за президента Кучми опозиційні олігархи (а також уся опозиція) мали лише маргінальний доступ до мас-медій, тоді як під час президентства Ющенка виник плюралізм, коли деякі олігархи з медія-холдингами змінили сторону. Під час правління Януковича опозиційні олігархи (а разом і вся опозиція) знову мали лише маргінальний доступ до мас-медій⁴⁴. Це поступово змінилося, коли посилювалися громадські протести наприкінці правління Януковича⁴⁵.

⁴⁴ Цю оцінку підтверджує медія-моніторинг *Місії* спостерігачів за виборами ОБСЄ/ОДІПЛ (OSCE/ODIHR Election Observation Missions) всіх виборів національного рівня від 1999 до 2012 років. Усі звіти доступні онлайн: <http://www.osce.org/odihr/elections/ukraine>

⁴⁵ J. Szostek, "The media battles of Ukraine's EuroMaidan," *Digital Icons* 11 (2014), 1–19.

Висновок

За 15 років, які є об'єктом дослідження, змінився склад групи олігархів, 15 із них втратили свій статус, а також з'явилися 12 нових⁴⁶. Але з 29 олігархів, розглянутих у дослідженні, лише 7 втратили олігархічний статус до 2011 року. Наступні три роки видалися турбулентнішими, і ще 8 олігархів утратили цей статус. Більшість із них стала жертвою не політичних змін, а того, що їхні бізнеси розвалилися або ж вони продали їх у період економічної кризи. Ба більше, із 15 олігархів, які втратили статус за весь досліджуваний період, вісім були відносно незначними гравцями, чие багатство не перевищувало 0,3 мільярда доларів США.

Водночас аналіз формальних політичних посад олігархів та їхніх медіахолдингів також показує, що ядро олігархів залишалось стабільним упродовж усього досліджуваного періоду. Приблизно половина аналізованих олігархів обіймала офіційні політичні посади впродовж усіх чотирьох періодів, аналізованих у дослідженні. Належність телеканалів олігархам також залишалася доволі незмінною.

Одним із головних пояснень відносної стабільності олігархічного чинника в українській політиці є тяглість неформальної мережі з Донецька, сформованої довкола Януковича й Партії регіонів. Іншим важливим поясненням цієї відносної стабільності є гнучкість олігархів у політичних альянсах. Вісім олігархів, які були близькі до Кучми, отримали офіційні політичні посади в «помаранчевому» таборі за часів президентства Ющенка. Два роки після того, як обрали Януковича, жоден олігарх не залишився в опозиційних парламентських фракціях. Після вигнання Януковича приблизно половина олігархів покинула його фракцію.

Ця політична гнучкість також пояснює, чому бізнес-статки більшості олігархів більше залежали від макроекономічного розвитку, а саме від глобальної економічної кризи 2008–09 та внутрішньої кризи 2014-го, аніж від локальних політичних змін.

Проте важливішим фактом щодо політичної ролі олігархів, аніж особиста тяглість, є те, що їхні стратегії здійснення політичного впливу залишилися переважно незмінними. Впродовж усього досліджуваного періоду олігархи створювали неформальні мережі з політичними елітами, обіймали офіційні політичні посади (переважно в парламенті) та заволодівали головними мас-медіями. Також упродовж досліджуваного періоду вони могли здійснювати значний (хоч і не вирішальний) політичний вплив. Єдиною зміною було те, що у відповідь на сильну громадську опозицію з 2014 року олігархи тепер перебувають переважно в тіні й уникають формальної політики. І хоча нинішнє українське керівництво каже про «деолігархізацію», поки що доречніше говорити про «деформалізацію» (informalisation) політичної ролі олігархів.

⁴⁶ Тут не враховано тих олігархів, які не втратили свій статус через провал, а стали політиками.

Відповідно можна зробити висновок, що зміни в політичному режимі мали поки що тільки обмежений вплив на склад групи олігархів, їхні бізнес-маєтки та політичні стратегії. Поки що немає серед олігархів і ознак посиленого інтересу до принципу верховенства права.

Стійка роль олігархів в українській політиці підтверджує концепцію захоплення держави. Хоча більшість олігархів не брали участі в законотворчості особисто, вони використовували свій контроль над великими групами парламентських депутатів, щоб блокувати спроби реформ, і спиралися на неформальні мережі, щоб створити можливості для отримання більших прибутків⁴⁷.

Маючи неформальний вплив на значну частину депутатів у парламенті та контролюючи важливі мас-медії, олігархи також виразно сприяли створенню нерівних правил гри, ставлячи політичну опозицію у виразно невігідніше становище, як це описано в концепції конкурентного авторитаризму⁴⁸.

Водночас олігархи не є головними політичними гравцями в українській політиці. Вони ніколи не ініціювали й істотно не підтримували зміни в керівництві. Натомість вони завжди намагалися зійтися з тими, хто мав або здобував політичну владу. Як чітко показали події 2004 та 2014 років, вони мали вичікувальну позицію, коли політики опинялися перед серйозними викликами. Коли вони відчують, що тенденція змінюється, то поступово змінюють політичний табір (водночас підстраховуючись). Найкращим індикатором цього є зміна членства олігархів у партійних фракціях національного парламенту після 2004, після 2010 та 2014 років. Відповідно олігархи не визначають, хто здобуває політичну владу, а радше діють у ролі каталізаторів поточних змін, надаючи додаткову підтримку стороні, яка, найімовірніше, виграє.

Ця картина підтверджує Гейлову концепцію динаміки режимів у патрональній політиці⁴⁹. Відповідно до неї головна зміна, яка стосується політичної ролі олігархів, пов'язана не зі справжньою демократизацією, а лише з розподілом влади між олігархами і політичними елітами. І якщо всі олігархи підтримували маніпуляції режиму Леоніда Кучми, доклавшись у такий спосіб до створення єдиної владної піраміди, під час президентства Ющенка олігархи належали до конкурентних політичних таборів. Сильніша політична конкуренція надала політичним партіям, депутатам у парламенті та мас-медіям більше свободи. Після того, як Янукович став президентом, олігархи знову підтримали створення єдиного владного центру, який контро-

⁴⁷ Joel S. Hellman, Geraint Jones and Daniel Kaufmann, *Seize the State, Seize the Day. State Capture, Corruption, and Influence in Transition*, World Bank Policy Research Working Paper 2444, Washington (2000): The World Bank.

⁴⁸ Levitsky Steven, Lucan A. Way, *Competitive authoritarianism. Hybrid regimes after the cold war* (Cambridge University Press, 2010).

⁴⁹ See: Henry Hale, *Patronal Politics. Eurasian Regime Dynamics in Comparative Perspective* (Cambridge University Press, 2015), chapter 11.1 for a concise summary.

лював політичних гравців і медіа. Наприкінці правління Януковича система плюралізму за замовчуванням відновилася.

У рейтингах демократії такий плюралізм за замовчуванням відображається в найкращих показниках. Відповідно можна стверджувати, що головний ефект, якому піддаються олігархи в процесі зміни політичного режиму, – це зміни сили політичної конкуренції. А та сама політична конкуренція серед олігархів, своєю чергою, впливала на якість режиму. Та оскільки неформальні маніпуляції олігархів залишаються переважно без змін, цей розвиток не означає справжньої відданості демократичним стандартам. Натомість, послуговуючись термінологією Генрі Гейла, Україна надійно залишається в рамках патрональної політики. Українська політика – а разом із нею олігархи країни – просто шукають балансу між однією та кількома владними пірамідами.

Авторизований переклад з англійської Роксоляни Свято

Heiko PLEINES

Oligarchs and Politics in Ukraine: The Links between Informal Manipulations and Political Regime Dynamics

*Heiko Pleines – Head of the Dept. of Politics and Economics,
Research Centre for East European Studies at the University of Bremen*

Based on an original dataset covering all Ukrainian oligarchs and on case studies of different forms of political influence, this article shows that a core of oligarchs has remained stable throughout the period under study from 2000 to 2015 and that their strategies to exert political influence have remained largely unchanged. These strategies, based on informal manipulations, have clearly put the political opposition at a pronounced disadvantage. However, oligarchs are not the major power brokers in Ukrainian politics, as they have always been trying to accommodate with those having or gaining political power, i.e. the oligarchs do not determine who wins political power, but they act as catalysts for an ongoing change by giving additional support to the winning side

In such settings the major impact of regime dynamics on the political role of oligarchs has been in the degree of political rivalry. A higher degree of political rivalry leads to pluralism by default, which gives political parties, parliamentary deputies and mass media more freedom and is reflected in democracy rankings by better marks. However, as the oligarchs' informal manipulations continue largely unchanged, this development does not indicate a genuine commitment to democratic standards.

Keywords: *oligarch, oligarchs' strategic and political interests, political power*

Bibliography

Åslund, Anders. "Oligarchs, Corruption and European Integration." *Journal of Democracy* 25, no. 2 (2014): 64-73.

Braguinsky, Sergey. "Postcommunist oligarchs in Russia. Quantitative analysis." *Journal of Law and Economics* 52, no. 2 (2009): 307-349.

Clague, Christopher, Philip Keefer, Stephen Knack, and Mancur Olson. "Property and Contract Rights in Autocracies and Democracies." *Journal of Economic Growth* 1, no. 2 (1996): 243-276.

Dyczok, Marta. "Breaking Through the Information Blockade. Election and Revolution in Ukraine 2004." *Canadian Slavonic Papers* 47, no. 3-4 (2005): 241-264.

Earle, John S., and Scott Gehlbach. "The productivity consequences of political turnover. Firm-Level Evidence from Ukraine's Orange Revolution." *American Journal of Political Science* 59 (2015): 708-723.

Fisun, Oleksandr. "Electoral Laws and Patronage Politics in Ukraine." *PONARS Eurasia Policy Memo* 22 (2012).

Gill, Graeme. *Bourgeoisie, state, and democracy. Russia, Britain, France, Germany and the USA*. Oxford University Press, 2008.

Hale, Henry. *Patronal Politics. Eurasian Regime Dynamics in Comparative Perspective*. Cambridge University Press, 2015.

Halling, Steffen. "Pazifismus, Patriotismus und Reformismus. Öffentlichkeitsstrategien der Oligarchen nach dem Maidan." *Ukraine-Analysen* 154 (2015): 14-19.

Hellman, Joel S. "Winners take all. The politics of partial reform in postcommunist transitions." *World Politics* 50 (1998): 203-234.

Hellman, Joel S., Geraint Jones, and Daniel Kaufmann. "Seize the State, Seize the Day. State Capture, Corruption, and Influence in Transition." *World Bank Policy Research Working Paper 2444*, Washington: The World Bank, 2000.

– "Seize the State, Seize the Day: State Capture and Influence in Transition Economies." *Journal of Comparative Economics* 31, no. 4 (2003): 751-773.

Herron, Erik S. "Causes and consequences of fluid faction membership in Ukraine." *Europe-Asia Studies* 54, no. 4 (2002), 625-639.

Kamenev, Maksim. "20 samykh bogatykh narodnykh deputatov." *Forbes.ua*, July 17, 2013, <http://forbes.ua/nation/1355394-20-samyh-bogatyh-narodnyh-deputatov>

Konońchuk, Wojciech, and Arkadiusz Sarna. "The presidential "family" in Ukraine is developing its business base." *OSW Eastweek*, June 26, 2013, <http://www.osw.waw.pl/en/publikacje/eastweek/2013-06-26/presidential-family-ukraine-developing-its-business-base>

Kowall T. "Leonid Kutschma und die Oligarchen. Vom Gewinnen und Verlieren der Macht." In *Zwischen Diktatur und Demokratie. Staatspräsidenten als Kapitäne des Systemwechsels in Osteuropa*, edited by E. Bos, and A. Helmerich, 117-33. Münster: LIT, 2006.

Kubicek, Paul. "The limits of electoral democracy in Ukraine." *Democratization* 8, no. 2 (2001): 117-139.

Kudelia, Serhyi. "The sources of continuity and change of Ukraine's incomplete state." *Communist and Post-Communist Studies* 45 (2012): 417-428.

Kusznir J. "RosUkrEnergO." *Ukraine-Analysen* 2 (2006): 10-11. <http://www.laender-analysen.de/ukraine/pdf/2006/UkraineAnalysen02.pdf>.

Kuzio, Taras. "Oligarchs, Tapes and Oranges: "Kuchmagate" to the Orange Revolution." *Journal of Communist Studies and Transition Politics* 23 (2007): 30-56.

Leshchenko, Serhiy. "Sunset and/or Sunrise of the Ukrainian Oligarchs after the Maidan?" In *What does Ukraine think?*, edited by Andrew Wilson, 99-107. Brussels: European Council on Foreign Relations, 2015.

- "The two worlds of Viktor Yanukovich's Ukraine." *Open Democracy*, March 14, 2013, <http://www.opendemocracy.net/print/71579>

Levitsky, Steven, and Lucan A. Way. *Competitive authoritarianism. Hybrid regimes after the cold war*. Cambridge University Press, 2010.

Matuszak, Sławomir. "The oligarchic democracy. The influence of business groups on Ukrainian politics." *OSW Studies* 42 (2012).

Miroshnichenko, Stanislav, and Elizaveta Bukreeva. "Rada Kolomoiskogo." *Fokus*, April 3, 2015, 28-29.

Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR). "Ukraine. Presidential elections 17 January and 7 February 2010." *OSCE/ODIHR Election Observation Mission Final Report*, Warsaw, April 28, 2010.

Olszański, Tadeusz. "A Trial of Strength in Ukrainian Politics after the Head of the Special Services resigns" in *OSW Analyses* (2015, 24 June).

- "The Party of Regions monopolises power in Ukraine." *OSW Commentary* 40 (September 29, 2010).

Orlova, Daria. "Standards of Media Coverage of Elections in Ukraine." In *Public Service Broadcasting: A German-Ukrainian Exchange of Opinions*, edited by Olexiy Khabyuk, Manfred Kops, 95-104. Cologne: Institute for Broadcasting Economics at the University of Cologne, December 2010. <http://www.rundfunk-institut.uni-koeln.de/institut/pdfs/27710.pdf>

OSCE/ODIHR Election Observation Missions, accessed December 9, 2018, <http://www.osce.org/odihr/elections/ukraine>.

Panov, Roman. "'Khaltura' dlia zakonodatelei." *Argumenty i fakty v Ukraine* 13 (2015): 10-11.

Pirani, S. *Ukraine's gas sector*. Oxford Institute for Energy Studies, 2007, <http://www.oxfordenergy.org/pdfs/NG21.pdf>

Protsyk, Oleh, and Andrew Wilson. "Centre politics in Russia and Ukraine. Patronage, power and virtuality." *Party Politics* 6 (2003): 703-727.

Puglisi, Rosaria. "The rise of the Ukrainian oligarchs." *Democratization* 10, no. 3 (2003): 99-123.

Samsonova, Julia, and Alisa Yurchenko. "Maskarad." *Vlast' Deneg* 29-30 (2013): 8-12.

Stewart, Susan. "Public Procurement Reform in Ukraine: The Implications of Neopatrimonialism for External Actors." *Demokratizatsiya* 21, no. 2 (2013): 197-214.

Szostek, J. "The media battles of Ukraine's EuroMaidan." *Digital Icons* 11 (2014): 1–19.

Way, Lucan. "Rapacious individualism and political competition in Ukraine 1992–2004." *Communist and Post-Communist Studies* 38 (2005): 191–205.

Wilson, Andrew. "Ukraine's 2002 elections. Less fraud, more virtuality." *East European Constitutional Review* 3 (2002).

Winters, Jeffrey A. *Oligarchy*. Cambridge University Press, 2011.

Wolowski, P. "Ukrainian Politics after the Orange Revolution. How far from democratic consolidation?" In *Ukraine. Quo vadis?*, edited by S. Fischer. Paris: EU Institute for Security Studies, Chaillot Paper 108 (2008): 25–54.

Zimmer, Kerstin. "Wahlen als Business. Betrachtungen zur Ukraine vor den Präsidentschaftswahlen." *Arbeitspapiere und Materialien der Forschungsstelle Osteuropa* 60 (2004): 35–40.

Дітер ЦІГЛЕР
**Тяглість і розриви німецької економічної еліти
від 1900 до 1938 років¹**

*Дітер Ціглер – професор катедри економічної історії,
Рурський університет, Бохум, Німеччина.*

У статті вивчено соціальний склад німецької економічної еліти на початку ХХ століття. Запропоновано визначення «економічної еліти», що зосереджена на економічній функції певних осіб у діловій спільноті й виводить її з соціальної та культурної столиці походження родини. Основний результат вивчення дещо неочікуваний: соціальний і навіть особистий склад німецької економічної еліти виявився надзвичайно стабільним, попри політичні потрясіння таких періодів, як революція 1918 року або прихід до влади нацистів 1933 року. Єдиним винятком є те, що єврейські члени еліти, які були надмірно презентовані щодо їхньої загальної частки, були повністю зміщені зі своєї позиції. Загалом їх замінили не так званими старими бійцями нацистської партії, а людьми з відносно такого ж соціального середовища, як і їхні попередники.

Ключові слова: економічні еліти, наглядові ради акціонерних товариств, *big linkers*, націонал-соціалізм та економічні еліти

На запитання, яке дати визначення національній «економічній еліті», зовсім по-різному відповідатимуть інженери-економісти, соціологи, соціальні історики й економічні історики; відповідно дуже відмінним (залежно від фокусу досліджень) буде й окреслене коло персоналій. Згідно з панівним у Німеччині (і переважно імпліцитним) розумінням критеріїв національної економічної еліти, до таких осіб «у якийсь спосіб» зараховують, наприклад, Максиміліяна фон Гольдшмідта-Ротшильда (von Goldschmidt-Rothschild), Карла Гельфферіха (Helfferich) і Карла Езвайна (Eswein) з перших двох де-

¹ Ця стаття є скороченою та актуалізованою версією Dieter Ziegler, “Kontinuität und Diskontinuität der deutschen Wirtschaftselite 1900 bis 1938,” in ed. Dieter Ziegler, *Großbürger und Unternehmer: Die deutsche Wirtschaftselite im 20 Jahrhundert* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2000), 31-53. Редакція “України модерної” щиро дякує Авторові за згоду та дозвіл на переклад і публікацію.

сятиліть ХХ століття. Але критерії, які були б ознаками їхньої належності до економічної еліти, є дуже різними. Певною мірою всі троє – взірці трьох різних полярностей, які можна пояснювати на їхньому прикладі.

Максиміліян фон Гольдшмідт-Ротшильд перед Першою світовою війною був найбагатшою особою в найзаможнішій родині Німеччини. Його маєток, оцінюваний у 163 мільйони марок, був більшим, аніж у німецького кайзера². Він походив зі старої франкфуртської родини банкірів Гольдшмідтів і одружився з однією з двох дочок останнього банкіра родини Ротшильдів, Віллі фон Ротшильда (von Rothschild). І навіть якщо він, як зять, за неписаними правилами дому Ротшильдів, не міг перейняти родинний банк, завдяки одруженню він додав до свого й без того чималого спадку ще більше майна. У такий спосіб він зміг продовжити родинну традицію як приватний банкір. Але економічно Максиміліян фон Гольдшмідт-Ротшильд і банківська контора “Bankhaus v. Goldschmidt-Rothschild & Co”, що він її придбав, не були надто важливими.

Прикладом нового типу підприємця ХХ століття, підприємця-менеджера, є Карл Гельфферіх. Хоча Гельфферіх походив із доволі заможної (особливо для такого невеликого містечка, звідки він був родом) родини підприємця текстильної промисловости, з одним мільйоном марок (саме так оцінювали його маєток перед Першою світовою війною) він не входив до числа «надзаможних» осіб Німецької імперії³. Натомість він отримав блискучий академічний вишкіл і був одним із провідних валютних спеціалістів свого часу⁴. Його близькість до держави (спершу він працював у Колоніальному підрозділі Міністерства закордонних справ, потім був директором Deutsche Bank, а під час Першої світової війни повернувся на державну службу, навіть на певний час обійняв посаду віце-канцлера і нарешті став представником Ваймарського Райхстагу), без сумніву, зробила його одним із найвпливовіших підприємців і політиків свого часу.

На відміну від Гольдшмідта-Ротшильда та Гельфферіха, ім'я Карла Езвайна навряд чи достатньо відоме навіть добрим знавцям економічної та соціальної історії Німецької імперії. Хоч Езвайн, безперечно, був дуже важливим підприємцем. 1906 року в Німеччині не було жодної особи, яка володіла би більшою кількістю мандатів у наглядових радах. Але здається, навіть його поінформовані сучасники про це не знали. Адже в переліку осіб, які мали

² Про майнове становище родини Гольдшмідт-Ротшильдів на початку ХХ століття див. Rudolf Martin, *Jahrbuch des Vermögens und Einkommens der Millionäre in Hessen-Nassau* (Berlin: Martin, 1913), 65–70.

³ Про фінансові умови Гельфферіха перед Першою світовою війною там само див. Martin, *Jahrbuch des Vermögens und Einkommens*, 216.

⁴ Про біографію Карла Гельфферіха див. John Williamson, *Karl Helfferich, 1872-1924. Economist, Financier, Politician* (New York: Princeton University Press, 1971); Hans Hesselmann, *Das Wirtschaftsbürgertum in Bayern 1890-1914: ein Beitrag zur Analyse der Wechselbeziehungen zwischen Wirtschaft und Politik am Beispiel des Wirtschaftsbürgertums im Bayern der Prinzregentenzeit*. (Wiesbaden: Steiner Verlag, 1985), 356 f.

мандати в наглядових радах, ім'я Езвайна не фігурує. Це могло би вказувати на те, що, попри важливі підприємницькі функції, за тогочасними мірками, його не сприймали як представника національної економічної еліти. Адже, по-перше, Езвайн був «лише» директором провінційного Пфальцьського банку. По-друге, він мешкав у Людвігсгафені – тобто далеко від фінансових центрів імперії. По-третє, підприємства, до чиїх наглядових рад він належав, не були тими, де систематично зустрічалися інші значущі власники мандатів. Цілком імовірно, що Езвайн не належав і до суспільних кіл, де контактували найвпливовіші німецькі підприємці. На відміну від Гольдшмідта-Ротшильда та Гельфферіха, походження Езвайна було радше «простим». Його батько був маленьким чиновником, а сам він лише закінчив банківську справу в зовсім маленькому провінційному банку. Та за кілька років він дістався там вершини, розбудувавши саму установу в одну з найважливіших кредитних інституцій у південно-західній Німеччині⁵. Коли Езвайн 1911 року вийшов із керівництва банку, то, хоч три мільйони марок, які він накопичив, уважалися чималим майном, із цією сумою він усе ж не долучився до найбагатших осіб Німецької імперії⁶.

На основі цих трьох прикладів можна виокремити різні критерії, які загалом свідчать про причетність особи або певного кола осіб до економічної еліти окремої країни. На першому місці буде особисте багатство або багатство родини, котрі, як і володіння акціями та високе суспільне становище, легко можна трансформувати в економічну владу та вплив. Другий критерій – особлива кваліфікація: комерсанта, технічного спеціаліста, інженера або юриста. Третій – чудова кар'єра на державній службі або як міністерського чиновника, або (особливо після Першої світової війни) на державному підприємстві. Нарешті четвертий критерій – це роль самої підприємницької функції, що не обмежується лише підприємством, а стосується також координації між різними, хоч і комерційно пов'язаними підприємствами.

Насправді жодна особа не може поєднувати в собі так багато соціальних, суспільних, політичних та економічних (у вужчому значенні) ознак. Неоднорідність у структурі економічної еліти, пояснена на прикладах Гольдшмідта-Ротшильда, Гельфферіха та Езвайна, є неминучим наслідком. Саме тому нижче ми пропонуємо однозначне визначення. Воно буде суто функційним – себто соціальні та суспільні критерії не можна вважати основоположними ознаками економічної еліти. Але за його допомогою можна

⁵ Про біографію Карла Езвайна див. *Wer ist's? Unsere Zeitgenossen*, no. 4 (1909): 339; Hesselmann, *Das Wirtschaftsbürgertum*, 66–168; Dirk Schumann, *Bayerns Unternehmer in Gesellschaft und Staat 1834 bis 1914*. (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1992), 178.

⁶ Про фінансове становище Езвайна перед Першою світовою війною див. Martin, *Jahrbuch Bayern*, 49. У такій ситуації, як в Езвайна, велика кількість мандатів у наглядових радах мала бути значним джерелом цього багатства. Адже його річний дохід у близько 200 тисяч марок був надзвичайно високим навіть після виходу з правління. Про роль тантьєми в наглядових радах як джерела доходів загалом див. Franz Eulenburg, "Die Herkunft der deutschen Wirtschaftsführer", *Schmollers Jahrbuch* no. 74 (1954): 77–89.

простежити, якою мірою видатне чи привілейоване соціальне або суспільне становище було передумовою для входження в економічну функційну еліту; або, навпаки, чи належність до економічної функційної еліти була містком для входження в інші еліти, які визначалися соціальними або суспільними критеріями. У такий спосіб можна відповісти на запитання, чи є членами економічної функційної еліти представники тих родин, які в процесі індустріалізації стали заможними і тепер використовують багатство, акумульоване двома або трьома поколіннями, як ресурс для здобуття влади та впливу поза межами своєї підприємницької діяльності.

Визначення, яке лежить в основі цієї статті, апелює до розуміння інформації як владного ресурсу. Передумовою для збирання інформації є комунікативний обмін між особами, які, зі свого боку, володіють важливою інформацією. У Великій Британії були ексклюзивні клуби, у яких розвивали та зміцнювали мережі “Old Boy” із випускників Оксфорду й Кембриджу – університетів, куди британська суспільна верхівка до другої половини ХХ століття віддавала на навчання своїх нащадків⁷. У Німеччині таких елітарних навчальних закладів не було, тому відповідно й об’єднання, де зустрічалися підприємці, дипломати й політики, навіть хоч якоюсь мірою не відігравали тієї ролі, що в Британії⁸. Але німецьке акціонерне право, на відміну від англосакського, надавало й надає інструменти для формування підприємницьких мереж через такі установи, як наглядові ради. За допомогою одного місця в наглядовій раді акціонерної компанії діловий партнер може здійснювати контроль, не маючи безпосередніх виконавчих функцій на цьому підприємстві. А позаяк отримання мандата в наглядовій раді не вимагало надто багато часу, такі мандати можна було накопичувати. Промисловець або банкір зазвичай має не лише *одного* партнера (сторону в договорі). Підприємець починає – так би мовити, за сумісництвом, – торгувати інформацією, стає “big linker” в мережі особистих зв’язків підприємств⁹. Інформація, здобута завдяки накопиченню мандатів у наглядових радах, стає перевагою не лише для “big linker” та «його» підприємства. Привілейований доступ до інформації приваблює також ділових партнерів, і здобуття такого «торговця інформацією» для власної наглядової ради (а відповідно й долучення до власних

⁷ Anthony Giddens, “Elites in the British Class Structure.” *Sociological Review*, no. 20, 3 (1972) 345–372; Michael Hartmann, *Eliten und Macht in Europa* (Frankfurt am M.: Campus, 2005), 34–36; Karoline Krenn, *Alle Macht den Banken? Zur Struktur personeller Netzwerke deutscher Unternehmen am Beginn des 20. Jahrhunderts* (Wiesbaden: Springer VS, 2012), 59.

⁸ Про, мабуть, найважливіше місце зустрічі політиків, промисловців, банкірів, дипломатів і митців у Берліні див. Frederik Tunnat, *Die Deutsche Gesellschaft 1914 und ihr Gründer* (Berlin: CreateSpace Independent Publishing Platform, 2014); загалом також Christof Biggeleben, *Das „Bollwerk des Bürgertums“.* *Die Berliner Kaufmannschaft 1870–1920* (München: C.H. Beck, 2006).

⁹ Dieter Ziegler, “Die Aufsichtsräte der deutschen Aktiengesellschaften in den Zwanzigerjahren. Eine empirische Untersuchung zum Problem der „Bankenmacht“, in: *Zeitschrift für Unternehmensgeschichte* 43, 1998, 194–215; Martin Münzel, *Die jüdischen Mitglieder der deutschen Wirtschaftselite 1927–1955. Verdrängung – Emigration – Rückkehr* (Paderborn: Schöningh, 2006), 62–65.

підприємницьких рішень) може бути перевагою і для нього. Через накопичені мандати в наглядових радах стратегічно вибраних підприємств відносно осяжна група осіб витворює інформаційну перевагу супроти конкурентів і впливає на рішення не лише у власному, але й в інших підприємствах. Цей вплив є інституційно захищеним і зазвичай діє впродовж кількох років (а у виняткових ситуаціях – навіть десятиліть). Цієї групи осіб стосуються всі ознаки функційно осмислюваної еліти¹⁰. Інші її ознаки, особливо об'єднання в соціальну й суспільну мережу (через одруження, привілейовану освіту в ексклюзивних навчальних закладах, членство в певних об'єднаннях і союзах або державних чи близьких до держави установах) не є визначальною рисою цієї еліти. І все ж належить спитати, чи таке суспільне або соціальне об'єднання посилює функційний зв'язок. Це запитання особливо важливе у зв'язку з закритістю економічної еліти та її мобільністю.

Це визначення позиційної економічної еліти, як і решта, не є ідеальним. Адже практичну проблему, яка полягає в тому, що просопографічне дослідження можна провести лише на основі обмеженої кількості осіб, воно не вирішує. Ми беремо 15 мандатів за умовну межу, що перетворює «мультинаглядову раду» на “big linker”. Вибираючи цю цифру, ми керувалися прагматичними міркуваннями. Відповідно залежно від року ми вираховували від 75 до 150 осіб. Але цей прагматизм має переконливе обґрунтування. Скажімо, Вальтер Ратенау (Rathenau), котрий працював банкіром і був головою другого за розміром німецького електротехнічного підприємства, а після Першої світової війни став міністром закордонних справ (і залишався на цій посаді аж до смерті від рук праворадикалів), заявляв, що «триста осіб керують економічними долями <європейського> континенту»¹¹. Тож розміри німецької економічної еліти, окреслені в діапазоні від 75 до 150 осіб, аж ніяк не здаються надто малими.

На відміну від інших новіших досліджень з управління підприємствами, це емпіричне дослідження спирається не на кілька десятків великих підприємств, а охоплює правління та наглядові ради всіх німецьких акціонерних товариств із основним капіталом розміром 500 тисяч німецьких марок або більше, а також усі акціонерні товариства з кредитного сектору (без обмежень капіталу) з усіх років вибірки: 1906, 1927, 1933 та 1938. Із цього приблизного діапазону від 25 до 47 тисяч осіб, які посідали керівні посади або мали місця в наглядових радах в один із років вибірки, ми вирізняємо «мультинаглядові ради» за поясненими вище критеріями.

Як показано в Таблиці 1, наприкінці періоду Німецької імперії банкіри й директори банків виразно домінували серед “big linkers”, становлячи загалом 80 %. При цьому приватних банкірів і представників великих банків було приблизно порівну. Директори провінційних банків ішли наступними. Натомість

¹⁰ Пор. із використовуваним тут функційним визначенням еліти: Ursula Hoffmann-Lange, *Eliten, Macht und Konflikt in der Bundesrepublik Deutschland* (Opladen: VS Verlag, 1992).

¹¹ Walther Rathenau, *Zur Kritik der Zeit* (Berlin: S. Fischer, 1912), 207.

промисловці, становлячи лише 14 % від “big linkers”, були зовсім мало представлені. Але навіть серед цих нечисленних промисловців неможливо знайти менеджерів-підприємців. За винятком генерального директора найбільшого Рурського вугільного підприємства Еміля Кірдорфа (Kirdorf), усі підприємці з-поміж “big linkers” були підприємцями-власниками, а то й представниками промислових династій, як-то Гуго Штіннес (Stinnes), Петер Клекнер (Klöckner) або Вальтер Ратенау. Щоб отримати в той час мандат у наглядовій раді, члени правління промислових акціонерних товариств майже завжди мали здобути на це дозвіл від власної наглядової ради. Вона ж надавала його не завжди, адже ролі мандатів у інших підприємствах іще насправді не усвідомлювали, тож витрати, пов’язані з дотриманням мандата, оцінювали як надто високі щодо вигоди власного підприємства¹². Мабуть, лише цим можна пояснити той факт, що, скажімо, такий важливий підприємець, як генеральний директор найбільшого німецького пароплавного підприємства Альберт Баллін (Ballin), володів лише кількома мандатами в наглядових рада¹³.

Таблиця 1: “Big Linkers”. Розподіл за секторами

	1906	1927	1933	1938
Великі банки	22 (29 %)	47 (30 %)	42 (36 %)	35 (39 %)
Провінційні банки	17 (23 %)	18 (11 %)	5 (4 %)	4 (4 %)
Приватні банки	20 (27 %)	34 (21 %)	19 (16 %)	11 (12 %)
Спеціальні банки	1 (1 %)	2 (1 %)	2 (2 %)	0
Промисловість	10 (14 %)	38 (24 %)	33 (28 %)	21 (24 %)
Торгівля, Страхування	0	5 (3 %)	8 (7 %)	8 (9 %)
Вільні професії	3 (4 %)	5 (3 %)	2 (2 %)	0
Держава / Спілки, союзи	1 (1 %)	10 (6 %)	7 (6 %)	10 (11 %)
Решта	1 (1 %)	0	0	0
Загалом	75	159	118	89
Не ідентифіковано	0	0	0	0

Примітка: Власний підрахунок за даними з довідника німецьких акціонерних товариств у відповідні роки випуску.

¹² Про початок переплетень наприкінці XIX ст. див. Krenn, *Macht*, 138–154.

¹³ Про роль Балліна див. Gerhard A. Ritter “Der Kaiser und sein Reeder Albert Ballin, die HAPAG und das Verhältnis von Wirtschaft und Politik im Kaiserreich und in den ersten Jahren der Weimarer Republik,” *Zeitschrift für Unternehmensgeschichte* 42 (1997): 137–162.

В акціонерних банках ситуація була іншою, адже вже в останній чверті XIX століття керівництво змістило владний баланс у підприємствах на власну користь¹⁴. Отже, менеджери-підприємці, на відміну від представників акціонерів, могли, володіючи зовнішніми мандатами в наглядових радах, швидше отримати визнання там, аніж у промисловості. Крім того, чимало банкірів як акціонери командитного товариства, які персонально несуть відповідальність, хоч і не були власниками-підприємцями, але не були й «лише» оплачуваними директорами¹⁵. До 1927 року рівновага між власниками-підприємцями й менеджерами-підприємцями серед “big linkers” відчутно змістилася на користь менеджерів. Відповідальними за це були великою мірою саме підприємці, частка яких в економічній функційній еліті піднялася на 23 %. На відміну від промисловців з-поміж “big linkers” 1906 року, – коли в переліку були майже лише представники капіталомісткої важкої та електропромисловости, – в середині 1920-х років чимало мандатів у наглядових радах належали також і підприємцям текстильної та харчової промисловости. Представниками нечисленних капіталомістких галузей були переважно промисловці-підприємці, але були також і представники комунального господарства, які хотіли, щоб їх уважали менеджерами-підприємцями. Відповідно 1927 року менеджери в німецькій економічній еліті більше не були винятком, а радше представниками міцної меншости всіх підприємців серед “big linkers” – близько 30 %.

І хоча група банкірів втратила певний вплив через експансію промисловців, в абсолютних показниках їхня кількість не скоротилася і вони й далі становили більшість (приблизно дві треті). Також і державний вплив в економіці, який посилювався під час війни, протягом двадцятих років зменшився в структурі економічної еліти. У Німецькій імперії для банків ще було звичним тримати в правлінні колишнього високого державного чиновника, щоб користатися його контактами й підкреслювати солідність банку назовні. Але з двадцятих років державні підприємства почали самі делегувати членів правління в наглядові ради інших компаній. Представники влади й колишні міністри як перед цим, так і згодом, відігравали лише часткову роль.

На диво, частка представників влади й політиків серед “big linkers” незросла після того, як до влади прийшли націонал-соціалісти. Лише члени

¹⁴ Про Darmstädter Bank див. Paul Model, *Die großen Berliner Effektenbanken* (Jena: Kessinger Publishing, 1896), 47–49, 62–63; про Deutsche Bank див. Manfred Pohl “Vom Bankier zum Manager. Entwicklungslinien der führenden Schichten in den Großbanken.” In *Bankherren und Bankiers* ed. by Hofmann, Hanns Hubert (Limburg/Lahn: Starke, 1978), 149–151; про Dresdner Bank див. Dieter Ziegler “Der Bauherr: Eugen Gutmann”, in *In bester Lage. Geschichte eines Quartiers an der Behrenstraße* ed. by Michael Jurk, and Katrin Lege (Dresden: Publikationen der Eugen-Gutmann-Gesellschaft 2011), 97.

¹⁵ Через обмежувальну практику концесії акціонерних товариств у більшості німецьких земель (особливо в Пруссії) чимало банків реалізувалися не як акціонерні банки, а командитні товариства. Акціонери, які несли персональну відповідальність, мали проміжне становище між власником товариства, як-от приватного банку, та «простим» директором акціонерного банку. James M. Brophy, “The Political Calculus of Capital: Banking and the Business Class in Prussia, 1848–1856,” *Central European History*, 25 (1992): 149–176.

правління державних підприємств змогли збільшити свою частку в економічній еліті. Але навіть таке не дає підстав для висновку, що це був канал «злету» для націонал-соціалістичних активістів. Уже наприкінці Ваймарської республіки майже всі особистості були лідерами тодішніх підприємств. Лише в деяких ситуаціях можна припустити, що через політичні й расистські чистки серед керівництва піднесення окремих осіб відбулося швидше, аніж би це сталося за незмінних політичних обставин¹⁶. У деяких випадках це знання впливало на лояльність таких осіб режиму. Про послаблення бюрократичних критеріїв ефективності на користь «безпосередньої, вибіркової та постійно контролюваної відданості партії» в контексті поповнення новими представниками економічної еліти, як припускав соціолог Вольфганг Цапф у 1960-ті роки¹⁷, говорити аж ніяк не доводиться, коли йдеться про період до 1938 року.

Хоча були й винятки. Показово, що ці нечисленні випадки траплялися тільки на державних підприємствах. Найвидатнішим політичним “*newcomer*”-ом в економічній еліті 1938 року був Вільгельм Тенгельман (Tengelmann), котрий від 1934 року належав до правління кам’яновугільної компанії «Гібернія», що перебувала у власності держави. Оскільки Тенгельман став директором шахти ще в часи Ваймарської республіки, його можна вважати кваліфікованим кандидатом. Але все ж у кола економічної еліти Тенгельман зміг потрапити лише завдяки зв’язкам із новими представниками політичної еліти. З 1930 року він був членом НСРПН (нім. – NSDAP), у березні 1933 року став спершу ландратом у районі міста Унна, що входить до Рурського регіону, а в жовтні 1933 року – Уповноваженим із економічних питань пруського міністра-президента Германа Герінга (Göring), який надалі надавав йому протекцію. Другим політичним “*newcomer*”-ом в економічній еліті часів націонал-соціалізму був Еміль Меєр (Meyer), котрий на момент «захоплення влади» обіймав пост директора в кооперативному відділенні Дрезденського банку (Dresdner Bank). Через рік Меєр піднявся на посаду заступника члена правління Дрезденського банку, а ще через рік став повноцінним членом правління. Як зять Вільгельма Кепплера (Keppler), особистого радника Гітлера з економічних питань, і на словах радикальний прихильник націонал-соціалістів, Меєр був кандидатом від націонал-соціалістичного партійного осередку й Німецького робітничого фронту (Deutschen Arbeitsfront), які вважали, що консервативні й призначені переважно урядом Брюнінга члени правління не відповідають запитам «нового часу»¹⁸.

¹⁶ Про входження «юної гвардії» в керівництво “Dresdner Bank” упродовж 1933–1934 років див. Dieter Ziegler “Die Verdrängung der Juden aus der Dresdner Bank 1933–1938,” in: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 47 (1999), 178–216.

¹⁷ Wolfgang Zapf, *Wandlungen der deutschen Elite. Ein Zirkulationsmodell deutscher Führungsgruppen* (München: Piper, 1966²), 184.

¹⁸ Dieter Ziegler, „Entjudung“ und Nazifizierung 1933–1937”, in *Die Dresdner Bank in der Wirtschaft des Dritten Reichs* ed. Johannes Bähr (München: Oldenbourg, 2006), 92–93.

Більшість представників економічної еліти 1930-х років легко вписалася в нові політичні обставини й радо сприйняла економічні можливості, які створила націонал-соціалістична політика озброєння та автаркії. В ці роки на відкритий конфлікт із націонал-соціалістами зважився лише один представник економічної еліти – генеральний директор Gutehoffnungshütte (GGH, або «Кузні доброї надії») Пауль Ройш (Reusch), котрий на останньому етапі Ваймарської республіки отримав славу ненависника профспілок і відповідно повністю підтримував знищення профспілкового руху з боку націонал-соціалістів. Але Ройш ненавидів націонал-соціалістів так само, як і соціалістичних членів профспілок, оскільки вважав їх плебеями, а під час війни його навіть змусили піти з посади генерального директора GGH, яка перебувала виключно в приватній власності¹⁹. Проте до 1933 року лише окремі представники економічної еліти 1932 року відкрито заявляли про свою прихильність націонал-соціалістам. Скажімо, кельнський приватний банкір Курт фон Шредер (von Schröder) і Фріц Тиссен (Thyssen²⁰) – голова наглядової ради компанії “Vereinigte Stahlwerke”, найбільшого концерну Німеччини з важкої промисловости, – активно сприяли тому, щоб увести керівництво НСРПН у кола великих промисловців і фінансистів. Тож більшість представників економічної еліти тридцятих років можна називати антидемократичними й опортуністичними особами, але не націонал-соціалістичними в ідеологічному розумінні²¹.

Одночасно з появою менеджера-підприємця відбувалася також зміна шаблону входження в економічну еліту (Таблиця 2). 1906 року ще двоє з трьох “big linkers” були представниками «династії». Такий результат, по-перше, підтверджує тезу про відносну закритість економічної еліти в Німецькій ім-

¹⁹ Peter Langer P., *Macht und Verantwortung. Der Ruhrbaron Paul Reusch* (Essen: Klartext, 2012); Christof Marx, *Paul Reusch und die Gutehoffnungshütte. Leitung eines deutschen Großunternehmens* (Göttingen: Wallstein 2013).

²⁰ За підтримку Тиссена після приходу націонал-соціалістів нагородили почесним, хоч політично й незначним, постом у прусській Державній раді, а також місцем у фракції НСРПН у Райхстагу. Але, коли почалася війна, він порвав із націонал-соціалістами, поїхав у вигнання і 1940 року був вражений вторгненням Вермахту. Його арештували, і разом із дружиною Фрак Амелі він залишався в ув'язненні до кінця війни, більшість часу – в закритій психіатричній установі, а потім також у концтаборах Дахау, Заксенгаузен і Бухенвальд. Günter Brakelmann, *Zwischen Mitschuld und Widerstand. Fritz Thyssen und der Nationalsozialismus* (Essen: Klartext, 2010); Felix de Taillez, *Zwei Bürgerleben in der Öffentlichkeit. Die Brüder Fritz Thyssen und Heinrich Thyssen-Bornemisza* (Paderborn: Schöningh, 2017).

²¹ Werner Plumpe “Unternehmer im Nationalsozialismus. Eine Zwischenbilanz.” In *Wirtschaftsordnung, Staat und Unternehmen. Neue Forschungen zur Wirtschaftsgeschichte des Nationalsozialismus* ed. by Werner Abelshausen, Jan Ottmar Hesse, and Werner Plumpe (Essen: Klartext, 2004), 243–266; Christof Buchheim *Unternehmen in Deutschland und NS-Regime. Versuch einer Synthese*, *Historische Zeitschrift*, 282 (2006): 351–389; Johannes Bähr “Paul Reusch und Friedrich Flick. Zum persönlichen Faktor im unternehmerischen Handeln,” in *Wirtschaft im Zeitalter der Extreme* ed. by Hartmut Berghoff, Jürgen Kocka, and Dieter Ziegler, (München: C.H.Beck, 2010), 275–297.

перії²², а по-друге, засвідчує, що особисте багатство в цей час ще було важливою передумовою для входження в економічну еліту. І хоч не можна побачити особливої відповідності між розглядуваною тут «позиційною елітою» та майновою елітою Німецької імперії (ані Максиміліян фон Гольдшмідт-Ротшильд, ані члени родини Крупп (Krupp), ані заможна німецька знать не були представниками позиційної еліти²³), але висока частка «династій» указує на те, що в цей час в одного покоління рідко виходило накопичити достатню кількість матеріального капіталу.

Таблиця 2: “Big Linkers”. Соціальне походження

	1906	1927	1933	1938
«Спадок»	33 (65 %)	51 (46%)	35 (42 %)	13 (29 %)
Батько: комерсант	4 (8 %)	16 (14%)	9 (11 %)	4 (9 %)
Батько: дрібний торговець	0	3 (3%)	2 (2 %)	1 (2 %)
Батько: фабрикант	4 (8 %)	10 (9%)	9 (11 %)	8 (18 %)
Батько: ремісник	4 (8 %)	1 (1%)	2 (2 %)	2 (4 %)
Батько: великий землевласник	0	1 (1%)	2 (2 %)	0
Батько: фермер	0	1 (1%)	0	1 (2 %)
Батько: чиновник, держслужбовець	4 (8 %)	15 (13%)	10 (12 %)	6 (13 %)
Батько: представник освіченого класу	2 (4 %)	13 (12 %)	15 (18 %)	10 (22 %)
Загалом	51	111	84	45
Не ідентифіковано	24	48	34	44

До середини 1920-х років частка «династій» у німецькій економічній еліті відчутно знизилася. 1927-го, як і 1933-го року, лише кожен другий, а 1938-го – кожен третій представник був членом династії підприємців. Від такого зменшення вигравали насамперед родини з освіченого класу, а також родини державних (переважно вищих) службовців, із яких у 1930-ті прийшло

²² Hartmut Kaelble “Wie feudal waren die deutschen Unternehmer im Kaiserreich? Ein Zwischenbericht,” in *Beiträge zur quantitativen vergleichenden Unternehmensgeschichte* ed. by Richard Tilly (Stuttgart: Klett-Cotta, 1985), 148–171.

²³ Про формування німецької майнової еліти перед Першою світовою війною див. Augustine, Dolores L. *Patricians and Parvenus. Wealth and High Society in Wilhelmine Germany* (Oxford: Berg Publishers, 1994). Hartmut Berghoff “Vermögenseliten in Deutschland und England vor 1914. Überlegungen zu einer vergleichenden Sozialgeschichte des Reichtums,” in *Pionier und Nachzügler? Vergleichende Studien zur Geschichte Großbritanniens und Deutschlands im Zeitalter der Industrialisierung* ed. by Hartmut Berghoff, and Dieter Ziegler (Bochum: Universitätsverlag, 1995), 281–308.

близько третини від усіх представників економічної еліти. Зміна освітніх профілів була також тісно пов'язана з цією зміною критеріїв поповнення еліт (Таблиця 3). Ще 1906 року ледь не кожен другий мав спеціалізовану профосвіту, а 1938-го – уже тільки кожен четвертий. Водночас вища освіта, особливо юридична, ставала дедалі престижнішою. І хоч вона й не була єдиною, але все ж найкращою можливістю потрапити в економічну еліту. З вісьмох осіб, що зробили кар'єру, 1906 року²⁴ лише три мали юридичну освіту, а п'ять натомість здобули тільки спеціалізовану профосвіту. 1927 року з 29 таких осіб, про чю освіту нам відомо, 15 здобули юридичну освіту, а 3 – технічний вишкіл. Лише 10 починали як учні на виробництві (майже всі з атестатом зрілості), а один був офіцером. 1938 року пропорції були однозначними: з 15 нових представників еліти 10 мали юридичну освіту, 2 – технічний вишкіл і лише 3 – спеціалізовану профосвіту.

Таблиця 3: “Big Linkers”: Напрями освіти

	1906	1927	1933	1938
Банківська справа/ торгівля	24 (48 %)	54 (40 %)	28 (28 %)	24 (32 %)
Вища освіта	26 (52 %)	78 (58 %)	71 (70 %)	50 (67 %)
– з них філософія	1 (2 %)	8 (6 %)	6 (6 %)	3 (4 %)
– з них захистилися	0	4 (3 %)	3 (3 %)	2 (3 %)
– з них юридична	20 (40 %)	51 (38 %)	39 (39 %)	32 (43 %)
– з них захистилися	4 (8 %)	29 (22 %)	24 (24 %)	24 (32 %)
– з них інженери/ природничі науки	4 (8 %)	17 (13 %)	22 (22 %)	13 (17 %)
– з них не вказано	1 (2 %)	2 (2 %)	4 (4 %)	2 (3 %)
Військова	0	2 (2 %)	2 (2 %)	1 (1 %)
Загалом	50	134	101	75
Не ідентифіковано	25	25	17	14

²⁴ В основі поняття «успішна людина» (Aufsteiger) в тому значенні, у якому ми вживаємо його в цій статті, не лежить модель верств, яку зазвичай застосовують у сучасних дослідженнях мобільності. Тим паче, економічну функційну еліту вже в період Німецької імперії належить уважати частиною вищої верстви (а не вищої середньої верстви). Якщо дотримуватися класифікації верств Морріса Яновіца щодо початків федеративної республіки (Morris Janowitz “Soziale Schichtung und Mobilität in Westdeutschland,” *Kölnische Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 10 (1958):1–38; більше про історичну мобільність у: von Kaelble, *Mobilität*, 238), котрий зараховує членів наглядових рад і правління до вищої середньої верстви, то економічна еліта залишалася б незмінно замкнутою, тоді як шанси на злет і так зараховуваної до середньої верстви освіченої буржуазії та сімей вищих чиновників значно покращилися б (див. про це далі). Тож як «успішних людей» тут маємо на увазі всіх тих, чий батьки не були великими самостійними фабрикантами, комерсантами або банкірами, зокрема вищим керівництвом у великих підприємствах.

Загалом ці зміни можна описати як очікуваний еволюційний процес, який неминуче був пов'язаний із утвердженням менеджерського капіталізму, який соціологи Бендікс і Гоутон описали ще в 1950-ті роки на американському прикладі:²⁵ підприємства зростають – управлінські завдання складнішають. Для управління підприємствами, яке ставало дедалі спеціалізованішим, потрібні були спеціалісти. Засновники, зокрема акціонери, які володіли контрольним пакетом акцій, відходили в наглядові ради. Представники династій XIX століття чимраз рідше були активними керівниками підприємств, і для освічених менеджерів без династичного підґрунтя з'явилися нові можливості зростання²⁶. В жодному з випадків не вийшло простежити вихідців із робітничих родин. Стрімке сходження вихідців із родин дрібних землевласників, дрібних торговців чи ремісників також ставалося дуже рідко. Якщо ж у когось виходило, то ці родини також рідко призначали новачків без академічного підґрунтя.

Уважніше придивившись до змін у межах одного десятиліття, між 1927 і 1938 роками, стає зрозуміло, що їх не можна пояснити лише утвердженням менеджерського капіталізму. Драматичне зменшення кількості приватних банкірів із високою династичною часткою між 1927–38 роками лише на позір вписується в картинку еволюційного процесу соціальної адаптації. У втраті значення приватних банків свою роль відіграли не лише економічні структурні зміни, а й «деєвреїзація» (“Entjudung”) та «аріїзація» (“Arisierung”) німецької економіки як головні революційні чинники²⁷. Оскільки ж частка осіб єврейського походження серед приватних банкірів була тоді особливо велика, на цей сегмент «аріїзація» поширилася особливо. У цьому розумінні вона прискорила утвердження менеджерського капіталізму.

Таблиця 4: “Big Linkers”. Конфесійний / етнічний поділ

	1906	1927	1933	1938
Євреї	29 (43 %)	59 (46 %)	24 (24 %)	1 (1 %)
– з них похрещені	9	16	9	1

²⁵ Див. Reinhard Bendix, and Frank W. Howton “Social Mobility and the American Business Elite,” in *Social Mobility in Industrial Society* ed. by Seymour Martin Lipset and Reinhard Bendix (Berkeley: University of California Press, 1959), 114–43.

²⁶ Каельбле наголошує, що шанси на доступ до юридичної освіти від кінця Німецької імперії до перших років Федеративної республіки не надто покращились для синів і доньок службовців, які не були на керівних посадах, а також для робітників. Див. Harmut Kaelble „Chancenungleichheit und akademische Ausbildung in Deutschland 1910 bis 1960,” *Geschichte und Gesellschaft* 1 (1975): 121–149.

²⁷ Albert Fischer “Jüdische Privatbanken im Dritten Reich,” *Scripta Mercaturae* 28 (1994): 1–54; Harald Wixforth, and Dieter Ziegler. “Deutsche Privatbanken und Privatbankiers im 20. Jahrhundert,” *Geschichte und Gesellschaft* 23 (1997): 195–2; Dieter Ziegler “Geschäftliche Spezialisierungen deutscher Privatbankiers in der Zwischenkriegszeit. Ein vergeblicher Überlebenskampf?” In *Der Privatbankier. Nischenstrategien in Geschichte und Gegenwart* ed. by Institut für bankhistorische Forschung (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2003), 27–47.

Неєвреї	38 (57 %)	69 (54 %)	76 (76 %)	88 (99 %)
– з них – протестантів	23	37	39	
– з них – католиків	7	13	11	
– з них – не вказано	8	19	26	
Загалом	67	128	100	89
Не ідентифіковано	8	31	18	0

Також і акціонерні банки, і промисловість що 1906-го, що 1927-го року показували високу частку директорів єврейського походження. Як показує Таблиця 4, в обидва згадані роки більше двох із п'ятьох представників економічної еліти були євреями (або мали єврейське походження²⁸): серед приватних банкірів ця частка постійно становила приблизно 60 %, серед директорів банків – приблизно 40 %, а серед промисловців – не менше 20 %. Про «економічну кризу німецьких євреїв», яку констатували чи якої сподівалися тогочасні спостерігачі²⁹, принаймні в цьому, хай і дуже вузькому, сегменті єврейської економічної діяльності, приблизно до кінця Ваймарської республіки не могло йтися.

Перше зменшення можна помітити після банківської кризи 1931 року, що підтверджує припущення Петера Гаеса (Hayes) про те, що так звана «деєврейзація» управління підприємствами починається зовсім не з приходом до влади націонал-соціалістів³⁰. Але якою мірою ця тенденція свідчить про антисемітизм, відповісти не так і просто. Адже, з одного боку, зсуви як у секторальній, так і в етнічній структурі економічної еліти в межах лише шести років (між 1927 і 1933-м) можна великою мірою пояснити введенням у вересні 1931 року нових правил в акціонерному праві, згідно з якими максимальну кількість членів наглядової ради обмежували 30 особами³¹. Конкретним наслідком саме цієї настанови було те, що непропорційно багато приватних банкірів мусили вийти зі складу наглядових рад великих підприємств. З огляду на значну частку євреїв серед приватних банкірів, відповідно до цієї

²⁸ Велика меншина осіб, яких націонал-соціалісти називали «не арійцями», прийняла християнство раніше, але для націонал-соціалістів це було неістотним. Хто мав бодай одного родича-єврея у другому поколінні (діда або бабу), відразу був дискримінований як «не арієць», так само, як і конфесійні євреї. Лише Нюрнберзькі расові закони 1935 року встановили розрізнення «євреїв» і «напівкровків» (правове становище других було не таким поганим, як у євреїв). Див. також Beate Meyer, „Jüdische Mischlinge“. Rassenpolitik und Verfolgungserfahrung 1933–1945 (München: Dölling und Galitz), 1999; Cornelia Essner, Die 'Nürnberger Gesetze' oder Die Verwaltung des Rassenwahns 1933–1945 (Paderborn Paderborn: Schöningh), 2002.

²⁹ Див. також про «єврейський середній клас» працю соціолога Альфреда Маркуса (Alfred Marcus), *Die wirtschaftliche Krise der deutschen Juden* (Berlin: Stille, 1931).

³⁰ Peter Hayes „Big Business and ‚Aryanization‘ in Germany, 1933–1939,“ in: *Jahrbuch für Antisemitismusforschung* 3 (1994), 255f.

³¹ *Verordnung des Reichspräsidenten über Aktienrecht, Bankenaufsicht und über eine Steueramnestie*, vom 19. September 1931 (Reichsgesetzblatt I, 1931, S.493).

постанови, скоротилася також середня кількість євреїв у наглядових радах. Та, з другого боку, здається, можна говорити і про тенденцію, коли ділові партнери заміняли євреїв – членів правління у наглядових радах неєвреями, щоб уникнути «проблем». Під час банківської кризи саме директорів великих банків єврейського походження публічно засуджували. Серед них були: Курт Зобернгайм (Sobernheim) із “Commerzbank”, Герберт Гутман (Gutmann) із Dresdner Bank,³² Оскар Вассерман (Wassermann) із Deutsche Bank та компанії “Disconto-Gesellschaft (DD-Bank)”³³ і насамперед – Якоб Гольдшмідт із “Danat Bank”³⁴. Для окремих антисемітів у правлінні чи наглядових радах це здавалося достатнім приводом, щоб вимагати виключити своїх колег-євреїв (а чимало голів наглядових рад, як здається, пішли шляхом найменшого опору).

Але 1933 року виникла, окрім того, нова ситуація. Голів наглядових рад переслідували не лише окремі колеги, – тепер їх грубо залякували. Штурмові загони СА займали офіси та приходили на зібрання акціонерів. Багато хто з керівництва підприємств піддався цьому тиску³⁵. Крім того, окремі особи вбачали у витісненні євреїв гарну нагоду зміцнити власні економічні інтереси. Витіснення євреїв знову відкривало недоступні від початку економічної кризи можливості для росту кар’єри. При цьому офіційна расова політика режиму давала змогу зручно сховатися від громадськості й постраждалих, хоча насправді обставини десь аж до 1938 року не були такими, щоб не можна було знайти шпарин для можливості збереження членів наглядових рад єврейського походження. Скажімо, одним із прикладів цього було збільшення кількості різних приватних банківських контор у наглядових радах, що вважалися «єврейськими». Наприклад, банківська установа “M.M. Warburg & Co” втратила 1933 року «лише» 18 зі 108 своїх місць, решту ж – майже виключно між 1936 – 38 роками³⁶. «Не суто арійський» банк “Sal. Oppenheim jr.

³² Про роль райхсканцлера Брюнінга в заміні керівництва великих банків див. Karl Erich Born *Die deutsche Bankenkrise 1931: Finanzen und Politik*. (München: R. Piper & Co. Verlag, 1967), 125–126, 171; окремо про ситуацію комерційного банку Frauke Schlütz, *Ein gediegener & solider Mann*“, *Die Vorstandssprecher der Commerzbank 1870–2008* (Dresden: Eugen-Gutmann-Gesellschaft, 2016), 124, і про Дрезденський банк: Dieter Ziegler, and Martin Münzel. „Globetrotter der deutschen Hochfinanz. Gutmann als Direktor der Dresdner Bank.“ In *Herbert M. Gutmann 1879-1942. Bankier in Berlin. Bauherr in Potsdam. Kunstsammler*, ed. by Vivian J. Rheinheimer (Leipzig: Koehler & Amelang, 2007), 53.

³³ Про роль Вассермана в кризі див. *Gerald D. Feldman*, *Die Deutsche Bank 1914–1933*, in *Gerald D. Feldman* a.o. *Die Deutsche Bank 1870-1995*, München 1995, 301-305; про нападки на Вассермана див. Harold James, *Die Deutsche Bank 1933-1945*, 334f.

³⁴ Про роль Гольдшмідта перед і під час банківської кризи див. Gerald D. Feldman, Jakob Goldschmidt “The History of the Banking Crisis of 1931, and the Problem of Freedom of Manoeuvre in the Weimar Economy,” in *Zerrissene Zwischenkriegszeit* ed. by Christoph Buchheim und Harold James (Baden-Baden: Nomos, 1994), 307-325.

³⁵ Hayes, *Business*, 257; Ziegler, „Argyanization” and the Role of the German Great Banks, in: G. Feldman u. W. Seibel (Hg.), *Networks of Nazi Persecution* (New York, 2005), 50–51.

³⁶ Eduard Rosenbaum, and Ari J. Sherman, *M.M. Warburg & Co. 1798–1938. Merchant Bankers of Hamburg* (New York: Holmes & Meier Publishers, 1979), 160, 165.

& Cie.» зумів уникнути втрати мандатів наглядової ради завдяки тому, що замінив представників родини Оппенгайм (Oppenheim) (яку вважали «єврейською») у деяких наглядових радах, де переважали націонал-соціалісти, на «суто арійського» співвласника Роберта Пфердменгеса (Pferdmenges)³⁷. Коли ж ми згадуємо про одного представника економічної еліти єврейського походження, який залишився в 1938 році, то маємо на увазі приватного банкіра Вальдемара фон Оппенгайма. Всупереч вульгарно-радикальному антисемітизму націонал-соціалістів, влада, особливо ж президент головного банку Німецької імперії Ялмар Шахт (Schacht), чудово усвідомлювали важливість великих єврейських банків для економіки. Щодо протесту окремих націонал-соціалістичних організацій, то “Bankhaus Oppenheim” 1933 року підтвердив, що «перебуває у власності переважно християнських родин Оппенгайм і Пфердменгес», а тому проти них як банку не можна вживати заходів. На відміну від єврейських співвласників, які не належали до родини, брати Оппенгайми отримали статус т. зв. «напівкровків II ступеня», тож залишилися акціонерами банку, що несли персональну відповідальність, і після 1938 року. Проте назву довелося змінити на “Pferdmenges & Co.”; також заборонили згадувати рік заснування банку³⁸. Всі інші великі приватні єврейські банки або перейшли до власників-неєвреїв, або ж влилися в більші «неєврейські банки». На відміну від великих банків, нових власників цих приватних банків 1938 року вже неможливо знайти серед економічної еліти. Було, напевно, простіше замінити менеджера, аніж власника-підприємця.

Якщо нинішні дослідження виходять передусім із того, що формування німецької економічної еліти виявляло прикметну тяглість, то це дослідження, яке аналізує часовий проміжок від 1900 до 1938 років, цю тезу однозначно підтверджує. До початку Другої світової війни циркуляція еліти не відбувалася (в розумінні заміни однієї соціальної групи іншою). Навіть типові для (політичної) націонал-соціалістичної еліти “alienated intellectuals” із верхньої середньої верстви та успішні особи у владній верстві функціонерів із НСРПН, СА та СС³⁹ не належать 1938 року до економічної еліти. Навпаки, кар’єрні шляхи більшості осіб із цього кола дають підстави припускати, що й без приходу націонал-соціалістів до влади 1938 року вони перебували би на подібних вищих посадах.

Але цей висновок можна пов’язувати лише зі структурним формуванням економічної еліти, а не з особистісною циркуляцією, і вже точно не з яскраво вираженою династичною тяглістю в структурі економічної еліти. Адже,

³⁷ Michael Stürmer, Gabriele Teichmann, and Wilhelm Treue, *Wägen und Wagen. Sal. Oppenheim jr. & Cie. Geschichte einer Bank und einer Familie* (Zürich: Pieper, 1989), 369

³⁸ Про історію банку Оппенгайма та членів його родини в часи націонал-соціалізму див. вичерпно Stürmer, *Wägen*, 320-411; див. також документальний додаток у: Wilhelm Treue, *Das Schicksal des Bankhauses Sal. Oppenheim & Cie. im Dritten Reich* (Wiesbaden: Franz Steiner, 1983), 51-117.

³⁹ Див., крім того: David Lerner, *The Nazi Elite* (Stanford: Stanford University Press, 1951), 9-52.

по-перше, утвердження менеджерського капіталізму було неминуче пов'язано зі зміною ролі рекрутаційних ознак володіння й виконання зобов'язань, пов'язаних зі зміною важливості володіння і продуктивних характеристик персоналу, тож творення династій тут (як і в інших країнах) істотно ускладнилось; а, по-друге, частка осіб єврейського походження на початок 1930-х була такою високою, що їхнє «відчуження» від економічної еліти дорівнялося до раніше не званої в Німеччині часткової заміни акторів. Навіть якщо всі представники економічної еліти 1927 року, що мали єврейське походження, померли (за трьома винятками) природною смертю – чи то тому, що смерть спіткала їх до початку депортацій, чи то через те, що в них вишло вчасно виїхати з Німеччини та окупованих територій, – не варто через фактично відсутню змінність або заміну еліт недооцінювати роль злочину «деєвреїзації» серед керівництва німецьких підприємств.

Авторизований переклад із німецької Роксоляни Свято

Dieter ZIEGLER
**Continuity and Changes of German Economic
Elites 1900–1938**

Dieter Ziegler – Professor of Economic History at Ruhr University, Bochum, Germany.

This article examines the social composition of the German economic elite in the early twentieth century. It provides a definition of 'economic elite' which is focussed on the economic function of certain persons in the business community and deduces it from the social and cultural capital of the family of origin. The main outcome of the scrutiny is the somewhat surprising result that the social and even the personal composition of the German economic elite proved to be extremely stable despite the political turmoil of the period such as the revolution of 1918 or the coming to power of the Nazis in 1933. The only exception was in the latter case the fact that the Jewish members of the elite, who were highly overrepresented as elite members in relation to their share of the population, were at length dispelled from their position. In general, they were not superseded by the so-called Old Fighters of the (NS-)party, but by persons of more or less the same socio-environment as their predecessors with the only exception of their religious adherence.

Keywords: *economic elites, supervisory council of joint stock company, big linkers, National-Socialism and economic elites*

Bibliography

Augustine, Dolores L. *Patricians and Parvenus. Wealth and High Society in Wilhelmine Germany*. Oxford: Berg Publishers, 1994.

Bähr, Johannes. "Paul Reusch und Friedrich Flick. Zum persönlichen Faktor im unternehmerischen Handeln." In *Wirtschaft im Zeitalter der Extreme* edited by Hartmut Berghoff, Jürgen Kocka, and Dieter Ziegler, 275–297. München: C.H.Beck, 2010.

Bendix, Reinhard, and Frank W. Howton. "Social Mobility and the American Business Elite." In *Social Mobility in Industrial Society* edited by Seymour Martin Lipset and Reinhard Bendix, 114–43. Berkeley: University of California Press, 1959.

Berghoff, Hartmut. "Vermögenseliten in Deutschland und England vor 1914. Überlegungen zu einer vergleichenden Sozialgeschichte des Reichtums." In *Pionier und Nachzügler? Vergleichende Studien zur Geschichte Großbritanniens und Deutschlands im Zeitalter der Industrialisierung* edited by Hartmut Berghoff, and Dieter Ziegler, 281–308. Bochum: Universitätsverlag, 1995.

Berghoff, Hartmut, Kocka, Jürgen and Ziegler, Dieter. *Wirtschaft im Zeitalter der Extreme Beiträge zur Unternehmensgeschichte Österreichs und Deutschlands. Im Gedenken an Gerald D. Feldman*. München: C.H. Beck, 2010.

Biggeleben, Christof. *Das "Bollwerk des Bürgertums". Die Berliner Kaufmannschaft 1870–1920*. München: C.H. Beck, 2006.

Born, Karl Erich. *Die deutsche Bankenkrise 1931: Finanzen und Politik*. München: R. Piper & Co., 1967.

Brakelmann, Günter. *Zwischen Mitschuld und Widerstand. Fritz Thyssen und der Nationalsozialismus*. Essen: Klartext, 2010.

Brophy, James M. "The Political Calculus of Capital: Banking and the Business Class in Prussia, 1848–1856." *Central European History* 25 (1992): 149–176.

Buchheim, Christoph. "Unternehmen in Deutschland und NS-Regime. Versuch einer Synthese." *Historische Zeitschrift* 282 (2006): 351–389.

de Taillez, Felix. *Zwei Bürgerleben in der Öffentlichkeit. Die Brüder Fritz Thyssen und Heinrich Thyssen-Bornemisza*. Paderborn: Schöningh, 2017.

Essner, Cornelia. *Die 'Nürnberger Gesetze' oder Die Verwaltung des Rassenwahns 1933–1945*. Paderborn: Schöningh, 2002.

Eulenburg, Franz. "Die Herkunft der deutschen Wirtschaftsführer", *Schmollers Jahrbuch* 74 (1954): 77–89.

Feldman, Gerald D. "Jacob Goldschmidt, the History of the Banking Crisis of 1931, and the Problem of Freedom of Manoeuvre in the Weimar Economy", In *Zerrissene Zwischenkriegszeit* edited by Christoph Buchheim und Harold James, 307–325. Baden-Baden: Nomos, 1994.

Feldman, Gerald D. "Die Deutsche Bank 1914–1933." In *Die Deutsche Bank 1870–1995* edited by Lothar Gall, Gerald D. Feldman, Harold James, Carl-Ludwig Holtfrerich, and Hans E. Biischgen, 301–305. München: C. H. Beck, 1995.

Fischer, Albert. "Jüdische Privatbanken im Dritten Reich." *Scripta Mercaturae* no. 28 (1994): 1–54.

Giddens, Anthony. "Elites in the British Class Structure." *Sociological Review*, 20, no. 3 (1972) 345–372.

Hartmann, Michael. *Eliten und Macht in Europa*. Frankfurt am M.: Campus, 2005.

Hayes, Peter. "Big Business and 'Aryanization' in Germany, 1933–1939." *Jahrbuch für Antisemitismusforschung* no. 3 (1994): 254–81.

Hesselmann, Hans. *Das Wirtschaftsbürgertum in Bayern 1890-1914: ein Beitrag zur Analyse der Wechselbeziehungen zwischen Wirtschaft und Politik am Beispiel des Wirtschaftsbürgertums im Bayern der Prinzregentenzeit*. Wiesbaden: Steiner Verlag, 1985.

Hoffmann-Lange, Ursula. *Eliten, Macht und Konflikt in der Bundesrepublik Deutschland*. Opladen: VS, 1992.

Janowitz, Morris. "Soziale Schichtung und Mobilität in Westdeutschland." *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 10 (1958): 1–38.

Kaelble, Hartmut. "Wie feudal waren die deutschen Unternehmer im Kaiserreich? Ein Zwischenbericht." In *Beiträge zur quantitativen vergleichenden Unternehmensgeschichte* edited by Richard Tilly, 148–171. Stuttgart: Klett-Cotta, 1985.

– "Chancenungleichheit und akademische Ausbildung in Deutschland 1910 bis 1960." *Geschichte und Gesellschaft* 1 (1975): 121–149.

Krenn, Karoline. *Alle Macht den Banken? Zur Struktur personeller Netzwerke deutscher Unternehmen am Beginn des 20. Jahrhunderts*. Wiesbaden: Springer VS, 2012.

Langer, Peter. *Macht und Verantwortung. Der Ruhrbaron Paul Reusch*. Essen: Klartext, 2012.

Lerner, David. *The Nazi Elite*. Stanford: Stanford University Press, 1951.

Marcus, Alfred. *Die wirtschaftliche Krise der deutschen Juden*. Berlin: Stille, 1931.

Martin, Rudolf. *Jahrbuch des Vermögens und Einkommens der Millionäre in Hessen-Nassau*. Berlin: Martin, 1913.

Marx, Christian. *Paul Reusch und die Gutehoffnungshütte. Leitung eines deutschen Großunternehmens*, Göttingen: Wallstein, 2013.

Meyer, Beate. "Jüdische Mischlinge": *Rassenpolitik und Verfolgungserfahrung 1933–1945*. München: Dölling und Galitz, 1999.

Model, Paul. *Die großen Berliner Effektenbanken*. Jena: Kessinger Publishing, 1896.

Münzel, Martin. *Die jüdischen Mitglieder der deutschen Wirtschaftselite 1927–1955*. Paderborn: Schöningh, 2006.

Plumpe; Werner. "Unternehmer im Nationalsozialismus. Eine Zwischenbilanz." In *Wirtschaftsordnung, Staat und Unternehmen. Neue Forschungen zur Wirtschaftsgeschichte des Nationalsozialismus* edited by Werner Abelshäuser, Jan Ottmar Hesse, and Werner Plumpe, 243–266, Essen: Klartext, 2004.

Pohl, Manfred. "Vom Bankier zum Manager. Entwicklungslinien der führenden Schichten in den Großbanken." In *Bankherren und Bankiers* edited by Hofmann, Hanns Hubert, 149–151. Limburg/Lahn: Starke, 1978.

Rathenau, Walther. *Zur Kritik der Zeit*. Berlin: S. Fischer, 1912.

Ritter, Gerhard A. "Der Kaiser und sein Reeder Albert Ballin, die HAPAG und das Verhältnis von Wirtschaft und Politik im Kaiserreich und in den ersten Jahren der Weimarer Republik." *Zeitschrift für Unternehmensgeschichte* 42 (1997): 137–162.

Rosenbaum, Eduard, and Sherman Ari J. *M.M. Warburg & Co. 1798–1938. Merchant Bankers of Hamburg*. New York: Holmes & Meier Publishers, 1979.

Schlütz, Frauke. *Ein gediegener & solider Mann*, *Die Vorstandssprecher der Commerzbank 1870–2008*. Dresden: Eugen-Gutmann-Gesellschaft, 2016.

Schumann, Dirk. *Bayerns Unternehmer in Gesellschaft und Staat 1834 bis 1914*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1992.

Philip Stanworth, and Giddens, Anthony. *Elites and Power in British Society*. London: Cambridge University Press, 1974.

Stürmer, Michael, Teichmann, Gabriele, and Treue, Wilhelm. *Wägen und Wagen. Sal. Oppenheim jr. & Cie. Geschichte einer Bank und einer Familie*. Zürich: Pieper, 1989.

Treue, Wilhelm. *Das Schicksal des Bankhauses Sal. Oppenheim & Cie. im Dritten Reich*. Wiesbaden: Franz Steiner, 1983.

Tunnat, Frederik. *Die Deutsche Gesellschaft 1914 und ihr Gründer*. Berlin: CreateSpace Independent Publishing Platform, 2014.

Williamson, John. *Karl Helfferich, 1872–1924. Economist, Financier, Politician*. New York: Princeton University Press, 1971.

Wixforth, Harald, and Dieter Ziegler. "Deutsche Privatbanken und Privatbankiers im 20. Jahrhundert." *Geschichte und Gesellschaft* 23 (1997): 195–225.

Zapf, Wolfgang. *Wandlungen der deutschen Elite. Ein Zirkulationsmodell deutscher Führungsgruppen*. München: Piper, 1966².

Ziegler, Dieter, and Martin Münzel. "Globetrotter der deutschen Hochfinanz. Gutmann als Direktor der Dresdner Bank." In *Herbert M. Gutmann 1879–1942. Bankier in Berlin. Bauherr in Potsdam. Kunstsammler*, edited by Vivian J. Rheinheimer, 39–60. Leipzig: Koehler & Amelang, 2007.

Ziegler, Dieter. "Die Aufsichtsräte der deutschen Aktiengesellschaften in den Zwanzigerjahren. Eine empirische Untersuchung zum Problem der "Bankenmacht." *Zeitschrift für Unternehmensgeschichte* 43 (1998): 194–215.

– "Der Bauherr: Eugen Gutmann." In *In bester Lage. Geschichte eines Quartiers an der Behrenstraße* edited by Michael Jurk, and Katrin Lege. Dresden: Publikationen der Eugen-Gutmann-Gesellschaft 2011.

– "Die Verdrängung der Juden aus der Dresdner Bank 1933–1938". *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 47 (1999), 178–216.

– "Aryanization" and the Role of the German Great Banks, 1933–1938." In *Networks of Nazi Persecution. Bureaucracy, Business and the Organization of the Holocaust* edited by Gerald D. Feldman, and Wolfgang Seibel, 44–68. New York: Berghahn, 2005.

– "Geschäftliche Spezialisierungen deutscher Privatbankiers in der Zwischenkriegszeit. Ein vergeblicher Überlebenskampf?" In *Der Privatbankier. Nischenstrategien in Geschichte und Gegenwart* edited by Institut für bankhistorische Forschung, 27–47. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2003.

РЕЦЕНЗІЙНІ СТАТТІ

Владислава МОСКАЛЕЦЬ Еліти та мережі: нові підходи до дослідження єврейської економічної історії

Aust, Cornelia. The Jewish Economic Elite: Making Modern Europe.

Bloomington: Indiana University Press, 2018.

Schick, David. Vertrauen, Religion, Ethnizität: Die Wirtschaftsnetzwerke jüdischer Unternehmer im späten Zarenreich. Gottingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2017.

Cohen, Michael R. Cotton Capitalists: American Jewish Entrepreneurship in the Reconstruction Era. New York: New York University Press, 2017.

Владислава Москалець – історикиня, викладачка та координаторка програми Єврейських студій Українського католицького університету.

Останнім часом дослідники єврейської соціальної історії звернули увагу на економічні питання – і з'явилася низка цікавих збірок та монографій, типовою особливістю яких є звернення до питань перетину релігійності, культури, економіки й політики. В рецензійній статті авторка розглядає три нещодавні праці, які стосуються економічної історії євреїв – David Schick, “Vertrauen, Religion, Ethnizität: Die Wirtschaftsnetzwerke jüdischer Unternehmer im späten Zarenreich” (2017), Michael R. Cohen, “Cotton Capitalists: American Jewish Entrepreneurship in the Reconstruction Era” (2017) та Cornelia Aust, “The Jewish Economic Elite: Making Modern Europe” (2018).

Усі три книжки фокусуються на взаємозв'язку двох чинників – етнічності й солідарності єврейських бізнесменів у ранньомодерний та модерний період. Методологічно автори вибирають схожий підхід і дивляться на діяльність підприємців чи купців через діяльність мереж. Кожен автор досліджує конкретні випадки – на Півдні Америки, у Східній та Західній Європі, щоб побачити, як контекст формує поведінку євреїв. Автори показують, яку роль єврейська етнічна належність та юдаїзм відігравали в формуванні відносин довіри, обмежували та визначали нові економічні простори і підважували погляди про етнічну солідарність як соціальну норму. Окрім того, праці важливі в ширшому контексті економічної історії. З модернізацією, а зокрема правною емансипацією та індустріальною революцією, євреї входять у простір, який дає їм зовсім

інші можливості економічної діяльності та взаємодії з етнічними групами. Розглянуті дослідження пояснюють, як можуть взаємодіяти етнічність, культура й економіка.

Ключові слова: євреї, мережі, Східна Європа, еліти, спорідненість

Протягом минулого року вийшли три книжки, присвячені економічній історії євреїв, і це промовисто доводить, що «економічний поворот» в єврейських студіях справді відбувся. Про економічний поворот почали говорити 10 років тому в академії, зауважуючи, що економічна історія євреїв позбулася свого небезпечного амплуа. Після Другої світової війни економічну історію євреїв вважали в колі ізраїльських, європейських та американських учених майже непристойною темою, адже антисемітські стереотипи про євреїв часто мають економічне підґрунтя. Дискусії здебільшого зводилися до незручних питань, на кшталт «Чи є певні риси економічної поведінки іманентними для євреїв?». Короткий сплеск квантитативних економічних студій протягом 1960-х років, що виявився у працях економістів Аркадіуса Кагана і Сімона Кузнеця, не похитнув цієї нехоті в межах вузької галузі єврейських студій. Але від 1990-х років, з роботи дослідника ранньомодерної історії Джонатана Ізраеля «Європейські євреї в добу меркантилізму», яка пояснювала особливі механізми єврейської економіки, почалося нове зацікавлення економічною історією серед науковців, тепер уже істориків¹. На початку 2000-х років з'явилося кілька збірок статей з єврейської історії, автори яких у передмовах стали помічати звернення до економічних тем як до певного явища і виокремлювати це в підгалузь єврейських студій². Типовими рисами нової економічної історії євреїв стали звернення до культурних контекстів та відхід від статистичної квантитативної історії. Економічна історія – це радше звернення до економічних проблем в історії соціальної, у її переосмисленому варіанті. У своїй рецензії-огляді я хочу розповісти про три нові праці, які стосуються єврейських економічних еліт, і поглянути, в який спосіб вони трактують нішевий етнічний бізнес та які спільні чи відмінні висновки можуть запропонувати.

Єврейські мережі є важливою і цікавою, однак досить неоднозначною темою, адже в модерному антисемітському дискурсі популярне уявлення про багаті єврейські еліти, які, будучи тісно пов'язані родинними зв'язками, керують світом. Три праці, які вийшли протягом 2017–18 років і незалежно одна від одної порушили тему єврейських еліт та економічних мереж,

¹ Jonathan I. Israel, *European Jewry in the Age of Mercantilism, 1550–1750* (Oxford: Clarendon Press; New York: Oxford University Press, 1985).

² Прикладами таких збірок насамперед є Gideon Reuveni “Prolegomena to an “Economic Turn” in Jewish History” in Reuveni, Gideon, and Sarah Wobick-Segev, *The Economy in Jewish History: New Perspectives on the Interrelationship Between Ethnicity and Economic Life* (New York: Berghahn Books, 2011), 2; Rebecca Kobrin and Adam Teller. *Purchasing power: the economics of modern Jewish history* (Philadelphia: Penn, University of Pennsylvania Press, 2015),

свідчать, що про цю тему можна вже розмовляти і завдяки дослідженням конкретних випадків розвіювати стереотипи, домисли й узагальнення. Ці праці потрібні не лише як боротьба зі стереотипами – вони допомагають припинити сприймати етнічну солідарність як щось само собою зрозуміле і показують, який був механізм формування довіри, де дозволялися зв'язки з іншими, коли не працювали механізми етнічної солідарності тощо.

Три рецензовані монографії є потрібним черговим кроком у цьому напрямку і одним із перших вагомих результатів «економічного повороту», що досі виявлявся у публікаціях збірок статей. Книжки написані в різних країнах і не є продовженням жодної національної історичної традиції, а радше виявом міжнародного тренду. Можна зауважити дві типові риси, що стосуються всіх трьох праць. По-перше, всі три книжки про єврейські еліти, хоча намагаються додавати для зіставлення й інші соціальні групи. По-друге, і це типова риса більшості досліджень, присвячених економічному життю євреїв – кожному з книжок написав історик, який не має *stricto* економічної освіти і вивчає радше культурні теми.

Монографія «Бавовняні капіталісти: американське єврейське підприємництво в епоху Реконструкції» (**“Cotton Capitalists: American Jewish Entrepreneurship in the Reconstruction Era”**) Майкла Коена, американського історика і спеціаліста з єврейських студій, розглядає діяльність бавовняних підприємців євреїв в епоху Реконструкції після Громадянської війни як частину глобального процесу капіталізму. Автор використовує модель мереж як спосіб пояснити об'єднання підприємців та їхню успішну торговельну поведінку. Книжка структурована хронологічно, оскільки автор намагається показати, як глобальний контекст американської економіки впливав на купців. Праця розпочинається з передвоєнної економіки та пояснює, як працювала бавовняна торгівля, в якій євреї мали досить обмежену роль. Війна і криза звичних бізнесових стосунків і кредитних схем стає катастрофою для попередніх підприємців, однак дає можливість єврейським торговцям, що досі посідали незначне місце в економіці, стати її монополістами. Автор описує «верхні» й «нижні» мережі підприємців і підбиває підсумки, пояснюючи, як саме і чому занепало єврейське підприємництво на Півдні. Його мета, однак, не обмежується демонстрацією важливості етнічних контактів чи ствердженням успішності єврейських еліт. Розуміння процесів торгівлі бавовною дає ключ до осмислення глобальної економіки, явища нового капіталістичного суспільства.

У цьому дослідженні є два ключові терміни – «нішева економіка» й мережі. Нішевою економікою автор називає систему, в якій етнічна група займає певну ділянку – як це сталося з євреями в торгівлі бавовною під час і після Громадянської війни на Півдні. Автор, так само як і в інших книжках, бачить два ключові моменти, які зробили єврейських підприємців сильними в цій системі:

- структура економіки Півдня, завдяки якій посередницькі функції підприємництва почали відігравати значну роль;

- творення підприємцями мереж на основі етнічних зв'язків, які стали «паливом» для нішевої економіки³.

Книжка детально, крок за кроком описує шлях підприємців та фірм, зокрема братів Леманів, показуючи, як діяли фірми, в який спосіб отримували кредит і накопичували капітал. Переломним етапом у їхній кар'єрі стала Громадянська війна, що зумовила ситуацію, в якій для швидкого реагування стають важливими мережі контактів. Традиційні кредитні установи, що досі надавали кредит, були зруйновані, але натомість група дрібних підприємців змогла накопичити достатньо коштів, щоб творити основу для повоєнної економіки⁴. Власне, в цей період творяться родинні й етнічні мережі, які згодом відіграють основну роль у зміцненні групи. Бізнес-партнери були пов'язані між собою родинними зв'язками та етнічною належністю, що давало більшу довіру до партнерів і більші можливості, наприклад, дозволяло встановити стосунки Півдня з Нью-Йорком, який був джерелом кредиту⁵.

Автор ділить мережі на дві групи – верхній рівень, який становили ті підприємці, які допомагали отримати капітал з Європи і вкласти його в торгівлю бавовною, а саме фірми братів Леманів, Хаберів та інших, і нижній рівень посередників, які купували товари у братів Леманів і передавали його дрібним підприємцям чи фермерам і плантаторам на місцях. В обох ситуаціях етнічна належність відіграла значну роль. Великі підприємці завдяки довірі своїх одновірців мали можливість отримати великі кредити в єврейських банках. А згодом завдяки спільній етнічній належності єврейські підприємці могли поширювати свій продукт серед єврейських продавців. Розподіл на два види мереж додає цікавий вимір, показуючи різні рівні ієрархії серед євреїв, залучених до бавовняного бізнесу. На жаль, автор не розвиває цей сюжет і не показує, як якісно відрізнялися ці мережі і як перебування на різних драбинах ієрархії впливало на стосунки між єврейськими підприємцями і єврейськими продавцями.

Майкл Коен пояснює, що використання мереж у торгівлі не було лише винаходом євреїв, а стратегією інших етнічних меншин, які вживали свої тісні родинні зв'язки для підсилення економічного партнерства. Типово, що ці мережі часто могли формуватися вимушено, а не лише з волі підприємців до співпраці з одновірцями. Наприклад, англо-американський банк *J.P. Morgan and Co* відмовлявся від надання кредитів єврейським бізнесменам, вибираючи неєврейських. Американські підприємці творили своє окреме коло, використовуючи схожі до єврейських засоби, але визначали себе як білі еліти і протиставлялися єврейському бізнесу⁶. Хоча автор декілька разів згадує використання шлюбних контактів для підсилення бізнес-партнерств американськими підприємцями, він не зупиняється детальніше на специфіці не-

³ Michael R. Cohen, *Cotton Capitalists: American Jewish Entrepreneurship in the Reconstruction Era* (New York: New York University Press, 2017), 18.

⁴ Michael R. Cohen, *Cotton Capitalists*, 20.

⁵ Ibid, 43.

⁶ Ibid, 130.

єврейських мереж (які, до того ж, належали не до меншини, а до більшості) і на тому, чому їхні контакти не створили своєї нішевої економіки.

Вплив контексту на формування єврейської економіки стає для автора основною тезою, що проходить через всю книжку. Нішева економіка як явище зникає тоді, коли зростає інвестиційне банкірство і мережі зв'язків перестають бути істотними⁷. Глобальний капіталізм, до творення якого долучилися єврейські підприємці, зліквідував їхній бізнес. Чи є в цій моделі місце для активної діяльності самих підприємців і їхнього впливу на економіку?

Хоча книжка містить багато важливих даних та спостережень і фактично є однією з перших у тематиці участі євреїв в економіці американського Півдня, хронологічний виклад і надмір деталей трохи ускладнюють її сприйняття.

Книжка німецько-американської дослідниці Корнелії Ауст «Єврейська економічна еліта: творячи сучасну Європу» (**“The Jewish Economic Elite: Making Modern Europe”**), що є розширеною версією її дисертації, розглядає єврейських ашкеназьких купців у ранньомодерній Європі – поміж Амстердамом, Франкфуртом-на-Одрі, Варшавською Прагою та Варшавою. Авторка показує, яку роль відіграли єврейські мережі для творення нових економічних еліт і як згодом вони вплинули на творення єврейських банків. Книжка складається з п'яти розділів, кожен з яких досліджує конкретний випадок – родину купців Сімонсів у Амстердамі, Шлезінгерів у Франкфурті, історію Ісаака Флатау у Варшаві, який за свою кар'єру встиг побути дрібним купцем, постачальником війська й банкіром, подружжя Шмуеля і Юдити Збитковерів у Празі й Варшаві. Близький та уважний підхід має у своїй основі багатий джерельний матеріал, зокрема особисті архіви купецьких родин. Варто оцінити складність завдання і старанність виконаної роботи, адже джерела містилися в архівах різних країн і були написані німецькою, голландською, польською, івритом та їдишем.

Авторка ставила перед собою два завдання: показати, як економічна ситуація вплинула на творення економічних еліт у Східній Європі наприкінці XVIII століття, і простежити механізм творення торговельних міжнародних мереж. Ретельний хронологічний аналіз дозволив їй помітити, що зв'язок між придворними євреями і банківськими елітами модерного часу не має підтвердження в емпіричному матеріалі. Рух родин, які є персонажами книжки, показує складніший механізм творення нових економічних еліт.

Однією з цілей монографії є змістити фокус із дослідження економічної поведінки Західної Європи, про яку є кілька вагомих досліджень, зокрема згадана вище праця історика ранньомодерного періоду Джонатана Ізраєла «Європейські євреї в добу меркантилізму» чи книга Франчески Тривеллато про сефардські торговельні мережі⁸, на Центрально-Східну і Східну Європу.

⁷ Ibid, 181.

⁸ Jonathan Israel, *European Jewry in the Age of Mercantilism, 1550–1750* (London and Portland: Littman Library of Jewish Civilization, 1998); Francesca Trivellato, *The Familiarity of Strangers: The Sephardic Diaspora, Livorno, and Cross-cultural Trade in the Early Modern Period* (New Haven, CT: Yale University Press, 2009).

Тезою Джонатана Ізраела було те, що єврейські купці переживають занепад наприкінці XVIII століття – через мирний період після Утрехтського миру. Долучення Центрально-Східної та Східної Європи змінює цю картину і показує, в який спосіб і за яких умов творилися нові єврейські еліти⁹. Поєднання цих регіонів дозволяє сприймати діяльність єврейських еліт справді як глобальну і космополітичну та розуміти їхню роль в економіці.

Економічні стратегії єврейських еліт полягали в активній участі в економіці Європи, що підважує уявлення про суцільну ізольованість євреїв. Родина Шлезінгерів з Франкфурта, наприклад, виряджала членів родини у важливі фінансові центри Європи, її тактиками були також регулярні поїздки на ярмарки в пошуках нових опцій і контактів, а також підтримання контактів з неєврейськими купцями в тих місцях, де євреям заборонено було селитися¹⁰. Міжнародні контакти, що виникали внаслідок цього, ставали цінним ресурсом у ранньомодерному світі.

Аналізуючи торговельні мережі, Корнелія Ауст, так само як і інші автори, приділяє значну увагу родинним контактам, які допомагали виробленню стосунків довіри. Вона досліджує родинні стосунки дуже детально, зокрема виділяє різні шлюбні стратегії єврейських купців. Наприклад, родина Сімонс в Амстердамі обирала шлюби в місці свого проживання, щоб закріпити контакти, і шлюби у віддалених містах, щоб створити нові¹¹. Рівень деталізації дозволяє побачити, що шлюбна політика була свідомою і ставала засобом формування свого середовища.

Східна Європа, зокрема Варшава, виявилася вдалим вибором теми, адже змогла показати, як швидко формуються єврейські еліти наприкінці XVIII століття. Хоча представники цих еліт походили з досить скромних соціальних верств, наприклад м'ясників чи дрібних торгівців, вони швидко досягали успіху¹². Після поділів Польщі саме єврейські підприємці змогли заповнити відповідну нішу в житті міста і здобути домінування в банківській сфері. Приблизно в цей час Амстердам втратив свою роль як основного центру кредиту, натомість його перебрали Лондон і меншою мірою Варшава. Власне, заповнення економічної ніші й використання можливостей авторка вважає головним джерелом успіху єврейських еліт, а їхня згуртованість на основі етнічного чинника чи сімейна політика є лише засобом.

Прикметно, що Корнелія Ауст єдина з трьох авторів, хто звертає увагу на ґендерний аспект. Одна з героїнь її праці – Юдита Якубовичова активно долучається до поставок війська разом із чоловіком, а після його смерти отримує можливість самостійно провадити справи – що є типовою ранньомодерною моделлю¹³. Можливо, брак ґендерного аспекту в книжках двох

⁹ Cornelia Aust, *The Jewish Economic Elite*, xvi.

¹⁰ *Ibid*, 45.

¹¹ *Ibid*, 19.

¹² *Ibid*, 177.

¹³ *Ibid*, 158.

інших авторів пов'язаний з більшими обмеженнями щодо участі жінок в економіці в добу індустріалізації.

Книжку Корнелії Ауст можна вважати однією з центральних для сучасних досліджень єврейського економічного життя, вона вписується в актуальні дискусії і намагається відповідати саме на ті запитання, які обговорюються в науковому колі, зокрема про роль етнічного чинника у формуванні мереж чи зміни єврейських економічних еліт.

Німецький дослідник єврейської та російської історії Давід Шік також написав свою працю «Довіра, релігія, етнічність: економічні мережі єврейських підприємців у часи пізньої царської імперії» (**“Vertrauen, Religion, Ethnizität: Die Wirtschaftsnetzwerke jüdischer Unternehmer im späten Zarenreich”**) на основі дисертації. У трьох розділах автор розглядає три історії єврейських підприємців у пізній час Російської імперії – текстильного підприємця Маркуса Зільберштейна з Лодзі, тютюнових фабрикантів Г. і Л. Едельштейнів у Вільнюсі та взуттєвого фабриканта Мозеса Лісянського з Одеси. Головними питаннями, які цікавлять історика, є творення торговельних мереж серед економічних еліт, зв'язок між єврейськими фабрикантами та єврейськими робітниками та загалом роль етнічної належності й релігії в економічному житті підприємців. Шік так само, як і попередні автори, вибирає мережі як основу дослідження й основний концепт. Однак його книжка інтенсивніше, ніж дві інші, використовує соціальну теорію, зокрема концепт соціолога Марка Грановеттера про «закоріненість» (Embeddedness) економічних зв'язків у соціальному житті. Він називає тимчасову, структурну й інституційну закоріненість і пояснює, як вони відображаються в мережах підприємців¹⁴.

Цінною рисою цієї праці є те, що автор не приймає як заздалегідь визначені солідарність та існування довіри між євреями в межах нішевої економіки в ранньомодерну добу¹⁵. Наприклад, Майкл Коен у книжці про бавовняних магнатів бере етнічну солідарність за вихідний пункт: євреї, як і решта етнічних меншин, довіряють одне одному і намагаються підтримувати контакти у своєму колі. Уже з цієї тези він розвиває наступну, про вплив євреїв на нішеву економіку¹⁶. Давід Шік натомість намагається зрозуміти, звідки береться солідарність, аналізує поведінку своїх героїв у різних ситуаціях та на різних рівнях, щоб побачити, як саме функціонує механізм довіри. Якщо поставити дослідження у ширший контекст соціально-економічної історії, автор не пробує визначити примату економічної складової над культурною чи навпаки, а спостерігає за їхньою взаємодією.

Три випадки показують приклади трьох різних міст. Лодзь була старим містом, з усталеними стосунками євреїв та християн, у яке приходять новий

¹⁴ David Schick, *Vertrauen, Religion, Ethnizität: Die Wirtschaftsnetzwerke jüdischer Unternehmer im späten Zarenreich* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2017), 13.

¹⁵ David Schick, *Vertrauen, Religion, Ethnizität*, 16.

¹⁶ Michael R. Cohen, *Cotton Capitalists*, 2.

бізнес. Автор простежує торговельні контакти Маркуса Зільберштейна, які відбувалися як з євреями, так і з християнами. Підприємець спершу віддавав перевагу бізнес-контактам зі своїми одновірцями, згодом розширивши коло до християн. Вільнюс є прикладом старого міста – неіндустріального, з міцними традиціями, що беруть початок від середньовічних привілеїв, та сильною єврейською ортодоксією. Стосунки на тютюновій фабриці, які досліджує автор, є прикладом нового індустріального середовища, але дуже нішевого, адже і власниками, і робітниками є євреї. Власне, фабрика стає втіленням кризи єврейського суспільства в модерну епоху, коли робітничі відносини виходять за межі патріархальної підтримки робітників власниками. Єврейські робітники починають страйкувати, оскільки не знаходять підтримки своїх єврейських власників. Коли місцевий гаон закликає їх до покори і примирення, робітники протестують також проти нього. Конфлікт нарешті завершується банкрутством фірми.

Одеса, де відбувається дія третього випадку, пропонує ще інший варіант. Вона є новим містом нових людей і значно багатокультурнішим, ніж Лодзь чи Вільнюс. Акультурований купець Мозес Лісянські розпочинає там торгівлю взуттям. Коли згодом він переїжджає до Відня, у його колі клієнтів далі переважно одесити.

Давід Шік найретельніше з трьох авторів аналізує ідеологічні постави єврейських еліт. Порівнюючи функціонування підприємця Мозеса Лісянські в економічній та соціальній площині, він показує, що ситуація могла відрізнитися. Етнічна різноманітність Одеси не спричинила накладання економічних і соціальних мереж, а економічні мережі залишалися досить закритими. Коли Лісянські вирушає до Відня, то намагається знайти нові контакти серед євреїв, однак довіра серед одновірців не є самою зрозумілою, а тому його перші контакти у Відні серед євреїв Одеси¹⁷.

У висновках автор стверджує, що етнічна належність і економіка не завжди взаємодіють так, як це б видавалося логічним. Етнічна належність впливала на мережі, але в кожному місті по-іншому, наприклад, міжетнічні контакти найактивніші в Лодзі, а не в Одесі. Хоча етнічні мережі зв'язків здаються явищем більш характерним для ранньомодерної доби, підприємці повертаються до них, навіть якщо це було менш вигідно для бізнесу¹⁸. Мережі зв'язків мають можливість розгорнутися найбільш активно в нішевій економіці, як це сталося з тютюновими фабриками у Вільнюсі.

Однак нішева економіка не визначає всього безповоротно. Єврейські підприємці також активно формували середовище, а не були лише об'єктом змін¹⁹.

Книжка Давіда Шіка вирізняється тим, що автор ставить перед собою проблемні завдання – як підприємці вибирають собі коло партнерів, як відбувається соціальне розшарування, чи перетинаються соціальна і біз-

¹⁷ David Schick, *Vertrauen, Religion, Ethnizität*, 169.

¹⁸ *Ibid*, 179.

¹⁹ *Ibid*, 181.

нес-сфери – і намагається вирішувати їх на прикладі джерельного матеріалу. Такий підхід робить книжку цікавою і актуальною навіть для читача з-поза єврейських студій чи незнайомого з контекстом Східної Європи, оскільки відносить конкретні ситуації до загальних наукових проблем.

Висновки

Що нового в контексті єврейської соціально-економічної історії запропонували нам автори досліджень і що об'єднує ці три праці, окрім тематики? Передусім це ретельний аналіз конкретних випадків на основі фінансових архівів підприємців, їхніх листів, спогадів. Усі вони змогли подивитися на дуже дрібні коливання мотивацій і стратегій своїх персонажів і зрозуміти, від чого залежала їхня поведінка. Ця клопітка робота дозволила зазирнути у сферу того, що досі мало кого цікавило так близько: як індивід провадить своє економічне життя. Цей мікроісторичний погляд відкрив багато речей, які б не можна було вивчити за допомогою квантитативних і статистичних методів: як творилися ієрархії зв'язків, як підприємці реагували на конфлікти, як перетинаються приватна й публічна сфера. Кожен з авторів зміг простежити дрібні зміни й рішення, невидимі при погляді з дистанції.

У цієї мікроісторичності є, однак, свої вади. Чи можемо ми, наприклад, уважати декілька впливових ашкеназьких родин, які розглядає Корнелія Ауст, репрезентативними для всієї Європи, як це виглядає з назви книжки *Making Modern Europe*? Кожна з монографій є колекцією case-studies, що зрозуміло, зважаючи на те, що вивчення єврейських економічних еліт досі майже не відбувалося. Водночас уже можна ставити питання про потребу синтетичної праці, яка би підсумувала те, що ми знаємо про особливості єврейських торговельних мереж і їхньої залежності від конкретної історичної ситуації.

Три автори звертають увагу на те, якою мірою вагомий був контекст для поставання нішевих економік. І у випадку єврейських бавовняних підприємців американського Півдня, і в ситуації європейських євреїв, що постачали армію, шанс для розвитку мереж з'являвся в періоди кризи – під час війни, поділів Польщі. Чому, власне, у меншин виходить успішно розвиватися в цей період? Кризові ситуації вимагають швидкого реагування і розвинутої мережі зв'язків, а також наявного кредиту, тому саме в ці моменти єврейські підприємці використовують свої ресурси. Натомість у мирній ситуації та в час розвитку великих кредитних установ ці ресурси стають непотрібними – і економіки занепадають. При цьому конкретні люди можуть продовжувати свою успішну діяльність, накопичивши попередній капітал. Мобільність і гнучкість єврейських економічних еліт, які не прив'язані до конкретного місця і готові змінювати своє місце проживання та сферу зайнятості, дозволяє їм переходити з однієї галузі в іншу.

Питання переплетення культури, релігійності й економіки з'являється в кожного автора, однак у різному масштабі. У книжці Давіда Шіка це один із центральних мотивів, що дозволяє зрозуміти, як саме релігія впливає на

формування довіри і де вона виявляється. Наприклад, він читає листування єврейських підприємців з Вільнюса та простежує випадки, у яких вони вживають слова, що нав'язують до релігії, здебільшого в момент кризи²⁰. Соціальні й культурні мережі, однак, не обов'язково накладаються. Бажання вести торговельні справи із одновірцями і більша довіра до них йде поряд з акультураністю²¹. Натомість Майкл Коен вважає, що саме брак спільних соціальних середовищ і відокремленість євреїв робили їхню економіку нішевою і створювали брак довіри до представників не своєї віри²². Чи спровоковані ці різні висновки різними контекстами, в яких формувалися мережі євреїв Східної Європи та Америки? Видається, однак, що дослідження Давіда Шіка, спрямоване на відтворення механізму довіри, спромоглося на більш детальну відповідь на запитання про кореляцію соціальних середовищ і робочих зв'язків.

Іншим спільним для трьох авторів є питання акультурації та релігійних постав євреїв. Корнелія Ауст демонструє, що підприємці різних напрямів – реформовані євреї і хасиди – могли бути партнерами у спільній торгівлі попри ідеологічні розбіжності. Євреї регулярно перетиналися в своїй економічній діяльності з християнами. Однак економічна сфера залишається досить відокремленою. Культурний вплив на економічну поведінку простежити доволі складно – підприємці цікавляться Гаскалою (єврейським просвітництвом), але це лишається в рамках релігійної сфери, і економічний етос Гаскали не позначається на їхньому бізнес-житті²³. Те саме правильне і для зворотного впливу. Як і Давід Шік, який показує на прикладі Мозеса Лісянського певну автономність економічної та соціальної сфер, Корнелія Ауст доходить висновку, що навіть тісна співпраця з християнами чи євреями-конвертитами не спричинила розмивання релігійних рамок і приймання іншої культури²⁴. Майкл Коен майже не пише про релігійні постави підприємців, зауважуючи лише, що їхній успіх полегшив інтеграцію в міста²⁵.

Усі три праці є прикладом взаємодії соціальної теорії та історії. Для трьох істориків, які є передусім спеціалістами з єврейської чи загальної історії, соціальне спрямування є новим способом переосмислити історію меншин і подивитись на єврейські еліти під іншим кутом. Концепт мереж для істориків стає не так соціологічним методом аналізу, як зручним способом пояснити реальність і показати, як функціонують єврейські економічні еліти у своїх соціальних та особистих зв'язках. Це дозволяє уникнути демонізації чи глорифікації та провести аналогії з іншими меншинами. Дослідження також знову повертають єврейські студії до соціально-економічної історії,

²⁰ Ibid, 116.

²¹ Ibid, 173.

²² Michael R.Cohen, *Cotton Capitalists*, 201.

²³ Cornelia Aust, *The Jewish Economic Elite*, 57.

²⁴ Ibid, 175.

²⁵ Michael R. Cohen, *Cotton Capitalists*, 18.

позбавленої, втім, флєру великих наративів. Чи виявляться ці праці цікавими й корисними для соціальної історії?

Vladyslava MOSKALETS
**Elites and Networks: New Approaches
for the Research of Jewish Economic History**

Aust, Cornelia. The Jewish Economic Elite: Making Modern Europe.

Bloomington: Indiana University Press, 2018.

Schick, David. Vertrauen, Religion, Ethnizität: Die Wirtschaftsnetzwerke jüdischer Unternehmer im späten Zarenreich. Gottingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2017.

Cohen, Michael R. Cotton Capitalists: American Jewish Entrepreneurship in the Reconstruction Era. New York: New York University Press, 2017.

Vladyslava Moskalets – historian, lecturer and coordinator
of Jewish Studies Program at Ukrainian Catholic University.

Lately, the researchers of Jewish social and cultural history turned their attention to economic issues and produced some news collections of essays and monographs, the remarkable feature of which is a shift to the questions of interaction among religiosity, culture, economics, and politics. In a review article the author analyses three recent books, dedicated to economic Jewish history: David Schick “Vertrauen, Religion, Ethnizität: Die Wirtschaftsnetzwerke jüdischer Unternehmer im späten Zarenreich” (2017); Michael R. Cohen “Cotton Capitalists: American Jewish Entrepreneurship in the Reconstruction Era” (2017) and Cornelia Aust “The Jewish Economic Elite: Making Modern Europe” (2018).

All three books focus on the interconnection of two factors: the ethnicity and solidarity of Jewish businessmen in the early modern and modern era. Methodologically, the authors choose a similar approach and look at the activities of entrepreneurs or merchants using a network concept. Each author explores specific cases – in American South, Eastern Europe, and Western Europe, to see how the context shapes the behavior of Jews. The authors show how Jewish ethnicity and Judaism played a role in developing the relationship of trust, limiting and defining new economic spheres and undermine the view of ethnic solidarity as a social norm. Also, the works are an important contribution to the broader context of economic history. With the modernization, and in particular the impact of legal emancipation and industrial revolution of the Jews, they enter into space that gives them completely different opportunities for economic activity and interaction with ethnic groups. The study explains how ethnicity, culture, and economy can interact.

Keywords: Jews, networks, Eastern Europe, elites, kinship

Bibliography

Aust, Cornelia. *The Jewish Economic Elite: Making Modern Europe*. Bloomington: Indiana University Press, 2018.

Cohen, Michael R. *Cotton Capitalists: American Jewish Entrepreneurship in the Reconstruction Era*. New York: New York University Press, 2017.

Israel, Jonathan I. *European Jewry in the Age of Mercantilism, 1550–1750*. Oxford: Clarendon Press; New York: Oxford University Press, 1985.

Kobrin, Rebecca, Adam Teller. "Introduction Purchasing power: the economics of modern Jewish history." In *Purchasing power: the economics of modern Jewish history*. Philadelphia: Penn, University of Pennsylvania Press, 2015, 1–27.

Reuveni, Gideon. "Prolegomena to an "Economic Turn" in Jewish History." In Reuveni, Gideon, and Sarah Wobick-Segev, *The Economy in Jewish History: New Perspectives on the Interrelationship Between Ethnicity and Economic Life*. New York: Berghahn Books, 2011, 2–22.

Schick, David. *Vertrauen, Religion, Ethnizität: Die Wirtschaftsnetzwerke jüdischer Unternehmer im späten Zarenreich*. Gottingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2017.

РЕЦЕНЗІЇ

Алла ПЕТРЕНКО-ЛИСАК Уявити й почути Донбас

Ільченко, Михайло та ін.; В. Куліков, І. Склокіна, ред.
Праця, виснаження, успіх: промислові мономіста Донбасу.
Львів: ФОП Шумилович, 2018.

Алла Петренко-Лисак – кандидатка соціологічних наук, доцентка,
доцентка катедри галузевої соціології факультету соціології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Вони народжуються й виростають у канавах, у дванадцять років починають працювати, переживають короткий період краси й статевого потягу, у двадцять років одружуються, в тридцять досягають середнього віку, а помирають здебільшого в шістдесят. Обрії їхньої свідомості заповнюється тяжкою фізичною працею, піклуванням про родину і дітей, дрібними сварками із сусідами, кінофільмами, футболом, пивом, а передусім азартними іграми. Їх неважко контролювати. Поміж ними завжди штовхаються кілька агентів Поліції Думок, поширюючи брехливі чутки та помічаючи й усуваючи тих, хто, на їхній погляд, може становити загрозу, але не робилося жодної спроби нав'язати їм партійну ідеологію. Залучати пролів у політичні процеси вважалося недоцільним. Від них вимагався лише примітивний патріотизм, до якого завжди зверталася влада в разі потреби переконати їх погодитися на довший робочий час або на менші порції їжі. І навіть коли вони ставали невдоволеними, а таке іноді траплялося, їхнє невдоволення ні до чого не призводило, бо позбавлені загальних ідей, вони могли зосередитися лише на дрібних специфічних турботах.

Джордж Орвелл, «1984»¹

¹ Цитата з видання: Джордж Орвелл, 1984: роман, з англ. пер. Віктор Шовкун (Київ: Вид-во Жупанського, 2015), 71–72.

Як собі уявляє Донбас людина, очі якої ніколи не бачили його простору й людей, вуха не чули його повітря й ноги не відчували землі? Мабуть, Донбас поставатиме таким, яким зазвичай відлунює в новинах ЗМІ, в літературних та кіносагах, у клішованих коментарях про шахтарство і бравих комсомольців та в ностальгійних пасажах про Сове-ти. Але питання залишається: який він, той Донбас, про який не тільки сьогодні багато говорять, який відомий тим, що вимагає, аби його почули? Що саме я маю почути? Чим почуте має мене вразити, переконати, чим може збагатити думку?

Список стереотипів Донбасу – це шахти, шахтарі, терикони і гори вугілля, горілка і депресія, важка праця на тлі «слави п'ятирічок» та стаханівського подвигу, Молодої гвардії та ностальгії за СРСР, це Янукович із його Єнакієвим, зрештою, «донецькі» й «луганські». Стереотипи творили міти чи навпаки – наразі не принципово, що з того первинне. Міти про працьовитих і заповзятливих, чесних, відвертих, хоч і різких та жорстких людей регіону, про брудне повітря, але чисті мрії про майбутню велику країну, яка на заздрість всьому світові збудує Країну Мрій.

Кожен текст та розповідь про Донбас я сприймаю як джерело інформації, що здатне прояснити мені, уродженці Центральної України, цей регіон, який волею долі не встиг відкритися мені реально, але міцно засів віртуально – в уявленнях та чутках, розповідях знайомих та власних спостереженнях за вихідцями звідти. Тримаю в руках «тлумачник», який, сподіваюсь, виведе мене з мітичного полону стереотипізованої уяви або ж підсилить мої уявлення, які стануть переконаннями.

Про магію вугілля та індустріяльну міць

Тоді як світова економіка й політика вже починали робити висновки з результатів індустріалізації, зокрема розвитку й занепаду вугільно-промислових центрів та практик їхнього функціонування, Донбас розпочав наздогінний рух... Чомусь ніби не помічаючи світовий досвід і вже наявні наслідки. Замість осмислення й запобігання помилок і прорахунків першопрохідців вугільно-промислової галузі, її місцеві очільники вперто розбудовували процес «подолання відсталості» з якоюсь заповзятою заздрістю тогочасним успіхам європейців та північноамериканців. У схему руху відразу ж проникла «бацила неуспіху», як мінімум відома в історії з Ахіллом і Черепахою. Європейська та Американська «черепахи» виповзли ще наприкінці XVIII століття, тоді як Донбаська – у другій половині XIX. Хоч Петро I і помітив у XVIII столітті вугільну перспективу, але замість того, щоб зробити правильний висновок стосовно перепо-ну розвитку перспективної на той час галузі і почати разом із її розгортанням розвиток транспортної політики й інфраструктури, та, замість гонорового виходу на конкурентний ринок, просто злякався його чи що; але не вийшли і його наступники, а дочекалися, допоки наприкінці XIX ст. прийшли західні інвестори, адже ресурси їхніх власних країв уже трохи вичерпались (с. 21–25). Не помітила я в «історії успіху» Дон-

басу реально доброзичливої ролі ані імперського уряду, ані радянських рад, ані державно-українських інтересів. Коло початків економічної історії краю стоять 25 закордонних акціонерних товариств із Бельгії, Франції, Британії, Німеччини, США. Навіть відомий засновник поселення Юзівка (нинішній Донецьк) зареєстрував свій бізнес у Лондоні. А що зробила на той час «Влада Коронованої Імперії»? Регіон так і залишався на периферії інтересів уряду Російської Імперії у формі якогось викривленого розуміння розвитку промислових галузей. Навіть набагато пізніше, через 100 років, ситуація не змінилась – «господарі земель», на яких розкинувся регіон, не вважали пріоритетними ані модернізацію, ані капітальні інвестиції та наукові дослідження в руслі світових трендів. І це за постійної нестачі кадрів. Навіть легенди Сибіру та золотокопалень Америки переважно оповідають мити про привабливість шукачів кращої долі більше, ніж історії успіху на Донбасі. Не можна сказати, що умови праці за Полярним колом чи на Алясці або в преріях були легшими та спосіб життя простішим, але повсякчас дізнаюся, що мало хто з доброї волі їхав на Донбас: від першопоселень до сьогодення. Заганяли силоміць, застосовуючи різноманітні хитрощі: від пропагандистсько-вигадливих до погрозливо-примусових. Та й місцина, яка визначально мала «славу» й іменувалась «Дике поле», «Дикий степ» або «нічийна земля», ніяк не спонукала до того, щоби там мріяли оселитись люди та збудувати своє щасливе майбуття. Ба більше, сумна історія постійної нестачі або ж просто відсутності, зокрема на початку промислової історії краю, висококваліфікованих кадрів, інженерів, вправних робітників не навчила нічого, про що свідчить Шахтинський процес (арештовано 53 «буржуазні фахівці» (інженери й техніки), їх звинувачено в «саботажі та підтримці контактів із колишніми власниками шахти (тобто французькими інвесторами)» і засуджено на смерть та ув'язнення).

Соціально регіон заселяли вимушені трудові мігранти. Люди, чий дім залишився десь у спогадах, але вони його покинули не з власною мрією про щасливе заможне життя, а на тлі злиднів і примусу. Переінакшені селяни, які, сподіваючись знайти нову землю і розгорнути свій садок чи поле, здобули не хатинку та городній закуток, а шахту, незвичний робочий графік та дикі для них, як те поле, соціальні відносини. Страх, брак знань та освіти – ознака місцевого люду, про яку дізнаюся чи не через рядок, намагаючись уявити, яким він був – той народ, що ним заселили Дикий степ нічийної землі. «Цей регіон залишався місцем прихистку для втікачів, які з політичних чи релігійних причин або через економічний тиск чи кримінальне переслідування потребували нового місця проживання» (с. 26). Та якби ж то ці люди стали щасливими чи зажили в достатку. Так і не помітила я часу реальної заможности, – ані дореволюційних, ані післяреволюційних, ані радянських чи пострадянських часів... Якась повсякчасна економічна й соціальна депресивність... Попри періодичні підйоми промисловости та її значення на макрорівні, мікрорівень постійно постає у фактах недостатнього забезпечення. Навіть певне покращення умов життя протягом 1950-х рр. ХХ ст. від-

бувалося у загальних умовах падіння значущості регіону в господарській системі СРСР. Власне, і страйк 1990-х рр. ХХ ст. – це результат знову ж таки не тільки фінансової кризи в регіоні, але й втоми від соціально-побутових негараздів.

Донбас називають регіоном міського населення. Але тут слово «міське» явно силуване. Так, це точно не сільськогосподарський регіон, отже, і населення не проживало у стандартних за визначенням селах. Однак містами шахтарські поселення назвати складно. Виникає припущення, що в певний період у бажанні наздогнати та перегнати світ в індустріальній гонці хтось вирішив назвати ці поселення містами. Тоді як загальносвітова практика чесніша: «індустріальні колонії» в Іспанії, «фабричні» та робітничі» поселення в Нідерландах та Німеччині, «корпоративні містечка» в Британії та США. Навіть поняття «заводське поселення», яке використовувалося на початку, було би відвертішим і відповіднішим реальності. Отже, про яку міську культуру тут може йтися? Культура якого поселення природно тут поставала? Але якщо її не бачити і вважати, що замість неї існує щось інакше, то це інакше рано чи пізно, але виявить цю свою інакшість. Та вже навіщо запитувати «чому так?», адже відповідь є – у вихідній суті. Місто – це не просто поселення з певною визначеною кількістю мешканців та домінуванням промислово-ремісничого сектора виробництва. Це також культурний, освітній осередок з інфраструктурою, спрямованою на духовний розвиток особистості, її естетичних практик та етичних навичок. Це також комфортні умови життя, зручні сервіси, дороги, каналізація, світло й комунікації.

Натомість маємо пропагандистський образ міського мешканця регіону: стійкого, працьовитого, відповідального, заповзятого, сильного, відважного, жертвовного заради суспільного блага, яке майорить десь на оманливому горизонті. Чи то духовний голод у регіоні, чи то мрія про те, що кращі часи колись настануть, але цей образ прижився так сильно, що його виявились не здатні похитнути реалії та парадокси буденного життя. Але, що казати, у боротьбі за життя дух нерідко стає сильнішим за тіло. На жаль, економічні проблеми, брехливе та цинічне керівництво, несправедливий розподіл соціальних благ, брудна екологія і відсутність капіталовкладень на її покращення, погане здоров'я – усе це на тлі проголошуваних результатів досягнень на благо шахтаря і робітника промисловості Донбасу не стимулювали замислитись над гіркотою ситуації, і це призвело до численних спроб зрозуміти, що це не унікальна ситуація, а вже були у світовій практиці занепади подібних економічних історій. Навпаки, посилилась гордість і почуття власної гідності на застарілому тлі історії, яка відживає свій час, та на тлі проголошеного і вже практикованого тоді відновлення малого бізнесу (дехто в таких умовах знайшов вихід – в організації нелегальної експлуатації шахт; щоправда, на малий бізнес це не дуже схоже). А між тим пропагандистський образ шахтаря як «еліти робітничого класу» хитро був використаний «провідниками» страйків у процесі розбудови власного та вже великого бізнесу. Отак і досі не віднайшли успішної моделі керування та управління цим ре-

гіоном. Постійно проглядається тактика милиць: не інвестиції, а субсидії, не заохочення, а примус, не капіталовкладення в інноваційні розробки, а копіювання залишкових технологій на периферії наукових досягнень, не реальність життя та майбуття, а міти про них.

Про ландшафти міст майбутнього

Візуальна цікавинка регіону – промисловий ландшафт. Метафорика властивостей колишнього неопанованого Дикого степу перекочувала в ліричні характеристики образів мешканців Донбасу: суворий, вимогливий, красивий та водночас первісний, недоторканий. Романтика міст Донбасу – це складна суміш гуркоту заводів-гігантів, сморід та пил, міць і страх, височінь труб та глибинне пекло шахт. Суперечлива картина образу: офіційна риторика краси промислової міці регіону і тривала побутова вбогість.

Окрім втілення образу прогресу, не було реалізації цього образу як справжнього переходу в нову вищу якість життя. Фактично від зародження до 1950 років донбаські поселення – це ряди кам'яних казарм, дерев'яних халуп та землянок, з окремими вкрапленнями адміністративно-громадських споруд. Переважно прогрес можна було побачити в імперський період, а потім уже тільки в ідеологічно пафосній риторичі, заохочувальних гаслах та в радянському документальному й художньому кіно, а також у контрольованих цензурою літературі й живописі. Життя виявилось більш прозаїчним та вимогливішим в оцінках успіху передового краю. Краю, де ризики були більшими, ніж можливості. «Регіон мусив реалізувати утопічну програму» (с.52). Утопічну... Якщо не можна змінити якість життя побутовими гараздами, то можна переконати людей у тому, що просто ще не настав час того чарівного майбутнього, яке розбудовує передусім шахтарський край. Пропаганда, що лилася ріками хвалебних оспівувань робітничої праці, зробила свою справу – ілюзія щасливого життя почала домінувати над реальними відчуттями цього життя. «Дикий степ» перетворився на «Донецький степ».

Міста Донбасу, що сформувались на основі робітничих поселень, з одного боку, пройшли всі етапи поступового переродження від хаотичного заселення на тлі спільного джерела зацікавлення – заводу чи шахти – до оформленого міського простору згідно з архітектурними традиціями. З другого боку, попри наявні ознаки поступового міського просторового оформлення та навіть появу культурної інфраструктури і професійних підходів, – це не переконує в іманентній логіці процесу. Архітектори, коли вони вже долучились до справи розбудови простору життя робітничих поселень, діяли навпомацки, розвиваючи затвержені владою проекти, орієнтуючись на випадковості й обмежені знання. Там деінде, але повсякчас проглядаються промислово-індустріальні та ідеологічні засади, які повертають до ключової тези, що місце тут передусім для людей праці, а не вдовolenня, для робітника, а не селянина, для трударя, а не вільного філософа, не простір життя, але простір соціальної інженерії. Занурення в історію розбудови міст Донбасу тримає відчуття того, як якась зовнішня сила гнала й кидала людей у ці про-

стори, які вони змушено оформлювали як придатні до життя, щоб вижити. І виживали, а потім звикали і вважали, що кращого вже немає. Світ такого міста був уніфікований моноспособом життя, розмаїття відчувається ніби чимось забороненим і неприйнятним. Міста Донбасу позиціонуються як продовження підприємств, їхньої структури, їхніх правил, їхньої логіки, їхньої сили й системи. Не можна прийти з роботи додому, ти просто переходиш в інший цех, де маєш відновити свої сили як гвинтика індустріальної міці регіону. Ти не відпочиваєш у театрі – ти дивишся спектакль про заповзятую й героїчну працю шахтарів, а в школі обов'язково пишеш твір про важку шахтарську працю. І магазини та ресторани чи столові – це лише «заправні станції джерел енергії», а не простори дозвілля, перепочинку та вільного вибору.

Про людей донбаської праці

Культивований образ робітника, який є підкорювачем, силою і міццю, що долає природу, змушуючи її відступити перед гігантськими кроками індустріалізації, відкинув у далекі закутки розуму думку про те, що природа насправді наш дім. І якщо її нищити, переконуючи себе, що ти «поступ і втілення прогресу», – це глухий кут. І Донбас, на жаль, опинився в такому куті. Декількома заповідниками, міськими парками та клумбами троянд ситуацію не покращити. Декоративною косметикою рани не прикриєш. Це омана, адже справжнє екологічне мислення – це вкладання ресурсів, сил, натхнення та розуму в збереження і збагачення природних ландшафтів, поважне та ввічливе ставлення до повітря, води, ґрунтів як до живої, чистої та джерельної складової життя. На жаль, попри офіційну ідеологію озеленення, зрошення та оздоровлення, край так і не закріпив практик бережливого та креативного співжиття з просторовими ландшафтами індустріалізованого степу. Санаторії, відпочинкові осередки для робітників лише створили свого часу уявлення про успіх регіону, про цінність праці, яку гідно преміюють соціальними гарантіями на санаторно-лікувальний відпочинок.

Прикра іронія, але розпорядження організованого набору на роботу на Донбас називали «путівками», як і документ, що видається на відпочинок. Чи не тому місцеві робітники жартома називали свій край «курортом» (с. 57), з якого швидко хочеться втекти? Гірка метафора «нічиєї землі», мешканців без коріння (адже край заселяли переселенці) спричиняли необхідність створення легенд місцевої ідентичності – донбаської. Але це збурило вихор проблем. І без того відмінний від інших регіонів України простір ще й відмежували вигаданою унікальною ідентичністю. Пихате радянське оспівування робітничої праці, словесне звеличення «трудового героїзму», знецінення селянської ролі та освітньої і гуманітарної складової благоустрою життя призвели до викривлення реальності, яка скористалась мітами «годувальника», «лицаря вогню та металу» та «первинної інстанції прогресивних рішень».

Попри мультикультурне середовище, не сформувалося цінностей терпимости, взаємоповаги, толерантности, культури поважного ставлення до

інших поглядів, вірувань, мов, етносів. «Плавильний котел» Донбасу радше спалив відмінності, але не створив прикладу сильної спільноти справжнього різноманіття. Сумний висновок. Його правдивість у тому, що якби все було інакше, а не так, як дізнаєшся з джерел, то не було б і того результату, що наше суспільство має сьогодні. Повчальний приклад того, як не варто робити, – адже всі тогочасні дії, рішення, досвіди сукупно створили той складний симбіоз нинішньої ситуації, для розуміння якої інформації достатньо, а от щоб із нею йти в майбутнє, то складно впоратись. Віднайдений та створений на Донбасі засіб згуртування та творення територіяльної ідентичності насправді є добрим прикладом для вивчення результатів не тільки його функціонування, ефективності та дієвості, але зокрема й наслідків, які він створив і надалі творитиме. Ті, хто декларує вимогу бути почутими, так і не створили унікального дієвого успішного механізму того, як варто вміти чути в умовах розмаїття. Хоч і змодельювали свій спосіб. Можливо, саме тому ніхто і не розуміє, що саме і як треба чути, бо орієнтуються на інакший світовий досвід схожих практик пошуку діалогу.

Про життєвий успіх у териконовому степу

Просування шаблями кар'єри та успіху залежало від того, якою мірою «правильним» і припустимим було походження людини, а пізніше – і відповідна модель пролетарського світогляду, якою мірою людина вміла стати і «бути своєю», прикривати колег, хитрувати, виживати в складних умовах. Зовсім не лицарство й гідність, але розбишацтво й міцний кулак та сильне слівце більше сприяли тому, що людину поважатимуть. Шану до людей праці переважили свояцтво, соціотехнологізований міт земляцтва, легенди про подвиги та подекуди ігнорування правди.

Але це насправді були робочі люди. Вони по-своєму розуміли працю і професію. Якщо перше покоління зазнало зламу світогляду і своїх трудівницьких навичок у переході від сільського побуту та правил життя до індустріалізованого й виробничого співіснування, то кожне наступне покоління просто вживалося в картину реальності й буденності, яку їм створили їхні батьки. «Успіх виживання без правил» – саме так можу назвати те, про що дізнаюся з описів становлення Донбасу. Хоч правило було – Кодекс будівничого комунізму. Але якою сильною була в нього віра, то з матеріалів збірника складно мені бути впевненою. Бачу віру у власні сили, адже образ людини – підкорювача природи – переважає. Бачу повагу до професії трударя, шахтаря, працівника копалень. Бачу прагнення краще жити в постійному процесі додання негарздів побуту, пошуку звичайнісінького комфорту та подолання малогрошів'я. Малесенькі перемоги на шляху до омріяної успішності й віри, що та ідеалістична картинка, про яку розповідають «старші товариші», можлива: клумби троянд, ритуали посвяти в професію (від залихвацько-хуліганських до офіційних), спроби розфарбувати в теплі кольори будинки та ошатні будівлі клубів і санаторіїв. І, звісно, зразкова універсальна модель трудової кар'єри від рядового робітника до керівника, на популя-

ризацію якої працювала не тільки офіційна пропаганда, але і, що нормально, родинно-сімейні легенди про дідів-прадідів. Загалом родина і сім'я на Донбасі поступово з часом набули значущості не просто прихистку, але й стали основою проведення позаробочого часу, рамковою групою для посиденьок, взаємовідвідин під час свят (як сімейних, так і державних), що були виведені в ранг місцевих традицій, здобувши власну ритуалізацію. Пам'ятаю, після буремних подій 2004 року в Україні було ініційовано проєкт взаємовідвідування на Різдвяні канікули школярів зі Сходу західних областей України і навпаки. В одному з телесюжетів про результати таких акцій журналістка на запитання про те, що цікавого й нового діти побачили, почула відповідь школярів із Заходу, що вони «сходили на шашлики» з сім'ями, які їх приймали, сумуючи при тому, що пропустили всі радощі святкування Різдва вдома.

Праця, виснаження та успіх... Влада різних часів усе вирішувала за людей Донбасу і робила потрібне для себе: міста будували (самостійно люди хіба що зводили халупи без зручностей і зовсім не за правилами будівництва), заводи відкривали та закривали, не орієнтуючись на потреби робітників, житло видавали (таке очікування фактично закріпачувало працівників), а люди Донбасу брали, що дають, приймали і виконували накази та чекали... чекали від волі влади чергових благ, рятування й підтримки. Саме такий наратив наскрізно проглядав мені в текстах авторів збірки. Не люди, не громада, не спільна історія, не рідний дім і край, – але профком, профспілка, керівництво та рада. Бо на першому місці – виконання плану, професія, робота, колективні обов'язки, страх покарання, а вже потім власний комфорт, естетика життя, духовний розвиток, власні мрії. Що казати, якщо вільний час – це робота на городі (в деякі періоди заборонена), щоб покращити харчування через нестачу коштів та продуктів на ринку; це таємні зустрічі з неформальними практиками «діставання» та обміну або спекуляційна торгівля для того, щоби «добути» не робітничий, але прийнятний одяг; це важкі для тих умов щоденні побутові справи – прання та купання; це примусові лекторії на пролетарську тематику й про цінності «нової людини»; це очікування святкових календарних дат, коли на полицях магазинів можна було придбати дефіцитний товар, а також виїхати за місто на посиденьки «на природі» – можна сказати екзотичне дозвілля, враховуючи важкі умови життя. І якщо для зовнішнього спостерігача таке дозвілля бачиться в темних тонах, то місцеві мешканці вважали це нормою і приводом для гарного настрою. Особливо тішило організоване владою та адміністрацією святкування «Дня шахтаря» (титульна професія краю), яке фактично стало не тільки візитівкою регіону, але й потужним символічним чинником територіальної відокремленої ідентичності. Хоч треба віддати і належне організованій владою культурно-масовій та просвітницькій роботі, результатом якої була поява й функціонування творчих секцій, художніх гуртків, спортивних клубів та мистецьких студій. Упродовж усього періоду діяли театри (як за капіталістичного господарювання Дж. Юза, так і за часів Рад) – самодіяльні і професійні, з часом з'явилися кінотеатри й музеї. Проте вони занепали під

тиском індивідуалізації та приватизації дозвіллевих практик – появою телебачення, поширенням літератури та періодичної преси. Власне, це була загальна тенденція всієї Радянської країни. Прикро вразила наступна ремарка опису дозвілля на Донбасі наприкінці 1970-х рр. радянського процвітання: «Неухильне зменшення числа клубних установ, <...> не спричиняло масового обурення. Лунали тільки поодинокі голоси» (с. 154). Але робітники страйкували, і неодноразово. Їх спонукало, звісно, не невдоволення культурою, а гострі питання, пов'язані з оплатою праці, що виникали під час трудового процесу чи не всю історію праці краю. І це контрастувало з тогочасними рекламними гаслами про високу зарплату в регіоні та на підприємствах, які закликали трудовий люд звідусіль їхати на Донбас за кращою долею.

Про те, що розповідають не люди, а фотографії

Збірка насичена багатьма фотографіями й зображеннями. Усміхнені обличчя, трудові руки, важкий і брудний робітничий одяг та канцелярські костюмчики, медалі й ордени... Постановочні фото щасливого і «заможного» життя. Чи мали можливість люди цього краю творити власну історію, будучи власниками приватних фотоапаратів, адже край згідно з офіційною риторикою був провідником прогресу й достатку? Цю гіпотезу ще можна перевірити й порівняти способи життя людей, якість побуту, облаштування міських та приватних просторів. А партійна хроніка говорить гучно, перекриваючи голоси приватних фотоальбомів, адже другі мало потрапляли (що зрозуміло) на шпальти масової преси і до державних архівів. Цікаво, що фото, означені в збірці як такі, що були визнані на тих чи інших міжнародних виставках або альбомах, зображували, як правило, чесність ситуації: важкість – так важкість, бруд – так бруд, біду – так біду. Я зрозуміла, що образи працівників та праці на Донбасі в її більш-менш такому вигляді, що відображає наявний стан речей, можна пізнати хіба що вивчаючи фотоальбоми дореволюційних часів, коли домінували капіталістичні підвалини і правила збереження інформації. А потім якась провалля, в якому потрібно фактично вичавлювати по краплині реалістичність з порядків фото під наглядом пильного ока ідеології.

...

Подвійна лукава й лицемірна мораль: з одного боку, віра в комуністичні гасла процвітання та рівності, у прийдешнє суспільство справедливості, а з другого боку, ошуканство тих же структур, на які покладали довіру й віру в щасливе майбуття. Знати, що керівництво зовсім не відповідає пропагованим ідеалам будівничих комунізму і не діє в рамках декларованих цінностей, і при тому ігнорувати це, виправдовуючи себе, що то лише окремі люди, а система в цілому ідеальна і правильна. Не дивно, що у важкі переламні 1990-ті за цілковитої згоди моралі люди «обмінювали» свій час на активність публічної підтримки політичних активістів і почасти популістів та виправдовували це злиднями і невплатами зарплат. Колись від самого початку історії цей згубний патерналізм і надмірний колективізм генетич-

но вмонтувались у долю регіону. Нехлюйство, безвідповідальність, байдужість, хабарництво, непрофесіоналізм, безініціативність разом із душевною простотою, наївністю, заповзятою працьовитістю, своєрідною сміливістю й азартом, вірою в справедливість і правду пишуть портрет Донбасу.

Мої міти укріпились, я надалі в них вірю й ношу власну думку, що Донбас – це регіон, який зумів стати індустріальним осередком, змінивши природні ландшафти краю, але не зумів пристосуватись до постмодернового світу, застряг у наздогінному поступі, вперто відроджуючи застигли в історії скам'янілості минулої слави, наприклад, романтизовані терикони, які насправді є потужними забруднювачами атмосфери та жахливим джерелом екологічних негараздів і радіоактивності. Проте віра в можливість змін залишається. Адже насправді в світі чимало територій, що з першого погляду не дуже привітні чи не надто вичепурені, але досвід показує (і на Донбасі теж є окремі приклади того), що будь-яка похмурість може бути подолана свідомим прагненням до інновацій, пошуком креативних реконструкцій. Усе це можливо, особливо якщо в основі світогляду буде толерантність і терпимість, гідність і обов'язково відкритий погляд на світ і людей, а не пихатість, впевненість і не пропагандистська віра.

Володимир ШЕВЧЕНКО

Скубій, Ірина. *Торгівля в Харкові в роки непу (1921–1929): економіка та повсякденність*.
Харків: Раритети України, 2017.

*Володимир Шевченко – аспірант Київського національного університету
імені Тараса Шевченка.*

Книга Ірини Скубій присвячена аналізу та репрезентації торговельного життя Харкова періоду непу (1921–1929 рр.). Без перебільшення можна стверджувати, що монографія стала неординарним та унікальним явищем у сучасній українській історіографії. До виходу цієї роботи тему було представлено невеликою кількістю наукових розвідок, здебільшого присвячених окремим аспектам цієї широкої проблеми.

Авторка одразу в назві декларує географічні, хронологічні та проблемні межі дослідження. Як на мене, це надзвичайно імпонує читачеві і приваблює його. Ще однією визначною рисою монографії стало поєднання методів суто економічної історії і практик відтворення повсякденності. Дослідження сконцентроване на тогочасній столиці УСРР Харкові, який мав доволі специфічну ситуацію в торговельній сфері, що інколи значно відрізнялась від інших українських міст, хоча для ілюстрації певних процесів дослідниця час від часу вдається і до розлогих коментарів щодо ситуації в інших економічних центрах, зокрема в Києві, Дніпропетровську, Одесі тощо. Робота чітко структурована, логіка викладу вибудована відповідно до різновидів та особливостей тогочасних торговельних практик. Авторка присвячує окремі розділи державній, кооперативній та приватній торгівлі, розкриває та пояснює логіку певних процесів, особливості державної політики, експерименти влади з грою у «вільний» ринок.

Ірина Скубій фактично кожну свою тезу забезпечує відповідним документом. Основою дослідження став місцевий обласний архів, і дослідниця майже не вийшла за рамки його можливостей, лише спорадично застосовуючи окремі документи з інших архівосховищ. Між тим слід відзначити широту застосованого джерельного матеріалу. Окрім архівних даних, використано фонди харківського історичного музею, тогочасна преса, збірники документів, візуальні матеріали. З огляду на специфіку поставленої проблеми, монографія фактографічно переповнена неймовірною кількістю цифр. У своєму специфічному фаховому секторі досліджень робота буде надзвичайно цінною.

Книга є ринковою версією дисертації дослідниці, що призначена для більш широкої аудиторії. Це наклало певний відбиток як на структуру, так і на доступність цього тексту для читача. Попри те, що видання наукове, книга не адаптована. Дається взнаки загальний брак редакторської та літературної обробки. Монографія розпочинається з двох передмов – редактора серії та наукового редактора. Загалом цікаві й фахові тексти на кілька сторінок, але в них абсолютно дослівно повторюються цілі абзаци. Очевидний недогляд кінцевого редагування псує загальне враження.

Вже у вступній частині бачимо чітку структуру дисертації лише з видаленими назвами підпунктів. Починаючи з цієї частини авторка намагається обґрунтувати актуальність власного дослідження, екстраполюючи описувані події на сучасність: «Недостатній розвиток сучасної кооперації викликає необхідність вивчення її здобутків у сфері торгівлі в 1920-ті роки» (с. 20). Виникає питання щодо самого означення актуальності, адже це не виправдання для читачів зусиль авторки. Крім того, таке формулювання: «Для сьогоднішнього цінним виявляється не лише її [кооперації. – В. Ш.] досвід у процесі відродження та розбудови своєї мережі, а її конкурентна боротьба за споживача на ринку, у тому числі культура торгівлі» (с. 20) навряд доцільне. Послугуючись славнозвісним “*historia est magistra vitae*”, авторка робить спробу зіставлення абсолютно некорельованих періодів із радикально відмінною дійсністю, законодавством, практиками втілення, виконавцями й акторами. Теорія про циклічність історичного процесу тут розбивається об стіну незаперечних аргументів. І, що цікаво, Ірина Скубій наводить ці аргументи в основній частині тексту, а між тим вступ освячує стандартною дисертаційною актуалізацією.

Книга наповнена суперечливою термінологією («продовольча розгортка» (с. 29, 93 і т. д.) та епізодично русизмами («УССР» (с. 72), «інституціональне» (с. 98) тощо). Загалом для особи, яка не надто знається на цій тематиці, видання дещо видається набором нескінченних цифр/показників/відсотків, за якими втрачається оригінальний текст, думки та висновки авторки.

«Раритети України» видали книгу в серії «Структури повсякденності», у назві якої зроблено наголос на поєднанні економіки й повсякдення, але повсякденню в «Торгівлі в Харкові...» насправді приділено необґрунтовано мало уваги. Внутрішнє життя торговельного Харкова, виклики, стратегії виживання, персоналізовані приклади й методи пристосування висвітлені доволі епізодично, здебільшого у другому та п'ятому розділах. Авторка дещо нехтує важливим аспектом і значним джерельним осередком – участю органів держбезпеки в торговельному житті. Окремо цьому явищу присвячено лише кілька сторінок. У великій кількості справ на «спекулянтів», «непманів» та «антирадянський елемент» можна знайти вкрай важливий матеріал для відображення саме повсякденності, адже тотальний контроль з боку силових органів інколи ставав значнішим за вплив державних профільних органів контролю торговельного процесу. Між тим великим здобутком роботи є звернення до теми контрабанди в загальному торговельному балансі.

В останньому підрозділі п'ятого розділу дослідниця ніби дає волю емоціям і абсолютно невиправдано конструює образ приватного підприємця, у цьому випадку «непмана», у світлі звичних радянських штампів та упереджень.

Наприкінці дослідження Ірина Скубій наводить аргументовані та виважені висновки. Основний текст також доповнений додатками у вигляді ілюстративного матеріалу та надзвичайно цікавих таблиць (вартість товарів, торговельна мережа та інші). Враховуючи особливості викладу матеріалу, гадаю, що ця книга спонукає до аналізу й переосмислення усталених поглядів на певний період. Дослідження традиційно залишає більше питань, ніж відповідей.

Ірина СКУБІЙ

Jones, Geoffrey. *Profits and Sustainability. A History of Green Entrepreneurship*.
Oxford: Oxford University Press, 2017.

Ірина Скубій – кандидатка історичних наук, доцентка катедри ЮНЕСКО
«Філософія людського спілкування» та соціально-гуманітарних дисциплін
Харківського національного технічного університету сільського господарства
імені Петра Василенка.

Сучасне суспільство є свідком того, як негативний антропогенний вплив на навколишнє середовище став одним із найбільших викликів для подальшого існування людства. Глобальна зміна клімату, яку вже відчувають на собі жителі всіх континентів, вимагає рішучих і колективних дій усіх країн, міжнародних організацій та наукових установ. Провідні вчені з усього світу проводять теоретичне осмислення проблем довкілля й шукають нові можливості успішного подальшого співіснування людини та природи. Книга Джеффри Джонса (Geoffrey Jones), відомого фахівця в галузі економічної історії, викладача історії Гарвардської бізнес-школи, є яскравою ілюстрацією того, як ідеї інвайроменталізму¹ стають мейн-стрімом у сучасній науці та історії зокрема.

Зацікавлення історичними коренями відносин людини та природи, становлення природоохоронних рухів і різних повсякденних практик, пов'язаних із ними, є вже усталеним полем дослідження у світовій історіографії. Вона представлена численними працями, в яких розглядається еволюція природного середовища планети у взаємозв'язку з людською діяльністю, починаючи від зародження людства і до сьогодення². Мультидисциплінарність наукової проблеми дозволяє долучати до академічної дискусії і напрацюван-

¹ Інвайроменталізм (енвайроменталізм, енвайроментологія) (англ. мовою “environmentalism”) – політичний, соціальний та філософський рух, який поширився в XX столітті, спрямований на посилення заходів захисту та збереження навколишнього середовища.

² John Robert McNeill, *Something New Under the Sun: An Environmental History of the Twentieth-Century World, The Global Century Series* (W. W. Norton & Company, 2001); Hughes J. Donald, *An Environmental History of the World: Humankind's Changing Role in the Community of Life* (Oxford: Routledge, 2001); Neil Roberts, *The Holocene: An Environmental History* (Oxford: Blackwell, 2014, 3rd ed.); Carl A. Zimring, *Clean and White A History of Environmental Racism in the United States* (NYU Press, 2016).

ня з економічної історії та антропології, зокрема в питаннях щодо зв'язків і перспектив проблем довкілля й економіки³. В українській історіографії напрям, який присвячений вивченню подібних питань, майже відсутній, за винятком деяких робіт у галузі археології⁴.

Рецензована книга є спробою поєднання напрацювань з історії підприємництва та становлення інвайроменталізму як соціального руху. Книга Джеффри Джонса розкриває історію зеленого підприємництва від XIX століття і до сучасності. Читач має можливість ознайомитися з першими кроками свідомих рухів у сфері збереження довкілля, зеленими намірами ("green intentions"), які представлені в першій частині книги, та проаналізувати у другому розділі, у який спосіб відбувалася їхня еволюція до масштабів підприємництва ("green business").

У вступній частині автор розлого аналізує підприємництво в контексті концепції сталого розвитку, посилаючись на теорію нобелівського лауреата з хімії Пауля Крутцена (Paul Crutzen) та біолога Юджина Ф. Стормера (Eugene F. Stoermer) про існування нової геологічної епохи – антропоцену. Як вони довели, у цей період багато геологічно важливих умов та процесів були фундаментально змінені людською діяльністю⁵. Посилаючись на Гаррета Гардіна (Garrett Hardin), автор далі показує, що зворотною стороною зростання продуктивності й багатства індивідів стала та шкода суспільному благу, якої завдав кожен із них⁶. Фактично до середини 1960-х рр. не було навіть можливості широкого обговорення того, що людська діяльність впливає на зміну клімату, зокрема й дискусій щодо нагрівання планети (с. 11), оскільки поодинокі голоси тих, хто говорив про всі ці проблеми, були ледве чутні.

Книга присвячена вивченню цих унікальних і спочатку майже ніким не почутих голосів приватних підприємців, які намагалися зробити свій внесок у збереження навколишнього середовища. Саме тому акторами цього дослідження представлені чоловіки та жінки, героїчні та ексцентричні індивіди, як їх називає автор, які були власниками різних підприємств. Автор продемонстрував, як ідеї ініціаторів-одинаків переросли в потужні соціальні рухи, охоплюючи і впливаючи на великі колективи, громади й уряди. Загалом до-

³ Eric Hirsch, ed. by James G. Garrier, *Environment and economy: mutual connections and diverse perspectives, A Handbook of Economic Anthropology* (Cheltenham, UK; Northampton, MA: Edward Elgar, 2005), 370–388.

⁴ Андрій Петрович Томашевський, *Населення Східної Волині V–XIII ст. н. е. (система заселення, екологія, господарство)*: дис... канд. іст. наук. К., 1993; Руслан Германович Шишкін, *Господарство та екологія населення Середнього Подніпров'я в I–V ст. н. е.*: дис... канд. іст. наук (Київ), 1996; Наталія Стеблій, «Природне середовище в процесах заселення Північно-Східного Прикарпаття (I ст. до н. е.–середина I ст. н. е.)», *Carpatica – Карпатика*, вип. 33. Давнина і сучасність (2005): 58–72.

⁵ Paul Crutzen & Eugene F. Stoermer, "The Anthropocene," *Global Change Newsletter* (May 2000), <http://www.igbp.net/download/18.316f18321323470177580001401/1376383088452/NL41.pdf>. Accessed March 14, 2018.

⁶ Garrett Hardin, "The Tragedy of the Commons," *Science, n.s.*, 162, no. 3859 (December 13, 1968): 14–15.

слідник показує, що зелене підприємництво зароджувалося в умовах відсутності в суспільстві широкого й осмисленого розуміння проблем природи й довкілля. Джеффрі Джонс зміг вдало поєднати напрацювання багатьох попередників у вивченні зеленого підприємництва. Він також детально пояснив значення діяльності різних видів бізнесів, «стартапів» для екологічного руху та вписав їхні досягнення і спроби в контекст економічної історії та зеленого підприємництва. Насамперед автор намагається дати відповідь на питання, що рухало та було мотивацією для зелених підприємців? У який спосіб вони реалізовували свої стратегії? Які були їхні фінансові та сталі результати? Зрештою, чи могло і чи може бути поєднання у підприємницькій діяльності двох цілей: отримання прибутку та забезпечення сталого розвитку?

Як говорить сам автор, його праця не є «історією про брудні фірми, які намагаються очиститися, а про нові, котрі створювалися спеціально для забезпечення сталого розвитку» (с. 13). Перед читачем постає цікаве дослідження, яке є комплексним поглядом на взаємопов'язані галузі економіки, їжу, красу, енергію, відходи, архітектуру, туризм та фінанси, через які й відбувалося переосмислення впливу людини на природу. Тому для розуміння подальшого контексту роботи, що є важливо для непідготовленого читача, Джеффрі Джонс звертає увагу на термінологічний апарат, який він використовує. Визначення «зелене підприємництво» він представляє як таке, що охоплює організацію неприбуткового бізнесу, який мотивований бажанням досягнення стабільності в розвитку навколишнього середовища (с. 13).

У першому розділі «Зелені наміри» автор простежує еволюцію зеленого підприємництва, починаючи з XIX століття зі створення зеленого бізнесу у сфері їжі та енергії до кінця XX століття (с. 23). Як свідчать результати дослідження, перша хвиля інвайроменталізму була дуже непомітною та не мала фінансового успіху, але її історія довела, як складно створювати альтернативи вже усталеному капіталістичному розвитку. Серед найбільш помітних і знакових прикладів зеленого підприємництва розглядається бізнес у сфері здорового харчування та стилю життя, наприклад, сільськогосподарські підприємства з вирощування екопродуктів і торгівлі ними, заклади для відпочинку й оздоровлення, видавництва, які мали просвітницьку місію та спеціалізувалися на поширенні цих ідей серед широкої аудиторії. Їхні власники були абсолютно впевнені в тому, що вплив індустріялізації на їжу та ведення нездорового міського способу життя ведуть до руйнування людського здоров'я і, як наслідок, становлять загрозу для суспільства (с. 31).

Цінністю цієї книги є те, що, крім погляду на зародження зеленого руху з позиції економіки й підприємництва, в одному із пунктів монографії він розглядається у взаємозв'язку з філософською думкою. На думку автора, погляди Рудольфа Штайнера (Rudolf Steiner), засновника езотеричної духовної течії, школи антропософії, стали джерелом мотивації для цілої когорти зелених підприємців (с. 31–38). Розуміння того, що відбувалося поза сферою підприємництва, дає можливість читачу побачити, як суспільна й гуманітарна думка реагувала на проблеми довкілля.

Наприкінці XIX століття виник другий напрям зеленого підприємництва, який був оснований на прагненні використовувати енергію вітру й сонця. Власники цього типу бізнесу мали змішану мотивацію. Їхні соціально-релігійні погляди поєднувалися з ідеями необхідності налагодити постачання енергії в сільській місцевості та європейських колоніях. У цей період створювалися товариства з використання вітрової енергії, сонячні заводи та енергетичні компанії. Ці кроки у напрямку зеленого руху призупинились зі зменшенням цін на горючі корисні копалини, але саме такий вид паливно-енергетичних ресурсів через кілька десятиліть стане джерелом нових ідей, пов'язаних із необхідністю збереження планети від катастрофічної зміни клімату (с. 48).

Наступний період, 1930–50-і роки, розглядається у книзі як час, коли ідеї зеленого підприємництва не мали майже ніякого впливу і увага до проблем навколишнього світу, яка була напередодні Першої світової війни, розсіялася. У той же час саме в цих непростих умовах з'являлися підприємства з вирощування й розповсюдження органічної їжі, натуральної косметики, створювалися архітектурні об'єкти, «дружні» до навколишнього середовища.

1960–70-ті роки стали часом появи другої хвилі інвайроменталізму, яка привернула увагу всієї людської спільноти до проблем природи. У цей період з'явилися підприємства з виробництва органічної їжі, пропагування натуральної краси, діяльність яких стала комерційно вигідною, що і відрізняло їх від попередників. Внаслідок наявності взаємозв'язку між архітектурою та навколишнім середовищем було започатковано новий напрям «архологія»⁷ (с. 107). Визначальною рисою цього періоду стало те, що частина зелених підприємств була керована релігійними поглядами, тоді як новим явищем стала поява прихильників контркультури, нового екологічного та соціального рухів.

Заключний пункт першого розділу автор присвятив актуальним і зараз видам зеленого підприємництва у сфері перероблення відходів і туризму. Хоча власники цих бізнесів мали передусім комерційну мету, Джонс пропонує ширше подивитися на особливості їхньої діяльності. Як може побачити читач, автор не є абсолютним прихильником такої реалізації ідей інвайроменталізму, оскільки вони мають негативні наслідки для природи: зростання кількості і площ сміттєзвалищ; створення масових курортів для відпочинку та знищення унікальних пляжів, флори й фауни; численні авіа- та автомобільні перевезення і зростання викидів отруйних речовин в атмосферу.

Утім, всі розглянуті вище види підприємств ще не можна повною мірою розглядати як приклади потужних ініціатив, а лише як наміри і перші кроки діяльності у сфері забезпечення сталого розвитку. Тому другий розділ книги присвячений саме зеленому бізнесу – «заробляння грошей при збере-

⁷ Унаслідок об'єднання термінів «архітектура» та «екологія» утворився новий науковий напрям «архологія». Див. англ. мовою: architecture + ecology = archology.

женні світу» (с. 173). Серед його визначальних рис – брендуння органічних продуктів, їхня глобалізація та вихід на зовнішні ринки, розвиток ринку натуральної краси, поширення екологічної архітектури, підйом екотуризму. Досягненням зеленого підприємництва кінця ХХ – початку ХХІ століття стало доведення на реальних прикладах того, що, навіть заробляючи гроші, можна дбати про збереження планети. Результатом нового осмислення підприємництва стала поява економічних теорій, які намагалися поєднати ідеї розвитку капіталізму з екологічною діяльністю, – природний капіталізм (“natural capitalism”)⁸. Іншим наслідком зростання екологічної обізнаності стала поява систем сертифікації і стандартизації у сфері зеленого бізнесу, а необхідність спільних дій для реалізації масштабних проєктів відобразилася в інституалізації екологічного підприємництва.

На думку автора книги, фінансова підтримка також є важливою для розвитку зеленого бізнесу. Він пропонує поглянути на особливості та шляхи залучення коштів у цю сферу. Своєю чергою нова роль фінансів спричинила необхідність переосмислення їхнього значення в забезпеченні та утриманні сталого розвитку. Прикладом таких змін стала поява соціально-орієнтованих банків, які надавали допомогу малим зеленим підприємствам. Усупереч скептичному сприйняттю цієї ініціативи, її невеликі масштаби та маргінальний характер, такі заходи фінансових інституцій стали впливовими та важливими для підтримки зелених ініціатив (с. 300).

Знаковим чинником виходу проблем екології та підприємництва на новий рівень була підтримка державних інституцій, яка активізувалася після 1980 року і відобразилася в заохочуванні до перероблення відходів, розширенні вітрової та сонячної індустрії. Утім, аналізуючи це питання, Джеффри Джонс пропонує ширше поглянути на особливості співробітництва держави й зеленого бізнесу. Варто враховувати не лише її позитивні, але й негативні наслідки та впливи на природу. Як приклади таких суперечностей він розглянув діяльність великих нафтових корпорацій, які інвестують у виробництво сонячної енергії, але при цьому є одними з найбільших забруднювачів екології. Автор ставить читачу питання, чи можливо і далі отримувати прибуток, але водночас менше виробляти відходів та споживати енергії? Очевидно, ця проблема ще потребує вивчення та подальшого розв’язання.

Останнім часом ми є свідками того, як великі корпорації в багатьох галузях промисловості стають «зеленими». За даними 2016 року серед підприємств, які досягли найбільших успіхів у сфері сталого розвитку в усьому світі, визнано такі: *BMW*, виробник дорогих німецьких автомобілів; *Dassault Systems*, французька компанія програмного забезпечення; *Outotec*, фінська інженерна компанія; *the Commonwealth Bank of Australia*, комерційний банк

⁸ Див. детальніше: Paul Hawken, Amory Lovins, and L. Hunter Lovins, *Natural Capitalism: Creating the Next Industrial Revolution*. (Boston: Little, Brown and Company, 1999); Gary Hirshberg, *Stirring It Up: How to Make Money and Save the World* (New York: Hyperion, 1999).

Австралії; *Adidas*, німецька компанія з виробництва спортивного одягу⁹. Великі глобальні корпорації мають значні ресурси та потенціал для впровадження технологічних інновацій. Утім, як і в аналізі попередніх проблем, Джеффри Джонс бачить у їхній діяльності певні недоліки та не прагне перебільшувати значення цих компаній, натомість акцентує увагу на наявності своєрідної прірви між корпоративною риторикою та реальністю (с. 368).

Зрештою, у своїй книзі автор не претендує на розв'язання всіх проблем сталого розвитку, а пропонує комплексний, детальний і зважений аналіз непростих взаємовідносин підприємців, корпорацій, державних інституцій та споживачів, які мають об'єднатися для досягнення спільної мети – збереження екології та навколишнього середовища. Ключове питання, до якого він звертається чи не в кожному пункті своєї монографії і яке увійшло в назву праці, – як отримати прибуток та забезпечити сталий розвиток? Результати дослідження спонукають до переосмислення ролі бізнесу в екологічних ініціативах та надання його діяльності нового розуміння.

Книга гарвардського історика вже здобула схвальні відгуки світової наукової спільноти. Вона є досконалим поєднанням вивчення проблем екологічної та економічної історії і, безперечно, варта уваги українських дослідників.

⁹ Kathryn Dill, "The World's Most Sustainable Companies 2016," *Forbes*, January 22 (2016).

Оксана СМОРЖЕВСЬКА

Мусієздов, Олексій. *Міська ідентичність у (пост)сучасному українському суспільстві: український досвід.* Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016.

Оксана Сморжевська – кандидатка історичних наук,
доцентка катедри новітньої історії України Київського національного університету
імені Тараса Шевченка.

Особисто з автором монографії Олексієм Мусієздовим я не знайома. Але кілька років тому натрапила в Інтернеті на його публікації про ідентичність, її різновиди та специфіку розуміння, з цікавими прикладами та історичними паралелями. Мене зацікавив автор, його погляди, манера письма й викладу думок, поєднання академізму й тонкого гумору. Тому я зраділа нагоді написати рецензію на цю книгу та ще й мати в своєму розпорядженні її примірник.

Монографія «Міська ідентичність у (пост)сучасному суспільстві: український досвід» присвячена, як випливає вже з самої назви, проблемі міської ідентичності в епоху стрімких ідеологічних, технологічних, ментальних змін як у соціумах, так і в свідомості окремих індивідуумів. Автор, спираючись на попередній досвід дослідників, аналізуючи різноманітні підходи до вивчення проблеми ідентичності, оперуючи великою кількістю статистичних даних, намагається віднайти відповіді на питання: що ж таке «міська ідентичність», зокрема, в історичній ретроспективі; що і як впливає на її формування; у чому специфіка «міської ідентичності» в сучасному суспільстві; чи є якийсь особливий «український досвід» щодо цієї проблематики?

Праця складається з передмови, вступу, п'яти розділів, післямови та списку літератури, який містить 674 позиції. Автор у передмові знайомить читачів та читачок зі своїми попередніми напрацюваннями з вибраної теми, зокрема в контексті сьогодення особливої актуальності набувають теми «Проблема формування громадянської ідентичності молоді: роль освіти як чинника консолідації суспільства», «Національно-культурна ідентичність у контексті культури порубіжжя» та низка інших. Вступна частина монографії присвячена постановці питань, що їх висвітлює автор у наступних розділах, а саме: проблема «міської ідентичності» в світі, що стрімко змінюється; яке місце в цих процесах належить сучасній Україні. У вступі автор окрес-

лює проблемне поле свого дослідження, характеризує принципи нового світового суспільства та України, зокрема, обґрунтовує доцільність позначати нинішнє суспільство як «(пост)сучасне», у продовження «традиційного» й «сучасного». На мій погляд, він правильно наголошує на безсенсовості занурення в термінологічні дискусії щодо позначення сьогоденного суспільства, оскільки «плинність» цього процесу нівелює потребу в строгих понятійних визначеннях. Тому сприяють глобалізація, зростання культурної й технологічної складових у житті та стрімкий розвиток суспільства. Автор також наголошує на кількох важливих моментах в історії суспільства, які впливають на його функціонування та само- й ідентифікацію. Ідеться про т. зв. «кінець географії», тобто «втрату територіями визначального впливу на людську діяльність внаслідок економічної, політичної, культурної глобалізації, нових технологічних можливостей для роботи й спілкування, поширення інформації, активних міграцій тощо» (с. 8). Однак, як наголошує сам Олексій Мусієздов (і я абсолютно з ним погоджуюся), ідея «просторового повороту», значення території, місця, простору загалом надалі відіграють важливу роль у житті людини й суспільства. Події останніх кількох років в Україні є наочним підтвердженням цього.

Олексій Мусієздов указує на міську ідентичність як одну з найбільш очевидних. І справді, чимало людей асоціюють себе з тим чи тим містом як в Україні, так і в світі (лондонець, киянин, парижанин, львів'янин, харків'янин). Але при цьому такі асоціації є дуже індивідуалістичними, коли особа не прагне контактів із різними громадами «свого» міста. То є типовою рисою міського типу культури: «самотність у натовпі». Таку відстороненість посилюють новітні технології, насамперед занурення у віртуальний світ, соціальні мережі, формування нової, віртуальної (само)ідентичності. Ця відстороненість, на думку автора монографії, породжує відстороненість громадян від участі в житті міста. Тут можна посперечатися, адже часто саме завдяки можливостям віртуального світу люди мобілізуються в світі реальному задля втілення певних задумів щодо, наприклад, благоустрою скверів та проведення різноманітних політичних акцій тощо. Відстороненість або соціальна активність залежить від самої людини, а вже віртуальний світ посилює її інтровертність чи екстравертність.

У першому розділі «Ідентичність і територія: проблемне поле дослідження міської ідентичності» Олексій Мусієздов на багатій джерельній базі висвітлює процес становлення та розвитку в гуманітарній сфері різноманітні підходи та інтерпретації понять «ідентичність» та «місто». Автор замислюється над питаннями:

Однак, що таке «ідентичність»? Враховуючи цілу низку тлумачень та підходів, які існують, – про яку саме ідентичність йдеться? І що таке «місто»? Соціологія намагається поєднати різні його прояви – соціальний, економічний, політичний, просторовий, культурний тощо – в інтерпретації міста, передусім, як елементу соціально-поселенської структури, в якій воно протиставляється селу. Відповідно, відмінність між містом і селом

вбачається головню у способі життя, який зумовлюється характером праці, яка, у свою чергу, залежить від специфіки території, на якій розташоване поселення. Але чи таким однозначним є зв'язок між суспільством та територією? Чи справді місто визначається у першу чергу фізичним простором, особливо у XXI столітті? (с. 10).

Розглядаючи інтерпретації ідентичности в соціогуманітарному знанні, Олексій Мусієздов звертається насамперед до етимології поняття «ідентичність», її розуміння в різні історичні періоди, від Арістотеля до Нового часу, детальніше зупинившись на поглядах Р. Декарта, Ф. Шеллінга, Г. Гегеля. Не залишилися поза увагою дослідника й думки М. Гайдеггера, Е. Гуссерля, І. Д. Скота, Г.В. Лейбніца, М. Шелера, І. Г. Фіхте, В. Гумбольдта, С. К'еркегора, Ю. Габермаса, Дж. Локка, Д. Юма. Розглянув автор і постколоніальну, постструктуралістську, герменевтичну традиції ідентичности. Зупинився й на психологічних та соціологічних поглядах на проблему ідентичности, різноманітних критичних позиціях щодо тих чи тих інтерпретацій цього поняття. Автор доходить висновків, що:

[Отже], у більшості соціологічних концепцій акцент робиться на розгляді зв'язку індивіда з суспільством. На розгляді, в першу чергу, особистісної ідентичности як екстерналізації інтерналізованого, і навпаки. Тому проблема ідентичности найчастіше бачиться в ракурсі «неадекватності» особистісних ідентичностей соціальним, конфліктів ідентичностей (що виражається у рольових конфліктах), складнощів з конструюванням ідентичностей (ідентифікаційні практики) тощо. Тут може йтися про соціальні норми і цінності, прийняті індивідом, про соціальні ролі, про маргінальність тощо. І ця тема виявляється актуальною, в тому числі в контексті міркувань про соціальні зміни, які, як передбачається, якраз і створюють такі проблеми. (с. 16).

Окрему увагу в монографії акцентовано на сучасних теоріях ідентичности, на поглядах Р. Баумайстера, Е. Гідденса, З. Баумана, П. Рікера. Після розгляду поняття «ідентичність» Олексій Мусієздов занурюється в осмислення розуміння «міста» та «міської спільноти», «суспільства», «території», всебічно знайомлячи читачів та читачок із різноманітним поглядів дослідників на ці поняття. Окремо йдеться, уже в другому розділі, про «місто» та «міську ідентичність» як об'єкти соціологічного аналізу. Автор насамперед звертається до праць М. Вебера та Г. Зіммеля. Чимало акцентів зроблено і на психологічних аспектах ідентичности, ідентичности містян зокрема. Олексій Мусієздов особливо увагу звертає на аналіз американських соціологічних досліджень міських спільнот. З тексту зрозуміло, що дослідження йшли навздогін сформованим міським спільнотам різного стибу. Мені як історичку цікаво на цьому матеріалі відстежувати хронологію постання специфічних міських спільнот, їхнє суспільне сприйняття та аналіз дослідників. Зокрема, у монографії йдеться про дослідження американськими соціологами різноманітних гетто, насамперед етнічних і чорношкірих, що на певному історичному етапі було вкрай актуальним для США. Також цікава згадка про до-

слідження італійської мафії в США як специфічної міської спільноти. І хоча Олексій Мусієздов старанно уникає вживання слова «мафія», та з контексту воно очевидне. Під час читання цієї частини тексту в пам'яті виринали образи з роману Маріо П'юзо «Хрещений батько» (1969). Отже, науковий текст породжує в уяві й певні художньо-літературні паралелі, що є позитивним моментом, адже, на мій погляд, читання наукових текстів повинно спричинювати й асоціації з певними суспільними подіями та явищами, а книга, наукова праця покликані не лише привернути увагу до тієї чи тієї наукової проблеми, а й спонукати читачів до певних роздумів, пошуків відповідників в інших сферах суспільного буття тощо. Скажімо, особисто мене зацікавила перспектива наукових досліджень криміналізованих міських спільнот на українському ґрунті. Такі специфічні дослідження допомогли б, поміж іншого, з'ясувати не лише економічні чи політичні причини утворення таких спільнот, а й їхню соціальну й ментальну специфіку, що в ідеалі має сприяти моральному оздоровленню суспільства.

Окремо в дослідженні автора йдеться про трактування міста й міського способу життя в СРСР, радянські дослідження «міського способу життя», його специфіки в радянський період історії України. На основі аналізу радянської соціологічної традиції автор виокремлює два типи міської ідентичності: «раціонально-активістський» та «культурний». Перший пов'язаний з відстоюванням певних територіяльних інтересів, тоді як другий базується на спільних цінностях.

Значну увагу в своїй праці Олексій Мусієздов акцентує на дослідженнях міських спільнот, їхніх різновидів та специфіки самоідентифікації. Зокрема, йдеться про «оборонне сусідство» (Г. Саттлс “defended neighborhood”), «близьких сусідів» (“face block”), «спільноту з обмеженою відповідальністю» (М. Яновіц “community of limited liability”), «міських селян» (Г. Ганс “urban villagers”). Також частиною нашого повсякдення вже стала віртуальна реальність, соціальні спільноти. Відбувся «перехід» істотної частини соціальних зв'язків і відносин до інформаційно-технологічного середовища» (с. 57), що дозволяє трактувати сучасне місто як «цифрове» (Б. Веллман “cybercity”). Ретельно проаналізувавши погляди М. Кастельса на постсучасне, мережеве суспільство, Олексій Мусієздов виокремлює два типи міської ідентичності: «космополітичний» і «локальний». В умовах стрімкої глобалізації, коли «з географією покинчено» (с. 90), актуальними залишаються й питання розуміння «глобального міста», його ролі в житті індивідуумів та суспільства загалом.

Чимало дискусій точиться навколо публічного простору, його функцій, цензурування чи всюдозволеності, локалізації, доступності тощо. Автор наводить цікаві приклади сприйняття публічного простору в різних містах, його доступності для різних соціальних груп та рівні конфліктності цього простору.

Отже, на думку Олексія Мусієздова, розглядаючи сучасне місто, ми насамперед маємо звертати увагу на його включеність до глобальної економіки. Економічна глобалізація міста істотно впливає на його соціальну струк-

туру, породжуючи «соціальну полярність» – залученість «міських спільнот до перспективних і таких, які динамічно розвиваються, секторів глобальної економіки (передусім пов'язаних із технологіями)» (с. 98). У сучасному світі саме технології, інформаційні та комунікаційні, формують специфіку ідентичності жителя міста. Формуючи відмінності між «групами всередині міста», технології водночас створюють «можливості для вибудовування нових образів колективності, спільного “міського стилю”, конструювання як суто локальної, так і космополітичної міської ідентичності, створення міської міфології, образів, бренду міста як вираження не лише міжміських відмінностей, а й внутрішньоміської єдності тощо» (с. 99).

Антропологізація соціогуманітарних досліджень в Україні привернула увагу й до такого напрямку, як історія повсякденності (історія повсякдення). Вивчаючи життя людини крізь оптику її потреб, бажань, міркувань, уявлень, прагнень тощо, не можна оминати увагою й вивчення середовища, яке формує людину як особистість. Тому розгляд Олексія Мусієздова міста як уявної й реальної спільноти через концепції міської повсякденності є важливим підґрунтям досліджень історії повсякдення. Його екскурс в історію розвитку концепцій міської повсякденності, структурований виклад ідей Л. Февра, Ф. Броделя, В. Беньяміна, А. Лефевра, М. де Серто, Б. Латура, Дж. Ло, Е. Гофмана, Е. Аміна, Н. Тріфта, М. Харламова є своєрідним посібником для розуміння філософсько-історичних витоків поглядів на місто як осередок формування людини й культури.

Третій розділ присвячений місту як уявленій спільноті. Мені на думку відразу спала праця аргентинського антрополога, соціолога, культуролога Нестора Гарсії Канкліні «Уявлена глобалізація» (український переклад з іспанської 2016 р.). Для Н. Гарсії Канкліні саме міський простір є втіленням глобалізації; міста формують обличчя національних держав і світових ринків; диктують культурні тенденції і пріоритети. Він ставить питання: «як займатися мистецтвом, культурою і комунікацією на цьому етапі» (Нестор Гарсія Канкліні, *Уявлена глобалізація* (Львів: Видавництво Анетти Антоненко, Київ: Ніка-Центр, 2016, с. 13), тобто на етапі глобалізації, взаємопроникнення культур, економік, цивілізаційних особливостей. Олексій Мусієздов пропонує розглянути місто, сукупність уявлень про міську ідентичність; у який спосіб формуються та втілюються в життя ці уявлення. Насамперед автор пропонує екскурс в історію поняття «уява» як категорії соціогуманітарного знання, розкриваючи перед читачами й читачками погляди К. Маркса, М. Мамардашвілі, К. Касторіадіса, А. Аппадурі, Ч. Тейлора, Ж. Дюрана (який й увів в обіг поняття «уявне» як соціологічну категорію: «Антропологічні структури Уявного», 1969), М. Маффесолі. Відповідно розглянувши, як трактують поняття «уявне» різні соціологи, антропологи, філософи, Олексій Мусієздов підсумовує, що, попри відмінності в поглядах на «уявне» різних дослідників, в основі розуміння «уявного» значущості набувають символи, образи, які презентують соціальні групи й спільноти, впливають на власне формування цих спільнот.

Цікавою є частина монографії, де йдеться про метафори міста. Автор наводить інтерпретації міста О. Трубіної: «базар», «джунгли», «організм», «машина» (с. 128–129). Справді, словом «базар» передають можливості економічної активності міста. «Джунгли» асоціюються з боротьбою за виживання в не завжди сприятливих умовах. «Організм» демонструє «місто» як щось цілісне, доконане. «Машина» підкреслює рукотворний характер міста й політичну складову його функціонування. До названих метафор на позначення міста автор додає ще й бачення антрополога С. Лоу: «етнічне місто», «розділене місто» (“divided city”), «гендерне місто» (“gendered city”), «місто, яке суперничає» (“contested city”), «деіндустріялізоване місто», «глобальне місто», «інформаційне місто» (“informational city”) (с. 130–132). «Етнічне місто» демонструє уявлення про місто (райони) як населене представниками однієї етнічної групи. «Розділене місто» підкреслює соціальне розшарування його мешканців. «Гендерне місто» («гендерно марковане», «гендерно стратифіковане») унаочнює орієнтацію на певні групи людей, наприклад, доступ лише для чоловіків, тоді як жінки можуть відвідувати певні місця тільки в супроводі тощо. «Місто, яке суперничає», є майданчиком для реалізації різноманітних політичних, естетичних, соціальних проєктів, що, поміж іншого, може призводити й до конфлікту інтересів. Прикладом «деіндустріялізованого міста» є американський Детройт, який з високоіндустріялізованого центру машинобудування перетворився на «місто примар». Щодо України, то, на жаль, і тут маємо чимало сумних прикладів «деіндустріялізованих міст»: від Прип'яті й Чорнобиля до занедбаних міст на сході України, які трималися завдяки «містоутворювальним підприємствам», які вже або припинили свою діяльність, або ледь жевріють. Для «глобального міста» («міста корпорацій») визначальною є його роль у світових економічних процесах. «Інформаційне місто» демонструє своє привілейоване становище в процесі «виробництва, функціонування, поширення, споживання інформації в глобальному масштабі» (с. 131). Отже, автор підкреслює, що місто набуває різноманітних семіотичних тлумачень: «місто та елементи його середовища виступають носіями смислів, знаками» (с. 134). Він ставить запитання: «Які ж ціннісні уявлення про місто можуть “творити” міську спільноту?» (с. 135). О. Мусієздов починає свій історичний огляд в пошуках відповіді ще з «Вавилону», де характеристика міста виступає як мірило його моральних і соціальних якостей – тут і «Град Божий», й «Місто Сонця» та «Хрестіанополіс». Від таких давніх характеристик до сучасності проводить нас автор крізь погляди на «урбанізм» філософів різних епох. Сам Олексій Мусієздов також розглядає місто як стиль та культурну форму (с. 138–145). Автор поділяє думку багатьох дослідників про неможливість інтерпретувати місто, міську культуру, міський спосіб життя як єдино окреслений й визначений – це живий організм, який увесь час перебуває в трансформації, розвитку. Для таких трансформацій необхідний певний набір уявлень про місто, а саме – образ, імідж, бренд, які, на думку автора, є синонімами, що

[які] фіксують ідеальну природу їхнього змісту – вираження реальності, яка відмінна від «об'єкта» репрезентації. Різниця між ними полягає в тому, що в поняттях «імідж» та «бренд» підкреслюється аспект впливу на ставлення та поведінку людей щодо «об'єкта» образу (репутація). З цього випливає важливість їхнього конструювання (що фіксується у словосполученні «іміджмейкер») та управління («бренд-менеджмент»). У випадку «бренду» передбачається також співвіднесення з цінностями, не пов'язаними безпосередньо (функціонально) з властивостями реальності, що виражається (с. 152).

Автор наводить цікаві приклади зі створення та просування міських брендів. Це насамперед бренд міста Нью-Йорк (логотип графічного дизайнера Мілтона Глейзера «I love NY», 1970). Не оминув О. Мусієздов увагою і «брендування» українських міст, підкресливши «змішання цілей економічного просування міста, з одного боку, і формування позитивної самооцінки у городян, з іншого» (с. 155). Засобом формування міської ідентичності є також і «день міста» (с. 157–160). Окремо автор веде мову про своє рідне місто – Харків. Саме на прикладі Харкова детально описаний процес формування бренду міста (с. 160–164). Цікавими є висновки про основні уявлення про Харків як «образ торгового міста», що не подобається його жителям (для харків'ян привабливий образ Харкова як «Першої столиці» (с. 163–164), але позитивно впливає на економічну складову життєдіяльності міста. Тут, однак, варто нагадати, що столицею Харків був з 1919 по 1934 рр. Української Радянської Соціалістичної Республіки, а не України. У такій самоідентифікації харків'ян чітко бачимо залишки ще радянської соціально-історичної мітології про «першу столицю». Сам Олексій Мусієздов, будучи харків'янином, у своїй книзі досить обережно висловився про образ «першої столиці» як про такий, що має туманні перспективи комерціалізації та невиразний зміст (с. 164).

Окремо в монографії йдеться про конструювання «столичності» нестоличних міст, де автор спирається на власне дослідження «Колишні столиці ХХ століття: інтернет-репрезентації столичності в контексті Порубіжжя» (2010–2011). У фокусі дослідження – «репрезентація власної столичності містами, які колись були столицями державних утворень, але перестали бути такими» (с. 165): Харків, Луганськ, Львів, Тернопіль, Івано-Франківськ, Одеса, Тирасполь, Могильов. Результати вивчення самопрезентації названих міст як «столичних» вкрай актуальні в контексті вивчення історичної, культурної, соціальної пам'яті. Не зайвим буде згадати основні самопрезентації «столичності». Для Харкова переважає формула «Перша столиця»; також в Інтернет-мережі поширені варіанти «клубна столиця», «українська столиця second hand'у», «столиця торгівлі дітьми», «зимова столиця», «танцювальна столиця», «столиця автоспорту», «дипломатична столиця», «столиця інновацій», «столиця російської культури в Україні», «інтелектуальна столиця сходу, колыска театру і науки». Типово, що всі ці «столиці» стосовно Харкова зазвичай мають прив'язку до конкретного заходу чи події, тоді як «Перша столиця» – універсальне визначення в самоідентифікації харків'ян,

безвідносно до історії чи бодай ще чогось. Щодо Одеси, то пальму першости отримали вже класичні визначення «Одеса – столиця гумору» та «Одеса – південна столиця». Хоча непоодинокі й визначення «столиця кримінальної романтики», «ділова столиця», «столиця українського шопінгу», «столиця діалогу культур». Луганськ, на жаль, отримав статус «кримінальної (бандитської) столиці». Львів позначають як «культурну столицю». Для Львова, як і для Харкова, також притаманна прив'язка «столичности» до конкретної події, явища чи їхньої реклами: «столиця шоколаду», «східна столиця Nestle» тощо. «Столичність» Тернополя в Інтернет-мережі має лише історичну згадку про Галицьку РСР (1920) та ЗУНР (1918). Івано-Франківськ позиціонується як «столиця Прикарпаття» та «столиця Гуцульщини». Тирасполь згадується в контексті столиці невизнаної Придністровської Молдавської республіки. Могильов асоціюється як можлива столиця БРСР та «остання столиця імперії» (Російської). На думку Олексія Мусієздова, «спроби затвердження альтернативної столичності не є поширеними». «Столиця» – це не більше ніж метафора, за винятком Тирасполя, через наявну політичну ситуацію в регіоні (с. 168–173).

Логічним продовженням теми «столичности» нестоличних міст є дослідження пам'яті та міської ідентичності. Тут автор уже традиційно для тематики «пам'яті» в історико-філософському контексті звертається до ідей та поглядів М. Хальбвакса, П. Нора, П. Рікера, П. Бурдьє, Я. Ассмана (с. 174–184). На конкретних прикладах, що вкрай важливо для всебічного розуміння практичного значення «пам'яті» у формуванні міської ідентичності, розлого викладено матеріал, присвячений Санкт-Петербургу, Львову. Цілком очікуваним є окремий підрозділ, присвячений функціонуванню історичних образів Харкова, в якому автор наголошує на можливості «проілюструвати, як саме функціонують історичні образи міста, які можуть ставати і часто стають основою для самоідентифікації міських жителів як жителів свого міста» (с. 191). Автор знову покликається на своє дослідження «Харківська ідентичність: уявлення про місто та його історію як чинники ідентифікації» (2008–2009). Своїм завданням Олексій Мусієздов вважає спробу з'ясувати саме образ міста, уявлення про нього та зміни цих уявлень. Для чого звертається до праць Д. Багалія, Д. Міллера, Г. Квітки-Основ'яненка, Ю. Шевельова (Шереха). Зокрема, цікаві чотири образи Харкова, що їх виокремив Ю. Шевельов: 1-й – Харків як синтез патріархального села та «міської адміністрації»; 2-й – Харків як великий торгово-промисловий центр; 3-й – радянська столиця, місто модернізму й українського відродження. Щодо образу Харкова як міста українського відродження, то особисто в мене в пам'яті відразу виринають українські митці-авангардисти. Саме Харків наприкінці 1920 – початку 1930-х рр. став останньою твердинею чи радше прихистком для тих, по кому ще не встигла пройти сталінська репресивна машина. Нарешті, 4-й образ – «Харків радянського пристосування» (с. 192–193).

Для вивчення, розуміння ментальних особливостей жителів того чи того міста, важливою є інформація, одержана від них самих про себе як про лю-

дей, що живуть у цьому місті. І тут мені цікаво було прочитати свідчення харків'ян-респондентів. Впало в око зіставлення опитуваними ситуації в Харкові насамперед із Москвою, а вже потім з Києвом та «Западної України» (с. 202–203). Ще одна типова деталь: «Для росіянина, що народився у Росії, Харків <с сожалением> українське місто, а україномовного українця обурює зневажливе ставлення до української мови» (с. 203). Прикметна заувага про трактування респондентами радянського періоду історії як найбільш важливого для Харкова (с. 203–205). Автор емоційно, як житель «свого» міста, яке йому не байдуже, описує пострадянські пошуки ідентичності Харкова:

Занепад науки й промисловості – головних складових образу міста, дурні спроби насильницької українізації й часто не менш дурні спроби протидії їй, несподіване прикордонне становище Харкова, політичні баталії тощо – все це підсилює проблематичність харківської ідентичності (с. 207).

Олексій Мусієздов аналізує зміни образу Харкова як промислового центру у зв'язку з руйнуванням радянської ідеології, виокремлює нові елементи образу міста: торгівлю (найбільший у Східній Європі ринок Барабашово), інформаційні технології, інтернаціоналізм і космополітизм. Між тим усе ще дуже живий образ «Харків – Перша столиця», завдяки якому актуальним залишається «Харків – радянське місто». Але при цьому популярна ідея «споконвічної “особливості”, незалежності й самодостатності Харкова». Цілком погоджуюся зі схемою дослідження ідентичності окремого взятого міста, яку автор запропонував на прикладі Харкова (с. 208–210).

Четвертий розділ «Концептуалізація міської ідентичності» автор присвятив висвітленню впливу географії та психології на формування міської ідентичності в конкретних індивідуумів. Насамперед автор виклав напрацювання вчених гуманістичної географії (human geography), тобто «аналіз місця з точки зору людського досвіду» (с. 212). Це – знайомство читачів і читачок з ідеями китайсько-американського географа І-Фу Туана. Його трактування сприйняття людиною «місця» крізь призму власної культури сприяло формуванню російськими дослідниками Д. Замятіним та І. Мітіним міждисциплінарного напрямку «гуманітарна географія» (humanitarian geography) (с. 214). Олексій Мусієздов значну увагу також приділив аналізу поглядів М. Левицької щодо характеристики вимірів «місця», його кордонів, історичності, неповторності, автентичності тощо (с. 215). Досліджуючи міську ідентичність, не можна оминати увагою й напрацювання попередників у вивченні сприйняття міста. В монографії ретельно викладено основні тези розробки К. Лінча («Образ міста», 1960), Ф. Знанецького («Місто у свідомості його мешканців», 1931). На думку Олексія Мусієздова, саме дослідження цих авторів не можна оминати у розробленні соціологічної концепції міської ідентичності (с. 219–227). Психологія середовища – ще один важливий компонент у дослідженні міської ідентичності. Автор

знову чимало уваги приділяє роботам у цій галузі (с. 228–247). Окремо в монографії наголошено на психологічних дослідженнях саме міської ідентичності (с. 247–249).

Скрупульозно розкладаючи свою працю на окремі складові, автор, зрештою, творить з усього того міксу – соціологічну концепцію міської ідентичності. Автор веде мову про три аспекти міської ідентичності: «повсякденний, культурний і функціональний» (с. 257). Міська ідентичність поділяється на «локальну» та «глобальну». Перша акцентує увагу на всебічній історії окремо взятого конкретного міста, тоді як друга трактує розуміння міста як середовища глобальних процесів суспільства загалом (с. 260).

Якщо четвертий розділ монографії був присвячений теоретичним напрацюванням у дослідженні міської ідентичності, то п'ятий – результат практичного дослідження «Національно-культурна ідентичність в контексті культури Порубіжжя» (2006–2008). Саме в цьому розділі автор експлікував окремі положення соціологічної концепції на матеріялах соціологічних опитувань. Поміж іншого, для зіставлення були вибрані два міста – Львів та Харків. Автор наголосив: «Львів зазвичай інтерпретується як “історичне” місто, тоді як Харків має образ “промислового” міста, що має позначатися на інтерпретаціях міської ідентичності» (с. 283). Олексій Мусієздов висунув гіпотезу про те, що на інтерпретацію власного зв'язку з містом впливають різні чинники: не лише соціальна група, а й місце проживання (район), вік респондентів, освіта, професія, форми дозвілля тощо. Звідси – місто постає не монолітною міською спільнотою, а радше групою, сукупністю спільнот, для яких місто є «своїм», і тому вони відстоюють «своє право» на нього. На розуміння цього «права» впливає насамперед власна картина світу, сформована під впливом усіх названих чинників. Стрімкість інформаційних потоків породжують, поміж іншого, і страх, бажання ізолюватися, що відповідно применшує значущість публічних просторів (с. 296). Тут ми знову приходимо до характеристики міського типу культури як культури, якій притаманна «самотність у натовпі». Важливий висновок автора, що

(пост)сучасне суспільство втрачає територіальну визначеність і постає сукупністю різною мірою пов'язаних з територією спільнот. Сама територія визначається смислами, які приписуються їй, а фрагментація спільнот ускладнює спільну інтерпретацію ними території. Територіальний зв'язок у (пост)сучасному суспільстві значною мірою конструюється за рахунок «уявлення» території (с. 297).

Прикметно, що така характеристика міської ідентичності (пост)сучасного суспільства притаманна українським містам. Щоправда, автор все-таки уточнює, що в містах України поєднані постсучасні/постмодерні, модерні, а подекуди й домодерні елементи. Однак усе це не заважає розглядати міста України саме як (пост)сучасні, насамперед через світогляд самих містян, які все активніше долучаються до новітніх інформаційних і комунікаційних технологій.

У своїй монографії Олексій Мусієздов творчо поєднав теоретичні напрацювання досліджень міської ідентичності протягом кількох століть та практичні дослідження з цієї проблематики. Цілком логічним продовженням стало би подальше дослідження міської ідентичності в Україні з урахуванням уже набутого досвіду теоретичних і практичних розробок, поєднання історичних, соціологічних, географічних, психологічних, культурологічних підходів.

Іван ГОМЗА
Noctes Ucrainicae

Hale, Henry, and Robert Orttung, eds.

Beyond the Euromaidan: Comparative Perspectives on Advancing Reform in Ukraine.

Stanford: Stanford University Press, 2016.

*Іван Гомза – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології
Національного університету «Кієво-Могилянська Академія»*

Український читач не помилиться, якщо в пошуках хорошої фахової літератури у сфері україністики звернеться до книжки, котра запрошує відірвати увагу від подій Євромайдану і спрямувати погляд на зміни, які відбулися в країні після 2014 р. Книжки такої тематики ще з'являтимуться, адже Україна ввійшла у фазу динамічних перетворень, котрі приваблюватимуть дослідників і створюватимуть запит на якісний аналіз. Рецензоване видання, проте, заслуговує на читання вже зараз, адже в упорядників вийшло залучити до співпраці провідних спеціалістів у питаннях режимних трансформацій, економічних реформ, фахівців суспільствознавства загалом і політичної науки зокрема. Л. Вей, Г. Гейл, П. Д'Аньєрі, Г. Дерлуг'ян, Т. Кузьо, О. Фісун – це сузір'я видатних дослідників, однієї присутності яких достатньо, аби зародити до збірки неабиякий інтерес. Окрім того, більшість авторів співпрацює в рамках наукової мережі «ПОНАРС Євразія», тож інституційна належність обіцяє комплементарність підходів і певний взаємозв'язок авторських тез, яких так часто бракує колективним монографіям.

Власне, хороша організація книги – це перше, що впадає в око, тільки-но розкрито зміст, і допомагає читанню. У Передмові упорядники виокремили шість сфер, де Україна, з одного боку, зіткнулася з найбільшими загрозами після Євромайдану, а з другого, здобула шанс на те, щоби відчутти найбільший потенціал реформ, а тому і найбільші можливості: розділене суспільство; корупція; конституція; судова система; олігархат; економічний розвиток. Названі шість сфер створюють тематичний скелет збірки, адже кожній з них присвячено два авторські тексти – один відносно сфокусований суто на українському випадку, другий – компаративний. Упорядники змогли долучити авторів, чиї тексти часто доповнюють один одного, вступають у певний діалог і створюють *ефект поліфонії*. Це великою мірою стосується кожної

пари, і читачі зможуть самостійно насолодитися власними знахідками; у межах огляду достатньо зупинитися на одному прикладі.

Присвячені проблемам політичного режиму тексти Олександра Фісуна та Генрі Гейла (тематичний блок «Конституція») чудово поєднуються, а спільний фокус робіт відверто підкреслює і взаємне перехресне цитування обох авторів. У розділі «Українська конституційна політика» **Олександр Фісун** досліджує провал спроб українських президентів встановити суперпрезидентялізм, провал тим більш незвичний, що в сусідніх Росії та Білорусі, які також були відліті з радянської інституційної ливарної форми, ці спроби виявилися успішними. Для пояснення парадоксу автор описує конституційну політику (тобто конкуренцію за можливість переписати Конституцію України) як поле протистояння двох типів гравців – патронального президента (сам термін увів, власне, Гейл¹) та рентоорієнтованих підприємців. Президент здобуває підтримку через свою мережу клієнтелістських зв'язків, тобто є типовим неопатримоніальним ватажком, який прагне встановити персоналістську систему політичного контролю та використовувати формальні політичні інститути та неформальні засоби впливу для посилення своєї влади. Натомість рентоорієнтовані підприємці «беруть участь у політичному процесі державотворення передусім як носії можливого опору централізаторським спробам патронального президента... і як сила, спроможна сформулювати і просувати альтернативний конституційний проект – парламентаризм» (с. 108). Фісун показує, що президенти зазвичай використовують три стратегії: (1) творення великої президентської партії, (2) контроль за діяльністю регіональних еліт за допомогою призначення відданих губернаторів, (3) обмеження впливу підприємців за допомогою економічного шантажу. Проте щоразу, коли централізаторська політика заходила надто далеко, підприємці організовували спільний опозиційний фронт, який блокував дії президента. Висновки автора про ситуацію «після Майдану» стримані: Україна і далі існує у вигляді гібридного режиму «неопатримоніальної демократії», адже «патримоніальна природа режиму, його організаційні принципи та діяльність лишилися без змін» (с. 118).

У розділі «Конституційна ефективність після комунізму» (одному з найкращих у збірці) **Генрі Гейл** ставить питання, чи можливо виправити ситуацію завдяки змінам у конституційному дизайні політичної системи. Він фактично повторює висновки Фісуна, начебто президентялізм створює цикли концентрації влади та реакції проти неї, що дестабілізують політичний процес. Гейл справедливо відкидає як небажаний для перехідних режимів і парламентаризм, відомий своєю схильністю до м'якого розподілу влад, завдяки чому одна політична сила може контролювати і виконавчу, і законодавчу владу. Найкращою може бути система розділеної виконавчої

¹ Henry Hale, "Regime Cycles. Democracy, Autocracy, and Revolution in Post-Soviet Eurasia," *World Politics*, no. 58 (2005): 133–165.

влади (*divided-executive*) – і доведенню цієї тези Гейл присвячує емпіричну частину дослідження. Він пропонує порівняльний аналіз 22 кейсів і показує, що країни з такою моделлю (Монголія, Болгарія, Киргизстан) мають кращий показник ефективності політики та вищий рівень демократизації, ніж альтернативи. Отже, Україна, яка після 2014 р. впровадила саме цю модель, певне, зробила правильний вибір, адже система розділеної виконавчої влади частково нейтралізує тенденцію до неопатримоніяльної централізації, сприяє вирішенню протистояння еліт конвенційним способом, а також надає населенню захист від головного недоліку неопатримоніялізму – корупційної та хижацької поведінки клієнтів неопатримоніяльного ватажка, «надаючи можливість людям у високопатроналістських суспільствах позбавити влади поганого політичного лідера, не вдаючись до соціального збурення» (с. 139). Отже, хоча аналіз Гейла частково збігається з висновками Фісуна, а частково суперечить їм, у поєднанні ці два тексти допомагають краще зрозуміти конституційну динаміку та перспективи політичного розвитку України.

Ще одну, можливо, заплановану, а можливо, і випадкову рису збірки можна назвати *ефектом паралаксу*. Кожне проблемне питання розробляється з «української» та порівняльної перспектив, а опис та інтерпретація ситуації «після Євромайдану», запропоновані авторами-«україністами», які часто походять, власне, з України, більш похмурі, ніж аналіз і прогнози компаративістів, які зазвичай є зацікавленими, але безсторонніми спостерігачами. Чи безрадісна перспектива спричинена кращим ознайомленням «україністів» з українськими реаліями, чи ж вона є наслідком традиційного для українців песимізму – це питання для окремої дискусії. Натомість для читачів книжки цікавою та цінною є сама можливість спостерігати за процесами в економіці, політиці, судочинстві одночасно з двох позицій, адже сукупно такий підхід пропонує стереоскопічну картину дійсності.

Наприклад, **Сергій Куделя** присвятив свій розділ болючому питанню корупції, відверто похмуро описавши українську ситуацію. Зокрема, він цитує індекс “Transparency International”, де Україна посідає 35-е місце (зі 170 країн) за рівнем сприйняття корупції (*perceived corruption*), та соціологічні опитування Фонду «Демократичні ініціативи» (2007, 2009 і 2011 рр.), які свідчать, що «половина респондентів або загалом, або в певних ситуаціях вважає корупційні практики прийнятними, а молодь виступає соціальною групою, котра виправдовує корупцію найбільше» (с. 65). Надалі він, використовуючи як пояснення інституційні трансформації, пропонує читачу панораму еволюції української корупції, показуючи перехід від атомізованої до патронваної, а згодом – картельної форми, котра досягла свого апогею зі становленням політичної машини Партії регіонів. Відданий логіці песимістичної інтерпретації, Куделя висловлює скепсис щодо спроможності політиків на кшталт Порошенка чи Яценюка покласти край корупційним практикам в Україні.

Схожим кассандрівським настроєм просякнутий і надзвичайно цікавий розділ **Марії Попової** «Політизовані суди України». Використовуючи ди-

хотомію Рассела та О'Брайана, котрі розрізняють незалежність судочинства *de jure* і *de facto*², авторка зазначає, що в Україні спостерігається неспроможність судочинців «послідовно виносити вирок відповідно до принципу суддівської незацікавленості, тобто інтерпретувати факти і закони незалежно від того, ким є сторони судового позову та які ресурси вони мають» (с. 145). Отже, попри задекларований у статтях 126 і 129 Конституції України принцип незалежності суддів *de jure*, Україні притаманна низька незалежність судочинства *de facto*. Ця тенденція особливо проявляється під час судових процесів над політичними акторами. Як засвідчили справи Ю. Тимошенко, Ю. Луценка та інших, у випадках, коли на лаві підсудних опиняється опозиційний політик, судді неспроможні приймати зважені рішення, адже судова система перетворюється на знаряддя політичної боротьби, яким орудують носії політичної влади. Це створює ситуацію нечесної політичної конкуренції, істотно посилюючи ту політичну силу, яка представляє панівний режим.

Попова виокремлює кілька причин політизації українських судів; жодна з них самостійно не є достатньою, проте сукупно вони закладають культурні й інституційні особливості, що призвели до ускладнення вільного судочинства. По-перше, важливим є спадок радянських юридичних практик – «телефонна юстиція», обговорення судьями справ з третьою стороною, примат прокуратури над суддівським корпусом і низький рівень автономності кожного окремого судді (с. 149–150). По-друге, принципи формування сучасної судової системи України, а саме положення статті 128 Конституції України, згідно з яким кандидатів на посаду судді, що претендують на обіймання посади вперше, призначає Президент України на п'ятирічний випробувальний термін, істотно обмежують свободу судочинства, особливо дії молодих суддів, перетворюючи їх на потенційний інструмент зловживання в руках носіїв політичної влади. По-третє, характер політичної боротьби в Україні стимулює можновладців зменшувати свободу судочинства, адже дозволяє не лише позбавитися від політичного конкурента, ув'язнивши його, але і контролювати діяльність медій, поведінку економічних донорів опонентів, і надає можливість паралізувати діяльність опозиційних партійних машин, оскільки «в ситуації, коли партіям бракує розгалуженої організаційної структури, а партійний бренд зводиться до пізнаваності імені партійного лідера, кілька судових рішень можуть завдати величезної шкоди» (с. 156).

Попова пропонує невтішний прогноз щодо того, чи можливо уникнути політизації судів після Євромайдану. Непереконливі спроби судової реформи свідчать про інституційну дестабілізацію; падіння Партії регіонів демонструє деінституціоналізацію партійної системи; нова владна коаліція використовує суди для боротьби з політичними опонентами (заборонивши діяльність КПУ та переслідуючи членів «Опозиційного блоку»), а тому «ін-

² Peter H. Russell, and David M. O'Brien, eds., *Judicial Independence in the Age of Democracy* (Charlottesville: University of Virginia Press, 2001).

тенсифікація політичного змагальництва, очевидно, призводить до подальшої політизації судочинства» (с. 160).

Не менш песимістичним є і запропонований у розділі з показовою назвою «Немає виходу?» аналіз політики пам'яті в Україні після 2014 р., який здійснила **Оксана Шевель**. Авторка звертає увагу, що національна ідентичність, а надто – історична і колективна пам'ять є незмінним «яблуком розбрату» в українському суспільстві. Протистояння націонал-демократів і комуністів протягом 1990-х, «помаранчевих» і «блакитних» – у 2000-х, (крипто)радянський історичний наратив часів Януковича і протилежний йому наратив, який вибудовує Інститут національної пам'яті під керівництвом В. В'ятровича, – усе свідчить, що дискусії про історичне минуле і те, як його правильно пригадувати, мають тенденцію політизуватися і перетворюватися на предмет політичної мобілізації прихильників і супротивників.

Використовуючи ідею «режимів пам'яті» та «мнемонічних гравців» Мікаеля Бернгарда і Яна Кубіка³, Шевель стверджує, що в Україні завжди домінував тип гравців, відомий як «мнемонічні воїни», а їхнє протистояння за право визначити правильну інтерпретацію історії «йшло одночасно з виборчими циклами» (с. 30). Вона зазначає, що є три можливі шляхи подолання розділеної ідентичності: зміна «режиму пам'яті», європеїзація підходу до навчання історії та тиск з боку громадянського суспільства.

Авторка сумнівається у вірогідності реалізації бодай одного з цих сценаріїв. З одного боку, малоімовірно, що в умовах конфлікту з Росією та загострення опозиції між «українським» і «російським» наративами з'являться інші типи гравців пам'яті, націлені на забуття чи ігнорування минулого. З другого боку, закони про декомунізацію свідчать, що носії державної влади не готові впроваджувати нейтральний підхід до викладання історії, який пропонує Рада Європи. Зрештою, анексія Криму та втрата контролю над частиною Донбасу, тобто регіонами, населеними переважно носіями «радянського історичного наративу», створюють перспективи більш уніфікованої історичної пам'яті, а тому зменшують стимули для громадян тиснути на «мнемонічних гравців» і добиватися зміни режиму пам'яті.

На противагу розвідкам «україністів», тексти компаративістів натякають читачам, що українську політику – як і українську історію, відповідно до винниченківської алюзії Ярослава Грицака, – можна і варто сприймати без брому. Порівняльна перспектива дозволяє відчутти і зрозуміти, що проблеми, з якими стикається Україна, не є ані винятковими, ані нездоланими, а виступають звичними наслідками політичного транзиту.

Наприклад, **Лукан Вей** убачає в ідентичнісному плюралізмі українського суспільства позитивні риси. Він тлумачить наявність кількох великих і відмінних соціальних груп з різними колективними (в його термінах «на-

³ Michael Bernhard, and Jan Kubik, eds., *Twenty Years after Communism: The Politics of Memory and Commemoration* (Oxford: Oxford University Press, 2014), 7– 37.

ціональними») ідентичностями як важливий запобіжник проти встановлення авторитаризму, адже, «звертаючись до національної ідентичности, опозиційні групи можуть мобілізувати відданих активістів... тим самим провокуючи кризу режиму» (с. 43). Вей пропонує короткий опис країн, які мали схожий до українського розрив ідентичностей (Албанія, Бангладеш, Киргизстан), і хоча розгляд жодного з кейсів не деталізований – це радше віньєтки чи ескізи, а не справжній порівняльний аналіз – у нього виходить помітити спільну тенденцію: така ситуація справді запобігає встановленню консолідованого авторитарного режиму, проте платою за «плюралізм за визначенням» є поляризація політичних сил, погане управління та регіональне вкорінення суперників, що становить загрозу територіяльній цілісності. Отже, якщо Україна зможе зберегти плюралізм ідентичностей, а на додачу гармонізувати їх у єдиному проекті державотворення, це допоможе в просуванні в напрямку консолідованої демократії.

Деніел Бірс, аналізуючи політизацію українських судів у порівняльній перспективі, прямо зазначає, що виклики, з якими зіткнулася Україна, подібні до проблем інших країн регіону на кшталт Албанії, Болгарії, Вірменії: нестача ресурсів у сфері судочинства загалом та низька заробітна плата суддів зокрема, корупція судової системи та консеквентна недовіра до неї з боку населення, домінування неформальних практик над формальними процедурами. Український випадок, отже, є не патологією, а прогнозованим ускладненням політичного транзиту, хай і з акцентуацією симптомів. Проте яскраво виражені симптоми дозволяють краще зрозуміти природу недуги та визначити найбільш відповідний спосіб лікування. Бірс ставить діагноз і пропонує стратегію оздоровлення. Нормалізуючи політизацію судочинства у слабоінституціоналізованих гібридних режимах, він зазначає, що вона «з позиції компаративістики виступає не наслідком схильности української політики до суперечок, а радше свідченням викликів, які можуть кинути сильні та незалежні суди в гібридних режимах» (с. 171), що вже є оптимістичним. Ба більше, за його висновками подальша співпраця з ЄС, який сприяє реформуванню судової системи, збільшення юрисдикції Європейського суду з прав людини й тиск місцевих акторів, передусім суддів нижчих інстанцій та професійних юридичних асоціацій, виступають потенційними важелями деполітизації судочинства в Україні.

Цікаво, що політичні й інституційні перетворення в Україні після 2014 р. створили умови для природного експерименту, який дозволить або підтвердити доцільність песимістичного погляду на українські реалії, або виправдає оптимістичні сподівання. Зокрема, у своєму розділі Куделя наводить низку пропозицій, які могли би допомогти здолати корупцію. По-перше, він уважає за необхідне знищити «політичні машини», якими є сучасні українські партії, забравши в партійних лідерів прерогативу формувати виборчі списки та визначивши верхню межу допустимої фінансової допомоги від індивідуальних і групових донорів. По-друге, він пропонує посилити спроможність державних агенцій з боротьби з корупцією. Зрештою, він закликає створити

деполітизований бюрократичний апарат. Кожна з трьох порад наразі випробується на практиці. Станом на грудень 2017 р. є спроби запровадження пропорційної виборчої системи з відкритими списками (проект Виборчого кодексу України 3112-1 від 02.10.2015), функціонують (попри протидію) Національне антикорупційне бюро України та Національне агентство з питань запобігання корупції, триває реформа державного управління. У подібний спосіб наразі вирішується і проблема, яку докладно описує Попова: у вересні 2017 р. набули чинності Закон України № 1401-VIII «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» та Закон України № 1402-VIII «Про судоустрій і статус суддів» (нова редакція), які, серед іншого, передбачають скасування інституту «призначення судді на посаду вперше» та впровадження положення, що судді обійматимуть посади безстроково. Отже, наразі спостерігаються і кроки з протидії корупції, і заходи з деполітизації судочинства, тож лише час покаже, чи вони є елементами загальної програми інституційно-процедуральних трансформацій, чи ж лише останнім спалахом пореволюційного ентузіазму.

Оскільки у збірці подано 14 самостійних розділів, природно, що вони різні за тематикою, якістю, незвичністю матеріалу для української публіки та оцінкою політичних процесів після 2014 р. Навіть більше, кожен читач – залежно від своєї підготовки та спеціалізації – знайде для себе більш та менш цікаві тексти. Між тим власне українській авдиторії навряд чи дуже інформативною видаватиметься глава «Олігархи, рівновага часткових реформ та Євромайдан» **Тараса Кузьо**. По суті, цей текст є розлогим поясненням, хто такі олігархи, як вони почали відігравати важливу роль внаслідок розвалу радянських інститутів і перерозподілу радянської власності, які групи вони утворили, які ресурси має кожна з груп і т. п. Вірогідно, цей розділ покликаний допомогти передусім закордонній авдиторії розібратися в тому, «хто є хто» в українських олігархічних джунглях. Зрештою, висновки Кузьо, що «Помаранчева революція не спромоглася змінити Україну, породила контрреволюцію, а та своєю чергою – другу революцію, [і. – І. Г.] лише відхід від рівноваги часткових реформ, який звільнить країну від олігархічного поноу... а відтак і третього циклу загальної зневіреності, стагнації, контрреволюції та нової революції» (с. 199), є доволі очевидними. Ба більше, ідеєю «третього Майдану», який начебто має спричинити подальше перебування при владі олігархічних груп, українського читача досить регулярно гальванізують як спрагли до уваги політики, так і оглядачі та й навіть інші громадяни. Олігархи, безперечно, становлять загрозу для політичного розвитку України, проте цей факт навряд чи потребує окремого доведення.

Текст **Дафни Атанасулі** «Порівняльний погляд на корупцію в Україні» викликає питання з іншої причини. Хоча авторка поставила собі оригінальне завдання («дослідити, у який спосіб корупція впливає на бізнес-середовище» (с. 81), остаточний текст не породжує ентузіазму, адже розглянуті питання є надто специфічними («рентоорієнтована поведінка підприємств і сприйняття корупції як перешкоди ведення бізнесу»), а встановлені про-

блеми – надто широкими («часткове проведення реформ»), аби мати сутнісне значення. Навіть більше, авторка послуговується масивами даних за 2002–2013 рр., що не надто співвідноситься з хронологічними межами збірки, присвяченій ситуації «після Євромайдану». Застарілість даних є недоліком у тому разі, коли предмет дослідження відзначається схильністю до динамічних змін, як, наприклад, транзитивна постреволюційна економіка. Доречно навести приклад небезпеки умовиводів на основі неактуальних даних: описуючи незадовільний стан у бізнес-середовищі, Атанасулі зазначає, що «хоча Україна і намагалася [...] вирішити проблему корупції прийняттям Антикорупційного акта 2011 р., вона посідає 112-е місце зі 189 в Індексі легкості ведення бізнесу» (с. 101). Це гнітюче досягнення, що могло би стати в пригоді когорті песимістів, переконаних, що Україна приречена на незмінне зубожіння. Проте звіт Індексу легкості ведення бізнесу від 2017 р. є більш оптимістичним. Україна не лише посідає в ньому 80-е місце (поряд із флагманом економічного зростання Китаєм і суттєво випереджаючи іншу економіку пришвидшеного розвитку Індію, котра перебуває на 130-му місці), але і окремо відзначена як одна з країн регіону, де відбулися реформи відповідно до всіх індикаторів, які використовує Індекс⁴. Ба більше, у 2018 р. Україна ще піднялася в рейтингу, посівши 76-е місце, і автори звіту відзначили покращення, зокрема, в питанні ціни будівельних робіт і прав міноритарних акціонерів⁵. Цей поступ відбувся власне після Євромайдану, але аналіз Атанасулі його повністю ігнорує. Очевидно, що розділ, який запропонувала авторка, пройшов остаточну редакцію до того, як було опубліковано звіт Індексу легкості ведення бізнесу 2017 і 2018, але цей текст характеризується загальною неспроможністю зафіксувати реформи, що відбулися в Україні після 2014 р., що істотно зменшує релевантність аналізу та висновків.

Попри певну критику, збірці загалом не бракує ані правильно поставлених питань, ані неконвенційних відповідей. Найбільш цікавими і, певне, сміливими у своїх пошуках видаються два тексти – «Встановлення Четвертої української республіки: реформа після революції» Пола Д'Аньєрі та «Пропустили китайський вихід: світ-системний погляд на українську державу» Георгія Дерлуг'яна.

Пол Д'Аньєрі зумів елегантно сформулювати дослідницьку проблему свого розділу: «в Україні немає типового протистояння лівих і правих, а провідні політичні партії та політики є прагматиками й центристами; в суспільстві немає особливої дискусії стосовно того, чи мусить Україна бути демократичною країною; всі провідні сили навіть погоджуються щодо необхідності боротися з корупцією. Консенсус стосовно таких цілей робить неспроможність їх досягнути ще більше загадковою» (с. 5). Розгадуючи

⁴ *Doing Business 2017: Equal Opportunity for All*, <http://www.doingbusiness.org/reports/global-reports/doing-business-2017>

⁵ *Doing Business 2018: Reforming to Create Jobs*, 26; 30, <http://www.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/media/Annual-Reports/English/DB2018-Full-Report.pdf>

окреслену головоломку, Д'Аньєрі пропонує комплексне пояснення через особливість акторів, які могли би просувати бажані зміни, та їхню конфігурацію. Отже, в Україні є три можливі агенти змін: держава, громадянське суспільство й зовнішні гравці. Жоден, однак, не є достатньо сильним чи рішучим, щоби досягнути бажаних трансформацій. Сукупно це створює в Україні стан порочної рівноваги: попри наявний запит на соціально-політичні трансформації та негативні стимули до них, ситуація в країні залишається незмінною. Д'Аньєрі справедливо вбачає причини того, що я визначив як порочну рівновагу в протилежно спрямованих векторах активності, які сукупно знищують трансформаційні імпульси. Наприклад, гілки державної влади часто опонують одна одній; політики й чиновники – з огляду на егоїстичний інтерес – задовольняються частковими реформами і чинять опір їхньому поглибленню; громадянському суспільству не вистачає мережевої цупкості, яка продукує соціальний капітал, а тому навіть активісти не користуються довірою громадян. Зрештою, РФ відіграє роль «чорного лицаря авторитаризму»⁶, тобто Москва намагається сприяти авторитарному дрейфу України, а тому блокує імпульси до демократизації та лібералізації, які час від часу надає ЕС. Висновки, які можна зроби з аналізу Д'Аньєрі, очевидні: необхідно гармонізувати поведінку трьох агентів змін, аби вивести країну з порочної рівноваги. Головний виклик, отже, полягає у знайденні такої інституційної конфігурації та формуванні такої організаційної культури, які би, з одного боку, зменшили антагонізм держави і громадянського суспільства та, з другого, стимулювали зацікавленість зовнішніх партнерів у підтримці України. Це складний виклик, але правильна реакція на нього може бути ключем до покращення і навіть до самого виживання української держави.

Георгій Дерлуг'ян поставив питання ще більш провокативне: «чому посткомуністична Україна не спромоглася піти китайським шляхом експортно орієнтованого ринкового успіху?» (с. 204). В блискуче аргументованому і стилістично вивіреному *tour de force* автор переконливо доводить, що це питання – хай яким химерним і спекулятивним воно не видається в 2018 р. – було більше ніж виправданим на момент, коли обидві країни почали свою дивергентну посткомуністичну еволюцію. Упродовж 1989–91 рр. і Україна, і КНР прагнули увійти до світової капіталістичної системи як нові гравці, використовуючи на свою користь тренди глобального капіталізму, тобто запит на дешеву робочу силу, доступні другосортні продукти промислового виробництва, природні багатства та пропонуючи привабливі для капіталіс-

⁶ Gary Clyde Hufbauer, Jeffrey J. Schott, and Kimberly Ann Elliott, *Economic Sanctions Reconsidered: History and Current Policy* (Washington, DC: Institute for International Economics, 2007), 163, 172; Anais Marin, "Russia as a 'Black Knight' in Post-Soviet Eurasia: Electoral Vectors of Autocracy-Promotion" (Paper presented at the 24th World Congress of Political Science (IPSA) in Poznan), http://paperroom.ipsa.org/papers/paper_55193.pdf; Jakob Tolstrup, "Black Knights and Elections in Authoritarian Regimes: Why and How Russia Supports Authoritarian Incumbents in Post-Soviet States," *European Journal of Political Research*, no. 54 (2015): 673–690.

тичного Заходу нові ринки збуту. Ба більше, на момент кризи комунізму, панівні еліти КНР і СРСР зіткнулися зі схожим викликом – широка масова мобілізація, котру уможливив тактичний альянс ліберальної інтелігенції та промислового пролетаріату. Проте якщо китайські керманічі придушили політику незгоди і почали перехід до легітимації своєї влади через економічний розвиток і розподіл плодів економічного зростання, то радянські лідери толерували політику незгоди, але потім провадили політику, що спричинила швидке збагачення небагатьох обраних і економічну депресію. Дерлуг'ян, отже, простежує дві траєкторії повернення посткомуністичних держав у глобальну капіталістичну світ-систему: експортно орієнтований девелопменталізм і державну автофагію.

Друга траєкторія привела Україну до знайомого стану речей: кілька впливових олігархічних кланів захопили виробничі й фінансові спроможності, котрі експлуатуються без інвестицій у захист техніки від зношення чи тим більше в інновації; еліти у своїй жорстокій байдужості занегають державний апарат до стану напівмертвої дисфункції; населення не має важелів або ресурсів, щоби змінити стан речей. Надаючи макросоціологічну інтерпретацію моделі «оберненої тилліянської перспективи» Венеліна Ганева⁷, Дерлуг'ян стверджує, що, опинившись у постбіполярному світі, де США гарантували міждержавний мир, політичні лідери держав, що утворилися після розвалу СРСР, не мали стимулів для розвитку армії, промисловости чи адміністративного апарату, а тому виключно грабували радянський фінансово-індустріальний спадок, наслідки чого спостерігаються в кожній із країн політичного лімба, які з певною байдужістю називалися «країнами СНД».

Але якщо державна автофагія була однією з двох можливих траєкторій, чому Україна не пішла альтернативним шляхом «виходу з комунізму»? Дерлуг'ян пропонує відповідь на це питання, посилаючись на інституційну структуру радянської промисловости та специфічний державний устрій СРСР. Коли радянська номенклатура зіткнулася з викликом альянсу робітників та інтелігенції, у них (на відміну від китайських партійців) був іще один вихід: вони розвалили Радянський Союз за лініями національних республік та економічних секторів, викравши в альянсу протестувальників головні бойові кличі – заклик ліберальної інтелігенції до національного суверенітету та демократичних виборів і вимоги робітників до приватизації. Це істотно послабило акторів політики незгоди, які більше не мали моральних підстав для мобілізації, тож «радянський вихід» посилив лише одного з трьох гравців – номенклатуру, котра швидко перетворилася на олігархат і вдалася до державної автофагії.

Цікаво, що, підтверджуючи тенденцію оптимістичного компаративізму, Дерлуг'ян (темаічно він працював у парі з Кузьо) зазначає, що загроза зов-

⁷ Venelin I. Ganev, "Post-communism as an episode of state building: A reversed Tillyan perspective," *Communist and Post-Communist Studies*, no. 38 (2005): 425–445.

нішньої експансії та повного зникнення можуть відіграти роль шокового стимулу для українського державотворення, адже події 2014 р. «вказують у напрямку можливого поєднання двох ключових умов девелопменталізму, схожих на ті, які раніше спостерігалися в Південно-Східній Азії, – внутрішньої та геополітичної: всі успішні випадки передачі більших повноважень від олігархічних кланів до централізованого уряду були спричинені або громадянськими війнами (Республіка Корея, Тайвань, дещо згодом КНР), або загрозою етнічного знищення (Сінгапур)» (с. 218). Певне, вітчизняній публіці, котра звикла порівнювати Україну з країнами тропічної Африки, аналогія, що її запропонував Дерлуг'ян, видаватиметься незвичною та оригінальною.

Майбутнім читачам збірки варто мати на увазі два її недоліки. У своїх індивідуальних доробках автори не змогли уникнути – імовірно, що вони цього навіть і не прагнули, – вторинності відносно своїх магістральних текстів та передбачуваності. Ці два недоліки взаємопов'язані.

По-перше, зовсім не кожному з розділів притаманна оригінальна, тобто створена виключно для цього збірника, концепція. Часто автори застосували свої універсальні ідеї для українського випадку або прилаштували свою розгорнуто запропоновану в інших тестах аргументацію до ситуації «після Євромайдану». Це проявилось, зокрема, у розділі Оксани Шевель «Війни пам'яті пострадянської України в порівняльній перспективі». Осердям цього тексту є теза про доцільність використання іспанського досвіду в політиці пам'яті для України, проте читач, не знайомий з її ж статтею «Політика пам'яті в розділеному суспільстві»,⁸ навряд чи зможе зрозуміти виправданість такої паралелі, адже в тексті зі збірки авторка не обґрунтовує необхідності зіставити два випадки. (Ба більше, поновлення дискусії стосовно доцільності й моральності поховання Франко в соборі Альмудена, котра струснула іспанське суспільство восени 2018 р., натякає, що іспанський приклад не такою мірою незаперечно свідчить про успішну стратегію деполітизації минулого.) Інші автори також схильні залишати важливі аспекти своєї аргументації та пояснення поза межами збірки. Такий підхід може стати певним викликом для непідготованого читача.

З другого боку, досвідчений читач матиме свої підстави для незадоволення, передусім унаслідок передбачуваності. Наявне певне розчарування, коли, навіть не розгорнувши книжку, здогадуєшся, хто і про що писатиме. У збірці все достатньо очевидно: Попова писатиме про політизацію судочинства, Фісун – про (нео)патримоніалізм, Гейл – про системи з розділеною виконавчою владою... Безперечно, автори повинні писати про питання, у яких вони є фахівцями, втім, після ознайомлення з окремими доробками підготований читач ризикує відчутти *esprit blasé* та інтелектуальну мізопси-

⁸ Oxana Shevel, "The Politics of Memory in a Divided Society: A Comparison of Post-Franco Spain and Post-Soviet Ukraine," *Slavic Review*, no. 70 (2011): 137–164.

хію. І хоча на відміну від художньої літератури, наукові тексти не мають за мету полонити уяву публіки сміливою незвичністю, але той факт, що автори подекуди навіть не прагнули здивувати читача науковою новизною, вплине на те, як фахова аудиторія прийме збірку.

Двох прикладів буде достатньо, щоби проілюструвати тезу. Текст Дерлуг'яна буде передусім цікавий тим, хто не знайомий з великим розділом цього ж автора в колективній монографії «Чи має капіталізм майбутнє?»⁹. Показово, що Дерлуг'ян не лише переніс з монографії до збірки свою загальну лінію аргументації про відмінність китайського й радянського виходу з комунізму, але мало не слово в слово повторює певні тези, наприклад про Тяньаньмень як виклик комуністичним елітам зліва чи фрагментацію радянських еліт за лініями національних республік та економічних секторів. Звісно, «Пропустили китайський вихід...» більше фокусується на Україні, проте це здійснюється переважно у вступі та висновках, тож розділ позбавлений сутнісної оригінальності.

Критичне зауваження можна зробити і до запропонованого у збірці тексту Лукана Вей. Вірогідно, з огляду на кількість сторінок, якою редактори обмежили авторів, цей розділ виявився концептуально неглибоким: Вей особливо не пояснює, які каузальні механізми пов'язують наявність конкурентних ідентичностей і гібридний політичний режим. Більш фахова аудиторія знає, що він робить це у своїй книзі «Плюралізм за визначенням»¹⁰, з якої видно, яку важливу роль для авторської аргументації відіграють поняття «організаційної спроможности» та «когерентности еліт», і в якій окремий розділ присвячено українському випадку, котрий розглянуто з доречною деталізацією. Це означає, що тим, хто ознайомився з «Плюралізмом за визначенням», розділ зі збірки не скаже багато нового. Відносно новаторською видається хіба що оцінка перспектив трансформації політичного режиму в Україні після 2014 р. У цьому питанні Вей виражає стриманість: російсько-українська криза створила більш гомогенну та проєвропейську Україну, що, попри переваги, несе і загрози, головною з яких є втрата характеристик «плюралізму за визначенням» та консеквентний дрейф до авторитаризму. Вей розглядає два кроки, необхідні, щоб унеможливити такий сценарій: децентралізація та «залучення русофілів обмеженням спроб позбавитися символів радянської епохи» (с. 56). Чи прийме український читач цю пропозицію без докладного обґрунтування – це відкрите питання.

Окреслені вище два недоліки не означають, що в книжці немає нічого нового й цікавого. З одного боку, спеціалістів-суспільствознавців можуть привабити тексти щодо судової чи економічної сфери – і навпаки. З другого

⁹ Georgi Derluguian, "What Communism Was," in *Does capitalism have a future?*, ed. by Immanuel Wallerstein, Randall Collins, Michael Mann, Georgi Derluguian, and Craig Calhoun (Oxford: Oxford University Press, 2013), 99–130.

¹⁰ Lucan Way, *Pluralism by default: weak autocrats and the rise of competitive politics* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2015).

боку, деякі автори подали до збірника свої оригінальні дослідження. В цьому плані варто відзначити тандем **Александра Лібмана** та **Анастасії Обуденкової**, які змогли поєднати спеціалізацію та новаторство. Звісно, Лібман застосовував метод ієрархічної кластеризації для вивчення регіональної економічної інтеграції на пострадянському просторі¹¹, а разом з Обуденковою він досліджував політичну трансформацію у регіоні¹², але у спільному розділі з дещо невігядливою назвою «Економічні реформи в Україні у порівняльній перспективі» вони за допомогою ієрархічної кластеризації проаналізували два масиви даних від Світового банку та Європейського банку реконструкції та розвитку щодо України та дійшли цікавих висновків. Автори встановили, що відповідно до Індексу легкості ведення бізнесу (DB) Україна схожа більше на країни Південно-Східної Європи (Болгарія, Туреччина, Хорватія), ніж на країни СНД (у цьому кластері опинилися Казахстан, Киргизстан, РФ). Натомість відповідно до Дослідження ділового середовища та показників підприємств (BEEPS) Україна належить до того ж кластеру, що й Білорусь, Казахстан, Киргизстан, маючи найбільше спільних рис з РФ і Таджикистаном. Відмінність результатів демонструє відмінність вихідних даних: DB здебільшого аналізує формальні інститути, тоді як BEEPS – неформальні практики. Отже, «Україна, ймовірно, успішно імпортує політичні інститути, має більші проблеми з імплементацією» (с. 252). Лібман та Обуденкова досліджували передусім економічну сферу, але висновок можна екстраполювати на політичну й соціальну сфери. І хоча багатьом українцям сам лише імпорт формальних політичних інститутів видається незадовільним результатом, практика запозичення демократичних інститутів і запровадження ліберальної риторики мала вирішальний вплив на долю режиму Януковича, адже, як пояснює теорія «залізної клітки лібералізму» Деніела Ріттера,¹³ навіть суто фасадні інститути та вербально-ритуальне визнання примату прав людини надає можливості опозиційним групам кинути виклик авторитарному режиму.

Також дуже добре враження від майстерного синтезу та окреслення нових горизонтів залишає підсумковий розділ **Генрі Гейла** та **Роберта Ортгунга**. Як упорядники, вони вправно оперують головними тезами запрошених авторів, пов'язуючи різні нитки аргументів у єдине полотно. Завершальні рядки книги (секція «Висновки до наших висновків») несуть попередження не лише українцям щодо необхідності продовжувати впровадження реформ, але й європейським партнерам, які «схильні списувати Україну

¹¹ Alexander Libman, and Evgeny Vinokurov, "Regional Integration and Economic Convergence in the Post-Soviet Space: Experience of the Decade of Growth," *Journal of Common Market Studies*, no.1 (2010): 1–17.

¹² Anastassia Obydenkova, Alexander Libman, *Autocratic and democratic external influences in post-Soviet Eurasia* (London: Ashgate Publishing, 2015).

¹³ Daniel Ritter, *The Iron Cage of Liberalism: International Politics and Unarmed Revolutions in the Middle East and North Africa* (Oxford: Oxford University Press, 2015).

як надто корумповану і розбалансовану, аби мати реальні перспективи на членство в найближчому майбутньому. Але відкидаючи Україну, ЄС робить більш ймовірним її падіння. І навпаки, пропонуючи можливість справжнього членства, можна сприяти саме тим реформам, яких Україна потребує, аби стати гідною на вступ кандидатурою... Отже, одним із найцікавіших досягнень цієї збірки є розуміння того факту, що розширення ЄС стосується не так питання, чи відповідають певні країни критеріям вступу в ЄС, але також і певного набору сподівань, які ЄС можна закласти – сподівань, які згодом справдяться. Отож ЄС може змінити баланс сил» (с. 276–277). Гейл і Ортунг фактично зазначають, що, попри складності, після 2014 р. Україна може встояти, але вона не встоїть на самотині; це – важливе нагадування від західних дослідників європейським політикам у добу глобалізованої політики.

Підсумовуючи, зазначу, що збірка – це майстерний інтелектуальний аналіз, що рельєфно проявляє «спіраль загроз і можливостей», якою наразі рухається Україна. Книжка буде цікава читачам з різною фаховою підготовкою і, попри певні недоліки, претендує на те, щоби стати важливою подією в україністиці.

Francesco TRUPIA

McDermott, Kevin, and Matthew Stibbe, eds. *De-Stalinising Eastern Europe. The rehabilitation of Stalin's Victims after 1953*. New York: Palgrave Macmillan, 2015.

Francesco Trupia – Sofia University St Kliment Ohridski, Bulgaria

Although the historic moment of the death of Stalin on 5 March 1953 and its aftermath have been well-researched in the field of Sovietology, *De-Stalinising Eastern Europe: The Rehabilitation of Stalin's Victims after 1953* unravels one of the most poorly discussed and overlooked issues – that is, de-Stalinization policy. Despite the lack of literature and official historical sources, this extraordinary collection of essays brings to light the plurality and all controversial aspects of rehabilitating Stalin's victims. The timeframe covered starts from the “Beria Amnesty,” which occurred after Khrushchev's secret speech at the 20th Congress of the Communist Party of the Soviet Union in February 1956, and extends up until Gorbachev's *glasnost* and *perestroika* era. As the title states, the contributions in this book chronologically point out the main issues of post-Stalin rehabilitation as they relate to a wealth of legal cases and judicial concerns within the Soviet Union and its “sphere of influence” in Eastern Europe. More precisely, the volume is dedicated to a thematic report on how Stalin's political heirs transformed the rehabilitation procedure into a political instrument and an empty slogan, in order to maintain their power position and activate a “class struggle” within the Party, rather than unmasking the gross violence unjustly inflicted upon thousands of Soviet citizens during the Stalin era. Along with personal and family stories of Party members as well as ordinary citizens, each essay lays out a three-pronged overview examining *when* the rehabilitation was launched in order to trigger a change, *how* the post-Stalin nomenklatura paradoxically succeeded in remaining in power, and *why* attempts to achieve recognition against unjust actions failed accordingly.

As Iryna Ramanava demonstrates by quoting one of the kolkhoz directors, “...what happens if they are all set free? What we are going to do?”¹ the rehabil-

¹ Iryna Ramanava, “The Amnesty and Rehabilitation of Victims of Stalinist Repression in Belarus,” in McDermott, Kevin, and Matthew Stibbe, eds., *De-Stalinising Eastern Europe. The rehabilitation of Stalin's Victims after 1953* (New York: Palgrave Macmillan, 2015), 224.

itation policy could potentially have compelled the entire post-Stalin apparatus to effecting a real reconstruction of the public realm. Instead, it became another instrument of power for the post-Stalin apparatus, whose members, paradoxically, perpetuated Stalin's crimes upon having to face those who had formerly been blacklisted and were now rehabilitated, deported and now returned, and imprisoned, now amnestied. In addition, the introduction to the volume outlines the lacunae of the Soviet law system and its incapacity to deal with such new judicial procedures between 1953 and 1964. In this regard, editors Kevin McDermott and Matthew Stibbe point out that the term *rehabilitation* was technically foreign to the Soviet law system and never applied in previous legal cases. As time went on, the Soviet scenario did not change – in contrast to what is described by McDermott and Klára Pinerová in their contribution on Czechoslovakia, where claimants achieved rehabilitation in the form of an amnesty. This created a misconception of the rehabilitation process, as previous sentences were annulled instead of being kept and judicially recognized as an unjust instrument of Stalin's terror policy. In his contribution, Igor Cașu also pays attention to how the concept of rehabilitation challenged the Moldovan Soviet law system and was eventually accepted with the judicial connotation of amnesty, release (*osvobozhdenie*), and pardon (*pomilovanie*).

Thus, Marc Elie depicts rehabilitation as an “unachieved policy,” far from being successfully implemented, and therefore a phenomenon of Stalin's legacy. Indeed, in his argument about rehabilitated former Gulag prisoners, Elie unveils, first, the propaganda around which the re-examination of legal cases was conducted, and second, how the rehabilitation was applied purposefully slowly and carefully by Stalin's heirs, in order to avoid unpleasant consequences. According to files describing former gulag workers' socio-economic difficulties, which was the most widespread problem within the Soviet welfare system, a wide range of varied and intersecting aspects came into play. While the lack of a housing reallocation program and limited mobility was the start of the challenging environment for returnees, they also felt unwelcomed in their attempts to (re)join workplaces, because of appearing suspicious in the eyes of local workers and neighbours as a consequence of the misleading rehabilitation process.

Above all, however, Elie reviews the failure to restore justice vis-a-vis Stalin's atrocities, which persisted until his death in 1953, and how any rehabilitation carried out was only to politically ensure a power position against party-opposition members. In this regard, Julia Rajk's and Lucrețiu Pătrășcanu's legal cases are just two examples. Andrea Pető historicizes Julia Rajk's rehabilitation battle by combining the hidden power struggle in Hungary with her attempts to restore the “good name” of her comrade and husband László Rajk, whose contribution to the Communist cause ended with a death penalty in 1949 because he was considered an agent of the Yugoslav leader Tito. Given the tense relations between the USSR and Yugoslavia, Pető's contribution points out the moral aims of rehabilitation in order to restore the reputation of those who had suffered political persecution. Thus, Julia Rajk's struggle, gripped by a “language of grief,” is a self-portrait that

simultaneously takes place on several fronts and describes both classic and unique aspects of moral rehabilitation that occurred in Central Europe. In 1954, after reclaiming her Party membership – together with Rajk's rehabilitation and subsequent permission to bury him and restore his surname to their son – her political activism focused on creating a new sustainable model for young comrades against secrecy, and on improving unclear mechanisms under which rehabilitation procedures were conducted.

Similarly, even the legal case of Lucrețiu Pătrășcanu, one of the founders and most important political figures among Romanian Communists, became a source of confrontation in Romania before and after his death sentence and execution. The latter, which took place on 17 April 1954 despite Pătrășcanu's constant work and relevant achievements for the Party, was carried out due to his extreme “nationalistic theories” that were publicly expressed across the historically Hungarian-Romanian constituency of Transylvania during the election in 1946. Indeed, while Pătrășcanu honed his political platform and his motto “Before being a Communist, I am a Romanian” gained popularity,² the Stalinist apparat was trying to repress ethnic tensions with Hungarians by ideologically constructing a Moldavian-opposite identity to Romania's. As Igor Cașu argues in his contribution, Moscow's strategy regarding ethnic ties in the cross-border region was highly managed, in order to divide and conquer the neighbouring Autonomous Soviet Socialist Republic of Moldavia and similarly inter-ethnic regions, such as Bessarabia. For instance, this was proven by prosecuting the Soviet leader Grigorii Ivanovich Stary-Borisov, whose promotion of the Latin alphabet in Moldavia was understood immediately as a threatening attempt of a suspicious “Romanianizer”³ to culturally connect Moldavia and Romania by moving the Moldavian dialect closer to the Romanian language instead of staying Cyrillic, i.e., closer to Russian. In Romania, Pătrășcanu was compelled to self-criticize his statements, and was immediately afterwards sentenced to death, his theories “counter-revolutionary” accused of negatively increasing ethnic tensions. In the Pătrășcanu case, Calin Goina points out that the clearest factor behind his imprisonment and following execution was the transition of leadership between Gheorghiu-Dej and Ceausescu. Aware of Pătrășcanu's political strengths and appeal to the Romanian population, Gheorghiu-Dej used the Soviet criticism against him to trigger a trial. Only fourteen years later, in line with Ceausescu's “New Path,” a special commission was appointed to address Pătrășcanu's case and to unmask the irregularities from the arrest up to the execution. However, as Goina clarifies by quoting the Roman philosopher Constantin Noica, Ceausescu's “New Path” has to be considered an “opening which closes,”⁴ since the rehabilitation process was established behind closed

² Calin Goina, “Rehabilitation in Romania: The Case of Lucrețiu Pătrășcanu,” in *Ibid.*, 138.

³ Igor Cașu, “The Fate of Stalinist Victims in Moldavia after 1953: Amnesty, Pardon and the Long Road to Rehabilitation,” in *Ibid.*, 190.

⁴ Calin Goina, in *Ibid.*, 146.

doors and without either moral or legal reparations for former prisoners. In striking similarity to Khrushchev, whose rehabilitation policy did not go beyond its propagandistic slogan, Ceausescu formed a collective investigative rehabilitation commission with the intention of shaping a collective memory to use against Moscow and thereby interrupting all political ties with the previous Romanian apparatus and the Soviet Union.

Throughout the essays, the political role and public profile of former prisoners, those rehabilitated, and returnees take a central position. For instance, in the Czech Republic today, the collective perception of former Czech prisoners has shifted from “victims” to “those who struggled” against Communism. This prompted McDermott and Pinerová to re-examine the rise of Czech-Slovak community tensions, along with the “class struggle” inside the Party, during the periods after the death of Stalin (1956–60), throughout the de-Stalinization interval (1961–62), and after Antonin Novotny yielded the reins of power to Alexander Dubček, whose so-called “Prago-centrism” and reforms were externally curtailed by the Soviet occupation in August 1968. In particular, McDermott and Pinerová dedicated their essay to an analysis of how rehabilitation, characterized by political cynicism and careerism, was constrained to ensure the integrity of the State above all, and how amnesty meant only an official interruption of the sentence, which was aimed at punishing a “premeditated criminal act” and which remained pending. Within this, the idea that “once an enemy, always an enemy”⁵ became widespread across the country, and a socio-cultural vacuum formed around returnees, where no one trusted the amnestied and disturbances in many regions arose accordingly, such as in eastern Bohemia. Unsurprisingly, tensions were also widespread in other Soviet republics, such as Ukraine and Moldavia. For instance, Oleg Bazhan notes that the return of rehabilitated persons gave rise to disturbances among Ukrainian local authorities that refused any kind of employment to returnees; meanwhile, Cașu argues that the Moldavian crime rate was partly fuelled by amnestied persons in urban areas, where phenomena alike illiteracy contributed to anti-social behaviours such as hooliganism and alcoholism.

Post-Stalin rehabilitation in East Germany and Poland showed both similarities and differences. While the right of return from far eastern regions of the Soviet Union was granted (arguably) to applicants from both countries, the kind of mutual relations that Moscow established with Berlin to solve practical and other issues did not exist with Warsaw. Although procedures for return were considered completed in 1962 by the Soviet authorities, Matthew Stibbe argues about the mechanism through which the rehabilitation was carried out in Eastern Germany. On the one hand, returnees were not easily given exit visas from the Soviet Union and related important documents for going back to Germany, and once repatriat-

⁵ Kevin McDermott K., & Pinerová Klára, “The Rehabilitation Process in Czechoslovakia: Party and Popular Responses” in *Ibid.*, 122.

ed from the Soviet camp system, they were considerably shocked from trying to understand the GDR as their motherland. On the other hand, German ex-Nazis, alleged former Titoists, and centre-right politicians who had suffered persecution since the 1930s were able to restart their lives in complete anonymity, with jobs and higher Party-controlled positions awarded in exchange of their silence. Stibbe notices here that returnees' grief and sorrow, shaped by their experiences of persecution, were twice forgotten: firstly after their return to Germany and secondly in the euphoria following the collapse of Communism and reunification of the country in the 1990s.

Likewise, in Bulgaria a rehabilitation process was launched for repatriating those persecuted by Stalin's men in power from Soviet labour camps. In his historical essay, Jordan Baev overviews the rehabilitation process during the Beria period, Khrushchev's era of stagnation, and Gorbachev's liberalization – historically parallel to the last Communist mandate of Todor Zhivkov. Baev recalls George Dimitrov's campaigns in favour of anti-fascist and communist Bulgarians imprisoned in Soviet Union during his term as secretary of the Comintern (1935–43); despite being useless, he expressed to Beria his disappointment with the fictitious offences that brought those Bulgarians to be considered aligned to the so-called the “Trotsky-Zinoviev-Bukharin Opposition Party” and consequently purged between 1948 and 1950. After the death of Stalin, the large number of people who were still forced to remained in the Soviet labour camp system demonstrated the failure of the rehabilitation in Bulgaria. Baev tries to list them as follows: leaders of the “old bourgeois party,” former loyal officers in the pre-1944 army, police and state officers, and anarchists and right-wing members of the Agricultural Union, together with “Macedonian terrorists.”⁶ Similarly to other Eastern European rehabilitation processes, in Bulgaria the latter took place very far away from the light of public scrutiny and media coverage, without achieving even a sufficient level of moral rehabilitation for former prisoners. Important to mention, however, was the period between the closure of the Belene labour camp in 1959 and the Amnesty Act on 8 September 1964.

In his assessment of rehabilitation in the Ukrainian SSR, Oleg Bazhan lays out the most grotesque aspects and all rehabilitation-wide matters of Stalin's terror policy and his post-1953 legacy. Besides the rehabilitation of gulag workers, whose everyday lives were privately and publicly ruined due to their deportation, he addresses certain matters (also discussed by Igor Cașu in his essay about Moldavian kulaks' long path to rehabilitation) related to transferring all properties back to the peasantry (after confiscation), whose landowners had been unjustly subjected to deportation or imprisonment. Within the framework of an “unachieved policy,” as Elie defines it, this specific aspect interplayed negatively in Soviet Ukrainian society, since judicial diatribes confused the real number of Stalin's victims and complicated their legal claims for

⁶ Jordan Baev, “De-Stalinisation and Political Rehabilitation in Bulgaria” in *Ibid.*, 156-157.

return. In addition, as Bazhan states, former heads and members of nationalist underground movements and gangs were released from departure in 1959, even though a wealth of preventive measures brought the party leadership to begin new resettlement to gulags and other places of repression once again. Lastly, Bazhan pays also attention to the cruel treatment that Crimean Tatars have been subjected to, and the further paradoxes of their rehabilitation process. After having been unjustly scattered far away from their historical lands of origin, Crimean Tatars were denied to the right to return home, since their minority status across the Soviet Union impeded the possibility to recognize the mass deportation and to seek for return through rehabilitation. Thanks to all of these, this contribution gives the volume historical relevancy in comparison to today's Ukraine political crisis over disputed borderlands, such as Crimea and Donbas. In the other neighbouring country, Moldavia, Cașu tries to uncover one of the most under-researched topics in today's historiography. Rather than chronologically, he tries to thematically define the post-Stalin rehabilitation's long path process during the Soviet period.

The last two chapters of the volume are dedicated to the long and tortuous process of rehabilitation of Soviet Latvia and Belarus, which in this issue is addressed in tandem with related concerns; together they are the least investigated in modern historiography. As clearly noted by both authors, thanks to foreign Sovietologists' and historians' interest and research conducted so far in Western Europe, nowadays it is possible to overview the Latvian and Belorussian rehabilitation procedures since the period of the "Beria Amnesty." In order to do so, Irēna Saleniece employs the method of reconstructive cross-analysis" to bring to light rehabilitation issues in the Latvian SSR through the usage of diaries, memoirs, and even dialogues between interviewers and narrators. Similarly, Iryna Ramanava uses a wide range of oral history sources in her contribution to replace the lack of official documents and resources, due to a confusing code of silence that stopped the rehabilitated and witnesses from speaking up about their experiences in Belarus. Here, she points successfully out the Soviet Belarusian system's lacunae, namely the lack of precise measures by which to differentiate those who deserved rehabilitation from those who were potentially connected with nationalists. Because of that, while many legal cases were not completed, others remained untouched. Instead of the classic historical approach, then "What I saw with my eyes" is the narrative *topos* of both chapters. Against a wall of silence, Saleniece gives particular relevancy to the seldom-mentioned issue of post-1953 rehabilitation and to the Siberian "special settlement" where suspicious Latvians were forcedly deported. Despite the lack of statistics and data, she estimates that 180,000–190,000 Latvians out of 2 million have been persecuted, killed or forcedly deported. In addition, like Iryna does in her contribution to Belarus, Saleniece analyzes how only Latvians whose legal cases attested any connections or previous engagement with nationalist movements were allowed to return home, while others were obliged to remain in their place of deportation. In re-collecting memory, she firstly describes the limbo in which many Latvians were living

between acquired trauma and nostalgia, and secondly, she notes the Latvian returnees' sadness because of the poor conditions created by collectivisation of agriculture, taxation⁷, illegal occupation and party expropriations.

In conclusion, this collection of essays is in line with the very developed and rich historiography widespread in post-war societies that have dealt with large-scale violence after the Second World War. Therefore, the volume brings the entire region of the so-called former Eastern Bloc to face itself through the prism of transnational justice, while comparing it with the rest of the other regions that are still in transition after the demise of their authoritarian regimes, such as Africa and Latin America.

⁷ Irena Saleniece, "Latvian Deportees of the 1940s: Their Release and Rehabilitation" in *Ibid.*, 212-213.

Павло КРАВЧУК
Про користь фактів історії,
або витоки безособової держави

Норт, Дуглас, Джон Волліс та Баррі Вайнгест.

Насильство та суспільні порядки. Основні чинники, які вплинули на хід історії.

Київ: Наш формат, 2017.

Павло Кравчук – історик, головний спеціаліст з охорони культурної спадщини департаменту культури і туризму Запорізької міської ради.

Восени 2017 р. видавництво «Наш формат» та громадська організація «Незалежний культурологічний журнал “І”» подарували вітчизняному читачеві український переклад другого видання монографії Д. Норта, Д. Волліса та Б. Вайнгеста “Violence and Social Orders. A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History” (2013) – «Насильство та суспільні порядки. Основні чинники, які вплинули на хід історії»¹, далі –

¹ В окремих ситуаціях українське видання потерпає від огріхів перекладу. Наприклад, у контексті судової суперечки “Gernes versus Smyth” замість оригінального «право на користування» (“the use”) [Douglass C. North, Wallis John Joseph, Weingast Barry R., *Violence and Social Order* (New York, NY, US: Cambridge University Press, 2009), 84] чомусь уживано поняття «титул» (с. 109). Далі й справді англійський текст рясніє «title» як означення майнових прав, але це не свідчить про еквівалентність цього терміна українському «титул». У підсумку вирішується, «чи строковик мав кращий титул, ніж порушник» (с. 109) або йдеться про «захист титулу на землю» (с. 113) тощо. Недоречним є і пряме калькування окремих історичних термінів. «Прибічниками» («affinities») та «зв’язками» («connections») [North, Wallis, Weingast, *Violence and Social Order*, 95] перекладач означив категорію людей, «яких сеньйор міг викликати на військову службу, коли починалася війна, а також на іншу службу в часи миру» (с. 120). Ці термінологічні примари відсутні у вітчизняній медієвістиці. Натомість для груп людей, що заповнювали вказану соціальну нішу, українська наука традиційно використовує близьку за змістом пару понять «почет» («слуги») або «клієнти». Гідним подиву є дослівний переклад «the Byzantine inheritance» [North, Wallis, Weingast, *Violence and Social Order*, 102], внаслідок якого читач може насправді подумати, що в англійському земельному праві були певні «візантійські правила успадкування» (с. 128). Очевидно, що в оригінальному тексті йдеться про «візантійські» як заплутані, складні, хитромудрі. Перекладач цього не розгледів та мимоволі зробив хибне відкриття в історико-правовій науці. Утім, на таке саме «відкриття» можна натрапити і в російському перекладі [Дуглас Норт, Уолліс Джон, Вайнгаст Баррі, *Насилие и социальные порядки* (Москва: Издательство Института Гайдара, 2011), 190]. До цікавинок українського перекладу належать три альтернативні варіанти написання прізвища медієвіста Ф. Мейтланда

«Насильство». Сама назва монографії для українського або загалом східно-європейського гуманітарія, котрий в той чи той спосіб мав справу з історичним матеріалізмом, іронічно коннотує з відомим Марксовим висловом «Насильство – це повитуха кожного старого суспільства, вагітного новим»², який дістав популярність у спрощеній, але виразній формі «насильство – повитуха історії».

Назва не єдине, що витворює довільні асоціації з класичним «Капіталом». На позір історичний прогрес однаково вимірюється в економічних категоріях розподілу продуктів суспільного виробництва (добробуту), коли найвищі щаблі розвитку відповідають ширшому споживанню суспільних благ. Є тут і покликання на формаційно-стадіяльну теорію, коли висхідній зміні історичних спільнот передують розв'язання конкретного набору соціально-політичних та економічних суперечностей. Утім, не менш очевидна принципова відмінність поглядів класика політичної економії та сучасних американських дослідників. Якщо для Маркса універсальною аналітичною призмою був ступінь розвитку виробничих сил, то сучасні науковці зосередили увагу на формах і способах контролю над насильством.

Широке історико-географічне тло, сміливий компаративний аналіз і незаперечний авторитет Дугласа Норта, Джона Волліса та Баррі Вайнгеста, перший із яких відзначений премією Нобеля з економіки, перетворили «Насильство» на затребуваний національними урядами та міжнародними організаціями путівник реформ. Національні уряди втішаються тут аргументами про ризики некритичного запозичення досягнень західних демократій, міжнародні фінансові організації дістають розуміння логіки й порядку бажаних соціально-політичних перетворень. Окремі тези монографії, і це її особлива принада для української авдиторії, достеменно відбивають настрої та становище вітчизняної компрадорської еліти: «Щоб залишатися стабільними і при цьому уникати насильства, природні держави повинні пристосуватися до мінливих обставин, передаючи ренти від тих, хто втрачає владу, на користь тих, хто її здобуває» (с. 323). У цьому прагненні «стабільності» українські владні угруповання цілком повторюють поведінкові патерни досліджених еліт Індії, Бангладеш, Філіппін, Південної Кореї, Мексики, Чилі, Мозамбіку, Заїру й Конго. Автори монографії демонструють універсальні механізми підтримання соціального порядку, що залежно від ступеня непередбачуваності насильницьких чинників характеризується обмеженим або відкритим доступом до суспільних благ.

[Maitland]: Майтланд (с. 103), Мітланд (с. 112), Мейтленд (с. 189, 196). З усього вищевказаного можна зробити лише один банальний висновок: економія на наукових редакторах негативно позначається на якості перекладу.

² Карл Маркс, *Kapital* (Харків: Партвидав «Пролетар», 1933), Т.1, 648. Оригінал: Von Karl Marx, *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie. Erster Band. Buch I: Der Produktionsprozeß des Kapitals* (Hamburg: Otto Meissner, 1867), 734: "Die Gewalt ist der Geburtshelfer jeder alten Gesellschaft, die mit einer neuen schwanger geht".

Ключова дослідницька установка науковців формується на свідомому контрасті зі зною концепцією Вебера щодо монопольного права сучасної держави на легітимне насильство³. На думку авторів монографії, «щоб зрозуміти суть держави протягом більшої частини історії та в більшості сьогоденних країн, потрібно брати моделі, в основі яких лежить засновок про розосередженість насильницького потенціалу в суспільстві» (с. 316). Власне, така розосередженість та притаманна їй система політичного контролю над насильством відрізняє природні держави від небагатьох суспільств відкритого доступу, що досягають державної монополії на легітимне насильство. У Норта, Волліса та Вайнгеста категорії природної держави та суспільства відкритого доступу, подібно до Марксових формацій, виконують роль епістемологічних полів, що на формально-логічному рівні концентрують проблеми за певною критеріальною ознакою. Тут ідеться про принципово різну динаміку досягнення соціально-політичної стабільності, по суті, конвенційної поведінки еліт. У природних державах стабільність ґрунтується на формуванні та розподілі рент за допомогою політичних інструментів. У суспільствах відкритого доступу вона функційно пов'язана з політичною та економічною конкуренцією.

Автори «Насильства» намагаються сконструювати всеосяжну теорію досягнення порогових умов та подальшого переходу від природних держав до суспільств відкритого доступу, накресливши водночас достовірну картину розвитку людства, що більшість історичного часу потерпало від насильницьких практик. Наслідком зусиль американських науковців стала потужна, по суті, технократична схема, що описує вплив конкретного історичного кола уявлень, інститутів та організацій на спроможність еліт формувати вірогідні зобов'язання, утримуватися від насильницьких зіткнень та взаємодіяти на безособовій основі. Проте, добре розуміючись на чинниках розвитку сучасних суспільств, дослідники поспішили препарувати тими самими інструментами суспільства історичні, спостереження за якими має свою наукову традицію та методологію.

Наразі йтиметься про втрачені шанси історичної частини блискучої монографії, що, нехтуючи спеціально-науковим розумінням фактів історії та досягненнями соціології, не змогла зафіксувати одну зі специфічних внутрішніх передумов переходу до порядків відкритого доступу. Нечутливість авторів книги до наукових форм осягнення історичного знання, методів конкретно-історичного дослідження призвела до белетризації цінного фактичного матеріалу, що так і не зміг стати основою для запропонованої концепції історичного розвитку. Зовні переконлива логіка авторського викладу змушує докладно продемонструвати небезпеки вибіркової інтерпретації історичних сюжетів, свідомого еkleктизму.

³ Max Weber, *Politik als Beruf* (München und Leipzig, 1919), 10.

Після першого видання «Насильства» 2009 р. Р. Бейтс справедливо зауважив, що колегам, зокрема, не вистачає мікроісторичної аргументації (“micro-level reasoning”), яка могла би наповнити очевидну «безтілесність» (“disembodied”) їхніх робочих категорій⁴. Визнавши огріхи спеціально-типологічного характеру своєї праці («реальні суспільства значно складніші», с. 12), Норт, Волліс та Вайнгест навіть не намагалися скорегувати обраний «концептуальний» підхід у другому виданні книги. Єдиним, проте блискучим та гідним наслідування «мікроісторичним» проривом дослідження став розділ, присвячений господарським проблемам військово-морського флоту Британії (с. 216–223). Дослідники показали, як зміни в адміністративному й фінансовому забезпеченні флоту позитивно позначилися на якості харчування корабельних команд та, зрештою, стали передумовою перемоги над французькими військами в Канаді. Переважна більшість інших прикладів, наведених у монографії, утворює слабосильний інертний ілюстративний ряд: «Наша історія – лише сукупність прикладів та їхніх тлумачень, яких недостатньо для остаточного підтвердження наших ідей» (с. 16). Дослідники відверті у своєму бажанні побудувати всеосяжну таксономічну шкалу, якій пасуватимуть окремі історичні приклади-еталони, що будуть поглинені новим контекстуальним прочитанням.

Фахівці, що вивчають історію за хронологічними періодами та регіонами, до яких ми зверталися, закидатимуть, що ми вирвали ці приклади з контексту. Так і є. Адже наша мета: розмістити ці приклади в новому контексті, створити нову концептуальну схему для розуміння перебігу історії людства за останні 10 тисяч років (с. 16).

Очевидно, треба уважніше придивитися, що це за єдина концептуальна схема прочитання тисячолітньої історії людства, звідки вона походить.

Загальна мотиваційна настанова монографії такою ж мірою амбітна, як і в науковому плані зухвала: «відкрити нові можливості для розгляду нагальних проблем політичного й економічного розвитку, перед якими постає сучасний світ» (с. 16). Оптимізм дослідників у душі *historia magistra vitae* не більше, аніж спосіб сказати читачеві, що на нього чекатимуть висновки, які посядуть чільне місце в методології міжнародних фінансових організацій. Саме заради цієї головної мети Норт, Волліс та Вайнгест стрімголов поринають в історію розвитку людства. Вочевидь, далось взнаки традиційне переконання, що історичне знання є для соціальних наук тим оракулом, який відносно безболісно натуралізує в публічному обігу нові теорії розвитку. Хронологічна й географічна множина задіяних прикладів, за правильним задумом авторів, мала засвідчити фундаментальний прикладний характер головної гіпотези монографії – порогових умов переходу від природної держави до

⁴ Robert H. Bates, A Review of Douglass C. North, John Joseph Wallis, and Barry R. Weingast's "Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History," *Journal of Economic Literature* 48, no. 3 (September 2010), 755.

держави відкритого доступу. Захопливий пошук історичних аргументів, на жаль, відбувся без принципової постановки проблеми щодо ступеня вірогідності будь-яких пояснювальних схем у соціальних науках. Оперуючи прикладами з історії людства як мальовничими картинками, Норт, Волліс та Вайнгест власноруч звели роль історичної підоснови до ординарного «іншого», в якому лише відсвічується «наявна в собі ідеальна визначеність» їхньої концептуальної схеми. Дослідницькі аргументи не сягають межі видимости в гегелівському розумінні безтілесних просторових відношень⁵.

Великі концептуальні схеми минулого відрізняє від монографії американських науковців суголосний історичному матеріалу рух авторської думки. «Дослідження має в подробицях засвоїти матеріал, проаналізувати різні форми його розвитку і простежити внутрішній їхній зв'язок», – стверджував Маркс⁶. Не меншу зацікавленість у внутрішній логіці та достеменній конкретизації предмета виявляв Сміт, що прагнув досягнути виробничий сектор «цивілізованої країни, яка багатіє», на таких продуктах об'єднаної праці і торгових правочинів, як «вовняна куртка поденного робітника»⁷.

Протилежні за своїми практичними наслідками концепція «невидимої руки» Сміта та теорія «торговельних криз» Маркса містили чималий евристичний потенціал, зважаючи на дефіцит інформаційних та організаційних ресурсів тогочасного врядування. Там, де інтенсивність нагромадження нових даних роз'ятрювала узвичаєну картину світу, з'являлася і мотивація до нових концептуальних схем описання, що в той чи той спосіб зазіхали на статус ресурсної підоснови для організованого переходу до більш розумного економічного або соціального ладу. Норту, Воллісу та Вайнгесту такий лад уже апіорі відомий, вони не потерпають від сумнівів та світоглядних суперечностей і мають готову відповідь про «найкращий зі світів» із властивим йому сталим економічним зростанням (с. 23–27). Якщо Смітова й Марксова моделі постали з осягнення сучасного їм господарства з його ще нестійкими патернами капіталістичної поведінки, то американські науковці не мають проблем непевности та структурують своє дослідження за ступенем відповідності матеріалу ідеальній моделі становлення «порядку відкритого доступу». У першому випадку теоретичне знання народжувалося з вихора ринкових перетворень і релевантне їм, у другому – нав'язувалося у трансцендентний безсумнівний спосіб, приписуючи історичним суспільствам невластиву їм раціональність лібералізму.

Новітні дослідники вибрали позицію привілейованого спостерігача, який інтерпретує перебіг історії переважно з аксіологічних настанов, сформованих у сучасну епоху. Теоретична модель, яку вони запропонували, ігнорує ті

⁵ Вільгельм Фридрих Гегель, *Енциклопедія філософських наук. Т.2. Філософія природи* (Москва: Мысль, 1975), 255.

⁶ Карл Маркс, *Капітал*, 87.

⁷ Адам Сміт, *Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй* (Київ: Наш Формат, 2001), 15.

ідеальні «картини світу» («дороговкази на шляхах»), якими, за словами Вебера, почасти прямувала динаміка інтересів⁸. Побіжна спроба Норта, Волліса та Вайнгеста гармонізувати свої історичні ремінісценції з «роллю уявлень» перетворилася на беззмістовний психологізм «інтенціональної» поведінки. Проголошена залежність людських дій від «уявлення про те, як насправді функціонує навколишній світ» (с. 49), не більше ніж епігонське переспівування ідеї каузальної, пізнаваної природи історичного процесу. Славетний Жан Фав'є обов'язково би дорікнув американським дослідникам, що їхня думка рухається поза «часом історика» (“le temps de l'historien”), в якому той «знаходить інструменти [les moyens] для спостереження за явищами» та в якому одночасно «ті самі явища відчуються і живуть»⁹. «Історичні» явища монографії Норта, Волліса та Вайнгеста постають не лише над контекстом свого оприявлення, а й значною мірою всупереч тому, залишаючи без уваги ірраціональні світоглядні засновки, прийняті історичними акторами без жодних доведень. Натомість експлуатується схема економічно доцільнішої поведінки, нібито і англійські середньовічні нобілі, і ацтекські вожді мали спільне уявлення з авторами монографії щодо природи рентних надходжень.

Інтереси та їхні конфігурації, які спостерігають дослідники, є некритичним переказом окремих історіографічних фактів, відірваних від джерел свого осягнення та інтерпретованих за допомогою інструментів неоінституціоналізму.

На противагу Сміту й Марксу, що спромоглися визначити в іманентному досвіді провідні чинники й суперечності розвитку та перекинути через них місток у майбутнє, Норт, Волліс та Вайнгест наполегливо штурмують минуле. Великі попередники витворювали можливість дисциплінованої дії, здатної конкурувати з урядовими політиками. Наші сучасники більше переймаються звуженням історичних перспектив розвитку до гіпотези «порогових станів». Це, справді, не телеологізм, який нібито заперечують автори монографії (с. 319). Це звичайна технократична утопія, що через дисциплінування знання про минуле намагається посісти чільне, безальтернативне місце в майбутньому. Через це світ минулого американських економістів позбавлений того ірраціонального осердя, що спокушає та мотивує професійних істориків до пошуку, бо визнання ірраціональних (прийнятих без доведення) світоглядних засновків як одного з рушіїв історичної драми унеможливорює раціональне доведення необхідності такого бажаного контролю над майбутнім. І, зазначимо, в «контрольованому» майбутньому американських дослідників навряд чи знайдеться місце для України, що ладна визначати власні зони впливу та національно-історичні інтереси на теренах Росії, що політично деградує.

⁸ Макс Вебер, «Господарська етика світових релігій. Вступ» в *Макс Вебер, Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика* (Київ: Основи, 1998), 412.

⁹ Jean Favier, *La Guerre de Cent Ans*, [http://liseuse-hachette.fr/file/12543?fullscreen=1&editeur=Fayard#epubcfi\(/6/4\[ch01\]/4/4/1:0\)](http://liseuse-hachette.fr/file/12543?fullscreen=1&editeur=Fayard#epubcfi(/6/4[ch01]/4/4/1:0))

«Насильство» пронизано епістемологічним оптимізмом. Автори впевнені, що історичне минуле пізнавано в категоріях сучасної ліберальної економіки. Їхня рафінована картина розвитку людства зосереджена на обставинах, що характеризують ступінь організаційного контролю над системою рентних відносин:

Розширення коаліції без зростання видів діяльності, які генерують ренти, додає нових членів до складу коаліції та покращує її шанси вистояти в протистоянні з внутрішніми та зовнішніми загрозами. Проте, з другого боку, цей самий процес подрібнює ренти, тим самим знижуючи вигоду від участі в коаліції та обмежуючи здатність її членів карати коаліцію шляхом відмови підтримувати її. Через небажаність подрібнення рент коаліції природних держав мають природну схильність обмежувати свій розмір (с. 61).

Вибраний спосіб «пояснення» ходу історії при зверненні до конкретно-історичних сюжетів, зокрема щодо розвитку церковної організації під час боротьби за інвеституру, виявляється доволі гіпотетичним. Інтерпретації, побудовані на економічних універсаліях, оминають пізнавальні ситуації, з яких народжуються історичні факти. «Панівні коаліції» та «ренти» не ідентифікуються в монографії з історично зафіксованими соціальними силами та видами діяльності, існуючи лише як данина загальній логіці авторського викладу. Походження цієї логіки позаісторичне, адже пропонований опис подій позбавлений наукової аналітики та не вдається до розв'язання історіографічних і джерелознавчих проблем. Зрештою, висновки монографії відображають лише ті факти, що відповідають теоретичному підходу її авторів. Вочевидь, за головний та єдиний метод роботи з історичним матеріалом тут виступає пошук зручного інформанта, що належить до середовища професійних істориків. Тож обіцяні «пояснення» – не більш ніж сучасна економічна інтерпретація однієї з сучасних історичних інтерпретацій.

Ось як це виглядає на прикладі інвеститурної кризи, що, на думку дослідників, стала прологом до становлення безособової організації церкви. «На найбільш очевидному рівні боротьба за інвеституру стосувалася патронату та структури патрон-клієнтських мереж усередині панівної коаліції» (с. 88), – стверджують Норт, Волліс та Вайнгест. Між тим вони обачливо не вдаються до роз'яснень, що саме мають на увазі як «патронат» та «панівну коаліцію». Народжену ними схему цілком можна прийняти, зосередившись на інвеститурній кризі як на проблемі церковних перетворень. Оскільки автори з цього приводу наполегливо мовчать, мусимо припустити самостійно, що перед викликами щораз більшої сеньйоральної влади на місцях, «феодальної революції» церква робить кроки, спрямовані на збереження контролю за своїми бенефіціями (рентами). Такої думки дотримується, зокрема, медієвіст Джон Елдевік, який демонструє, як передавання права збору церковної десятини світським феодалам втрачає з XI ст. значення для розвитку горизонтальних територіальних зв'язків «патронату». Володарі ленів виявляють все більшу схильність розглядати

церковний бенефіцій як спадкове майно¹⁰. У відповідь на все більші труднощі в управлінні світськими «клієнтами» церква вдається до розвитку місцевої структури домінування на ієрархічній основі, полишаючи спроби посилення єпископальної влади за допомогою обміну та взаємности (“exchange and reciprocity”) з місцевими сеньйорами¹¹. Система управління церквою дедалі частіше осмислюється в категоріях стабільних вертикальних структур¹².

Наразі представлено один із можливих шляхів тлумачення пояснювальної схеми американських економістів, якою вони намагалися «вичерпати» інвеститурну кризу. Історичний матеріал добирався так, аби засвідчити евристичний потенціал прийнятої схеми як робочої моделі боротьби за структуру патрон-клієнтських мереж. Однак, підігруючи дослідникам та поділяючи їхній погляд, укорінений у логіці конкурентної боротьби за структури панування, ми мимоволі рушили далі, аніж це дозволяла їхня беззмисловна в історичному плані інтерпретація. Автори жодним словом не обмовилися про виклики «феодальної революції», тобто всі наші міркування щодо ієрархізації церковної структури є такими самими припущеннями щодо тверджень американських економістів, як і твердження останніх щодо історії. Норт, Волліс та Вайнгест витворили метаісторичний лексикон, який ладен описати будь-яке історичне явище, не описавши жодного. Кожна спроба унауочнити абстрактні інтерпретації цих дослідників за допомогою конкретного історичного матеріалу наражатиметься на широку варіативність можливих рішень. Тут слушно скористатися думкою Р. Бендікса та Г. Герстенбергер про вимушену обмеженість загальних соціальних теорій, об’єктивно позбавлених значущого ресурсу для інтерпретації конкретних історичних процесів¹³. Тобто з історико-прикладних позицій автори «Насильства» мали добре обміркувати, чи варто вдиратися в історіографічні хащі, коли йдеться про «універсальні» механізми впорядкування економічних інтересів. Вчасно не усвідомлена пізнавальна обмеженість запропонованого неоінституційного підходу відбилася тематично. Спроби досягнути перебіг історичних подій спричинили невпинне розмивання змісту базових категорій, з-поміж яких «патрон-клієнтські відносини», «контроль над рентою», «панівна коаліція» тощо. Зокрема, у вибраній моделі інтерпретації інвеститурної кризи – боротьби за «структури патрон-клієнтських мереж» – було критич-

¹⁰ John Eldevik, *Episcopal Power and Ecclesiastical Reform in the German Empire: Tithes, Lordship, and Community, 950-1150* (New York: Cambridge University Press, 2012), 258.

¹¹ Ibid, 214.

¹² Shami Ghosh, *Medieval Revolution and Reform Review Article*, <http://www.history.ac.uk/reviews/review/1651>

¹³ Heide Gerstenberger, *Die subjektlose Gewalt. Zu Wesen und Entstehung bürgerlicher Staatsgewalt*, <http://www.rote-ruhr-uni.com/cms/texte/Die-subjektlose-Gewalt> (“... eine allgemeine Theorie des Staates in kapitalistischen Gesellschaften nur auf einer so hohen Ebene der Abstraktion formuliert werden kann, daß sie für die Erklärung von historisch konkreten Prozessen weitgehend bedeutungslos bleiben muß”).

но звужено дослідницький фокус, що унеможливило пояснення провідних історичних чинників: переслідування папами-реформаторами симонії, протистояння міських рад і сеньйоральної влади, антагонізм міністеріялів та нобілів, зрештою, конкуренція ідей імперського універсалізму та національно-політичного суверенітету. Щоб повернутися до осмислення цих явищ, пізнавальний статус категорії «структура патрон-клієнтських мереж» мав бути змінений з настановного, що визначає загальну перспективу дослідження, на спеціально-інструментальний, що сприяє розрізненню одного з сегментів соціальних зв'язків усередині ширшої історичної моделі інвестиційної кризи, де водночас є місце і «чарункуванню» (франц. – *l'encellulement*) соціальних структур, і ліньяжним формам владарювання, і клюнійському рухові, і партикулярній ідеології, і емансипації міст.

Але дослідники наполегливо уникають питань, пов'язаних зі здатністю настановних категорій монографії до впорядкування наявної інформації історичних джерел. У цьому розумінні боротьба за інвестицію прогнозовано локалізується як значно менша проблема, аніж про неї відомо з історіографії. Натомість відбувається довільне тлумачення загальновідомих фактів, щоб лише продемонструвати формування в лоні церкви організаційної універсалії врядування – корпорації. Серед іншого, на підтвердження такої автономізації дослідники зазначають, що «реформа симонії завдала прямого удару по системі власницьких церков» (с. 88), тобто позбавила світських володарів права на обрання єпископів та священників, зробивши це внутрішньою справою церковної корпорації. Такого всеосяжного висновку можна було дістати, покладаючись хіба що на канонічне право, яке, справді, встановлювало низку заборон, спрямованих на зменшення ролі світської влади в церковному житті. Та коли б реальний перебіг подій відбувався за церковними канонами, то, вочевидь, історія перетворилася б на падчерку теології. На щастя, це не так, і божественна воля має в історичному дослідженні факультативну роль натхнення.

Повторимося, Норт, Волліс та Вайнгест фактично закликають до волюнтарної сегрегації фактів відповідно до мети своєї монографії. З одного боку, є важливі й обов'язкові до врахування, бо ілюструють вправність авторської теорії визрівання порогових станів, з другого, – є неістотні, тобто такі, що безболісно можуть бути зігноровані та викинуті із загального викладу. Підпорядкований меті, яка перебуває поза горизонтом сприйняття історичних акторів, матеріал монографії безладно розсипається при спробі конструювання нових історичних фактів.

Будь-який історичний факт, нехай навіть у подібі «події» або «феномену», є системою рангових зв'язків джерел, історіографії та соціальних моделей. Зрозуміти джерела без певного досвіду перебування в контексті соціальних відносин неможливо, та це не свідчить про пріоритет соціальних моделей, бо власне історичне дослідження починається із розрізнення наявного досвіду із досвідом, вилученим з історичних джерел. Ідеальне дослідження, керуючись установкою на виявлення певних соціально значущих

зв'язків, завершується висновком про залежність тих від низки унікальних чинників, властивих тогочасному соціальному порядку. Історичний факт постає на перетині вказаних залежностей. Розбивання зв'язків за критерієм залежності становить факт історіографії. Виявлення залежності соціальних чинників як типів є фактом соціології.

Ця багаточасова система розпізнання історичних фактів відсутня в монографії американських дослідників. Тобто зі спеціально професійної позиції вона не може бути названа історичним дослідженням. Матеріал упорядковано тут безвідносно до мотиваційних та соціальних структур досліджуваного періоду, факти постають окремо від проблем джерелознавства й історіографії. Пропоновані гіпотетичні моделі не фіксують залежність соціально значущих зв'язків від унікальних історичних чинників. Останнє тим більше виразно, чим далі тема інвеститурної кризи звучить як реформа церкви, внаслідок якої постає безособова клерикальна організація. Ця хистка конструкція корпоративного самоврядування не витримує і першого наближення фактів історії та історіографії.

Ключові для розуміння дуалізму церковної організації моменти автори монографії згадують так незграбно, що від часу виходу її першого видання у 2009 р. нікому з редакторів не спало на думку виправити дату завершення інвеститурної кризи (“the conflict was officially resolved”) з тиражованого «1222 р.» (с. 88)¹⁴ на загальноприйняте «1122 р.» – рік укладення Вормського конкордату. Всупереч твердженням Норта, Волліса та Вайнгеста про формування самоустановчих рис нової церковної організації і подолання системи власницьких церков, світські володарі зовсім не поспішали відмовлятися від своїх ленних прерогатив та майнових прав на церковні бенефіції (ренти). Водночас укорінення корпоративних тенденцій не підтверджується і результатами обрання єпископів¹⁵. На загал після інвеститурної кризи зберігається аристократичний характер володіння церковними ленами.

Докладний розбір інвеститурного сюжету дозволяє виявити уразливі сторони праці американських економістів на рівні спеціально-історичної проблематики (факти історії та історіографії). Для випробування ж на міцність історико-соціологічних візій «Насильства» варто звернутися до іншого сюжету – розвитку англійського земельного права.

Безособовість у дії земельного права постає в монографії як данина ситуативному консенсусу еліт. За цією «безособовістю» геть не видно соціальні сили, вивищення яких залежало від сталої дії норм врядування й судочинства. Монографія зосереджена на формально-юридичних питаннях, що пе-

¹⁴ Douglass C. North, Wallis John Joseph, Weingast Barry R., *Violence and Social Order* (New York, NY, US: Cambridge University Press, 2009), 65; Дуглас Норт, Уолліс Джон, Вайнгаст Барри, *Насильство і соціальні порядки*, пер. с англ. Д. Узланера, М. Маркова, Д. Раскова, А. Расковой (Москва: Издательство Института Гайдара, 2011), 134.

¹⁵ Colin Morris, “The Papal Monarchy: The Western Church from 1050 to 1250,” in *Oxford History of the Christian Church* (New York: Oxford University Press, 1989), 225.

реобтяжують текст та не відповідають на питання, у який спосіб відбулося укорінення дії безособових інститутів.

Феодално-правовий сюжет монографії зводиться до тези про контроль над земельними держаннями як спосіб організації та підтримання панівної політичної коаліції. Умови і право ("title") феодалного держання ставали невичерпним ресурсом для маніпуляції відносинами особистої залежності. Прагнення позбутися цього типу залежності (для вільного розпорядження матеріальними активами), власне, і призвело до становлення безособових інститутів, зокрема, трастів. Зрештою, спостереження над розвитком англійського земельного права, на думку дослідників, дозволяє зафіксувати перехід від базової природної держави, де контроль над землею належав безпосередньо державі, до зрілої природної держави, коли «землеволодіння може виходити зі сфери державного контролю і ставати по-справжньому безособовим» (с. 102).

Сам перехід до зрілої природної держави мислиться в дослідників хронологічно – через поступове зміцнення власницьких прав на землю. Сходження до більш складних безособових форм відносин власності маркується тут датами, які є приводом означити принципові зміни у правовідносинах. Між тим рух від Коронаційної хартії Генріха I (1100 р.) до Статуту про скасування держання (1660 р.) не можна назвати оглядом рушійних сил, що сприяли утвердженню імперсональних норм. Історичний факт у Норта, Волліса та Вайнгеста залишається одновимірною констатацією, яка репрезентує розвиток через збільшення безособового змісту поняття власності. Це завжди наслідки, але не причини. Справедливо підкреслюючи прагнення еліти до забезпечення своїх родових статків, американські дослідники не змогли представити читачеві той чарівний механізм, завдяки якому звична до слави та звитяги англійська аристократія забезпечила рутинну роботу із впровадження безособових норм. Авторський виклад видається описом революції без революціонерів.

Нехтуючи генеалогією «нових людей» та пов'язаних із ними універсальних принципів врядування¹⁶, автори «Насильства» підміняють історичний аналіз розвитку англійського права близькими до конспірології узагальненнями: «Сотня осіб, які перебували на верхівці коаліції, постійно виробляли схеми впорядкування відносин, що зберігали цілісність англійського суспільства» (с. 125). Не помічаючи, як від часів Генріха I та перших Плантагенетів з'являється тип слуг-управлінців, «піднятих із пилу»¹⁷, але обдарованих та, головне, особисто відданих королю, Норт, Волліс та Вайнгест марнують шанс, щоби дослідити роль індивідуальних амбіцій, скерованих потребами державного управління, у становленні правових і

¹⁶ Steven Gunn, *Henry VII's New Men and the Making of Tudor England* (Oxford: Oxford University Press, 2016).

¹⁷ Ralph V. Turner, *Men Raised from the Dust: Administrative Service and Upward Mobility in Angevin England* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1988).

фінансових інститутів корони. Американським економістам складно осягнути, що історія ставить питання лишень перед конкретними особами або їхніми соціальними типами.

Замовчана тема драйверів (drivers) соціально-правового розвитку постоїлася невиразністю висновків багатонадійного екскурсу з історії англійського земельного права. Навіть більше, з позиції головної лінії монографії – приборкання насильства – ці висновки небезпечно амбівалентні: «невизначеність [прав власности] полегшувала панівній коаліції використання контролю над землею як засобу впорядкування й пристосування розподілу політичної та економічної влади до мінливих обставин» (с. 126). Погодилося, доволі курйозний «засіб впорядкування», що, за словами самих дослідників, провокував «насильницькі вторгнення, заколоти й змовництво» (с. 123). Глибоко досліджена в історіографії тема земельних відносин не в міру захопила авторів. За зовнішніми змінами в регламенті обігу земель вони не помітили: а) наполегливу цілеспрямовану роботу агентів змін, які поволі перетворювалися із приватних слуг на службовців корони; б) функціонування юридичних корпорацій, що в конкурентній гонитві витворювали нові правові конструкції.

Саме чиновники-службовці та, за термінологією Вебера, «поважні в галузі права люди» (die Rechtshonoratioren) виписували і втілювали в життя згадані американськими дослідниками «схеми впорядкування відносин». Ґрунтом для цього був не гіпотетичний консенсус еліт, а перманентне продуктивне маневрування між інтересами станів (громад), корони та маґнатів. Пропонуючи правові засоби сталого управління та підтримання соціальної стабільности, чиновники та юристи чимдалі стверджували свою монополію на знання про державну владу й судочинство. Цей вузькофаховий тип подрібненої ренти, основаної, з одного боку, на ієрархічно організованій груповій дії, та, з другого, – на специфічно цеховому зисково-професійному відношенні (“spezifisch zünftiger und erwerbs beruflicher Art hatten”¹⁸), був надто непривабливий для титулованої аристократії, тож державний механізм поволі вислизав з рук радників монарха за походженням¹⁹.

Глибше проникнення адміністрації у справи збереження громадського порядку, релігійні питання, проблеми розширення територіяльно-торговельної бази нарівно із традиційною сферою контролю за фіскальними й військовими ресурсами, насправді, зовні виглядало як розвиток абсолютної монархії, але внутрішньо таку централізацію державного управління спричиняла безпосередня потреба нечисленної, проте амбітної та освіченої верстви чиновників і юристів в отриманні спеціалізованого, тобто закрито-

¹⁸ Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriß der Sozialökonomik*. Abt. 3 (Tübingen, 1922), 460; Макс Вебер, *Господарство і суспільство: нариси соціології розуміння*, пер. з нім. М. Кушнір (Київ: Вид. дім «Всесвіт», 2012), 594.

¹⁹ Steven J. Gunn, *Early Tudor government, 1485–1558* (Houndmills, Basingstoke, Hampshire, 1995), 48–49.

го від нефахового контролю і впливу, професійного поприща. Що далі і що глибше службовці підтримували та інспірували централізаторські устремління, то очевиднішою ставало їхнє ексклюзивне становище в досягненні цілей державного управління. Здатність до продукування в загрозливій ситуації передумов ускладнення процесу ухвалення управлінських рішень (конструювання нових викликів, розширення компетенції) перетворилося на еволюційну властивість адміністративного апарату. Водночас реакція державно-політичної верхівки на такі передумови визначала тип політичної культури, залежний від сталості реагування на «проблему» або «апарат».

Поширення імперсональності як схвалених державою безособових форм суспільно-правової та господарської взаємодії відбувалося не через консенсус, еволюцію або конкуренцію еліт. У конкретно-історичних умовах Англії був кваліфікований спротив традиційним зазіханням окремих груп політичних та економічних інтересів на життєві шанси і контроль за поведінкою соціальної верстви чиновників-службовців і «поважних у галузі права людей». Виборюючи власне професійно-життєве поприще – у складному союзі із короною та Палатою громад, – адміністративно-правова спільнота витворила ціннісний *communitio sacrorum*, де правила за еталон зафіксована у процедурі предметна безособовість, що збільшувала життєві шанси спеціально навчених агентів, визначала їхнє ексклюзивне становище в досягненні цілей державного управління та юстиції. Функціонування державно-правового апарату за цим принципом зумовило передбачуваність у застосуванні законодавчих норм і відкрило нові можливості, зокрема, для господарської діяльності: «незважаючи на особу» є також паролем “ринку” і зважанням на всілякі суто економічні інтереси взагалі», – підкреслював Вебер²⁰. Якщо ж слідувати словнику самих американських дослідників, то, вочевидь, слід казати про все більше наростання можливостей для прийняття «вірогідних зобов'язань» (“credible commitments”).

Під впливом ідеологічної риторики агентів державно-правового апарату, поєднаної із правилами застосування примусу, імперсональність як похідна від свідомого соціально-професійного дисциплінування (що уможливило досягнення і трансляцію публічної влади) перетворюється на властивість публічної влади. Елімінуючи цю історико-соціологічну закономірність, автори «Насильства» схильні представляти імперсональність як готове для серійного виробництва знаряддя. На задній план, у ніщо, відступає тривалий історичний процес формування та професійного гартування соціального референта імперсональності. Отже, перелік порогових умов переходу від природної держави до держави відкритого доступу (с. 184), що його склали Норт, Волліс та Вайнгест, позбавлений інтегральної складової, яка уможливила нарівно і верховенство права (“rule of law”)²¹ для еліт (умова № 1), і

²⁰ Макс Вебер, *Господарство і суспільство*, 714.

²¹ У цьому виданні – «верховенство закону».

безстрокові організації в державній та приватній сферах (умова № 2), і консолідований контроль над армією (умова № 3), – свідомого своїх соціально-професійних інтересів, ціннісно-орієнтованого на правову процедуру, озброєного каутеларною технікою апарату чиновників та юристів.

Нерозрізнення спеціального механізму витворення, забезпечення контролю за схемами безособових відносин, сприйняття похідних інституційних форм у знятому та готовому для запозичення вигляді (с. 223) зумовлює спрощення центральної історико-соціологічної теми “Vorgeschichte” – попередньої історії, що залишається незмінним структурним елементом політичного та соціального розвитку будь-якої нації. У проблемі спадковості американські економісти значно поступаються Р. Бендіксу, який за тридцять років до виходу «Насильства» писав: «Кожна країна розвиває власну культуру й соціальну структуру, але, коли основна структура інституцій уже сформована в умовах ранньої держави [kingship], її складно змінити. Щоби відповідати сучасному світу, необхідно враховувати традиційні практики нації та її унікальність [unique elaborations]»²². Цю класичну дослідницьку перспективу Норт, Волліс та Вайнгест обмежують прикладами різного функціонування однакових (умовно знятих) безособових інститутів у природних державах та державах відкритого доступу (с. 304–309). Науковцям бракує ресурсу здійснити порівняльний аналіз взаємодії історично сформованих та політично бажаних інститутів. Відверто марнується шанс пояснити, за яких умов і які форми добре відомого англійського досвіду безособового врядування та судочинства можуть бути репліковані на інший національний ґрунт, позбавлений специфічно організованого середовища носіїв каутеларної техніки. Можливо, авторів «Насильства» стримувало усвідомлення того, що досі найкращим місцем для з’ясування трастових і корпоративних суперечок вважають Високий суд Лондона.

Іншими словами, американські економісти певні, що безособові інститути можна споживати у знятому вигляді, водночас висловлюючи сумнів щодо здатності або користі для більшості зрілих природних держав від такого споживання, зважаючи на невідповідність «наявним уявленням про економічну, політичну, соціальну та культурну системи» (с. 306). Тема “Vorgeschichte” постає в монографії лише як проблема готовності до втручання, проте зовсім замовчується проблема еволюційної обмеженості наявних безособових інститутів (інструментів) відкритого доступу, структурно пов’язаних з історично сформованою професійною верствою, яка спроможна забезпечити розроблення, запровадження та функціонування *складних технік* безособового доступу.

Скептичне ставлення дослідників до структурної залежності інститутів відкритого доступу від історії їх формування цілком зрозуміле, адже на за-

²² Reinhard Bendix, *Kings or People: Power and the Mandate to Rule* (Berkeley/ London: University of California Press, 1978), 3.

гал американські економісти керуються принципом очевидності та радше проголосять здійснений у XIX ст. перехід до держави відкритого доступу непередбачуваним (с. 224, 267), аніж спробують встановити конкретний оператор акцидентії спрямованих зусиль політичних та економічних груп інтересів, суб'єкт споживання операційних можливостей поведінки еліт.

Попри небажання наслідувати спеціально наукове розуміння фактів історії та розрив із класичною соціологією історії, автори монографії запропонували цінні аргументи для перегляду наявних теорій становлення сучасної держави, передусім теорії військової революції (с. 212–214), та надали переконливий схематичний опис – не пояснення! – переходу Британії, Франції та Сполучених Штатів до порядку відкритого доступу.

Повною мірою скористатися ресурсом історичного знання «Насильству» завадив сповідуваний як метод етичний універсалізм, що нівелював світоглядні розбіжності, з подолання яких виникла сучасна безособова держава та принципова можливість вимірювати поступ через імперсональність, верховенство права і контроль над насильством.

За панування правових принципів на кшталт «старе не рухаємо і нове не впроваджуємо» соціальний смисл імперсональності не міг сприйматися інакше, як формально-технічний спосіб фіксації права, що не стосується прямо традиційного способу життя й господарювання. Реальний вплив на економічну активність імперсональність як тенденція до вивищення закону дістає лише в умовах боротьби за порядок-техніку законотворення, коли шанси «способу життя» почали прямо пов'язувати з їхньою правовою фіксацією. Саме звідси походить невгамовна практика роздавання оформлених законом шансів, коли для вивільнених від традиційних стереотипів мас писане право стає цінним не лише як добре виписаний звичай, а й підстава до дії. Певною мірою тут позначається одна з головних соціологічних проблем, що її виклав Дюркгайм²³ – як форми зовнішнього примусу (традиція, підтримувана збройними загонами) перетворюються на окремі види морального авторитету (писане право) і які причини призводять до цього.

Революція «безособових шансів» мала тривалу передісторію, і автори монографії слушно зауважують, що безособова сила закону – зазначимо, як і решта проявів високої культури – починала гартуватися у середовищі панівних груп (с. 190). Давні господарі, визнаючи моральний авторитет за взаємними обіцянками, закріпленими в угодах-хартіях, не воліли привер-

²³ Émile Durkheim, *Les formes élémentaires de la vie religieuse: le système totémique en Australie* (Paris: Presses Universitaires de France, 1990), 298: «Le problème sociologique - si l'on peut dire qu'il y a un problème sociologique - consiste à chercher, à travers les différentes formes de contrainte extérieure, les différentes sortes d'autorité morale qui y correspondent, et à découvrir les causes qui ont déterminé ces dernières». Переклад [невдалий]: Еміль Дюркгайм, *Первісні форми релігійного життя: Тотемна система в Австралії*. – Київ: Юніверс, 2002), 198: «Соціологічна проблема, якщо можна сказати, що така існує, полягає в тому, щоб шукати через різні форми зовнішній примус, різноманітні види морального авторитету, які йому відповідають, і відкрити причини, які визначили ці останні».

тати до цього стилю політико-правових відносин своїх підданих. В обійми імперсональності маси зазвичай втягувалися на тлі гострих криз управління, зокрема, фіскальних конфліктів. Найбільш економічно могутні й політично впливові групи, прагнучи, з одного боку, мінімізувати зазіхання сюзерена та, з другого, – збільшити власну фіскальну базу, вимушено залучали найкращих фахівців із технік соціально-правового унормування, які, користуючись нагодою, поступово перетворювали своє непевне тимчасове становище порадників на сталий вид фахової діяльності. Тихе, але звитяжне завоювання нового професійного поприща відбулося через фіксацію й поширення винайдених форм розв'язання конфлікту як ситуації правового та політико-адміністративного балансування на безособових принципах відносин держави й суспільства. Зважена рівномірність, спочатку мотивована бажанням якнайдалше тримати фіскальні органи від найбільших статків, зрештою, стала самоціллю діяльності агентів соціально-правового унормування. Ідея безпечної дистанції сюзерена та організованих груп інтересів лягла в основу архітектури адміністративно-правової безособовости.

Тобто революція «безособових шансів» у конкретно-історичній площині мала дві головні передумови: перетворення писаного права на моральний авторитет, який витворює безпечну соціально-правову дистанцію і сприяє економії репресії, та посилення структур державно-політичного примусу, зокрема, фіскального тиску, коли мінімізації втрат могутніх домогосподарств сприяло поширення ідеї безособових відносин із державою, наприклад пропорційних ставок та зборів з усіх домогосподарств. Автори монографії, відволікаючись на абстрактну ідею безособовости, так чи так наявну в писаному праві, зазвичай адресованому більшості підданих, не змогли зафіксувати момент, коли спеціально-суб'єктна сторона законотворчої техніки перетворилася на потужний чинник упорядкування соціальних відносин. На різних етапах історичного розвитку модус імперсональності не мав однакових наслідків для економічної активності.

Представлена в «Насильстві» безособовість є зліпком значно пізнішої світоглядної настанови. Це готовий завершений безсуб'єктний засіб упорядкування широкого спектра соціально-економічних відносин, байдужий до історичних витоків безособового врядування. Відчувається потужний вплив метафори суспільства як складної машини, що заохочує дослідників до функціонального відсікання, щоби з'ясувати, що робить людську природу придатною або непридатною для створення держави, у який спосіб люди повинні об'єднуватися між собою, якщо вони бажають жити разом²⁴. Ця новочасна раціоналізація суспільного співжиття, формалізація корисних і некорисних рис громадян торувала собі шлях показовими при-

²⁴ Томас Гоббс, «О гражданине» в *Томас Гоббс, Сочинения в 2 т.*, Т.1 (Москва: Изд-во: Мысль, 1989), 278.

кладами дієвості, коли «у порівнянні з простою примітивною формою існування виникає картина напруженої диференційованої системи елементів існування»²⁵, примирених принципами безособовості та вищої користі, що здатні провести через найширші ансамблі контингентних зв'язків конкретну політичну волю, яка обрамлює тіло нового суспільства-машини. Нові світоглядні настанови дедалі більше спрямовували політичну боротьбу не на подолання конкретної групи супротивників, а на припинення їхнього існування (скасування) як таких, що не відповідають раціоналізованим цілям суспільства-машини, звернення до якої могло бути лише безособовим. Безособовість, верховенство права і консолідований контроль над насильством тут – не упізнана влада-Imperium, відтворена через кваліфіковане подрібнення адміністративно-правової ренти й зисково-професійне нормування засобів соціально-політичного врегулювання, що мають тенденцію до перетворення на тотальні інститути.

²⁵ Георг Зіммель, *Філософія грошей* (Київ: Промінь, 2010), 339.

Ірина СКУБІЙ

Fowler, Mayhill C. *Beau Monde. On Empire's Edge: State and Stage in Soviet Ukraine.*
Toronto: University of Toronto Press, 2017.

Ірина Скубій – кандидатка історичних наук, доцентка катедри ЮНЕСКО
«Філософія людського спілкування» та соціально-гуманітарних дисциплін
Харківського національного технічного університету сільського господарства
імені Петра Василенка.

Історія ранньорадянського суспільства є однією з найбільш досліджуваних тем в українській історіографії. Тим більше важливе й цінне для українського читача знайомство з сучасними працями закордонних науковців, які, спираючись на методологічні досягнення своїх наукових шкіл, досліджують проблеми культурного будівництва 1920-х –30-х років. Авторкою рецензованої книги є Мейгіл Фавлер, професорка й керівниця програми русистики, східноєвропейських і євразійських студій у Стетсонському університеті (США).

Праця вийшла друком 2017 року і вже була презентована на багатьох майданчиках українського наукового й публічного простору. Одним із таких заходів, у межах якого відбулася презентація книги, була школа «Студії пограниччя у Центрально-Східній Європі та Чорноморському регіоні» (25 червня – 6 липня 2018 р., Харків), що її організував Центр дослідження міжетнічних відносин у Східній Європі (Україна) та Центр управління та культури в Європі університету Санкт-Галлена (Швейцарія). Проведення заходу саме в Харкові є дуже символічним, оскільки саме це місто було життєвою сценою більшості ключових акторів дослідження.

Рецензована праця представлена у вигляді колективних біографій ключових діячів українського театру 1920–30-х років, крізь призму життя і діяльності яких авторка прагнула з'ясувати його непросту історію. З-поміж робіт із зарубіжної історіографії це дослідження вирізняється тим, що воно не замикається на загальнодержавній специфіці культурних процесів, а виходить на ширші перспективи, висвітлюючи їхні особливості на периферії Російської імперії та Радянського Союзу, в Україні. Це дослідження показує, що українське театральне мистецтво успадкувало традиції культурно багатого імперського Південно-Західного краю. У новоутвореній радянській державі українські діячі продовжували бути географічно на периферії, що

не завадило їм протягом 1920-х років стати творцями багатьох культурних проєктів загальнорадянського значення.

Без перебільшення можна стверджувати, що дослідження представляє такий необхідний погляд на українську історію доби 1920–30-х років, як спробу творення власної національної ідентичності театральними митцями, надаючи їм право власного голосу в контексті загальнорадянського нарративу. Як зазначає Мейгіл Фавлер, фокус на культурній історії розширює можливості інтерпретації радянської національної політики, тоді як історія про бомонд на кордонах звертає увагу на виклики коренізації (с. 12).

Об'єктом своєї наукової праці дослідниця вибрала культурну еліту радянської України – бомонд (*beau monde*), ключовими акторами якої стали Лесь Курбас, Микола Куліш, Остап Вишня, Андрій Хвиля. Втім, авторка не обмежується аналізом впливу цих діячів на українське культурне життя, а прагне показати читачу, що по той бік радянської сцени були всім відомі в СРСР Соломон Міхоелс, Михайло Булгаков, Ілля Ільф та Євгеній Петров. Як доводить дослідниця, порівняно з українськими колегами вони мали більше творчої свободи та визнання з боку держави й суспільства. Приверненню уваги до проблеми ієрархії в середовищі культурної еліти підпорядкована структура книги: у центрі кожного розділу є сюжетна лінія про двох її представників, які перебували по різні боки так званого «театрального фронту». Чим зумовлена така увага до бомонду, у чому полягає необхідність його вивчення? Як доводить авторка, саме він створив українську радянську культуру (с. 13).

У першому розділі дослідниця знайомить читачів з історією російського імперського Південного Заходу. Вже з перших сторінок вони мають змогу побачити, що цей регіон аж ніяк не був периферією Російської імперії, а тим більше культурною. З позиції демографії він був доволі успішним простором співіснування різних етносів: українців, росіян, поляків та євреїв, кожен з яких зробив свій внесок у розвиток його мультикультурності. Як доводить Мейгіл Фавлер, саме Південний Захід став серцем імперської мережі розваг та дозвілля (с. 30). У зв'язку з цим не дивно, що рушійні сили змін радянської української культури в 1920-х роках походили з цього багатоетнічного прикордонного регіону колишньої імперії. Як і в інших країнах Європи, там існувала централізована театральна система, але що далі регіон розміщувався від центру, то більше свободи було у практичному втіленні її рішень (с. 36). Між тим умови розвитку на південних кордонах Російської імперії українського, польського та юдейського театру були різними: польський піддавався більш жорсткішому контролю, ніж український; заборона на використання юдейської мови не виконувалася, а лише ускладнювала діяльність труп; українськомовні вистави поширювалися попри заборону використання мови, зокрема під час різних воєнних кампаній на Півдні – Кримській та Російсько-турецькій війнах (с. 37). Як справедливо помітила дослідниця, причина такого вибіркового ставлення до місцевих культур з боку імперської влади полягала в необхідності забезпечення контролю над

ними. Натомість за радянської доби всі зусилля держави спрямовувалися на цензурування, створення нової радянської культури і на придушення будь-яких спроб протистояння загальному курсу (с. 39). Підбиваючи підсумки імперського періоду розвитку театру, дослідниця зауважила, що війна та революція активізували культурну мобільність, що позитивно позначилося на збільшенні кількості різних мистецьких напрямів та прискоренні змін всередині імперії.

Другий розділ праці присвячений двом ключовим культурним діячам, які зробили значний внесок у розвиток театрального мистецтва ранньорадянської доби – Михайлу Булгакову та Миколі Кулішу. Порівнюючи умови та особливості діяльності театрів у Москві та Харкові в післяреволюційну добу, дослідниця чітко визначає, що нова українська столиця пропонувала митцям ширші можливості. Зокрема, на прикладі цього дослідження бачимо, що зміщення кута зору у вивченні взаємовідносин центру й периферії є ключем для розуміння глибших контекстів їхніх зв'язків. Як і представники московського культурного бомонду, українські митці не тільки формували нову радянську культуру, але й творили власну. Кулішу та його послідовникам необхідно було з'ясувати, що було радянським, що було українським, а що було радянсько-українським проявом культури? Ключовими акторами ранньорадянського бомонду були колишні солдати Червоної армії, ідейні члени компартії, представники імперської інтелігенції. За умови успішного вписування в новий ідеологічний простір, ставши учасниками проекту творення комуністичного культурного продукту, вони отримали таку бажану раніше підтримку держави – робочі місця, можливості кар'єрного зростання.

Творення нової радянської культури в Харкові було невід'ємною частиною політичного життя та інтриг, які стояли за діяльністю її творців та їхніх літературних об'єднань, найбільш впливовими серед них були ГАРТ, Всеукраїнська спілка українських пролетарських письменників, ВАПЛІТЕ, Вільна академія пролетарської літератури. Авторка вписує ці культурні проекти в ширший контекст і говорить про трансформацію міського життя столичного Харкова: змінювалася культурна топографія, з'являлися різні спілки та організації (с. 75). Як один із найбільш показових прикладів охарактеризовано театр «Березіль», який став «локусом ранньорадянської креативності й обміну: літературного ярмарку» (с. 76) та однією з центральних соціальних інституцій міста. Цікаво, що одним із акторів, «партнерів», як їх називає авторка, творення нової радянської культури, було Державне політичне управління. За допомогою мережі своїх агентів у місті та всередині літературних груп, творенням підозр та звітів, дозволів та цензурування воно не лише контролювало, а й впливало на розвиток культури міжвоєнного Харкова (с. 83). Ця ідея дозволяє розширити усталений погляд на силові органи як каральні інститути влади, котрі через свою діяльність транслиували її політичний курс. Авторка робить їх активними учасниками суспільного життя і показує, що силові органи через свою діяльність формували напрямок руху літератури й мистецтва.

Однією з рис радянської літератури 1920-х років, як помітила авторка, була наявність внутрішнього транснаціоналізму, який для митців створював можливості для розвитку, простір для маневрів у поширенні своїх творів. Порівняння творчості Булгакова й Куліша та специфіки поширення їхніх творів у межах СРСР стало яскравим прикладом цієї ідеї. Знаковим був випадок із «Патетичною сонатою» Куліша, яку спершу не прийняли до репертуару українських театрів через її надмірну українськість та увагу до національних проблем. Натомість, розуміючи радянську культурну топографію, митець звернувся з аналогічним проханням до Москви, внаслідок чого твір «знайшов свою домівку в Москві» (с. 92). На прикладі долі Куліша та інших українських митців дослідниця також змогла показати, як протягом 1930-х років держава монополізувала мистецтво.

Розвиток комедійного мистецтва в ранньорадянську добу представлений через висвітлення творчості Іллі Ільфа, Євгена Петрова й Остапа Вишні. Знову, як і в попередніх розділах, авторка майстерно дібрала ключових героїв: Ільф і Петров представляють загальнорадянський масштаб, тоді як творчість Вишні була переважно розрахована на українську аудиторію. Щоб наочніше показати цю відмінність, зіставлено їхні знакові твори: «Цирк» та «Алло, на хвилі 477!» відповідно. Детально аналізуючи їх, дослідниця дійшла висновку, що «Цирк» створено як типовий радянський культурний продукт без чітких етнічних маркерів, тоді як «Алло...», перше україномовне театральне шоу, було водночас унікальним культурним продуктом Радянського Союзу й типовим для українського культурного середовища (с. 101). Утім, якою б не була новаторською творчість українських митців, радянське мистецтво не розвивалося ізольовано. Зокрема, 1927 р. Остап Вишня разом зі своїми колегами відвідав Німеччину, де вони побачили провідні театральні вистави тих років. Своєю чергою німецький театр перебував під американським впливом. Тому, продовжуючи думку авторки, читач зможе дійти висновку про наявність мистецьких взаємовпливів не лише між театральними культурами європейських країн, а й між різними континентами.

Важливою перевагою книги Мейгіл Фавлер є увага до контексту подій, які відбувалися в межах культурного процесу в Радянській Україні. Говорячи про коренізацію (українізацію), дослідниця показує як її позитивні, так і негативні наслідки. Порівнюючи відомих театральних та літературних діячів Ільфа і Петрова та Вишню, вона доводить, що, попри їхню належність до радянської культурної еліти, митці по-різному бачили своє покликання: тоді як письменницький дует створював радянську культуру, останній прагнув створити етнонаціональну українську культуру (с. 118). Фактично, до 1936 р. результати українізації відобразилися в тому, що в українській культурі не залишилося місця модернізму, авангарду, джазу, а лише, як пише дослідниця, «малоросійщина», гопак та мелодраматизм зразка XIX століття (с. 124). Увага до шляхів творення української культури в 1920-ті роки має свою актуальність і сьогодні. Виклики, з якими вона зіткнулася протягом 1930-х років, мають бути ще раз осмислені.

З другого боку, не варто забувати і про переваги, які здобули митці протягом першого десятиліття радянської влади. Відтоді театральні діячі не мали турбуватися про задоволення своїх матеріальних потреб, їжу, житло та змагатися з технологічним прогресом. Завдяки підтримці та патронажу держави вони поступово перетворилися на державних митців ("official artists"). Згодом багато хто з них поплатився за «щедрість» влади й опинився в таких трагічно відомих місцях серед радянського простору терору, як ГУЛАГ, Биківня й Соловки.

Не оминула авторка книги увагою і тему колективізації, події якої також стали частиною театального життя. Знаковим твором, її одою, була «Диктатура» (1929) Івана Микитенка. Українські митці, які вже отримували звання «Народного артиста» або «Заслуженого артиста» і перебували на службі в державі, мали виконувати її соціально-політичні замовлення. Відтоді мистецтво стало невіддільним від політики (с. 143). Саме ця думка і стала наскрізною ідеєю книги, оскільки життя і творчість літературного бомонду були зумовлені політичними рішеннями, прийнятими в Харкові, Москві та Києві. Розглядаючи цю проблему в ширшому контексті подій 1920–30-х років, авторка доходить висновку, що митці працювали не для задоволення інтересів аудиторії й театру, а на державу, яка і була їхнім роботодавцем (с. 146).

Унаслідок протистояння між культурною елітою та владою відбулося загострення їхніх відносин, що найяскравіше проявилось в такій трагічній події, як самогубство Миколи Хвильового 1933 р. На думку дослідниці, багато письменників вважали, що воно могло змінити ставлення Москви щодо України. Між тим саме ця подія змогла показати, що Радянська Україна не була автономною ні в політичному, ні в культурному житті (с. 151–152). Невипадково тоді ж Куліш написав для «Березоля» п'єсу «Маклена Граца» (1933), у сюжет якої було покладено голод у Польщі. Вистава попри жорстку критику побачила світ 5 вересня 1933 року. Вона і визначила подальшу долю двох ключових митців української літературної еліти, Куліша та Курбаса, котрі буквально через кілька місяців були арештовані, заслані в табори та опинились у розстрільному списку разом зі 134 культурними діячами, однаково закінчивши своє життя 1937 р. Авторка дуже влучно дібрала цитату Миколи Куліша, яка абсолютно точно показує особливості співіснування людини мистецтва з радянською системою: «...бути письменником з пролетарською ідеологією та важливим митцем – це неспівставні речі» (с. 156).

Як же можна було уникнути такої трагічної долі? Чи всі заходи були дієвими? Однією з ключових осіб, яка могла би вберегти культурного діяча, був державний службовець, відповідальний за керівництво сферою мистецтва. У книзі для позначення цього поняття використано словосполучення «чиновник у сфері мистецтва» ("arts official"). Андрія Хвилю було розглянуто як приклад посадовця цього типу. Дослідниця далека від ілюзії, що культурний патронаж гарантував своїм підопічним абсолютну безпеку: щойно чиновник потрапляв у небезпеку, вся група наближених до нього митців

опинялася під ризиком (с. 176). По суті, така співпраця представляла практики виживання та пристосування літераторів до суспільного простору радянської держави.

Фінальний розділ книги присвячено мистецьким діячам, які перебували в таких знакових та неоднозначних місцях радянської системи, як ГУЛАГ та Кремль. Перший став важливою, а для більшості утримуваних тут останньою можливістю театральної діяльності. Натомість для митця Кремль був однією з найбільш впливових платформ у культурній топографії великої країни. Але чи було так завжди? Якою мірою були близькі зв'язки між культурною та політичною елітами? У книзі є відповіді на ці питання. Авторка акцентує увагу на тягlostі традицій таких відносин та пов'язує їх з існуванням культурного осередку для придворних розваг ще за царської доби.

Що ж сталося з тим культурним бомондом, який буквально квітнув протягом 1920-х років і творив українську модерну міську культуру, театр, літературу? У межах рецензованої книги дослідниця намагалася відійти від наявних наукових штампів, які пояснювали би цю причину. На думку авторки, мешканці Будинку «Слово» були не просто репресовані, а зустрілися з викликом креативності, який постав у радянському суспільстві в 1930-ті роки як посилювана централізація мультикультурного ландшафту. Власне, як доведено на сторінках книги, креативність радянського штибу була далеко від усталеного в усьому світі розуміння цього поняття, причиною чого є інше ставлення до аудиторії, держави, а також її зв'язок із системою планування (с. 211). Цей висновок авторки пояснює не лише причини трагічної долі українського театального світу, а й може бути застосований для вивчення особливостей співіснування приватних підприємців та торгівців, які також своєю діяльністю не вписувалися в особливості радянської системи.

Навіть після прочитання книга не полишає читача і на закінчення пропонує йому для роздумів ідеї про подальшу долю культурного бомонду в Україні, «нових Курбасів», мету сучасного театру та пострадянську аудиторію. Книга написана цікавою образною мовою, що дало можливість проникливо та яскраво зобразити життя головних діячів. Авторка успішно зіставляє різні події та сюжети з історії українського театального мистецтва, але водночас використана термінологія для позначення історичних регіонів для української історіографії є не завжди відповідною. У книзі застосовано термін «російський імперський Південний Захід» (“the Russian imperial Southwest”). Очевидно, використання цього терміна вже є усталеною традицією в англійській історіографії та, з другого боку, представляє собою прагнення авторки «вписати» українську тему в ширший, загальноімперський контекст. Між тим такий підхід, хоч загалом і пояснює державну належність досліджуваного регіону (частина губерній якого належала в минулому як до Гетьманщини, так і до Речі Посполитої), та значною мірою спрощує розуміння його особливостей. Натомість в українській історіографії щодо українських земель у складі Російської імперії використовують такі терміни, як «Південь (Захід) Російської імпе-

рії», «південні губернії Російської імперії»¹, «український Південь»². При цьому авторка дає глобальне та комплексне бачення проблем взаємовідносин культури й держави в радянському суспільстві, пропонуючи новий погляд на українську культурну еліту. Рецензована праця представляє собою результат кількарічних досліджень авторки, у якій вийшло показати людський вимір обличчя українського театру й культури 1920–30-х років та шляхи творення української радянської культури. Книга варта уваги української читацької аудиторії, оскільки пропонує нетиповий для вітчизняної історіографії приклад колективної біографії культурної еліти, долі представників якої були пов'язані не лише професійно, а й екзистенційно.

¹ Олександр Іванович Гуржій, Смолій В. А., відп. ред., *Проблеми формування південних губерній Російської імперії в політиці Катерини II*, (НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2017), 76.

² Ігор Лиман, Вікторія Константінова, *Український Південь очима консулів Британської імперії 19 – початку 20 ст., Том 1: Британські консули в портовому місті Бердянську* (Київ, 2018), 630.

Олексій ПОЛТОРАКОВ
«Повернення холодної війни»
як повернення в холодну війну?

Black, J. Laurence (Larry), and Michael Johns, eds.; assisted by Alanda D. Theriault.
The Return of the Cold War: Ukraine, The West and Russia.
Abingdon, Oxon; New York, NY: Routledge, 2016.

Олексій Полтораков – кандидат політичних наук,
докторант катедри соціальних структур та соціальних відносин
факультету соціології Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

Концепт «холодної війни» вже відносно давно переріс свої внутрішні історико-ідеологічні формати (передусім прив'язку до періоду 1940–80-х рр.) та поступово перетворився на своєрідну методологічну рамку-схему, що лежить в основі багатьох профільних історико-політологічних підходів до оперативного аналізу та стратегічного осмислення реалій міжнародного буття останнього півстоліття.

Зокрема, ще 1992 р. знаний американський історик-міжнародник У. Лафєбр у своїй роботі «Кінець якій холодній війні?» аргументував, що холодних війн було кілька: перша – після закінчення Першої світової війни, друга – після закінчення Другої світової війни і третя на той час – після розпаду Радянського Союзу. Втім, подальший розвиток подій надовго вивів цю тематику поза межі «мейнстріму» міжнародно-політичних і суміжних досліджень. (Визначали тенденцію відповідно такі концепти, як «кінець історії» Ф. Фукуями, з одного боку, та «зіткнення цивілізацій» С. Хантінгтона, з другого.)

Низка «кольорових революцій» 2000–10-х рр., що прокотилася пострадянським простором, спричинила відповідну негативну реакцію Росії. Вона була поступово артикульована у своєрідну «геостратегію реваншу» (за поразку в холодній війні). Основні ідеї цієї «геостратегії реваншу» озвучив В. Путін на Мюнхенській безпековій конференції (2007 р.), інструменти було теоретично окреслено у т. зв. «доктрині Герасимова» та поступово практично випробувано – спочатку проти Грузії (2008 р.), а потім – і проти України (2014 р.). Відтоді оновлена парадигма нової холодної війни знов поступово закріплюється як «мейнстрім» міжнародно-політичної думки.

Однією з відповідей на подібний запит можна вважати й колективну працю «Повернення холодної війни: Україна, Захід та Росія», присвячену аналізу саме в термінах та категоріях холодної війни непростої специфіки двосторонніх та багатосторонніх відносин, заданих (але не обмежених) своєрідним «трикутником» Україна–Захід–Росія.

План-структура колективної праці вбачається доволі простою та логічною, а отже, чіткою та зрозумілою: перша частина присвячена міжнародній проблематиці, друга – воєнній, третя – економіко-соціальної, четверта – нарративно-сприйняттєвій, п'ята (до якої, хоча й дещо умовно, можна віднести також хронологічний та індекс-тематичний блоки) – загальній аналітичній специфіці.

Складові кожного блоку відповідно претендують на те, аби (ре)презентувати ключові фокуси, якими виступають саме західний, український та російський. Окремі місця виглядають дещо переобтяженими фактологічно-описовим матеріалом. Однак, зважаючи на цільову аудиторію книжки, якою є переважно західне (передусім, напевно, канадське) експертно-наукове співтовариство, подібне є насамперед вступом до відповідного науково-аналітичного дискурсу базового емпіричного матеріалу, якого зазвичай не вистачає «зовнішнім» дослідженням непростої східноєвропейської проблематики.

Перший блок розглядає ситуацію в її міжнародно-історичній динаміці. Він є цікавим і показовим прикладом передусім того, як парадигмальне (у термінах Т. Куна) мислення в термінах холодної війни позначається не тільки на сприйнятті ситуації (переважно дихотомічно – свій/чужий, друг/ворог і т. п.), але й на всій системі стратегічних оцінок і державних рішень. Тобто важливим є таке визначення ситуації, яке містить не лише власне, «внутрішнє» визначення та оцінку ситуації, але врахування та прораховування «зовнішніх» визначень та оцінок ситуації іншими учасниками.

Завдання, поставлені в колективній монографії, були для дослідників вельми нелегкими, враховуючи стоси спрощених «аналізів» та політично чи навіть ідеологічно упереджених оцінок, властивих для дедалі більш непростого періоду найновітнішої історії. Проте автори монографії завдяки володінню методикою політико-історичного дослідження, належному знанню фактичного матеріалу, умінню знайти, вичленити, систематизувати головне, крок за кроком досліджуючи багатогранну теоретичну і практичну складові безпеки, відсікаючи все штучне, суб'єктивне й відверто заангажоване, зуміли дати загалом об'єктивну картину «повернення холодної війни» як геостратегічного контексту відносин Росії з Україною та Заходом.

Домінування в авторському колективі канадських авторів дозволило поглянути на заявлену проблематику дещо відсторонено, що надало аналітичним оцінкам ситуації більшої чіткості та врівноваженості. Утім, як вбачається, авторському колективу в чомусь не вистачило залучення суто українських профільних авторів (на тлі присутності кількох авторів з Росії), хоча від цього колективна праця виграла би ще більше.

Глава “*Assisted Suicide*” / «Самогубство зі сприянням» (С. Плеханов) присвячена передусім аналізу того, як непросте становлення та розвиток сучасного суверенітету України критично сприймала і тлумачила московська державна еліта, яка лише приховувала свої великодержавні амбіції та геостратегічні наміри відродження імперськості. І саме український чинник вбачався ключовим Кремлю, який просто не зміг не скористатися сприятливим для нього ускладненням внутрішньополітичної ситуації в Україні на початку 2014 р.

Відповідно невиправдано ідеалістичним виявився український підхід до забезпечення власної зовнішньої безпеки, який переважно базувався на договірно-правовій базі, кістяк якої становили, з одного боку, т. зв. «Будапештський меморандум» (1994 р.) та українсько-російський «Великий договір» (1997 р.), із другого.

Глава “*Caught between Russia and NATO*” / «Заплутавшись між НАТО та Росією» (М. Джонс) логічно доповнює та чимось продовжує сюжетну лінію, задану попередньою главою. Вона відповідно розглядає специфіку сприйняття і тлумачення проблеми європейською стороною, яка в своїх підходах виходила з «післявоєнної» (в термінах холодної війни) логіки, де «жорстка» геополітична конфронтаційність (у термінах «гри із нульовою сумою») відходить у минуле на користь пошуку оптимальних балансів сил та інтересів в ім'я взаємовигідних компромісів. Далася взнаки і непроста внутрішня ситуація в самому Європейському Союзі, який ще остаточно не оголтувався від безпрецедентної геоекономічної кризи.

Усі ці чинники спричинили відповідно загальмоване сприйняття кризи 2014 р. європейською стороною, для якої і Україна, і Росія були принциповими, причому окремими (!) східноєвропейськими партнерами, динаміка відносин із котрими чітко демонструвала позитиви. Відповідно виникнення та швидкий розвиток українсько-російського конфлікту був сприйнятий Євросоюзом спочатку в термінах малозрозумілої локальної «кризи», а це призвело до неготовності в реагуванні на його ескалацію (в ЕС домінували пошуки підходів до «м'яких» компромісних варіантів його врегулювання в соціально-гуманітарних термінах) та перекинення на суміжний регіон Донбасу.

Глава “*Buelorussia in the ‘New Cold War’*” / «Білорусь у новій «холодній війні»» (М. Бролт) також є логічним елементом відповідного парадигмального мислення, присвяченим ролі та місцю держави, яка є більше ніж «просто» сусідом сторін конфлікту, але також важливим геостратегічним партнером їх обох. Відповідне її розташування, а також пов'язані з цим виклики й ризики логічно призвели до реалізації Мінськом стратегії надання посередницьких послуг та максимального дистанціювання від обох сторін жорсткого протистояння.

Глава “*The crisis in Ukraine and the Ukrainian Diaspora*” / «Криза в Україні та українська діаспора» (С. Ціпко) присвячена доволі специфічній та через це малодослідженій темі, що зовні дещо випадає із загальної канви розділу. Вона аналізує, з одного боку, сприйняття українською діаспорою динаміки

внутрішньополітичної ситуації в Україні, а з другого – її репрезентацію у країнах перебування. У певному розумінні саме чинник діяспори став глибиною першопричиною того, що Україна останніми роками почала розвивати «культурну дипломатію» як специфічний вектор своєї зовнішньої політики, що має потенціал перетворитися на повноцінну «м'яку силу».

Другий блок розглядає ситуацію в її воєнно-політичній специфіці, передусім трансформації ролі та місця збройних сил як ключової складової «жорсткої сили» в принципово нових умовах міжнародної конфліктності.

Глава "*Brothers disunited*" / «Роз'єднані брати» (В. МакДермот) присвячена аналізу «зовнішньої» (доктринально-стратегічної) складової динаміки розвитку збройних сил обох країн у контексті перспектив їхньої адаптації до реалій «гібридної війни», ініційованої російською анексією Криму.

Глава "*Explaining the Ukrainian Army's defeat in Donbass in 2014*" / «Пояснюючи поразку української армії на Донбасі в 2014 р.» (П. Робінсон) розглядає проблему в її концентрованому в просторі й часі вимірі, артикулюючи ролі та значущість парамілітарних акторів, забезпечуваних Росією, та невійськових чинників, що вплинули на оперативно-тактичні негаразди української сторони в протистоянні з Росією на відносно обмеженому театрі воєнних дій.

Третій блок розглядає ситуацію в її економіко-соціальної своєрідності, акцентуючи увагу переважно на двосторонній специфіці торговельно-економічних та соціально-гуманітарних взаємин між учасниками аналізованих процесів.

Глава "*Western economic sanctions and East-West economic orientation of Russia*" / «Західні економічні санкції та російська економічна орієнтація Схід-Захід» (В. Попов) присвячена ключовій торговельно-економічній проблемі санкцій, що поступово набула не лише, а певною мірою і не так геоекономічної гостроти, як геополітичної значущості. Вона, з одного боку, спричинила та стимулювала зміну просторово-економічних орієнтацій Росії із Заходу на Схід, а з другого – стала також чинником послаблення геоекономічних позицій у загальних, зовнішніх та внутрішніх масштабах.

Глава "*Lost and forgotten*" / «Покинуті й забуті» (Є. Мальцева) розглядає регіонально-політичну динаміку розвитку української кризи в контексті проблемності взаємного сприйняття акторів за лінією «центр-регіон», що має глибоке історико-культурне та економіко-соціальне коріння. Саме це сприяло внутрішньому розвитку та зовнішньому використанню (а в окремих випадках – і штучному інспіруванню) відповідних сепаратистських настроїв.

Четвертий блок розглядає ситуацію в її інформаційно-психологічній специфіці.

Глава "*Setting the tone*" / «Задаючи тон» (Дж. Л. Блек) присвячена принципово значущій тематиці введення в оману та дезінформації, – і такі технології стають дедалі більш значущими у сучасній «гібридній війні». Відповідно саме медіа-інформаційний фронт набуває принципового значення для нової «холодної війни», що логічно аргументовано та на конкретних прикладах ілюстровано в цій главі (в термінах навішування ярликів та похідних інтер-

претацій у медія відповідно всіх трьох сторін політико-пропагандистського протистояння).

Логічним змістовним продовженням попередньої стала глава “*Shaping new narratives*” / «Розбудова нових наративів» (І. Курілла). Вона розглядає медія-інформаційну проблему в її зовнішньому, широкому метаінтерпретаційному вимірі, використовуючи відповідні періодизовані моделі ключових наративів. Унаслідок цього вимальовується доволі цілісна картина створення та розвитку конфлікту відповідних ідеологем, які поступово стають додатковим (а в чомусь саме ключовим) каталізатором політико-соціального протистояння, інспірованого «Майданом», що надалі було переосмислено (у термінах внутрішньої державно-ідеологічної інтерпретації) як «Револуція гідності».

Глава “*German attitudes towards Russia*” / «Німецьке ставлення щодо Росії» (Т. Нігус) бачиться передусім як прикладний огляд медія-соціальної специфіки сьогоденної «холодної війни», де саме інформаційно-комунікаційний простір перетворюється на ключовий фронт геостратегічного протистояння. Особливу значущість доробку надає зведення обробленої інформації в тематичні таблиці й динамічні графіки.

Глава “*The Maidan massacre in Ukraine*” «Майданна різанина в Україні» (І. Качановські) є багато в чому підсумковою, це доволі критичний блок, у якому є намагання поєднати вивчення ситуації зсередини і ззовні. Відповідно його автор розглядає події на українському Майдані передусім у термінах національної трагедії, яка також має як свої зовнішні виміри, так і навіть «чужі» (у термінах впливу на специфіку відносин незадіяних безпосередньо учасників) наслідки.

Глава “*Concluding remarks*” «Прикінцеві зауваження» (Дж. Л. Блек) розглядає проблематику української кризи в термінах міжнародно-політичної конфліктології, у значній прив’язці до загальної специфіки конфліктогенності сучасного міжнародного простору, де Крим є вкрай значущим, проте не єдиним територіальним вузлом геостратегічних протиріч. Окреслюючи ситуацію в Україні в доволі неоднозначних термінах «громадянської війни» (попри те, що подібна інтерпретація бачиться нам дещо короткозорою, вона цілком має право на існування, використання та подальше функціонування), автор блоку оновлює тлумачення класичних категорій «залізна завіса» і т. п. стосовно нинішніх реалій глобального геостратегічного протистояння, яке справді може бути інтерпретовано саме в термінах «холодної війни».

Не маємо сумнівів, що ця монографія буде цікавою та корисною вдумливому читачеві, який знайде в книжці як варіанти відповідей на чимало проблемних питань, так і стимул для подальших теоретичних рефлексій, а можливо, навіть практичних дій, – безумовно, спрямованих на те, щоби запобігти переходу нової холодної війни у свою «гарячу» форму.

Вікторія СИЧОВА

Ю. В. Мацієвський.

*У пастці гібридності: зигзаги трансформацій
політичного режиму в Україні (1991–2014).*

Чернівці: Книги – XXI, 2016.

*Вікторія Сичова – докторка наук з державного управління, професорка,
професорка катедри соціології управління та соціальної роботи
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.*

Довготривала трансформація та перманентні коливання політичного режиму в Україні від авторитаризму до демократії, часті зміни до Конституції, форми правління, зниження довіри населення до органів державного управління спричинюють потребу визначити тип і спосіб функціонування українського політичного режиму. Втопленість суспільства від очікувань кардинальних змін у напрямку зміцнення законности, залучености громадян до процесу ухвалення управлінських рішень та управління, побудови соціальної держави викликає сумніви щодо доцільности демократичних перетворень. «Зависання» між авторитаризмом і демократією в умовах домінування неформальних (клієнтелізм, непотизм, корупція) суспільних інститутів над формальними (конституція, закони тощо) свідчить про ознаки гібридного режиму в Україні, що уповільнює темпи реформ. Це зумовлює необхідність дослідження українського гібридного режиму та особливостей національного демократичного транзиту.

Різноманітні концепції політичних режимів, їхніх проміжних (змішаних, «часткових», гібридних) форм не дають відповіді на питання щодо природи і тривалости перехідної невизначености України. У рамках теорій демократії, модернізації, транзитології, інституційного та постінституційного підходів складно розрізнити «розтягнутий транзит» і стабільний гібридний режим, виявити закономірности функціонування та чинники стабілізації гібридних (змішаних) режимів або перетворення їх на демократичні. Неоднозначність у визначенні характеристик і перспектив політичного режиму в Україні в роботах вітчизняних дослідників (А. Колодій, Г. Куц, С. Лінецький, М. Михальченко, Н. Міненкова, В. Полохало, С. Рахманін, О. Фісун, П. Шляхтун, В. Якушик) ускладнює усвідомлення можливостей переходу до демократич-

ного сценарію. Вищезазначене свідчить про неабияку наукову актуальність ґрунтового дослідження Ю. Мацієвського «У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014)».

Вихід книги став результатом 17-річного системного дослідження траєкторії змін політичного режиму в Україні від здобуття незалежності до Революції гідності, яке Ю. Мацієвський проводив у Центрально-Європейському (м. Будапешт), Європейському (м. Санкт-Петербург) та Варшавському університетах, Європейському коледжі університету Тарту, Інституті Кеннана Міжнародного центру Вудро Вільсона (м. Вашингтон), Центрі Славістичних та Євразійських досліджень Каліфорнійського університету (м. Берклі) та Центрі східних досліджень (м. Варшава). У фокусі уваги науковця – вплив неформальних інститутів, передусім клієнтелізму, непотизму й неформальних угод на поведінку політичних гравців.

Використання широкої джерельної бази дослідження (більше половини якої – 298 із 706 – іноземними мовами) дозволило авторові здійснити значний за обсягом аналіз теорій, підходів, методологій і методик зарубіжних і українських науковців. Рецензована монографія характеризується високим методологічним рівнем виконання.

На основі мережевого підходу, а також інституціоналізму раціонального вибору в Ю. Мацієвського вийшло запропонувати власне бачення сутності та визначення гібридного режиму, інституційної пастки («пастки гібридності»), інволюції конституціоналізму в Україні. Інволюцією конституціоналізму науковець називає перевагу «політичної доцільності» над формальними процедурами прийняття рішень, систематичне та свідоме порушення принципу верховенства права, вибіркове застосування самих законів (с. 47, 48). Цілком слушно початок інволюції конституціоналізму в Україні і встановлення неефективної інституційної рівноваги (інституційної пастки) вчений датує 1996 р. – ухваленням Конституції під тиском Президента та її порушення всіма ключовими гравцями (с. 194–95). Не викликає сумнівів, що подальше свідоме руйнування «правил гри» політичними акторами, особливо в період 2004–13 рр. стало чи не визначальним чинником швидкої концентрації влади «сім'єю» В. Януковича.

Динамічна модель дослідження Ю. Мацієвського, що базується на п'яти чинниках впливу на поведінку еліт: операційному кодї політичної культури еліт, практиці укладання неформальних угод, інволюції конституціоналізму, структурних обмеженнях авторитаризму, високої невизначеності (непередбачуваності політичного вибору), – дозволила простежити процес «гібридизації» режиму України, або сповзання країни в пастку гібридності. Останню автор монографії визначає як «сукупність стійких, але неефективних інститутів, що заважають елітам рухатися у бік демократії, але дозволяють зберігати монополію на політичну владу та ренту, не вдаючись до відвертого авторитаризму» (с. 9); «неефективну сукупність політичних і економічних інститутів» (с. 33).

Зробивши предметом дослідження формальні та переважно неформальні політичні інститути, структуру еліт, їхню взаємодію між собою та суспільством, автор наукової праці використовував здебільшого якісні ме-

тоди дослідження – опис та інтерпретацію. Водночас застосування кількісних, математико-статистичних методів надало йому можливість оперувати різноманітними індексами: президентської влади (с. 68–9, 77–9, 194, 345), економічної свободи (с. 78), фракційності (ефективної кількості партій) (с.192), стабільності влади (с. 349, с. 412), централізації особистої мережі президента В. Януковича (с. 379–80, 390–91). Зазначені методи допомогли з формалізацією авторської гіпотези щодо чинників впливу на стабільність / нестабільність політичного режиму в Україні. Використання методу експертних оцінок (показники стабільності влади, організаційного потенціалу та згуртованості влади) стало основою для пояснення критичного стану стабільності влади в Україні впродовж 2010–13 рр. (с. 412, 414, 425, 426).

Монографія Ю. Мацієвського складається зі вступу, шести розділів, післямови, списку літератури та 4-х додатків. Дискутуючи із західними теоретиками, вчений послідовно пропонує та аргументує відмінну від країн Східної Європи та Латинської Америки (с. 299, 308, 312, 332, 336) траєкторію політичних змін в Україні, описує етапи, динаміку гібридизації режиму, аналізує структурні й ситуативні чинники сповзання країни до стану неефективної рівноваги. Порівнюючи засоби неформального впливу українських президентів на інших політичних гравців, практику неформальних угод, прояви непотизму, клієнтелізму, нові якісні ознаки та форми неформальних інститутів, Ю. Мацієвський пропонує періодизацію політичних змін в Україні, «прив'язуючи» її до президентських каденцій, що зумовлює структуру роботи.

Сповзання в пастку гібридності автор вбачає у зростанні частоти застосування неформальних практик під час президентства Л. Кравчука та Л. Кучми (1991–2004 рр.). Зокрема, він цілком слушно доводить, що за правління другого президента відбувся перехід від превентивного до коерсивного клієнтелізму (у вигляді примусового голосування на виборах під страхом утрати роботи) (с. 75, 179, 184, 194). Не викликає заперечень обґрунтування автором монографії висновку про зростання з кінця 1990-х років впливу фінансових груп інтересів (кланів) на прийняття управлінських рішень.

Цілком слушно Ю. Мацієвський приділяє окрему увагу інституту політичної опозиції як істотній ознаці демократичного політичного режиму. Утім, автор монографії аналізує діяльність опозиції на основі акторного підходу, через призму об'єктності впливу акторів (президентів) на нього, а не суб'єктності впливу цього інституту на політичний процес. Ретельно характеризує неформальні практики, зокрема угоди між лідерами різних опозиційних партій / фракцій. Оригінальним є авторський поділ опозиції, що протистояла режиму, на дві частини – політичну і громадянську (с. 187, 196).

«Помаранчеву революцію» науковець називає першою, проте невдалою спробою виходу з пастки гібридності. Беручи назву в лапки, він підкреслює, що не вважає події 2004 р. ані революцією (с. 231, 256), ані транзитом (с. 231), а радше архетипним випадком серед інших «кольорових» революцій (с. 212, 254), ненасильницькою ротацією (або квазізаміщенням) еліт (с. 251, 256). Ю. Мацієвський послідовно доводить, що «Помаранчева революція» не

«скоригувала» траєкторію демократичних перетворень і не привела до формування стабільної демократії, а, навпаки, – до тривалої політичної кризи, що закінчилася поверненням В. Януковича до влади» (с. 197). Автор рецензованої монографії із застосуванням акторного та інституційного підходів послідовно обґрунтовує на значному фактологічному матеріалі свою наукову гіпотезу про відсутність змін соціального ладу, соціальної структури суспільства та інституційних змін після подій 2004 р. Власне, бачення Ю. Мацієвського в контексті парадигми інволюції – «не з погляду появи чогось нового, а занепаду, всихання чи пристосування старих інститутів до нових умов» – надало йому підстави характеризувати «Помаранчеву революцію» як «важливий етап розпаду посткомунізму на території України» (с. 269).

Істотним науковим доробком є аналіз структури (ієрархії, взаємодії) та якісного складу (соціального походження, віку, освіти, регіонального представництва, причетності до радянської номенклатури) еліт в Україні (с. 237–49). Одержані результати є переконливою ілюстрацією авторського висновку про репродукцію (заміщення), а не зміну еліти в Україні (с. 251) та невдалої спроби виходу з інституційної пастки гібридності.

Постпомаранчевий період, за вагомими аргументами Ю. Мацієвського, характеризується подальшим відходом від демократизації, руйнуванням держави під дією неформальних угод і клієнтелізму. Після ретельного аналізу індикаторів зміни режиму, представленого в табл. 4.1.1, автор визначив період 2004–10 рр. як «дефектну демократію» (с. 279). Слід віддати належне авторові монографії, який за всієї складності джерельної бази, наукових підходів системно, фахово, ґрунтовно аналізує неформальні угоди, використання Конституційного Суду з політичною метою («неправовий характер прийняття рішень») (с. 296, 303), клієнтелізм, непотизм, корупцію періоду 2005–10 рр. (с. 282–303). Цілком погоджуємося з авторським висновком, що «політичні трансформації в Україні до та після «Помаранчевої революції» не варто розглядати у лінійній площині. Більш коректно було би говорити про зигзагоподібний характер політичних змін», які «... потрібно розглядати крізь призму процесів демократизації та авторитаризації або ж ще ширше з т. з. еволюції чи інволюції» (с. 280).

Ю. Мацієвський блискуче впорався з графічним зображенням траєкторії трансформацій політичного режиму в Україні (рис. 4.1.1 (с. 281) та обкладинка книги).

На відміну від більшості українських дослідників, упевнених у тому, що в період президентства В. Януковича відбувалася авторитаризація режиму, Ю. Мацієвський висуває та обґрунтовує тезу про «відновлення системи “патронатного президентства”, встановлення султанізму як крайньої форми патримоніалізму, гібридизацію режиму, квазіавторитарну модель, за якої конкурентні вибори співіснували з вкоріненим клієнтелізмом, звуженням політичної конкуренції» (с. 356, 363, 364, 373, 391, 420). На особливий інтерес заслуговують пояснення автором наявності запобіжних чинників авторитаризації режиму (структурних чинників обмеження авторитаризму) періоду 2010–13 рр. До них він відносить низьку економічну ефективність влади, відсутність монопольно-

го контролю над інформаційним простором, відсутність інструментальної опори у вигляді лояльної бюрократії та «силовиків», гетерогенність українського суспільства, наявність кількох політико-економічних груп, невідконтрольних владі, а також неприйняття більшістю українців самої ідеї авторитаризму. Застосування мережевого підходу до дослідження клієнтелістських зв'язків під час президентства В. Януковича дозволило Ю. Мацієвському зробити висновок про моноцентризм президентської мережі навколо «Сім'ї» (с. 380, 381, 389, 390). Автор зробив ретельний аналіз неопотизму в центральних органах влади, що свідчить про обґрунтованість висновку щодо посилення цього явища, поєднання його з клієнтелізмом у період 2010–13 рр., що завадило утвердитися раціонально-бюрократичній моделі організації державної влади (с. 384).

Приємно відзначити, що автору вистачило сил охарактеризувати наслідки гібридизації режиму. Цілком слушні авторські розрахунки індексу стабільності влади (табл. 6.2.1, с. 413), що дають підстави для пояснення нестабільності стану режиму Януковича та її наслідків – політичної кризи, Революції Гідності (2013–14 р.) (с. 415).

Абсолютно доречно для переконливості своїх висновків Ю. Мацієвський порівнює події 2004 та 2014 рр. за одинадцятьма теоретичними ознаками революції. Він доводить майже відсутність їх у першому випадку (лише 3), наявність у другому – 7. Немає сумнівів в авторському висновку, що події 2014 р. можна вважати революцією. Ю. Мацієвський наполягає, що це була політична, а не соціальна революція (с. 454, 461).

Монографія завершується післямовою, яка містить міркування автора про зміну / перспективи зміни режиму після Революції Гідності. Хоча Ю. Мацієвський відзначає поліпшення показника демократизації (с. 466), можна погодитися з висновком автора, що за низкою ознак – формування уряду не за принципом підтримки певної програми, а за квотним принципом, який «забезпечує баланс у «системі конкуруючих пірамід» (с. 460), прихід «Вінницького клану» в столицю (с. 461), наявність неопотизму та клієнтелізму в парламенті через збереження змішаної системи виборів, погіршення індексу економічної свободи (с. 465), відсутність демократичних правил гри (с. 467) – режим в Україні залишається гібридним (с. 468).

Слушними є пропозиції автора запровадити державне фінансування політичних партій, створити відкриту систему виборів і дієве місцеве самоврядування (с. 476) задля якщо не подолання, то обмеження руйнівного впливу неформальних інститутів. Найбільші надії Ю. Мацієвський покладає не на еліту та наявні інститути, якість яких у нього викликає сумніви, а на суспільство, громадських активістів, завданням яких має стати тиск на еліту (президента, уряд, парламент) для проведення результативних реформ (с. 476, 478). А також на Захід, який має показати Україні чіткі перспективи вступу до Європейського Союзу, здобуття спеціального статусу в НАТО для інституційної «прив'язки» України до євроатлантичних інститутів.

Попри ґрунтовність і високу фаховість дослідження, хотілося би висловити зауваження та звернути увагу на деякі дискусійні положення.

Структура роботи є продуманою, виваженою, з її допомогою автор послідовно підтверджує свою наукову гіпотезу про гібридизацію політичного режиму в Україні. Між тим архітектоніка тексту монографії дещо обтяжена підпунктами та неодноразовими повторами сюжетів. Не зовсім доречними, на нашу думку, є неодноразові спроби хронологічного «забігання» наперед або «повернення» в аналізі політичних явищ і процесів. Зокрема, у висновках до 2 розділу, присвяченому аналізу неформальних практик протягом 1991–2004 рр., автор монографії згадує про дані опитувань міжнародних організацій учасників протестів 2004 та 2014 рр. щодо зрілості громадянського суспільства в контексті аналізу масової мобілізації (с. 196). У § 3.2 «Помаранчева революція у світлі соціальних досліджень», зіставляючи теоретичні ознаки революції з ознаками подій 2004 р., автор монографії недоречно (випереджаючи логіку дослідження) наводить порівняння з подіями 2013 р. (с. 222).

Наприклад, у § 4.1 «Чи змінився політичний режим після “Помаранчевої революції”» автор, на нашу думку, із запізненням додав підпункт про політичний режим в Україні з 1994 до 2004 року (с. 260–65), який бажано було би «вбудувати» в текст чи висновки попередніх двох розділів. Крім того, черговий академічний дискурс щодо визначення сутності «Помаранчевої революції» (революція чи протест? (с. 266–71) у цьому ж параграфі, на нашу думку, був би органічним у § 3.1 «“Помаранчева революція” в академічному дискурсі: умови, динаміка, наслідки».

Структурно монографія закінчується післямовою. Авторіві рецензії бракує в роботі ґрунтовних загальних висновків. Натомість часто у висновках трапляються несвоєчасні та недоречні тези, припущення. Зокрема, у висновках до 4 розділу, присвяченому дефектній демократії за часів президентства В. Ющенка, згадано події 2013–14 рр., які в цій частині монографії не розглядаються (с. 308). У висновках до 5 розділу, у якому аналізовано гібридний режим за президентства В. Януковича, висловлені побоювання, що керівництво, обране після Революції Гідності, буде й далі «гратися з правилами», і сподівання на позитивний сценарій демократизації (с. 391). Це також не стосується змісту розділу.

Бачаться не зовсім коректними назви деяких параграфів (§5.2 «Псевдо, квазі чи напів: тенденції трансформації режиму...» (виникають питання до неповних визначень), § 5.3 «Структурні обмеження...» (обмеження чого?). А також деяких підпунктів усередині параграфів: «діагноз», «аналіз», «що еліти мали б зробити», «рух куди?», «оцінки сценаріїв» (с. 226, 252, 311–16, 343, 435). Іноді автор вдається до публіцистичних назв (§ 4.1 «Чи змінився політичний режим після Помаранчевої революції?», § 6.3 «Зовнішній тиск чи внутрішні ресурси...?»). Утім, це можна пояснити бажанням автора рецензованої монографії зробити текст менш «сухим», більш доступним широкому загалу читачів.

У роботі є певні неточності. Зокрема, автор помиляється з назвою пропрезидентської політичної сили Л. Кучми – *Національно-демократична партія* (с. 152) замість *Народно-демократична партія* (НДП). Це виправлено вже на наступній сторінці (с. 153). Не зовсім зрозуміло, що мав автор на увазі, говорячи про членство в «Об’єднаних американських державах» (с. 423).

Уважаємо, що захоплення акторним підходом призвело до незаслуженого применшення ролі інституту політичної опозиції як наслідку та чинника впливу на зміни політичних режимів в Україні. Не можемо погодитися з твердженням, що «опозиція була сформована в період між парламентськими (2002 р.) і президентськими (2004 р.) виборами, ...не була ні ціннісною, ані ідеологічною опозицією режиму Л. Кучми», а також із тим, що «це був ситуативний альянс Ю. Тимошенко, В. Ющенка та О. Мороза, посилений політиками й бізнесменами, які до них долучилися. Опозиційність цих людей була спричинена образою (як у випадку з Ю. Тимошенко) і політичною кон'юнктурою (як у випадку з В. Ющенком)» (с. 185). І далі: «альтернативна до владної частини еліт (контреліта) вдало замаскувалась в опозицію, проте такою не була» (с. 251).

Якщо до 2001 р. на запитання: «Чи існує в Україні політична опозиція?» дослідники не могли дати однозначної відповіді, то вже після 2001 р. сумніви науковців щодо існування політичної опозиції було розвіяно. Функціонування політичної опозиції було легалізовано не тільки Законом України «Про політичні партії в Україні» (травень 2001 р.). Можна говорити про поступове структурування де-факто політичної опозиції у зв'язку з формуванням (штучно, зверху) парламентської більшості, що спричинило Оксамитову революцію (січня-лютого 2000 р.). На жаль, Ю. Мацієвський взагалі оминає цю подію, яку, на нашу думку, можна вважати передумовою Помаранчевої революції. Авторське визначення останньої як «другої після 1990–1991 рр. ненасильницької ротації еліт» (с. 256) також бачиться неточним з огляду на зміни політичного ландшафту в парламенті (відсторонення комуністичної більшості від впливу на прийняття рішень) унаслідок Оксамитової революції. Урахування цих чинників могло би спростувати авторську логіку пояснення короткотривалості Помаранчевої революції «обмеженістю подіями кінця 2004 р.» (с. 219, 269).

Також дискусійними видаються доводи автора монографії про відсутність змін соціального ладу, соціальної структури суспільства та інституційних змін після подій 2004 р. Очевидним було серйозне реформування соціальної політики: запровадження нової системи державних соціальних стандартів на основі прожиткового мінімуму та значне зростання їхнього рівня, позитивна тенденція підвищення доходів громадян, збільшення середнього класу; часткового виведення економіки з тіні.

Складно погодитися з твердженням автора рецензованої монографії про «хаос, створений В. Ющенком і Ю. Тимошенко» (с. 298, 361, 362, 408). Виглядає, що Ю. Мацієвський занадто захопився акторним підходом, персоналізацією політики. Натомість бажано було би звернути увагу на нове явище в українській політичній системі – стан коабітації, що означало протистояння між Президентом України і Кабінетом Міністрів України, співіснування президента й уряду, представлених політичними силами, що перебувають в опозиції одна до одної. В умовах несформованої демократичної політичної культури ця ситуація мала значний конфліктогенний потенціал з високою ймовірністю переростання в гостру політичну кризу.

Надалі ситуація диспаритету (з 2006 р.) (перебування на центральному та регіональному рівнях влади представників партій, що конкурують) сприяла скороченню можливості, частоти та кількості неформальних практик, зокрема, широкого застосування адмінресурсу, побудови адміністративних «партій влади». Диспаритет також призвів до зростання впливу інституту політичної опозиції на парламентську діяльність, на прийняття управлінських рішень, особливо на регіональному рівні (де вона уособлювала владу). До речі, помітне зростання впливу опозиційних сил на політичний процес зазначає і сам Ю. Мацієвський (с. 276).

Видається дещо упередженим аналіз конфлікту між В. Ющенком (президентом) та Ю. Тимошенко (прем'єр-міністром) у площині «особистих тактичних і стратегічних інтересів», «прихованої конкуренції» за важелі впливу «ключового гравця» (с. 248, 256, 275, 289, 303). Не можна не враховувати ідеологічних розбіжностей між лідерами політичних сил, різні погляди на моделі соціально-економічної політики (відповідно неоліберальну та соціал-демократичну), методи управління (ліберальні та сильного державного втручання в економіку).

Абсолютно погоджуємося з Ю. Мацієвським про незавершеність політичної реформи, збереження неформальної «підклимної» політики (с. 255). Проте, на відміну від автора монографії, вважаємо, що усталені неформальні практики використовували для здійснення реформ, а не для утримання влади. Безперечно, цей парадокс автор рецензії не виправдовує.

Незаперечною заслугою автора є ілюстрація своїх тез, висновків у вигляді рисунків, таблиць, додатків, що значно полегшує сприйняття аналітичних матеріалів. Між тим вони не позбавлені певних недоліків. Зокрема, табл. 4.2.1 «Варіанти взаємодії політичних гравців» (с. 285) є повтором табл. 3.3.1 «Можливі сценарії конфліктів між елітами» (с. 240). Причому в останній зазначено, що це – авторська модифікація, а на першій – джерело: Гельман В. (2007). Представлений рис. 3.3.1 «Структура еліт з погляду стратифікаційного підходу» (с. 239) потребує деяких уточнень як у назві, так і в класифікації політичної еліти (хіба еліта влади не належить до публічної еліти чи еліти впливу?), а також конкретизації адміністративної (управлінської) еліти, до якої слід було би віднести президентську адміністрацію та Кабінет Міністрів.

Висловлені зауваження зовсім не знижують наукової та практичної цінності рецензованої монографії.

Монографія Ю. Мацієвського «У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014)» є самостійним, оригінальним, ґрунтовним, новаторським науковим дослідженням у галузі політичної науки. Вона відкриває нові напрями та горизонти подальших розвідок у сфері дослідження політичних режимів в Україні.

Вітаю Ю. В. Мацієвського із серйозним досягненням, наукову спільноту – з вагомим підґрунтям для поглиблення досліджень у галузі політології та державного управління, можливими подальшими дискусіями; а всіх, хто цікавиться політичним життям в Україні, – з добротним читивом!

Павло ЄРЕМЕЄВ
**Історія російського православ'я:
спроба дистанційованого погляду**

Бремер, Томас. *Церква та імперія. Нариси історії російського православ'я.*
Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2018.

*Павло Єремеєв – кандидат історичних наук, старший викладач історичного факультету
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*

Видавництво «ДУХ І ЛІТЕРА» 2018 р. опублікувало книгу німецького історика Томаса Бремера «Церква та імперія: Нариси історії російського православ'я». Це видання – переклад німецькомовної роботи автора “Kreuz und Kreml: Kleine Geschichte der orthodoxen Kirche in Russland” («Хрест і Кремль: Мала історія Православної Церкви в Росії»), що вийшла 2007 р. При цьому для українського перекладу Томас Бремер дещо оновив застарілу інформацію, скоротив ті місця, які були призначені для передусім німецького читача.

Автор книги – професор екуменічного богослов'я, східноцерковних студій та досліджень миру в Мюнстерському університеті. Вихід українською мовою його книги, безумовно, важлива подія інтелектуального життя. У передмові до українського видання книги автор зазначає, що мав на меті створити опис історії Російської Православної Церкви, що не лише ґрунтується на науковому знанні, але також є цікавим для читача-нефахівця. При цьому він пропонує «власне прочитання церковної історії Росії». На думку автора, той факт, що він не є ані росіянином, ані православним, зумовлює певну дистанційованість від предмета дослідження, що певною мірою допомагає краще його осягнути (с. 10).

Тож у який спосіб конструюється історія російського православ'я у книзі німецького науковця? У чому специфіка такого конструювання? Рецензоване видання цікаве ще й тим, що, окрім самого перекладу роботи Томаса Бремера, воно містить примітки наукового редактора Богдана Огульчанського – протоієрея Української Православної Церкви (Московського патріархату). Він є науковим секретарем Відкритого православного університету Святої Софії-Премудрости, відомий як активний прихильник автокефалії Української Церкви та концепції «відкритого православ'я». Тож читач подекуди може зі-

ставляти два погляди на одні й ті самі проблеми, більш рельєфно уявляючи собі багатогранність уявлень про історію Російської Православної Церкви.

Проблематика, якої торкається автор, тематично значно ширша, ніж можна подумати з назви книги. Це не лише історія взаємин церкви та російської державної влади. Автор намагається показати історію російського православ'я у всій багатоманітності, розмірковуючи про роль чернецтва в історії Російської Православної Церкви, про російську релігійність та богослов'я, стосунки Російської Церкви із «Заходом», феномен релігійного інакодумства в Росії. При цьому проблемі «Церква та держава» присвячений окремих розділ (с. 117–148).

Між тим у заголовку книги можна побачити певну логіку. Назва вже першого, німецькомовного видання («Хрест та Кремль: Нариси історії російського православ'я»), можливо, натякає на нерозривний зв'язок російського православ'я із державною владою. Загалом проти цієї тези нема чого заперечити. Утім, сумнівно, що подібна акцентуація саме ролі державної влади в історії православ'я на Русі адекватно описує характер релігійності в Росії. Так само можна було би назвати книгу, наприклад, «Хрест та народ». Російське православ'я протягом своєї історії перебувало під впливом не лише державної влади, але й так званої «народної релігійності». При цьому такі впливи часто були тісно переплетені. Тож виглядає сумнівним подібне підкреслення лише однієї групи чинників у назві книги, яка за структурою присвячена узагальнювальній характеристиці певного феномену.

Назва українськомовного видання ще вужча. Словосполучення «Церква та імперія» створює в читача враження, що в книзі йтиметься про взаємини Церкви та державних інституцій в Росії від часів Петра I (чи принаймні перших московських царів, враховуючи сутнісну ідентичність термінів «цар» та «імператор» в уявленні московських книжників) до 1917 р. Проте насправді описано історію російського православ'я від часів хрещення Русі до сьогодення. Якщо звернення до більш ранніх часів у цьому контексті можна пояснити прагненням показати передісторію досліджуваних подій, то як розуміти назву книги в контексті опису подій церковного життя після падіння імперії в Росії? Дозволимо собі припустити, що подібна назва має на меті звернути увагу на імперський характер як радянської, так і сучасної російської державності, підкреслити вплив цієї засадничої імперськості на специфіку взаємин держави й церкви в Росії. Утім, варто відзначити, що термін «імперія» надзвичайно багатозначний і при цьому вкрай політизований. Тому якщо позначати цим поняттям політичні утворення, що самі себе імперією ніколи не називали, варто вказувати, що саме автор розуміє як імперію.

Структура книги побудована за проблемним принципом. Спочатку автор визначає межі свого дослідження. Про те, як саме Томас Бремер конструює предмет свого вивчення, ітиметься далі. Тут лише відзначимо, що як така рефлексія над цим питанням надзвичайно слухна, якщо враховувати вкрай політизовані дискусії щодо давньоруської спадщини, зокрема у сфері церков-

ної історії. Після цього автор коротко характеризує періоди того, що сам він визначив як історію російського православ'я (розділ 2). Далі у спеціальних розділах розглянуто запровадження й поширення християнства на Русі (розділ 3), трансформація церковних структур та зміна юрисдикцій (розділ 4), взаємини церкви й державної влади (розділ 5), розвиток у Росії теології та церковної думки (розділ 6), історія чернецтва (розділ 7), духовність та релігійність у Росії (розділ 8), російське православ'я і Захід (розділ 9), релігійне інакодумство в Росії (розділ 10). Подібна структура зумовлює доволі часті повтори одних і тих самих сюжетів. Утім, вона має свою логіку, адже дає змогу краще зрозуміти тяглість чи, навпаки, перервність тих чи тих тенденцій в окремих сферах церковного життя (наприклад, у чернецтві). У будь-якому разі кожне структурування нарративу має свої недоліки: багатомірна, позбавлена домінантного вектора динаміка соціальної практики не може бути адекватно описана в лінійній нарративній логіці послідовних подій¹.

Що ж розуміє автор як «російське православ'я»? На початку своєї роботи Томас Бремер показує, якою мірою неоднозначним і часом політизованим є це питання. Протягом більш ніж тисячоліття на теренах Східної Європи змінювалися кордони, змінювалися церковні інституції. Тож перед дослідником неминуче постає питання: що вважати початком історії Росії? Чи шукати початки цієї історії в історії Київської Русі від її заснування, чи у спадщині Ростово-Суздальського князівства? Як розмежувати українську та російську історію (зокрема – у церковній сфері)?

Автор демонструє багатоманітність підходів до розв'язання цього питання, вказує на суперечності між українським та російським історичними гранд-нарративами щодо киево-руської спадщини (с. 31–32, 72–75). При цьому в ході опису цих історіографічних суперечок Томас Бремер чітко не стає на ту чи ту позицію. І такий підхід можна тільки вітати. Адже зазначені суперечки багато в чому аналогічні до колишніх дискусій між французькими та німецькими істориками щодо спадщини Карла Великого. З позиції сучасних методологічних підходів подібні суперечки виглядають явною модернізацією історії, коли реалії середньовіччя оцінюють у сучасному контексті системи національних держав. Сам автор справедливо зазначає:

У Києві хрестилися не “українці” й не “росіяни”, а жителі міста, руські слов'яни, піддані князя Володимира. Місто тоді не було і “столицею України”, як сказано в одній з українських книг, виданих з нагоди святкування тисячоліття, а радше центром влади на Дніпрі, що набув неабиякого значення (с. 75).

Між тим у викладенні свого матеріалу автор все ж явно спирається (свідомо чи несвідомо) на російську концепцію тяглості руської/російської державнос-

¹ Лорина Репина, «Теоретические новации в современной историографии», *Харківський історіографічний збірник* 10 (2010): 34–5.

ти: Київська Русь – Московська Русь – Петербурзька імперія – СРСР – Російська Федерація. Спочатку він аналізує церковне життя в давньоруські часи, потім центр уваги автора зміщується на північний Схід, а далі, як зазначає сам Томас Бремер: «в міру впливу російської церкви та поширення її юрисдикції на українців і білорусів ці нації також залучалися до нашого розгляду» (с. 20). Трохи далі автор також прямо заявляє: «приблизний поділ на часові періоди можна здійснити з орієнтацією на міста, з яких здійснювалося правління Київською Руссю та/або Росією: Київ, Владимир, Москва, Санкт-Петербург і Москва» (с. 26).

На думку Томаса Бремера, у XIV ст. «Стара» Русь перемістилася із Півдня на Північ» (с. 72). Характеризуючи історію православ'я загалом, автор зазначає:

Традиція Росії може вважатися безперервною, однак вона змінила своє місце, а зрештою й назву. Київська традиція залишилася в Києві, проте з багатьма розломами в тяглоті (с. 95).

Можна погодитися із науковим редактором українського перекладу книги, який у передмові зазначає, що робота Томаса Бремера почасти відображає вплив російської історичної школи на західне росієзнавство (с. 12). Проте науковий редактор у цій передмові та примітках до деяких тез Томаса Бремера «уточнює» німецького історика з позицій класичної схеми Михайла Грушевського. Зокрема, Богдан Огульчанський стверджує, що «український народ зі своєю історією та культурою ... є основним спадкоємцем Київської Русі» (с. 12). Тобто замість однієї телеологічної концепції, рудименти якої видно у книзі, науковий редактор пропонує не якийсь більш модерне прочитання історії, а іншу телеологічну концепцію.

Як можна визначити, яке утворення є основним спадкоємцем Київської Русі? Що вважати критеріями цієї спадкоємності? На наше переконання, ці питання засадничо не є науковими. Будь-яка відповідь на них не фальсифікується та не верифікується, ба більше, вона базуватиметься на певних уявленнях про сенс історії. Не заперечуючи проти історіософії як такої, все ж відзначимо, що подібні питання саме внаслідок своєї принципової неперевірюваності не можуть бути предметом власне наукового розгляду. Спроби ж повернути їх у наукову площину (принаймні в таких формулюваннях) породжують лише плутанину смислів та відхід від принципів історизму.

При цьому Томас Бремер розуміє, що, формулюючи мету дослідження, визначаючи його об'єкт, історик у будь-якому разі цей об'єкт конструює. Німецький дослідник зазначає:

У принципі ніщо не суперечить і тій версії, згідно з якою з часів зародження християнства у Києві, тобто від X століття, з плином історії склалися дві традиції, що існують і донині. Проблеми починаються лише тоді, коли сповідується ексклюзивність походження і з цього робиться висновок про правомірність саме своїх претензій. Оскільки зміст

цієї книги полягає саме у зображенні історії російського православ'я, детальний розгляд іншої, київської традиції не можемо собі дозволити (с. 75).

Цікавим прикладом полеміки наукового редактора та автора на сторінках книги є їхня оцінка утворення спочатку Галицької, а потім окремої від Москви Київської митрополії. На думку Томаса Бремера, «тим самим ці обидва регіони на тривалий час потрапили під вплив Заходу». Ця теза супроводжується приміткою, у якій редактор, навпаки, зазначає, що ці процеси були вигідні насамперед політичному класу та духовенству західноруських регіонів, «які могли вільно розвиватися у власній культурній та ментальній традиції, суттєво відмінній від підлеглих Орді, Московському та ін. північним князівствам. Рим, скоріш за все, до цього рішення не мав стосунку» (с. 91).

Загалом книга може дати читачеві уявлення про основні віхи розвитку російського православ'я. Навіть більше, часто Томас Бремер указує, хоча й побіжно, на нові тенденції у вивченні деяких феноменів російського релігійного життя. Наприклад, характеризуючи специфіку народної побожності, автор пише, що в Росії тривалий час зберігався феномен «двовірства» (с. 29). При цьому Томас Бремер зазначає, що «згідно з останніми дослідженнями це явище не мало такого вже великого значення». І справді, низка феноменів народної культури, що їх раніше розглядали як релікт язичницьких часів, сучасні науковці розглядають як відносно пізні явища, що виникли в контексті християнської культури². Хоча тут варто зауважити: сама концепція двовірства на сьогодні є доволі суперечлива. Надмірним спрощенням є твердження про два витoki народної побожності (християнський та язичницький): М. І. Толстой досить переконливо показує, що в народну культуру Русі разом із християнством проникали й нехристиянські форми народної побожності Балкан та Близького Сходу³.

Цілком можна погодитися, що, якщо розглядати зв'язок Руської Церкви із Константинополем, слід пам'ятати: сучасні уявлення про державу дуже відрізняються від того, чим були Візантійська імперія, Русь та інші політичні утворення того часу та як їх сприймали сучасники (с. 119). Автор звертає увагу на ментальну географію Русі, зміну релігійних коннотацій у сприйнятті тих чи тих руських територій (с. 122).

Не викликає заперечень твердження Томаса Бремера про те, що обмежене становище Церкви після петровських реформ, сильний наголос на раціональному началі в церковному житті сприяли істотному посиленню неправославного містицизму (с. 157, 182). Водночас це було чинником розквіту «старецтва» (с. 183). При цьому, торкаючись західних впливів у православній теології, автор слушно вказує, що критики західного впливу у ХІХ ст. самі під цим впливом перебували, їхні міркування ґрунтувалися на західних стереотипах мислення (с. 161).

² Ів Левин, *Двоеверие и народная религия в России*, пер. с англ. А. Топоркова и З. Исидоровой (Москва: Индрик, 2004), 11–37.

³ Никита Толстой, *Очерки славянского язычества* (Москва: Индрик, 2003), 11–4.

Торкаючись подій ХХ ст., Томас Бремер знов-таки справедливо зазначає, що з початком терору 1930-х рр. інколи важко відділити переслідування з релігійних мотивів від загальних переслідувань (с. 135), коротко характеризує різноманітність архієрейських стратегій у взаєминах із радянською владою в післявоєнний період (с. 140). Потребує серйозної уваги теза Томаса Бремера про те, що на сучасному етапі соціологічна оцінка рівня православної релігійності в Росії ускладнена тим, що західний інструментарій тут не завжди адекватний. Типово «католицькі» запитання на кшталт відвідування недільної літургії або ж типово «протестантські» на кшталт регулярності читання Біблії можуть дати цікаві результати, проте їх недостатньо, щоб отримати повне уявлення про нинішній стан релігійності в Росії (с. 201).

Утім, деякі важливі аспекти релігійної історії Росії у книзі Томаса Бремера все ж серйозно спрощені. У дослідженні наявні і прямі фактичні помилки й неточності. Іноді автор повторює поширені в історіографії тези, які, проте, не мають належного обґрунтування. Зокрема, Томас Бремер пише, що князь Володимир «прийняв християнство із владних і політичних міркувань, а не тому, що він нібито був переконаний у метафізичній правильності християнської віри» (с. 69). Звісно, політичну зацікавленість Володимира у хрещенні складно заперечувати. Проте на основі чого історики часом так однозначно судять щодо відсутності в діях Володимира якихось інших мотивів? Навіть мотивація осіб, відносно біографії яких збереглося набагато більше джерел, часто є закритою від погляду науковців⁴. Сучасний український історик Володимир Ричка вважає, що спонукою до хрещення князя була не тільки політична кон'юнктура, але й сильне моральне потрясіння – есхатологічна тривога, що була у християнському світі, проте не могла не відчуватися й на Русі⁵. Проте в будь-якому разі якісь певні висновки з приводу глибинних мотивацій Володимира, на нашу думку, залишаються лише припущеннями через брак джерел.

Торкаючись політики Золотої Орди щодо Церкви, Томас Бремер пише: «у відповідності з ісламським релігійним правом їй [Церкві. – П. Є.] були надані гарантії того, що вона не піддаватиметься переслідуванням» (с. 120). Однак перші ярлики російському духовенству були видані ще до ісламізації Золотої Орди. Ба більше, навіть після прийняття ханом Узбеком ісламу як нової державної релігії Орди (початок 1320-х рр.) у ярликах Бердибека (1357 р.) та Тюляка (1379 р.) до руських митрополитів містяться згадки про Чингісхана. Отже, основою політики Орди щодо Церкви було не ісламське релігійне право, а Яса Чингісхана⁶.

⁴ Див. детальніше: Татьяна Попова, «Историография в человеческом измерении», *Історіографічні дослідження в Україні*: 36. наук. пр. 22 (2012): 265–92.

⁵ Володимир Ричка, «Anni Mundi: народження християнської країни», *Український історичний журнал* 5 (2013): 24–39.

⁶ Наталья Охотина, «Русская церковь и монгольское завоевание (XIII в.)», в *Церковь, общество и государство в феодальной России: Сб. статей* (Москва: Наука, 1990), 67–84.

Щодо періоду кінця XV ст. Томас Бремер зазначає, що приблизно третина всієї землі в Росії належала Церкві (с. 39, 178). Таку тезу справді тривалий час повторювали в історіографії, проте Андрій Плігузов переконливо показав її необґрунтованість. Твердження про належність духовенству третини оброблюваної в Росії землі базується на згадках англійського автора Клементя Адамса, який жодного разу не був у Росії та писав про Московію на основі кількох бесід із Річардом Ченслером. При цьому текст Адамса являв собою памфлет, створений у часи розгортання в Англії контрреформації, коли питання щодо статусу колишніх церковних земель знову актуалізувалося. В англійських антикатолицьких памфлетах того часу стверджувалося, що до дисолюції Церква в Англії володіла третиною королівства. Адамс у своїй записці з полемічною метою переносив ці уявлення про англійську ситуацію на російський ґрунт. Тим самим він намагався на основі опису російської ситуації натякнути читачу на англійські реалії.

Наявні джерела не дають змогу чітко встановити частку оброблюваних земель, що перебували у володінні Російської Церкви в цілому по державі на межі XV – XVI ст. Проте відомо, що на новгородських землях у цей період Церква розпоряджалася 7 % земельного фонду, а до середини 80-х рр. XVI ст. обсяг церковного землеволодіння там становив 10 %.

Наприкінці XVII ст. Церква володіла приблизно 20 % залежних селян у Росії. При цьому немає підстав припускати, що в середині XVI ст. відносна кількість залежного населення, що проживало на церковних землях, була істотно вища. Швидше, навпаки, частка селян, підлеглих юрисдикції церкви і, отже, площі церковно-монастирської землі могла бути ще меншою. У будь-якому разі немає підстав довіряти тезі про те, що третина земель Московії наприкінці XV ст. належала церкві⁷.

Описуючи історію Російської церкви за часів правління Петра I, Томас Бремер зазначає, що Стефан Яворський, «українець за походженням, був досить позитивно налаштований до просвітницьких ідей Петра I» (с. 45). Проте подібна оцінка є надзвичайно однобокою. Стефан Яворський не вписується у спрощену дихотомічну концепцію перетворень Петра I, в рамках якої політика монарха описується як європеїзація, що протистоїть домашньому варварству⁸. Справді, Петро I певний час розраховував на Стефана Яворського як на союзника в боротьбі з консервативністю російського православного духовенства. Проте Стефан Яворський як вихованець Києво-Могилянського колегіуму та єзуїтських навчальних закладів був провідником католицьких впливів у православному житті Росії (хоча рівень та глибину цих впливів не варто переоцінювати). Серед іншого, це проявилось і в уявленнях Яворського щодо еклезіологічних питань, його позиції щодо ролі духовенства в житті суспіль-

⁷ Андрей Плигузов, «О размерах церковного землевладения в России XVI века», в *История СССР*, 2 (1988), 157–63.

⁸ Виктор Живов, *Из церковной истории времен Петра Великого: Исследования и материалы* (Москва: Новое литературное обозрение, 2004), 120.

ства. Для Петра I, навпаки, більш близькою була протестантська модель відносин держави та церкви. Це доволі скоро викликало погіршення стосунків монарха зі Стефаном Яворським і відповідно зменшення впливу останнього⁹.

Томас Бремер надто схематично описує відносини Церкви та модернізаторських устремлінь Петра I. На думку історика, «тривалий опір церкви проти будь-яких впливів Заходу було силоміць зламано адміністрацією» (с. 125, 129). У цю концепцію не вписується діяльність не лише згаданого вище Стефана Яворського, але й Дмитра Ростовського, Митрофана Воронезького тощо. Що ж стосується опору церковним реформам Петра I, то, як переконливо показав Віктор Живов, цей опір виходив з різних культурних установок (зовсім не завжди антизахідних). У своїй генезі ці установки могли бути ворожі одна одній, проте, опинившись в обороні проти сильного та жорсткого супротивника, вступали у складну взаємодію¹⁰.

Спрощенням виглядає і теза про те, що за часів правління Катерини II «Церква ... нічого не могла вдіяти проти просвітницьких ідей, що стали модними при дворі» (с. 48). Загалом сутність такого явища, як Просвітництво, нині активно переосмислюється в історіографії. Зокрема, ставиться під сумнів уявлення про секуляризацію та антиклерикалізм як неодмінну рису Просвітництва. Відповідно не можна погодитися і з тезою Томаса Бремера щодо взаємодії церкви та секуляризаційних процесів як однозначно конфронтаційних. Еліс Віртшафтер на прикладі митрополита Московського Платона Левшина переконливо показує, в який спосіб у Російській імперії ідеї Просвітництва суміщалися із православним ученням¹¹.

Характеризуючи становище Церкви в Синодальний період загалом, Томас Бремер пише про «цілковите підпорядкування церкви державі» (с. 108). Звісно, зростання залежності Російської Церкви від держави у часи Петра I не можна заперечувати. Проте ще в середині 1980-х рр. Грегорі Фріз піддав критиці тезу про Російську Церкву як про служницю держави (полемізуючи з Річардом Пайпсом, котрий так назвав один із розділів своєї монографії)¹². Грегорі Фріз висунув аргументи на користь того, що Російська Церква до 1917 р. так і не стала міністерством релігійних справ – ні на практиці, ні за законом, ні за самовідчуттями. Вона існувала не як частина державного апарату, а одночасно з ним¹³. На неоднозначності становища Церкви в Ро-

⁹ Див.: Антон Каргашев, *История Русской Церкви* (Москва: Изд.во Эксмо, 2005), 701–727; Георгий Флоровский, *Пути русского богословия* (Париж, 1937), 88–9, 95–7; Виктор Живов, *Из церковной истории времен Петра Великого: Исследования и материалы* (Москва: Новое литературное обозрение, 2004), 69–130.

¹⁰ Виктор Живов, *Из церковной истории времен Петра Великого: Исследования и материалы* (Москва: Новое литературное обозрение, 2004), 6.

¹¹ Elise Wirtschafter, "Religion and Enlightenment in Eighteenth-Century Russia: Father Platon at the Court of Catherine II," *The Slavonic and East European Review* 88, ½ (2010): 180–203.

¹² Ричард Пайпс, *Россия при старом режиме* (Москва: Независимая Газета, 1993).

¹³ Gregory Freeze, "Handmaiden of the State? The Orthodox Church in Imperial Russia Reconsidered," *Journal of Ecclesiastical History* 36 (1985): 82–102.

сійській імперії наголошує і сучасний російський історик та релігієзнавець Сергій Фірсов¹⁴.

Коментуючи рішення Помісного собору 1917–18 рр., Томас Бремер зазначає, що на ньому «було збережено принцип православної еклезіології, згідно з яким сан патріарха є основою церкви, однак учасникам були надані далекосяжні права» (с. 52). З таким твердженням щодо «основи церкви» складно погодитися. Відповідно до православної еклезіології основою Церкви як містичного тіла Христового є сам Христос. Навряд коректним є подібна характеристика православних уявлень щодо значення патріарха і для помісних церков. Адже за всієї багатоманітності еклезіологічних поглядів, у православному богослов'ї вкорінена думка, що кожна жива частина Церкви, яка володіє повнотою дарів Святого Духа, містично тотожна усій Церкві¹⁵.

Відвертою помилкою є таке твердження Томаса Бремера: «Рішення про відродження патріархату було ухвалене 4 листопада, тобто напередодні революційних подій у Петербурзі» (с. 110). Голосування щодо відновлення патріяршества на Соборі було проведене 28 жовтня 1917 р. за старим стилем, тобто вже після більшовицького перевороту в Петербурзі (25 жовтня). А 4 листопада 1917 р. Помісний Собор прийняв положення про вище управління Православною Російською Церквою (у другому пункті якого заявлялося про відновлення патріяршества)¹⁶. Очевидно, Томас Бремер сплутав новий та старий стиль (за новим стилем більшовицький переворот відбувся 7 листопада). Але це не просто дрібна хронологічна неточність: вона спотворює розуміння логіки, якою керувалися члени собору, приймаючи історичне рішення про відновлення патріархії. Адже саме звістка про падіння Тимчасового уряду прискорила прийняття рішення щодо обрання патріарха¹⁷.

Торкаючись питання боротьби з Церквою за правління Микити Хрущова, Томас Бремер стверджує, що більш різкий курс проти Церкви був прямо пов'язаний з деєталінізацією та задуманий як своєрідна компенсація для «яструбів» (с. 138). Проте не наводиться якихось аргументів на користь подібного припущення. На нашу думку, проти нього може свідчити той факт, що період з 1955 по 1957 рр. був чи не найсприятливішим для Церкви в СРСР після 1947 р. Наталя Шліхта пояснює це тим, що у вказаний період, до перемоги над «антипартійною групою» у 1957 р., становище Микити Хрущова було досить хитким. Хоча, якщо дотримуватись логіки Томаса Бремера, саме в цей час Хрущов через свою вразливість якнайбільше потребував якоїсь «компенсації»

¹⁴ Сергей Фирсов, «Была ли церковь служанкой государства?», *Историческая экспертиза*, 4-5 (2015): 154–61.

¹⁵ Владислав Цыпин, *Церковное право: Курс лекций* (Москва: Круглый стол по религиозному образованию в Русской Православной церкви, 1994); Говорун Кирило, *Мета-еклезіологія: хроніка самоусвідомлення Церкви* (Київ: Дух і Літера, 2018).

¹⁶ Сергей Фирсов, *Русская Церковь накануне перемен (конец 1890-х – 1918 гг.)* (Москва: Сибирская благовонница, 2013), 540.

¹⁷ Дмитрий Олихов, «Реакция структур Русской Православной Церкви на большевистский переворот октября 1917 г.», *Вестник Омской православной духовной семинарии*, 2 (2017): 30–4.

для «яструбів». На практиці бачимо інше: хрущовська антирелігійна кампанія починається 1958 р., коли Хрущов вже міцно почував себе на чолі країни¹⁸.

Томас Бремер пише, що у Вірменії та Грузії нині є власні православні церкви (с. 113). Проте Вірменська Апостольська Церква не має євхаристійного спілкування із Православною. Богословський діялог є, проте до єдності ще дуже далеко. Окремої православної помісної церкви у Вірменії немає, православні парафії в країні перебувають під юрисдикцією Російської та Грузинської Православних Церков.

Дивує така теза автора: «Афон вважається центром православного монашества і є єдиним у своєму роді закладом, який уможлиблює аскетичне життя, поставлене на службу Богу» (с. 172). У православній традиції такого переконання немає. Звісно, можливо, автор тут описує свій духовний досвід, проте й це є сумнівно, адже у вступі він зазначає, що не є православним.

Деякі помилки автора виправив у примітках науковий редактор. Наприклад, Богдан Огульчанський змінює відверто помилкову тезу Томаса Бремера про те, що «коли 1667 року лівобережна (східна) Україна й місто Київ, зрештою, опинилися у складі Росії, Київ був звичайною єпархією, проте незабаром, 1685 року, його статус було підвищено, і він став митрополією всередині російського патріархату» (с. 93). До фрази Томаса Бремера «1970 року Москва надала автокефалію православним церквам у США та Японії» міститься примітка, в якій зазначено, що насправді Японська Церква отримала не автокефалію, а автономію (с. 86).

Щодо оцінок Томаса Бремера сучасних тенденцій розвитку Російської Православної Церкви також можна висловити кілька полемічних зауважень. Торкаючись сучасних тенденцій розвитку російського богослов'я, автор зазначає, що «новий “західний” підхід до теології свідчить, що він і справді може повернути православне богослов'я до його коренів» (с. 171). Тут, на нашу думку, автор допускає твердження, що явно виходить за межі компетенції світської науки та заявленої самим Томасом Бремером дистанційованості від предмета дослідження (с. 10). Чи можна вважати вислів про «повернення до коренів» науковою тезою? За яким критерієм ті чи ті аспекти багатоманітної історичної реальності (точніше, наших уявлень про цю реальність) вважати коренями традиції, до яких при цьому слід повертатися? Очевидно, що будь-яке намагання повернутися до минулого (та навіть зберегти наявне) означає конструювання чогось нового¹⁹. Сам Томас Бремер, оцінюючи фундаменталістські тенденції серед деяких православних, пише, що історія не має зворотного руху (с. 125). При цьому проблема повернення до витоків цілком логічно може бути поставлена у богословській парадигмі, коли автор оцінює значущість тих

¹⁸ Наталя Шліхта, *Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр.* (Харків: Акта, 2011), 50–9.

¹⁹ Дмитрій Головушкін, «Религиозный фундаментализм / религиозный модернизм: концептуальные противники или амбивалентные феномены?», *Вестник ПСТГУ I: Богословие. Философия*, 1, 57, (2015): 87–97.

чи тих аспектів минулого, виходячи з власних ціннісних засад, які в основі своїй приймаються аксіоматично. Проте Томас Бремер не є православним, його книжка – не богословська праця, вона не базується на якихось наперед прийнятих релігійних догмах. І в такому разі висловлювання про «повернення до коренів» позбавлене сенсу та є неісторичним.

Щодо відповідей РПЦ на так звані виклики сучасності автор зазначає, що ці відповіді успадковані з минулого. Як приклад Томас Бремер описує ставлення Церкви до гомосексуалізму:

Церква реагує на цей феномен, оцінюючи його як гріх і закликаючи відступитися від нього. Про диференційоване розуміння гомосексуалістів чи пастирську підтримку поки що нічого не чути (с. 209).

На думку автора, цим Церква ізолює себе від течій сучасності та зазнає чималих втрат у своєму суспільному значенні. Теза дуже поширена, проте чи все так однозначно? Чи допомогли протестантським конфесіям Західної Європи зберегти паству такі заходи, як запровадження жіночого священства, визнання гомосексуальних шлюбів тощо? Лоуренс Янаконе на основі аналізу соціальних характеристик різноманітних американських релігійних груп виявив, що ті групи, які виявляють більший ригоризм у ставленні до навколишнього соціуму та висувають більші вимоги до своїх членів, як правило, є стійкішими. Більше того, Янаконе, спираючись на теорію раціонального вибору, дав концептуальне пояснення цього феномену. У цьому контексті вкрай сумнівно, що імовірний відхід РПЦ від консерватизму сприятиме реальному зростанню чисельності її парафіян, збільшить суспільне значення Церкви²⁰.

З жalem доводиться констатувати відсутність у книзі висновків чи післямови. Унаслідок цього відчувається певна незавершеність. Автор описав історичний розвиток різних сфер російського православ'я, проте читач залишається без узагальнювальної картини того, як ці сфери впливали одна на одну.

Загалом книга справляє неоднозначне враження. Безумовно, вона є цікавим об'єктом історіографічного аналізу. Можливо, для когось із читачів, які професійно не вивчають історію, вона зробить історію Російської Церкви більш зрозумілою, дасть змогу краще орієнтуватися в сучасних релігійних процесах, оцінювати звернення політиків та конфесійних лідерів до минулого. Проте наявні в роботі помилки, суперечливі концепції та надмірні (навіть з огляду на обсяг книги) спрощення істотно спотворюють реконструкцію історії Російської Православної Церкви.

²⁰ Laurence Iannaccone, "Why Strict Churches Are Strong," *The American Journal of Sociology* 99, 5 (1994): 1180–211.

Володимир КУЛІКОВ

Plokhyy, Serhii. *Chernobyl: The History of a Nuclear Catastrophe.*
New York: Basic Books, 2018.

*Володимир Куліков – кандидат історичних наук, запрошений викладач
Центрально-Європейського університету в Будапешті.*

На основі широкої джерельної бази, що містить спогади сучасників, пресу, архівні матеріали спецслужб тощо, Сергій Плохій написав історичний трилер про людей, чії долі пов'язані з аварією на Чорнобильській АЕС 26 квітня 1986 р. Книга показує драматичні історії ліквідаторів – учених, інженерів, політиків, пожежних і солдатів, які героїчно гасили ядерне пекло.

Історію катастрофи Плохій починає з XXVII з'їзду КПРС, під час якого багато говорилось про перспективи економічного розвитку СРСР. Економічний ривок, на котрий розраховував Михайло Горбачов, обраний за рік до того Генеральним секретарем ЦК КПРС, значною мірою пов'язувався з розвитком атомної енергетики. Плохій показує загальне зачарування атомною енергетикою: усі марили атомом. Регіональні економічні еліти хотіли будувати атомні реактори у своїх республіках, бо це означало інвестиції з центру.

Решта книги – історія розчарування в атомі, яке відбувається через стадії переживання трагедії, що їх описала психологиня Елізабет Кюблер-Росс: заперечення, гнів, компроміс, депресія, прийняття. Віра в безпеку мирного атома була такою всеосяжною, що навіть коли інженери на власні очі бачили розкидане паливо навколо четвертого енергоблока, вони відмовлялись вірити у вибух реактора. Науковці змогли переконати суспільство (і самих себе), що атомні реактори безпечні, «як самовар», і що їх можна встановлювати навіть на Червоній площі. Розбираючи безпосередні причини аварії, Плохій зазначає, що інженери ЧАЕС 26 квітня 1986 р. порушили протокол під час тестування турбіни. Але вони вірили, що безпека ректора стовідсоткова і що завжди можна натиснути на кнопку, яка «вимкне» реактор. Парадоксально видається ситуація, що країна, яка так багато готувалася до ядерної війни, на практиці виявилась безпорадною перед ядерною катастрофою, спричиною техногенним чинником. Від-

сутність дозиметрів, чітко вироблених планів щодо дій у разі позаштатних ситуацій тощо додали до наслідків аварії. Ліквідацію фактично здійснювали в ручному режимі.

Завершує книгу Сергій Плохій питанням: чи можливе повторення катастрофи, подібної чорнобильській, сьогодні? Рівень безпеки на сьогоднішніх атомних електростанціях такий, про який інженери 1986 р. могли тільки мріяти. Але теракти, хакерські атаки, землетруси та інші антропо- чи природні катаклізми становлять потенційну загрозу. Особливо небезпечною є атомна енергетика у політично нестабільних регіонах, схильних до встановлення автарктичних режимів, лідери яких пріоритетною вважають безпеку свого режиму замість екологічної. Плохій упевнений, що світ не може собі дозволити ще однієї катастрофи, подібної Чорнобильській. Тому він закликає всіх осіб, причетних до політичних рішень, засвоїти урок з того, що трапилось у Чорнобилі 26 квітня 1986 р. Автор зазначає, що сьогоднішній високотехнологічний саркофаг над четвертим реактором символізує провал ідеологічної та політичної системи, побудованої в Радянському Союзі. Але це також попередження для суспільств, які ставлять військові або економічні цілі вище за екологічну безпеку і здоров'я людей.

Авторська позиція виглядає зваженою. У книзі немає абсолютно «поганих хлопців». Автор намагається зрозуміти причини дій або бездіяльності головних акторів. Хтось боявся спровокувати паніку, хтось бачив катастрофічні економічні наслідки згорання атомної програми. Плохій показує партійних начальників та вищих управителів станції, що буквально фізично долучились до ліквідації наслідків ціною власного здоров'я. Чимало причетних до катастрофи високопосадовців самі стали її жертвами, отримавши високі дози радіації. Ба більше, навіть коли вони вже знали про небезпеку, то готові були ризикувати власним здоров'ям і здоров'ям своїх дітей та онуків, з'явившись на першотравневому параді. Вони розуміли, що радіація знищує всіх, попри партійний стаж. Але страх піти проти системи, поставити під сумнів «ціну» й викликати невдоволення московського начальства був вищим за страх перед атомом. Суспільний порядок в ієрархії радянських цінностей був поставлений вище за життя і здоров'я громадян.

Інша сумна історія – як відбувалась комунікація з власним населенням. Відкрито про катастрофу радянські медіа почали говорити під тиском Заходу. Намагаючись зберегти хорошу міну за поганою гри, вони від повного замовчування перейшли до політики обережної напівправди. Михайло Горбачов був дуже чутливий до свого образу за кордоном, і йому не подобалась хвиля критики на Заході. Демонструючи свою часткову відкритість, Горбачов намагався покращити іміджеві стосунки із Заходом.

Цінним елементом книги Сергія Плохія є розкриття механізму функціонування радянської економіки через історію катастрофи на окремому радянському підприємстві. Економічні історики написали так багато про вади радянської економічної системи, що іноді дивним видається, що там взагалі щось працювало. Книга Плохія допомагає зрозуміти управлінські практики,

а також систему мотивації праці на радянських підприємствах. У книзі можна знайти багато сюжетів про особливу управлінську культуру радянських управителів у «стилі мачо». Між тим Плохій показує, як після інциденту радянські управителі й бюрократи почали робити те, чого партія навчала їх десятиріччями: уникати відповідальности, перекладаючи її на вищого начальника. Вони всі боялися бути обвинувачені в поширенні паніки.

Зіставлення управлінських практик до і після катастрофи наочно демонструє підручникову тезу про ефективність радянської економіки для вирішення мобілізаційних завдань та її незграбність у виконанні завдань повсякденних. Неспроможний гарантувати безпеку ядерної енергетики, авторитарний радянський режим виявився надзвичайно ефективним у мобілізації ресурсів для подолання наслідків катастрофи. Сучасники відзначали, що в мобілізаційному режимі рішення приймали неймовірно швидко: однієї ночі та телефонного дзвінка було достатньо для того, на що раніше потрібні були місяці. Очільники ліквідації аварії вирішили вдатись до капіталістичних мотивацій і за згодою московського керівництва пропонували ліквідаторам автомобілі та квартири для їхніх родин. Але і без цього добровольців та ентузіазму не бракувало. Хоча ліквідатори розуміли ризик, загальним гаслом стало «Хто, якщо не ми?».

Не менш цікавим видається невеликий сюжет про взаємодію ЧАЕС як містотвірного підприємства та залежного від нього міста Прип'ять. Плохій описує життя 50 000 будівників та співробітників станції в цьому корпоративному місті. Автор показує умовність розмежування підприємства та міста, коли йшлося про ресурси та владні повноваження. Директору ЧАЕС доводилось постійно вирішувати завдання будування й утримання соціальної інфраструктури міста від доріг до басейну й льодового катка.

Книга Сергія Плохія розкриває складний механізм взаємин між союзним центром і республіканською владою. Наприклад, автор звертає увагу на такий промовистий факт: український прем'єр Олександр Ляшко, який 1986 р. очолив Республіканську урядову комісію з ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС, дізнався про аварію від московських чиновників. Плохій зазначає, що підпорядкування Москві було невід'ємною частиною історичної ДНК української політичної еліти. Українські чиновники відклали публічні оголошення про загрозу здоров'ю населення республіки і применшували серйозність екологічного впливу радіації, оскільки боялися отримати догану від московських керівників комуністичної партії. Ба більше, вони вирішили виконувати урядові квоти на сільськогосподарське виробництво в сильно забруднених районах. Пізніше між центральною та республіканською владою почалось перекладання відповідальности одна на одну. Московські урядовці неофіційно нарікали що, мовляв, це «хохли підірвали реактор», а українські управителі вважали винними центральну владу, оскільки ЧАЕС була московським проектом.

Сергій Плохій показує, як Чорнобильська катастрофа стала каталізатором національного руху в УРСР. Автор простежує зародження екоактивізму і його

перетворення на еконаціоналізм – політичний рух, чії керівники пов'язували питання захисту навколишнього середовища з етнонаціональними програмами, представляючи свої республіки як головні жертви екологічної політики центру. При цьому автор критичний до цих акторів. Він звертає увагу, що чимало радикальних еконаціоналістів до Чорнобильської трагедії прославляли «безпечний мирний атом» у своїх літературних творах. Плохій послідовно відзначає, як чорнобильську карту розігрували в політичній грі на зламі 1980–90-х років. Хіба що в останніх параграфах автор надто сфокусований на українських подіях. Сюжети про використання чорнобильської проблеми у політичних баталіях в Білорусі та Росії згадано фрагментарно.

З 1991 р. під тиском популістів різного політичного забарвлення молодий український уряд узяв на себе соціальні зобов'язання щодо жертв та постраждалих від аварії на ЧАЕС, які не мав можливостей виконати. У середині 1990-х років 5 % українського бюджету було виділено на фінансування проектів, пов'язаних із наслідками аварії на Чорнобильській АЕС, і 65 % ресурсів соціального забезпечення були спрямовані на надання допомоги 3,3 мільйонам громадян, які постраждали від аварії. Зрештою, коли уряд зрозумів, що без ядерної енергетики слабкій українській економіці не вижити, еконаціоналізм поступився ядерному націоналізму.

Книга Сергія Плохія є комплексною історією Чорнобильської трагедії та суспільства, яке мало долати її наслідки. Книга є гарним прикладом зваженості сюжетів: технічна, політична, економічна складові переплітаються із персональними історіями людей, причетних до ліквідації аварії. Хіба що хотілося би бачити більше сюжетів про культурні наслідки аварії на Чорнобильській АЕС. Плохій показує, як чорнобильська тематика відобразилась в українській літературі, мимохідь згадує комп'ютерні ігри, основані на чорнобильських сюжетах. Але ж до чорнобильської тематики звертались багато режисерів, музикантів, літераторів та художників і поза межами України.

Плохій показує історії осіб, залучених до будівництва підприємства, ліквідації аварії, а також постраждалих від її наслідків. Книга наповнена образами людей – починаючи від драматичної історії родини директора ЧАЕС Віктора Брюханова до священника отця Леоніда з села Красне поблизу Чорнобиля, якому один із партійних чиновників обіцяв випити чарку разом після повернення з евакуації, «коли все завершиться». Хіба що останній (шостий) розділ «Новий день» видається більш сухим: там менше персональних історій, він більше насичений загальноісторичними подіями.

Книга написана простою прозою, читається легко й захопливо. Автор – майстерний оповідач. Він вдається до таких методів, як асинхронність сюжетів, зміна темпу розповіді, деталізація головних сюжетів і схематичність контекстуальних. Визнанням високої літературної якості книги Сергія Плохія стало присудження їй 2018 р. британської літературної премії *Baillie Gifford Prize* з понад 200 інших книг-претендентів. Фіамметта Рокко, голова комітету суддів премії, сказала про книжку Плохія: «Страшна історія про політичний цинізм і наукове невігластво, в якій світ врятували лише героїзм і удача».

Єгор БРАЙЛЯН

Нова візія розв'язання проблеми бідності на пострадянському просторі

Sätre, Ann-Mary, Ildikó Asztalos Morell, eds.

Attitudes, Poverty and Agency in Russia and Ukraine.

L; NY: Routledge, 2016.

Єгор Брайлян – історик, редактор блогу Toynbee Prize Foundation.

Соціально-економічні трансформації на теренах колишнього СРСР, без сумніву, є ваговою складовою наукового доробку істориків, соціологів, політологів, культурологів та залишаються актуальною темою й нині. Перехід від командно-адміністративної економіки до ринкового неоліберального капіталізму на пострадянському просторі супроводжувався збільшенням впливовості олігархату, перманентними політичними кризами, зростанням залежності від міжнародних фінансових інституцій. Проте основним наочним наслідком економічних змін стало масове збідніння населення. Подібні процеси відбувалися не лише в Росії чи Україні, починаючи з початку 1990-х рр., але й у колишніх країнах «народної демократії» в Центрально-Східній Європі, де з перемінним успіхом застосовувалися практики «шокової терапії».

Власне, як таку проблему причин збідності, способів її розв'язання суспільством, державну політику щодо цих питань в незалежній Україні українські історики розглядали здебільшого в контексті соціально-економічного транзиту¹. Західноєвропейські дослідники² аналізували економічні реформи в Україні та Росії, переважно розглядаючи становище робітників, проблеми інновацій у запровадженні змін, загальні тенденції розвитку (де-

¹ Тетяна Орлова, «Російська бідність з точки зору історії ментальностей», *Етнічна історія народів Європи* 49 (2016): 120–131; Тетяна Орлова, «Російська бідність і Україна», *Зовнішні справи* 2 (Історичні науки) (2016): 12–15; Сергій Падалка, «Українська приватизація у системі відносин: влада – суспільство – індивід (1991–2011 рр.)», *Український історичний журнал* 4 (2011): 77–92; Сергій Падалка, «Українське село в умовах соціально-економічного транзиту: трансформації чи виживання?», *Український історичний журнал* 4 (2016): 108–122.

² Tilman Brück, Hartmut Lehmann, eds. *In the Grip of Transition: Economic and Social Consequences of Restructuring in Russia and Ukraine* (Palgrave Macmillan, 2012); Hans van Zon, *The political economy of independent Ukraine* (Palgrave Macmillan, 2000).

індустріалізація, привабливість економіки для інвесторів), і тому питання становища бідних людей у структурі суспільств тривалий час не були об'єктом спеціального комплексного міждисциплінарного дослідження.

Події Євромайдану та ескалація російської агресії в Криму та на Донбасі актуалізували проблему аналізу українського суспільства в нових контекстуальних рамках. Рецензована книжка за редакцією шведських дослідниць Анн-Марі Сетре, Ільдико Ашталос Морелл важлива тим, що в ній основна концепція побудована на відмінності/спільності бідності в Україні та Росії як основних держав на теренах колишнього СРСР.

Книжка являє собою збірку статей щодо вивчення різних аспектів бідності як соціально-економічного феномену на пострадянському просторі. Структурно колективна монографія складається з 8 розділів. Початково робота над книжкою стала можливою завдяки реалізації соціологічного проекту, а саме записуванню інтерв'ю з особами, які живуть за межею бідності, з соціальними працівниками, філантропами. Цей проект здійснено спільно з університетом Упсала та профінансовано грантовими коштами Шведського інституту. У 2014 р. статті британських, шведських, російських та українських істориків, соціологів, економістів було опубліковано в окремому номері журналу *Debate: Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*, ці матеріали потім і становили основу рецензованої колективної монографії.

У першій статті "*Attitudes, Poverty and Agency in Russia and Ukraine*" редакторка видання Анн-Марі Сетре зазначає, що протягом 1990-х рр. способи розв'язання проблеми бідності в посткомуністичних Росії та Україні були ідентичні, себто хаотичні та некоординовані, але доволі важливо зрозуміти, що вже з 2000-х рр. почали простежуватися відмінні процеси, що свідчили про намагання запровадити системний підхід у соціальній політиці. Не останню роль в імплементації соціальних програм відіграли жінки, з чим автори монографії також пов'язують дві тенденції: фемінізацію бідності та здатність жінок швидше пристосовуватися до складних соціально-економічних умов.

Невеличке провінційне російське місто постає об'єктом дослідження в другому розділі книги "*Perceptions of Poverty in Small-town Russia*". Загалом Алла Варизгіна та Реббека Кей у своєму викладі матеріалу намагалися по чергово змінювати аналіз російської та української ситуації в питанні бідності, її впливу на повсякдення та соціальні відносини. Бідність розглянуто спочатку з історіографічної та теоретико-методологічної позицій, простежено, у який спосіб трансформувався сам термін. Для авторів важливо було поглянути на цей соціальний феномен не лише з суто наукового інтересу, але й через призму конкретних людей та родин. Виокремлено 4 виміри бідності: занижене споживання, невдача, хвороба, яка є небезпечною для суспільства, тавро ганьби. І далі розглянуто по чергово кожен із цих випадків, наголошуючи на тому, що ця класифікація не є універсальною. Перші два визначення є відносно об'єктивні, наступні два мають відчутні моралізаторські коннотації.

У суспільній уяві бідність пов'язується передусім із обмеженим доступом до якісної освіти, медичних послуг, їжі тощо. Для респондентів, із якими спіл-

кувалися автори, це виглядало більше як відхилення від норми споживання. Проте, згадуючи реалії 1990-х рр., масове збідніння асоціюється, безперечно, також із тим фактом, що комусь просто не пощастило. Крім того, згадано процеси деіндустріалізації, під час яких містоутворювальні підприємства масово закривалися, і багато хто опинився внаслідок цього на вулиці. Масовим стало явище «бідних, які працюють», коли за свою роботу люди отримують доволі низьку зарплатню. Так само і безробіття інституційно пов'язане з бідністю. Втрачаючи роботу, люди опиняються за межами соціальних зв'язків, стаючи ексклюзивною групою з відчуттям суспільної небезпеки.

Повертаючись від наукових до більш емоційних оцінок респондентами бідності, автори книги вказують на схожість цього феномену з хворобою, яка доволі швидко поширюється в суспільстві. Насамкінець тяжкі соціально-економічні умови можуть спричинити стигматизацію (таврування) бідних, тобто цю категорію людей свідомо відокремлюють (маргіналізують) від решти суспільства. Зрештою, бідність можна позначити як соціально сконструйовану суб'єктивну реальність, яку можуть сприймати по-різному частини населення. Саме на такому визначенні цього суспільного явища зупиняються автори.

Проблемні моменти становища людей без постійного місця проживання в сучасній Україні розкриває в третьому розділі *“Homelessness in Ukraine: Structural Causes and Moral Evaluation”* колективної монографії Анастасія Рябчук. Цю частину було написано в рамках проведення інтерв'ю з беззатченками протягом 2008–09 рр. та під час підготовки авторкою дисертації. Наявність значної кількості людей, що мешкають на вулиці, є насправді дуже гострою проблемою нині, сили правопорядку можуть у кращому разі напоїти їх чаєм, але не діяти на випередження, щоби таких осіб поменшало. Крім того, багато що залежить від волі конкретної людини, яка працює з такою категорією людей: соціальних працівників, правоохоронців, лікарів. Основними темами, на яких зосереджено увагу в розділі, є бюрократичний аспект проблеми, соціальне конструювання образу беззатченків серед українського суспільства. До беззатченків належать люди, які або не мають житла, або їхні житлові умови є значно гіршими за середньостатистичні.

За 20 років після здобуття незалежності в Україні значно погіршилися житлові умови населення, близько 40 % людей мають проблеми з централізованим опаленням. Наукове дослідження ілюстровано численними цитатами з інтерв'ю, у яких люди розповідають про своє життя, про те, як вони опинилися без даху над головою. Багато хто втратив житло через маніпулятивні дії на ринку нерухомості, коли в умовах погіршення фінансового становища, посилення бандитизму та збільшення кількості кримінальних угруповань люди змушені були під тиском масово продавати квартири в пошуках дешевшого житла.

Іншою важливою проблемою, пов'язаною з беззатченками, є поширення масового безробіття. Дослідниця наводить дані за 2010 р., коли в Україні 22 % населення перебували за межею бідності, проте за останні роки цифри істотно змінилися. Навіть ті види роботи, якими займаються ці люди, не дозволяють їм повноцінно харчуватися та користуватися сферою послуг. Очевидно, цю части-

ну населення можна назвати резервною робітничою армією, де людей фактично експлуатують. Масове поширення безхатченків є функційним елементом капіталістичного ринку робітників, тобто не лише ефектом безробіття.

Сам перехід до ринкової економіки спричинив появу групи найманих робітників, суспільство виживало завдяки присадибним ділянкам. Безхатченки, серед яких багато осіб літнього віку, й досі переважно збирають пляшки та всіляке сміття. Дехто в таких надскладних умовах виявляє креативні навички, працюючи в обмін на доступ до комфортного житла.

Урядова політика щодо покращення соціальних умов за роки незалежності в Україні зазнала певних змін, істотно зменшилося житлове будівництво. Переважала більше цільова політика на противагу системному підходу, тобто здійснювалися кроки лише в окремих сферах (створення нового Трудового кодексу). Істотним недоліком виявилася недостатня кількість притулків, наприклад у Києві функціонує лише одна подібна установа, яка розрахована на 160 осіб. Бідні безхатченки становлять величезну загрозу суспільній безпеці, але влада намагається не помічати цих проблем, відгороджуючи себе силами правоохоронців. Не лише держава прагне в свій спосіб вирішити проблему безхатченків, позбувшись їх, але й представники бізнес-структур, виявляючи при цьому «нульову толерантність». Усе це спричиняє безпрецедентні порушення прав людини. Авторка надає певні рекомендації для вирішення цієї ситуації і наголошує, що необхідна зміна політики житлобудування, надання доступу до гідної роботи.

Від української ситуації переходимо до становища в російському провінційному містечку. У четвертому розділі *“Families’ Ways of Coping with Poverty in Small-town Russia”* Анн-Марі Сетре, Олександр Солдаткін, Алла Варизгіна на базі статистичних даних та інтерв’ю простежили чотири типи стратегій виживання в умовах бідності. Після розпаду СРСР загострилися соціальні проблеми, особливо молоді, зник патерналізм, і тепер кожен сам собі мав забезпечувати витрати на дітей, оплату комунальних послуг. Для дослідження цих процесів у сучасній Росії було вибрано молоді сім’ї з дітьми, вивчено, у який спосіб ця частина суспільства живе в умовах бідності. У фокусі авторів також перебували обмежені ресурси й те, як їх використовують для подолання повсякденних труднощів. Виокремлено 4 типи стратегій боротьби з бідністю: немобільність, горизонтальна мобільність, мобільність вгору, реакція без стратегії.

Немобільна стратегія боротьби з бідністю залишається найбільш популярною, коли зменшуються витрати на їжу, одяг, послуги. Економія так чи так наявна в усіх типах стратегій. Наступний тип стратегії горизонтальної мобільності означає пошук чи зміну роботи. Реакція без стратегії полягає в матеріальній підтримці з боку держави. Зрештою, найбільш дієвою залишається мобільність вгору, коли люди шукають необхідні зв’язки для пошуку нової роботи, підвищують свій освітній та професійний рівень. Названі стратегії є за своєю природою інклюзивними, достатньо складно виявити тенденцію, чому люди вибирають одну стратегію, і при цьому нехтують іншою. Щоправда, та категорія осіб, яка вибрала горизонтальну мобільність, здатна пережити й майбутні економічні труднощі та бути готовими до них.

Аналізуючи цей матеріал, дослідники наводять порівняльні таблиці дієвості тих чи тих стратегій, відзначають, які конкретні дії стоять за кожною з них з урахуванням гендерного та вікового чинника. Нові соціально-економічні умови, які виникли протягом 1990-х рр., породили здобуття нових прав та втрату старих. Виникла та набула розвитку професія соціальних працівників, які мали розв'язати проблеми бідності. Реально у скрутному фінансовому становищі, однак, допомагали більше родичі чи друзі, аніж держава. Відкрити бізнес стало набагато складніше – теза, яку спочатку сформулювали вчені й котра лише потім була підтверджена під час опитувань.

Рано чи пізно бідні люди поставали перед вибором: виробити відповідні навички (знайти додаткову роботу, мігрувати) або вибрати стратегію зміни життєвих умов (початок нового бізнесу, професійний, освітній розвиток). Трансформувалися також причини зміни становища бідних, коли переважала тенденція до морального спаду (алкоголізм, руйнація старих соціальних зв'язків) або саморозвитку (створення нових соціальних мереж, які мотивували людей на зміни, отримання грантової підтримки від держави на будівництво бюджетного житла). Опитування показали, що можна дізнатися саму динаміку зміни ставлення людей до їхнього поганого економічного становища.

Оскільки в СРСР економіка була сконцентрована більшою мірою на підприємствах важкої промисловості, то після розвалу командно-адміністративної системи та закриття заводів, фабрик значна кількість людей фізичної праці опинилася на вулиці. Феномен чоловічих стратегій (6 осіб 46–63 років) боротьби з бідністю проаналізували Ільдико Ашталос Морелл та Ірина Тюрікова в п'ятому розділі *“Single Men, Single Stories: Alternative Paths in the Transition from the Late Soviet to the Neoliberal Market Economy in the Light of Life Stories”*. Зрозуміло, що чоловікам було певною мірою трохи легше впоратися з поточними труднощами, ніж жінкам, проте дослідження показало диверсифікованість підходів покращення свого соціального статусу. Як демонструють наукові праці, не все було так однозначно з трансформацією гендерної та соціально-економічної нерівності на пострадянському просторі, де помітними були неформальні стратегії виживання маргіналізованих груп, різними були ролі в публічному та приватному секторі.

У нових умовах жінки знайшли своє місце у сфері послуг, зокрема в косметичному бізнесі. Не завжди приватна й публічна сфери відповідали переважанню там чоловіків чи жінок. Чоловіки відповідно не були однорідною групою, де кожен мав залучити власний економічний, культурний та соціальний капітал. Особи, у яких брали інтерв'ю, мали бути розлучені або не мати сім'ї, розпочати кар'єру в радянські часи в публічному секторі й мати потім бідний досвід у пострадянський період. Це були чоловіки важкої фізичної праці або з досвідом різних типів роботи.

Респонденти виявили доволі критичне ставлення до радянської нормативної маскулінності – коли почесною вважалася служба в армії, робота на заводі. Все це призвело до пошуку неофіційної роботи в тіншовій економіці, зокрема і в торгівлі на бартерній основі. Зростала важливість соціальних зв'язків,

коли сусіди чи друзі допомагали знайти підробіток. Важливий висновок, який роблять авторки розділу в цьому зв'язку, – це поява альтернативних стратегій повсякденного виживання, разом із виникненням нової маскулінності.

Вирішення проблеми бідности викликає інтерес не лише серед політичного істеблішменту чи представників соціальних служб, але й бізнес-структур, тісно пов'язаних із благодійницькими організаціями. У цьому контексті логічним виглядає характеристика місця й ролі меценатської діяльності в Україні в подоланні економічних проблем населення в шостому розділі *“The Ukrainian Power Elite and Poverty Reductive Efforts: An Inquiry into a Selection of Elite Members”*, які здійснюють дослідниці Тетяна Костюченко та Ганна Седербаум. Повертаючись до українського кейсу, авторки стверджують про наявність у суспільстві численних груп бідних осіб: безробітні, пенсіонери, безхатченки, люди з фізичними вадами, багатодітні родини, мешканці сіл.

Явище філантропії в незалежній Україні з'явилося в середині 1990-х рр. і було безпосередньо пов'язано з представниками політичного істеблішменту та великого бізнесу. Всіх благодійників дослідниці поділяють на три категорії: політично активні філантропи, не активні політично філантропи, політично активні нефілантропи. В Україні з початку 1990-х рр. спостерігалися два одночасні процеси: масове збідніння населення та поява дуже багатих осіб. Разом з отриманням політичних важелів олігархи здобули можливість змінити на законодавчому рівні соціально-економічне становище українського суспільства. За методологію цієї проблеми авторки вибирають вивчення покращення становища бідних людей в Україні через саморепрезентацію благодійницьких фондаций їхньої власної діяльності в цьому напрямку. Для дослідниць важливо розрізнити філантропію від філантрокапіталізму. За джерельну основу було взято законопроекти 2007–12 рр. Верховної Ради України. На відміну від країн Заходу, український кейс меценатства розвивався в умовах традицій значного впливу держави.

До політично активних філантропів періоду 2007–12 рр., на думку авторок розділу, належать, зокрема, Р. Ахметов, Б. Колесніков, А. Яценюк, до політично активних нефілантропів – О. Слободян, П. Климець, до не активних політично філантропів – П. Порошенко, В. Пінчук, О. Оніщенко. Розмежовуються терміни філантропії та благодійництва, коли останнє розуміють як надання негайної допомоги під час виникнення симптоматичних соціальних проблем (наприклад, житлове питання). Також наголошено на такому понятті, як філантрокапіталізм, коли з меценатської діяльності влаштовується піар-кампанія. Подальша класифікація виглядає так: короткотермінова стратегія (благодійництво) та довготермінова стратегія (філантропія та філантрокапіталізм), які своєю чергою ще поділяються на ті, що зменшують (В. Ющенко, Р. Ахметов) та не зменшують бідність (П. Порошенко, В. Пінчук).

Відзначено відчутний вплив світової фінансово-економічної кризи 2008 р. на спроможність українських благодійницьких НУО допомагати бідним категоріям населення. Багато проектів, які спочатку мали вплив лише на регіональному рівні, зараз стали загальнонаціональними, зокрема П. Порошенка, О. Фельдмана та Р. Ахметова. Окрім того, можна чітко простежити ідеологічну

спрямованість кожної з благодійницьких фондаций, які здебільшого прагнуть не зусиллями своїх власників на парламентському рівні змінити становище бідних на краще, а від імені своїх організацій. Унаслідок цього виникає істотна проблема поінформованості українського соціуму про активності та проекти тієї чи тієї організації, зокрема Фонду А. Яценюка "Open Ukraine".

Власне, ті короткотермінові стратегії, які зменшують бідність, являють собою програми з ліквідації стихійних лих, гранти для студентів, науковців, артистів для глобальної промоції власного продукту чи навчання за кордоном. Натомість, як справедливо вказують авторки розділу, довготермінові проекти мають на меті реформувати медицину й освіту. Це стосується також питання екології та культури, щоправда, такі проекти здійснюються уже не на грантовій основі й вони не є орієнтованими суто на людей, які живуть за межею бідності. Так само традиційним кроком для українських благодійників є дарування солодощів на новорічні свята. Натомість доволі явним є поділ між тими благодійниками, які перебувають при владі та підтримують довготермінові проекти, і тими, які не представлені в політиці та вибирають короткострокові.

Відзначено, що законодавчі ініціативи, пов'язані з благодійністю, можуть бути поділені на два типи: ті, які безпосередньо мають зв'язок із благодійницькою діяльністю, та ті, які спрямовані на покращення якості життя певних груп населення (пенсії, працевлаштування, доступне житло, забезпечення медикаментами, освітні програми). Щоправда, авторки наголошують ще на одній дуже важливій та помітній тенденції, а саме відсутності інтересу в політиків лобювати законопроекти, пов'язані з філантропією.

Наступний, сьомий розділ "*Policies Against Poverty in Russia – A Female Responsibility*" присвячений проблемі надання соціальної допомоги в сучасній Росії. Акцентовано увагу на ролі жінок, які працюють у соціальних службах, адже саме ця професійна група створює необхідні горизонтальні мережі, які й дають надію бідним на краще. Коли за радянських часів бідність асоціювалася передусім із дев'янтними групами (хулігани, алкоголіки, наркомани) і підтримка від держави надавалася залежно від місця в соціумі, то впродовж 1990-х рр. провину за скрутне становище покладали на економічні реформи.

Соціальні виплати, які здійснюються з державного бюджету для підтримання малозабезпечених осіб, є вагомою допомогою, проте недостатньою з огляду на значну кількість населення, що потребує коштів, та недофінансування подібних програм. Авторка розділу Анн-Марі Сетре проаналізувала ситуацію в Архангельській області за 2002–13 рр. та в Нижегородській області за 2011, 2013–14 рр. Важливо зауважити, що кожен розділ у рецензованій колективній монографії має своєю преамбулою теоретико-методологічні основи дослідження, що допомагає читачам усвідомити концептуальну вагомість студій.

У спадок від СРСР лишилася ієрархічна структура соціальних служб і те, що саме жінки залишаються відповідальними за покращення добробуту бідних верств населення. Протягом останніх десяти років змінилася стратегія, за якою соціальна робота перейшла з рівня компетенції держави на місцевий рівень. Маються на увазі Національні програми «Охорона здоров'я», «Осві-

та», «Житлове будівництво», «Сільське господарство», прийняті 2005 р. Коли заходить мова про втілення в життя цих програм, то відразу виникають проблемні ситуації, про що стверджують як ті, хто працює в соціальних службах, так і ті, на кого спрямовані ці проекти. Акцентовано увагу, що згідно з даними інтерв'ю соціальні працівники можуть впливати лише на процеси призначення допомоги, але не на її матеріальний чи фінансовий зміст. Відчутну роль у підтриманні бідних відіграють саме вчителі й лікарі. Підсумовуючи, авторка стверджує, що, попри покращення на законодавчому рівні програм боротьби з бідністю, реальна допомога надходить лише визначеним категоріям осіб, зокрема молоді й багатодітним родинам. Жінки, будучи офіційно працівниками соціальних служб, здатні завдяки неформальним зв'язкам покращувати матеріальне становище осіб, які перебувають за межею бідності.

Після детального аналізу ролі жінок у соціальних службах Росії авторка завершального восьмого розділу *“Searching for a New Approach to Face Poverty on the Local Level, a Case Study in a Small Russian Town”* Ніна Іваціненко фокусує увагу на проявах бідності в невеличких містах. У цьому контексті зроблено акцент на механізмі участі місцевого населення, владних структур та інших частин суспільства у розв'язанні питань, пов'язаних із бідністю. Цей механізм комбінує залучення ресурсів різних центрів сили для покращення соціальних умов збіднілого населення. Також згаданий підхід поєднує трансформації на макrorівні та реформування суспільства на місцях та містить організовану комунікацію, самоосвіту представників владних структур та клієнтів соціальних служб, сприяння використанню людського капіталу у вирішенні поточних матеріальних проблем.

Це дослідження також ґрунтувалося на інтерв'ю з росіянами, у яких респонденти виокремили 7 стратегій боротьби з бідністю: підтримка з боку рідних, низові організації, діяльність неформальних груп, які сфокусовані на окремих цілях, залучення багатіїв до благодійницької підтримки бідних, використання зареєстрованих благодійницьких установ, використання адміністративних ресурсів державних проектів, залучення урядових інструментів. Весь аналіз зводиться до тези про відокремленість функціонування соціальних служб від решти організацій, які потенційно можуть допомогти покращити скрутне становище бідних верств. Лише абсолютна участь активних груп у прийнятті рішень та імплементації ідей виступає головною умовою подальших соціальних змін на думку автора останнього розділу синтези.

Отже, колективна монографія з новим баченням проблеми бідності та її розв'язання в посткомуністичних Росії та Україні свідчить про перспективність цієї тематики в сучасній соціогуманітаристиці. Передусім це дослідження важливе завдяки створенню власної методологічної бази, основаної на міждисциплінарних підходах та на розгляді розв'язання проблеми бідності як мультифакторного процесу, до якого залучено багато як державних, так і громадських інститутів, що створює горизонтальні мережі та сприяє зменшенню кількості людей, які перебувають за межею бідності.

ВІДПОВІДІ НА РЕЦЕНЗІЇ

Володимир КУЛІКОВ
Ірина СКЛОКІНА

«...Краса чи потворність передусім в очах того, хто дивиться», або ще раз про іншування Донбасу (з приводу рецензії Алли Петренко-Лисак)

*Володимир Куліков – кандидат історичних наук,
запрошений викладач Центрально-Європейського університету в Будапешті.*

*Ірина Склокіна – кандидатка історичних наук,
дослідниця Центру міської історії Центрально-Східної Європи (Львів).*

Донбас, як і багато постіндустріальних регіонів у світі, має свою «чорну легенду», що зумовлена передусім деіндустріалізацією, але в українському випадку також підсилена пограничним розташуванням регіону і відповідним уявленням про більш мішаний порівняно з іншими регіонами склад населення. Хоча іншування Донбасу (і його опис як «відмінного», «далекого», «екзотичного» тощо) було помітним процесом ще задовго до російсько-української війни (2014–?)¹, саме ця подія сприяла формуванню дискурсу про Донбас як есенційно відмінний чи навіть «чужий», адже це єдиний регіон, крім анексованого Криму, де після Майдану і втечі президента Віктора Януковича вийшло втілити сепаратистський сценарій на тлі іноземного вторгнення. Есенціалізація «Донбасу» як монолітного простору із однаковими й одвічними характеристиками спричиняла опір частини інтелектуалів (тут передусім згадаємо статтю Андрія Портнова²), а дехто з них, як-от Олена Стяжкіна, абсолютно обґрунтовано закликає до відмови від уживання терміна «Донбас» як суто радянської пропагандистської конструкції, що зводить регіон тільки до шахтарства (буквально Донецького кам'яновугільного басейну)³.

¹ Зокрема, ще на поч. 2014 р. Марта Студенна-Скрюкwa писала щодо 1990–2000-х рр., що є певна складність у вписуванні Донбасу в український національний наратив у його вузькій селянськоцентричній народницькій версії: Marta Studenna-Skruckwa, *Ukrainiński Donbas. Oblicza tożsamości regionalnej* (Poznań: Wydawnictwo Nauka i Innowacje, 2014).

² Зокрема: Андрей Портнов. «Донбасс как Другой. Украинские интеллектуальные дискурсы во время войны» *Неприкосновенный запас*. 110, № 6 (2016): 103–18.

³ Елена Стяжкина. «Донбасс не вернется в Украину, потому что Донбасса не существует» (3.11.2014), доступ 06.01.2019, <https://reinvent.platfor.ma/elena-styazhkina/>

Попри ці критичні голоси, російсько-українська війна спровокувала своєрідну телеологічну переорієнтацію, коли українські (і не тільки) історики, інтелектуали та журналісти почали описувати історію і сучасність Донбасу як «траєкторію катастрофи», тобто лише з перспективи сьогодення сумного сьогодення та уявних «закономірностей», що до нього призвели, не враховуючи усіх суперечливих тенденцій розвитку, специфічності історичного моменту 2014 р. та імпровізаційної спонтанності подій, які тоді розгорталися – і не лише на Донеччині й Луганщині, а й на Харківщині, Одещині, Херсонщині... Такий підхід, мітологічний та аісторичний у своїй суті, лише підсилював «чорну легенду» Донбасу та аж ніяк не сприяв ані науковому поясненню подій, ані суспільному діалогу. Історія Донбасу поставала тут у парадоксальному ключі: з одного боку, як одвічна українська земля, яка просто пішла з правильного історичного шляху на манівці, а з другого боку – як глибоко девіантна, ні на що не схожа, сповнена потворних рис. Очевидно, що тут відіграли свою роль також соціальне дистанціювання (зверхне прагнення культурної еліти відмежуватися від людей фізичної праці, із якими асоціюється регіон), політичні чинники (асоціація регіону із режимом Януковича), поколіннєві відмінності (соціалізація молодшого покоління в суспільстві споживання, для якого індустрія є «немодною»), національні стереотипи (боротьба між баченнями української нації як інклюзивної чи як гомогенної в умовах війни) тощо, тощо. Очевидно також, що говоріння про Донбас як «Інший» («радянський», «відсталый», «занедбаний», «бандитський», «некультурний»...) насправді стало працювати як психологічне перенесення (кажучи метафорично, «підсвідоме витіснення») усіх тих негативних рис, які типові для цілої пострадянської України, на лише одну її частину.

На цьому тлі поставала книга «Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу»⁴, робота над якою розпочалася задовго до подій війни. У цій книзі група авторів спробувала подолати тенденційну історіографічну «чорну легенду» Донбасу двома способами: через застосування категорії «мономіста» (що робить приклад Донбасу порівнюваним із багатьма іншими регіонами і спільнотами у світі) та через акцент на аналізі візуальних репрезентацій індустріалізації, що дозволяють вписати історію регіону в ширший контекст історії медій, урбанізації, модернізації і пропаганди в кінці XIX–XXI ст. в усьому світі.

Ці два інструменти, які ми запропонували у книзі, аж ніяк не претендують на вичерпність висвітлення теми історії Донбасу. Наша книга стосується дуже специфічного типу поселень, які, безумовно, значно еволюціонували у XX ст., адже багато мономіст (про що ми пишемо на с. 178–82) перетворилися на розвинені поліфункційні центри. Обличчя цього регіону у др. пол. XX – на поч. XXI ст. вже зовсім не визначалося лише мономістами, хоча, як ми намагалися показати, тривкість певних рис *company town* є очевидною. Так само у цій книзі ми не

⁴ Михайло Ільченко та ін.; В. Куліков, І. Склокіна, ред., *Праця, виснаження, успіх: промислові мономіста Донбасу* (Львів: ФОП Шумилович, 2018).

описували сільський Донбас, який становить значну частину регіону і про який так виразно і влучно говорить саме зараз низка наукових і художніх текстів⁵.

Не дивно, що під час деяких презентацій нашої книги в містах на сході України⁶ в аудиторії лунала думка: цей підхід – наголошення того, що в усьому світі на певному етапі мономіста стали важливим інструментом індустріалізації та модернізації – навіть певною мірою нівелює «унікальність» Донбасу, тобто це невловне (інтер)суб'єктивне відчуття, що великою мірою визначає прив'язаність до місця, специфічний досвід життя в конкретній місцевості. Безумовно, визнання неунікальності (чи «нормальності») історії мало би відкривати можливості порівняльної перспективи та застосування міжнародного досвіду для вирішення проблем регіону. Але як разом із тим зберегти розуміння локальної специфіки та почуття «генія місця»? Як показати неоднотипність індустріального регіону, а кожен міський організм – як поєднання специфічних акторів у конкретному часі та місці? А водночас як разом із визнанням відмінностей допомогти побачити ширший і спільний контекст?

У цьому тексті ми б хотіли ще раз наголосити, у який спосіб фокус на категорії мономіст, а також звернення до візуальних джерел може допомогти розібратися із кількома складовими «чорної легенди» Донбасу. Ми скористаємося при цьому текстом Алли Петренко-Лисак, що є яскравим прикладом відтворення цієї «чорної легенди», а подекуди, на жаль, навіть очевидного hate speech. На протипагу до «посилення мітів», щодо якого зізнається Авторка у кінці свого тексту, ми хотіли запропонувати не так «історію, якою вона була насправді», але радше критичний погляд на те, у який спосіб міти самі ставали чинниками історії, а також які підходи та питання ми можемо застосувати, щоби відійти від самої логіки бінарних опозицій і відповідного чорно-білого примітивізованого погляду.

Історіюписання про донбаські промислові міста, як і про подібні промислові поселення в інших регіонах світу, розвивалось кількома паралельними

⁵ Олена Боряк, упор., *Мар'їнка: етнокультурний портрет українського селища на Донеччині кінця 1920-х рр.* (Київ: ТОВ Видавництво "Кліо", 2017); Вікторія Волощенко, «Селянство Донбасу 1920–1930-х рр. в історичній пам'яті "краю вугілля та металу" другої половини ХХ – початку ХХІ ст.», *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів* (Інститут історії НАНУ), Т. 19, № 2 (2009): 215–227. Низка публікацій присвячена саме неіндустріальній Донеччині і Луганщині у збірнику: Олег Савчук, упор., *Північна Донеччина. Час, події, люди: Зб. наук. Праць* (Житомир: Вид. О. О. Євенок, 2018); Геннадій Єфіменко, «Населення Донбасу – це переважно нащадки росіян, привезених ешелонами в 1933–1943 рр. після Голодомору?» (23.05.2015), доступ 06.01.2019, Лібкез. *Історичний фронт*, http://likbez.org.ua/ua/russian_farmers_1933-34.html. та багато інших.

⁶ Презентації книги відбулися у Краматорську, Слов'янську, Костянтинівці, Добропіллі, Покровську, Северодонецьку в жовтні 2018 р., у Харкові в листопаді 2018 р., а також у Києві (травень 2018 р.) і Львові (вересень 2018 р.) Див., зокрема: «Неунікальний регіон, що знищується промисловістю – непродуктивно. Розговор з автором книги о моногородах Донбасу», *Новости Донбасу*, 7 червня 2018 р.; Блог історика, краєзнавця Павла Белицького: <http://pabel92.wixsite.com/rud-lozivska/single-post/2018/10/03/МОНОМІСТА-ДОНБАСУ-НЕФЕНОМЕНАЛЬНИЙ-ФЕНОМЕН>.

дискурсами, серед яких найбільш помітними є бізнесова та робітнича історія. Представники першої спирались на джерела, що їх залишили містотвірні компанії, і наголошували на внеску цих підприємств в освоєння регіону. Представники другої фокусували увагу на соціальних проблемах, пов'язаних із промисловим розвитком: важкість праці, виробничий травматизм, пиятика, перенаселеність регіону, трудові конфлікти тощо. І сьогодні книги, які написали історики містотвірних підприємств та історики соціальної історії цих міст, – немов про різні світи. Ми спробували поєднати ці підходи через розуміння цілей творців джерел.

Наприклад, концепт «дикого степу» був «розкручений» самими містотвірними підприємствами. Засновники цих підприємств у корпоративних альбомах, періодичних виданнях та на фотографіях зображували Донбас до своєї появи як голий степ із примітивним економічним розвитком. Себе вони відповідно визначали як агентів цивілізації та модерності. Насправді підприємства прийшли не на порожнє місце, але зміни, що відбулися впродовж півстоліття, справді були неймовірні. Компаніям мит про перетворення «голого степу» на сучасне технологічне суспільство був вигідний як для створення позитивного публічного образу, так і для боротьби із зазіханнями на суверенітет з боку деяких громадських активістів робітничих поселень і з боку земств та місцевої аграрної еліти. Образ першопрохідника-цивілізатора надавав містотвірним підприємствам моральне право на встановлення власних порядків на своїх територіях.

Аграрні еліти, згруповані навколо земств, своєю чергою, заохочували дослідження земськими лікарями санітарного та епідеміологічного становища заводських та шахтарських поселень Донбасу, які свідчили про «нездорове» життя їхніх мешканців. Цю критику земства використовували в боротьбі з монополією влади містотвірних підприємств у промислових поселеннях.

Категорія «промислове мономісто» об'єднує доволі різні за рівнем розвитку поселення, до того ж з високим ступенем соціального розшарування. За бажання у джерелах можна відшукати аргументи для створення чи то романтизованого образу соціальної гармонії між підприємствами та їхніми працівниками, чи то демонізованого образу тотальної експлуатації й несвободи.

Сучасні економічні проблеми України та її швидка деіндустріалізація посилює скепсис щодо економічних успіхів регіону в минулому. Розглядаючи економічний розвиток Донбасу через призму колоніального нарративу, деякі українські історики зазначають, що індустріалізація регіону не була такою вже успішною. Мовляв, царський уряд в Україні розвивав сировинне виробництво, тоді як оброблення цієї сировини відбувалось у центрально-російських районах. Такий підхід є типовим прикладом перенесення сьогоднішніх реалій на історичні. Наприкінці XIX ст. металургія та машинобудування були найбільш технологічною та капіталомісткою індустрією. Російський уряд зумів створити умови, за яких на Донбас прийшли провідні фінансово-промислові європейські компанії. Індустріалізація регіону відбулась із мінімумом державних капіталовкладень. Проект промислового освоєння Донбасу та Придніпров'я став можливим зав-

дяки залученню економічних, трудових та інтелектуальних ресурсів багатьох міст і сіл Російської імперії та Західної Європи.

Завдання промислового освоєння Донбасу було виконано, і регіон, який до того був на периферії бізнесових інтересів, перетворився на один із головних індустріальних районів Європи. Донбас став основою успіху імперської, а потім радянської економічної модернізації. Однак із плином часу саме розуміння успіху зазнало змін. Як і в інших регіонах світу, індустріальний ривок мав свою ціну. Велика промисловість дуже ефективна у переробленні природних ресурсів, але при цьому спустошує довкілля. Вона ґрунтувалась на важкій виснажливій фізичній праці, але також давала роботу масам трудових мігрантів із сільської місцевості, яким дозволила переселитись у міста.

Праця на донбаських промислових підприємствах в описах сучасників постає такою потворно важкою і небезпечною, що складно повірити в те, що хтось зголошувався на неї добровільно. Проте все-таки індустріалізація регіону здійснювалась на засадах вільного ринку праці. На початковому її етапі окремі промисловці й регіональні держслужбовці пропонували проекти, що передбачали адміністративні заходи з прикріплення робітників до підприємств, тобто позаекономічний примус. Проте більшість промисловців не підтримала цієї ідеї, а навпаки, апелювала до уряду, просячи його спростити внутрішню паспортну систему, завдяки чому робітники могли би бути мобільними. Отже, переїм ринковий підхід, і підприємства мали мотивувати робітників до праці економічними засобами. «Примусовості» праці під час імперської індустріалізації Донбасу було стільки ж, скільки на тогочасних вугільних та металургійних підприємствах Пенсильванії чи Руру. Говорячи про радянський період, у нашій книзі ми описуємо примусові та «добровільно-примусові» методи залучення робочої сили, але також наголошуємо на тому, що праця на підприємствах Донбасу для багатьох ставала порятунком (як-от для селян у періоди голоду чи для колишніх військовополонених, які так не потрапляли до ГУЛАГу), способом втечі та зміни соціальної ідентичності, а ще для багатьох – дуже ефективним соціальним ліфтом (із можливостями подальшої освіти й кар'єри).

Промислове мономісто Алла Петренко-Лисак бачить як «антимісто», якому бракує «комфортних умов життя, комунальних сервісів, інфраструктури для духовного розвитку особистості». За сучасними стандартами умови життя та праці більшості населення заводських та шахтарських поселень були жахливі. Як ми вже зазначали вище, промислові мономіста у певні моменти часу мали різний рівень розвитку. Але говорити про умови життя в цих поселеннях є сенс у порівняльній перспективі. В імперську добу більшість робітників заводських та шахтарських поселень прийшла у промисловість із села. Там їхню особисту свободу обмежувала сільська громада, а часто ще й патріархальна сім'я. Соціальна інфраструктура сіл була гірша, ніж у заводських та шахтарських поселеннях. Ба більше, частина кваліфікованих робітників мала доступ до модерного комунального сервісу, раніше доступного лише для аристократів та економічної еліти. Навіть некваліфіковані робітники отримували доступ до медичного сервісу, початкової освіти, закладів постійної торгівлі, соціального страхування

(з поч. ХХ ст.) та інших інфраструктурних об'єктів, чого переважно бракувало на селі. Загалом зіставлення з іншими населеними пунктами регіону показує, що умови життя в заводських та шахтарських поселеннях були *не гірші* від тих умов, які мали мешканці сіл і міст аналогічного розміру.

Швидкий розвиток заводських та шахтарських міст породив синдроми «болісного зростання». Вибуховий характер приросту населення майже зводив нанівець зусилля адміністрацій з удосконалення соціальної інфраструктури. Хоча протягом 1870–1917 рр. умови праці та життя робітників загалом були помітно поліпшені, навіть протягом 1910-х рр. в описах сучасників ці умови (особливо за стандартами ХХІ ст.) постають як потворно тяжкі. Модерні технології та провідні європейські фінансові організації в заводських та шахтарських поселеннях співіснували з примітивними формами економічного примусу, виснажливою фізичною працею, злиднями.

Зрештою, також самоочевидним для будь-якого професійного дослідника є те, що застосовувати сучасні визначення і вимоги до міст ХІХ–ХХ ст. антиісторично. Так само мітологічний характер мають бінарні протиставлення міста й села, у яких (залежно від уподобань мовця) місто може поставати чи то як ієрархічно вища форма організації життя, чи то як чужа до всього українського (читай – традиційного, буколічного, чистого і народного) потвора, а село – відповідно як бастион відсталості чи колыска нації. У рамках такого мислення, справді, промислові поселення постають як *недо-міста*, що не мають позитивних рис жодної з «чистих форм». Та насправді багатий досвід урбаністичних студій свідчить про надзвичайне різноманіття форм поселень в історії, які не будуть вкладатися у прості класифікаційні схеми⁷. Межа між містом і селом може виявлятися примарною, що унеможлиблює ієрархічне розташування цих категорій.

Іншим закоріненим стереотипом щодо мономіст є недорозвиненість культурної сфери. Однак насправді стосунки між індустрією і культурою були зовсім неоднозначними. З одного боку, безумовно, у зорієнтованому на промислове виробництво поселенні заклади освіти, науки, культури з'являлися поступово, лише після зведення самих виробничих об'єктів і житла. З другого боку, саме розвиток індустрії стимулював також і запит на освічені кадри, яких запрошували на роботу з багатьох країн світу, а також випускали в місцевих закладах, від початкових шкіл до Катеринославського гірничого училища. Саме індустрія генерувала додаткові кошти (причому дуже немалі), які могли витратити на амбітні інфраструктурні проекти, архітектурні рішення та культурні інституції – як у самих мономістах, так і в навколишніх селах. В імперську добу лівова частка коштів на земські соціальні проекти Донбасу надходила від податку на підприємства важкої промисловости. Один із важливих прикладів зв'язку між промисловістю та розвитком соціальної інфраструктури – Медико-механічний

⁷ Див., зокрема: Jane Roebuck, *The Shaping of Urban Society. A history of City Forms and Functions* (New York: Charles Scribner's Sons, 1974). На українському матеріалі: Вікторія Константінова, упор. *Селяни і місто: феномен сприйняття урбанізаційних процесів у селянській традиції (матеріали історико-археографічних експедицій Північним Приазов'ям)* (Київ, 2012).

інститут (Інститут патології хребта та суглобів ім. проф. М. І. Ситенка), створений 1907 р. в Харкові за рішенням З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії.

Одним із найбільш яскравих прикладів зв'язку індустрії і культури є Дружківська студія художнього мистецтва, що існувала ще з 1920-х рр. за підтримки Дружківського машинобудівного заводу. Саме завдяки збігу ініціативи «знизу» від окремих активістів, можливості фінансування від заводу та ідеологічної підтримки державою «народного мистецтва» стала можливою ця надзвичайно успішна інституція, яку, здавалося б, неможливо уявити у промисловому містечку далеко від культурних столиць. З огляду на цю важливу роль індустрії як генератора ресурсів не дивним також є і той факт, що краєзнавчий рух на Донбасі – один із найбільш розвинених на тлі інших регіонів України. Ідеться передусім про спадок численних корпоративних музеїв, клубів і гуртків, які існували завдяки підтримці підприємств. Подібно індустрія давала ресурси для спортивної інфраструктури. І врахування цього чинника дозволить нам в інший спосіб подивитися на поширені локальні стереотипи: якщо для багатьох Северодонецьк асоціюється із лише сумновідомим сепаратистським з'їздом 2004 р., то знання про зв'язок між заводом і інфраструктурою допоможе пояснити, що справа зовсім не в особливій схильності цього міста до сепаратизму, але в наявності саме в ньому (завдяки хімічному комбінату «Азот») найбільшого в Україні льодового палацу, де було найзручніше (і напевно – найпафосніше) провести зібрання «депутатів усіх рівнів».

Нарешті, ще одна мітологічна бінарна опозиція, що її часто використовують для опису Донбасу, – це протиставлення «прагматизму», «конкретності», орієнтації на споживацькі цінності та «ідеалізму», «патріотизму» й «лицарства». Наша книга передусім прагнула відійти від героїчно-мартирологічної історії до історії соціальної і повсякденної – яка не так ставить героїв на п'єдестали чи повчально засуджує зрадників і ворогів, як прагне розуміти всю повноту життя через увагу до практик повсякденного життя і виживання, використання соціальних ліфтів і мікросаботажу владних порядків, творення соціальних зв'язків і практики дозвілля. Саме цей підхід дозволяє не мітологізувати уявну велику «владу», але також побачити, як влада твориться і відтворюється на мікрорівні, як у цьому процесі беруть участь пересічні люди у щоденній взаємодії. І в такий спосіб замислитися про співвідповідальність у творенні історії без перенесення усіх провин чи то на велику «владу», чи то на певні соціальні чи регіональні спільноти. Хоча наша книга містить історії також про справжніх лицарів, як-от Петра Григоренка та Олексу Тихого, вони, однак, постали у книзі як люди, а не монументи з п'єдесталу.

«...Краса чи потворність передусім в очах того, хто дивиться», – так закінчує свій розділ «Ландшафти Донбасу» в нашій книзі Тетяна Портнова⁸. Нам лишається тут лише повторити цю влучну крилату фразу.

⁸ Імовірно, уперше фразу «Краса в очах того, хто дивиться» вжила письменниця Маргарет Хангерфорд 1878 р. в романі «Моллі Бон».

НАШІ АВТОРИ

Костянтин АРДЕЛІАНУ – доктор філософії, професор катедри історії, філософії та соціології, Галацький університет, дослідник Нового європейського коледжу в Бухаресті, Румунія.

Егор БРАЙЛЯН – історик, редактор блогу Toynbee Prize Foundation.

Тимофій БРІК – доктор філософії, викладач Київської школи економіки.

Іван ГОМЗА – кандидат політичних наук, доцент катедри політології, Національний університет «Києво-Могилянська Академія».

Оксана ГУС – докторка філософії, постдок-дослідниця, Інститут історії Лейденського університету, Нідерланди.

Павло ЄРЕМЄЄВ – кандидат історичних наук, старший викладач історичного факультету, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.

Катерина ЄРЕМЄЄВА – кандидатка історичних наук, старша викладачка катедри історії та мовознавства, Український державний університет залізничного транспорту.

Олександр ЗАБІРКО – науковий співробітник Семінару славістики Інституту російської культури імені Ю. М. Лотмана, Інститут славістики Рурського університету, Бохум, Німеччина.

Лідія ЗУБИЦЬКА – докторка політичних наук, Канзаський університет, США.

Вікторія КОНСТАНТИНОВА – докторка історичних наук, професорка, Бердянський державний педагогічний університет, директорка Науково-дослідного інституту історичної урбаністики.

Павло КРАВЧУК – історик, головний спеціаліст з охорони культурної спадщини департаменту культури і туризму Запорізької міської ради.

Мартін КРАГ – доктор філософії, очільник програми «Росія та Евразія», Шведський інститут міжнародних відносин; дослідник Центру російських та євразійських студій, Уппсальський університет, Швеція.

Орися Марія КУЛИК – докторка філософії, постдокторантка Програми імені Петра Яцика з дослідження української політики, культури й суспільства, Університет Торонто, Канада.

Володимир КУЛІКОВ – кандидат історичних наук, запрошений викладач Центрально-Європейського університету в Будапешті.

Ігор ЛИМАН – доктор історичних наук, професор, завідувач катедри історії та філософії, координатор міжнародної діяльності, Бердянський державний педагогічний університет.

Миколай МАЛИНОВСЬКИЙ – доктор філософії, науковий співробітник, Лундський університет, Швеція.

Владислава МОСКАЛЕЦЬ – докторка філософії, історикиня, старша викладачка кафедри нової та новітньої історії України, Український католицький університет, координаторка програми Єврейських студій Українського католицького університету.

Стівен НАФЗІПЕР – доктор філософії, професор економічного факультету, Коледж Вільямса, м. Вільямстаун, шт. Массачусетс, США.

Олена ПЕТРЕНКО – докторка філософії, історикиня, наукова співробітниця Рурського університету, Бохум, Німеччина.

Алла ПЕТРЕНКО-ЛИСАК – кандидатка соціологічних наук, доцентка, доцентка кафедри галузевої соціології факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Хайко ПЛЯЙНЕС – голова відділу політики й економіки Дослідницького центру країн Східної Європи при Бременському університеті, Німеччина.

Олексій ПОЛТОРАКОВ – кандидат політичних наук, докторант кафедри соціальних структур та соціальних відносин факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Світлана ПОТАПЕНКО – кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця відділу «Актової археографії», Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Ганна СЕДЕРБАУМ – докторка філософії з економічної історії, Уппсальський університет, Швеція.

Вікторія СИЧОВА – докторка наук з державного управління, професорка, професорка кафедри соціології управління та соціальної роботи, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.

Ірина СКЛОКІНА – кандидатка історичних наук, дослідниця Центру міської історії Центрально-Східної Європи, Львів.

Ірина СКУБІЙ – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри ЮНЕСКО «Філософія людського спілкування» та соціально-гуманітарних дисциплін, Харківський національний технічний університет сільського господарства імені Петра Василенка.

Оксана СМОРЖЕВСЬКА – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри новітньої історії України, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Франческо ТРУППА – доктор філософії, факультет філософії, Софійський університет імені Святого Климента Охридського, Болгарія.

Дітер ЦІЛПЕР – доктор філософії, професор кафедри економічної історії, Рурський університет, Бохум, Німеччина.

Володимир ШЕВЧЕНКО – аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Олексій ШЛЯХОВ – доктор історичних наук, професор кафедри української історії та етнополітики, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара.

Альфред ШПРЬОДЕ – професор слов'янської філології, Вестфальський університет імені Вільгельма, Мюнстер, Німеччина.

OUR AUTHORS

Constantin ARDELEANU holds PhD in history. He is a professor of modern Romanian history in the Department of History, Philosophy, and Sociology at the Galati Lower Danube University and long-term Fellow at New Europe College, Institute for Advanced Study in Bucharest, Romania.

Yehor BRAILIAN is PhD candidate, he is the editor of a blog for the Toynbee Prize Foundation.

Tymofii BRIK holds PhD in economic history. He is an assistant professor at the Kyiv School of Economics.

Ivan GOMZA is candidate of science. He is an associate professor in the Department of Political Science at the National University of “Kyiv-Mohyla Academy.”

Oksana HUSS is a post-doctoral researcher at the Leiden University Institute for History, Netherlands.

Victoria KONSTANTINOVA is a doctor of science, a professor at Berdiansk State Pedagogical University, and director of its Scientific Research Institute of Urban History.

Martin KRAGH holds PhD in economic history. He is the head of the Russia and Eurasia Programme at the Swedish Institute of International Relations, and a research associate in the Centre for Russian and Eurasian Studies at Uppsala University, Sweden.

Pavlo KRAVCHUK is the chief specialist for conservation of cultural heritage in the Department of Culture and Tourism at the Zaporizhia City Council.

Orysia Maria KULICK holds PhD in history. She is a post-doctoral fellow on a Petro Jacyk Post-doctoral Fellowship in Ukrainian Politics, Culture, and Society at the University of Toronto.

Volodymyr KULIKOV is candidate of science, a visiting faculty at Central European University in Budapest.

Igor LYMAN is doctor of science, a professor and chair of the Department of History and Philosophy at Berdiansk State Pedagogical University, and its international relations coordinator.

Mikołaj MALINOWSKI holds PhD in economic history. He is a post-doctoral fellow at Lund University, Sweden.

Vladyslava MOSKALETS holds PhD in history. She is a senior lecturer in the Department of Modern and Contemporary History of Ukraine at the Ukrainian Catholic University, and coordinator of its Jewish Studies program.

Steven NAFZIGER holds PhD in economic history. He is a professor of economics and a faculty affiliate in history at Williams College, Williamstown, MA.

Olena PETRENKO holds PhD in history. She is a lecturer at the Department of History, Chair for East European History at Ruhr University Bochum, Germany.

Alla PETRENKO-LYSAK is an associate professor in the Faculty of Sociology's Department of Branch Sociology at Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Heiko PLEINES is chair of the Department of Politics and Economics in the Research Centre for East European Studies at the University of Bremen, Germany.

Oleksii POLTORAKOV is a doctoral student in the Faculty of Sociology's Department of Social Structures and Social Relations at Kyiv Shevchenko National University.

Svitlana POTAPENKO is a senior research associate in the Department of Act Archaeography at M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Volodymyr SHEVCHENKO is a PhD student at Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Oleksiy SHLYAKHOV is doctor of science, a professor in the Department of Ukrainian History and Ethnopolitics at the Dnipro Honchar National University.

Iryna SKLOKINA is candidate of science, a researcher at the Centre for Urban History of East Central Europe, Lviv.

Iryna SKUBII is candidate of science, an associate professor in the Department for UNESCO «Philosophy of Human Communication» and Social-Humanitarian Disciplines at Petro Vasylenko Kharkiv National Technical University of the Agriculture.

Oksana SMORZHEVSKA is candidate of science; she is an associate professor in the Department of Contemporary History of Ukraine at Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Hanna SÖDERBAUM is a PhD in Economic History, Uppsala University, Sweden.

Alfred SPROEDE is a professor of Slavic philology at the University of Münster, Germany.

Viktorii SYCHOVA is a professor in the Department of the Sociology of Management and Social Work at Kharkiv Karazin National University.

Francesco TRUPIA is a PhD Candidate at the Sofia University of Saint Clement of Ohrid, Bulgaria.

Kateryna YEREMIEIEVA is candidate of science, a senior lecturer in the Department of History and Linguistics at the Ukrainian State University of Railway Transportation.

Pavlo YEREMIEIEV is candidate of science, a senior lecturer in the Faculty of History, Kharkiv Karazin National University.

Oleksandr ZABIRKO is a research associate in the Institute of Slavic Studies at Ruhr University Bochum, Germany.

Dieter ZIEGLER is a professor in the History Department at Ruhr University Bochum, Germany.

Lidiya ZUBYTSKA is a PhD in Political Science, University of Kansas.

РЕДАКЦІЙНА РАДА

- Olga Andriewsky** (Trent University, Canada)
Mark Baker (Independent scholar, North Saanich, BC, Canada)
Karel Berkhoff (Centre for Genocide Studies, Amsterdam)
Владислав Верстюк (Інститут історії України НАН України)
Stephen Velychenko (University of Toronto, Canada)
Mark von Hagen (Arizona State University, USA)
Guido Hausmann (Ludwig-Maximilians-Universität, München)
Ліліана Гентош (Львівський національний університет ім. І. Франка)
Ola Hnatiuk (Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa)
Леонид Горизонтов (Российский государственный гуманитарный университет /
Институт славяноведения РАН, Москва)
Andrea Graziosi (Università di Napoli Federico II, Italia)
Андрій Даниленко (Pace University, New York, USA)
Serhy Yekelchuk (University of Victoria, Canada)
Леонід Зашкільняк (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України)
Andriy Zayarniuk (University of Winnipeg, Canada)
Oleh Pnytzkyj (University of Alberta, Edmonton, Canada)
Оксана Кісь (Інститут народознавства НАН України)
Volodymyr Kravchenko (Canadian Institute of Ukrainian Studies.
University of Alberta, Edmonton, Canada)
Kimitaka Matsuzato (Slavic Research Center, Hokkaido University, Japan)
Алексей Миллер (Інститут научної інформації по общественным наукам РАН,
Москва / Central European University, Budapest, Hungary)
Оксана Міхеєва (Український католицький університет)
Micheal Moser (Vienna Universität, Wien, Österreich)
Grzegorz Motyka (Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa)
Олег Павлишин (Львівський національний університет ім. І. Франка)
Serhii Plokhу (Harvard Ukrainian Research Institute, USA)
Віктор Рибчук (генеральний директор, клініка «Оберіг», Київ, Україна)
Генадзь Сагановіч (Інститут історії Литви / Еўрапейскі гуманітарны
ўніверсітэт, Вільня-Мінск)
Roman Senkus (Canadian Institute of Ukrainian Studies.
University of Alberta, Edmonton, Canada)
Остап Серета (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України)
Frank Sysyn (Peter Jacyk Center for Ukrainian Historical Research,
University of Alberta, Edmonton)
Philipp Ther (Vienna Universität, Wien, Österreich)
John-Paul Himka (University of Alberta, Edmonton, Canada)
Наталя Яковенко (Національний університет
«Киево-Могилянська академія»)
Maciej Janowski (Instytut Historii PAN, Warszawa)

Наукове видання

Число 25

**Економічні еліти України
в історико-порівняльній перспективі**

Рік 2018

Технічний редактор
Петро Мелень

Верстка макету
Олесі Оринчин

Підписано до друку _____. Формат 70×100/16.
Папір офсетний. Гарнітура Minion Pro. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. _____. Умовн. фарбовідб. _____. Обл.-вид. арк. _____.
Наклад 500 прим. Зам. № _____.

Адреса редакції: «Україна модерна»,
Інститут історичних досліджень, ЛНУ ім. І. Франка,
м. Львів, вул. Університетська, 1, кім. 328,
Україна, 79602, e-mail: uamoderna@gmail.com
тел. +38 032 239 45 85

Видавництво «Манускрипт-Львів», 2018
вул. Енергетична, 22/10
Тел./факс: +38 032 227-68-22
e-mail: petromelen@gmail.com

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців і розповсюджувачів
видавничої продукції ЛВ № 25 від 13.03.2003 р.